ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ, ПӘН ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛІГІ

НАУАИ ОБЛЫСТЫҚ ПЕДАГОГИК ШЕБЕРЛІК ОРТАЛЫҒЫ

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ

(Жоғары білім беру, пән және инновациялар министрлігі тарапынан 60110500 – Бастауыш білім беру бағыты талапкерлері үшін оқулық ретінде ұсынылуда)

“Science and Innovation” nashriyoti
Toshkent – 2026

UO‘K 372.3/.4
KBK 74.262

Джураева Пердегүл Саидовна. Бастауыш білім беру педагогикасы. Darslik. – Toshkent: “Science and Innovation” nashriyoti, 2026. – 484 b.

Бастауыш білім беру талапкерлері үшін дайындалған бұл оқулықта «Бастауыш білім берудегі дидактика», «Бастауыш білім берудің педагогикасы пәні, оның мазмұны, әдістемесі, ғылыми зерттеу нысаны», «Қазіргі мектеп мұғалімінің міндеттері», «Бастауыш білім беру педагогикасының бірегейлігі», «Білім берудің қазіргі заманғы бағдарламасына негізделетін оқыту бағдарламасы» және «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мақсаты мен міндеттері, оның құрылымдық құрылымы туралы тақырыптар қамтылған.

Бұл оқулық бастауыш білім беру педагогикасына талдау жасайды және болашақ мұғалімдерге арналған. Оқу құралы білім беру жөніндегі жаңа нормативтік құқықтық актілер негізінде әзірленген «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің бағдарламасына сәйкес дайындалды және Өзбекстан Республикасы Президентінің 2019 жыл 8 қазандағы № 5847 санды Жарлығымен бекітілген «Өзбекстан Республикасының жоғары білім беру жүйесін 2030 жылға дейін дамыту концепциясы» талаптары негізінде құрастырылды.

Талдаушылар:

Xo‘jamberdiyeva Sh.K. - Pedagogika fanlari doktori(DSc), professor - Namangan davlat universiteti professori.

Astanakulov Kamalitdin Maxkamovich - Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi, Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari kafedrasi mudiri, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent.

Mas’ul muharrir:

Сафаров Д.Х. – Науаи облыстық ПШО, псих.п.к., профессор, жауапты редактор тарапынан редакцияланған.

Ushbu darslik Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim metodikalari kafedrasining 2025-yil 17-iyundagi 6-sonli majlisida ko‘rib chiqildi va Kengashga tavsiya etildi. Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi Kengashida 2025-yil 30-iyundagi 4-sonli majlisida tasdiqlandi va nashrga ruxsat berildi.

ISBN 978-9910-625-23-7

© Джураева Пердегүл Саидовна, 2026.
© “Science and Innovation” nashriyoti, 2026.

АЛҒЫ СӨЗ

Өзбекстанда орнығып келе жатқан Үшінші Қайта өрлеу дәуірінде бастауыш білім беруді дамыту және ол арқылы 7-11 жастағы балаларды ойдағыдай тәрбиелеу маңызды міндет болып табылады. Осыған орай Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзиёевтің 2022 жылғы 20 желтоқсандағы Олий Мажлиске жолдауында мынадай міндеттер арнайы белгіленген: «Өйткені, барша игі мақсаттар білім мен тәрбие арқылы жүзеге асады», «Құтқару - тәлімде, құтқару - тәрбиеде, құтқару - білімде. Мектептегі білімді дамытсақ, болашақта жоғары білім де, ғылымымыз да дамиды». Осы тұрғыда болашақ мұғалімдерге жоғары педагогикалық білім беру үдерісінде оқытылатын «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні келесі аспектілерде жетілдірілуі керек:

- қазіргі заман талабына сай оқу бағдарламасын жетілдіру;
- талапкерлер, практикалық қызметтегі оқытушылар мен жаттықтырушыларға арналған халықаралық стандарттарға сәйкес келетін оқулықтар мен оқу құралдарын заманауи ғылым саласындағы жаңалықтармен үйлестіру арқылы жасау;
- бастауыш білім беру процесін жаңа педагогикалық әзірлемелермен байыту.

Осы міндеттерді жүзеге асыруды қамтамасыз ету мақсатында 2024-2025 оқу жылынан бастап «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің оқу бағдарламасы жетілдіріліп, оны оқытудың негіздері жаңартылып, осы оқу құралы жасалды.

Оқу құралы Өзбекстан Республикасы Жоғары білім беру, пән және инновациялар министрлігі бекіткен «Бастауыш білім беру педагогикасы» типтік бағдарламасы негізінде құрастырылған жұмыс оқу жоспары негізінде құрастырылған.

«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мақсаты – болашақ мұғалімдерге бастауыш білім берудің теориясы мен әдістемесін үйретуден тұрады. Оның міндеттері төмендегіше:

- бастауыш білім беру педагогикасының мазмұны бойынша білім беру;
- бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талаптарды оқыту;
- бастауыш білім берудегі педагогикалық процесті түсіндіру;
- бастауыш сынып мұғалімдерінің қазіргі іс-әрекеттегі дағдыларын дамыту;

- бастауыш білім берудің мәні бойынша білім беру;

- бастауыш білім берудегі педагогикалық тәсілдерге оқытуды қамтамасыз ету.

«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні бойынша болашақ мұғалімдерге мынадай талаптар қойылады:

- бастауыш білім беру педагогикасы бойынша теориялық білімі болуы;

- бастауыш білім беруде жаңашылдық, креативті дағдыларының болуы;

- оқытудың жеке әдістерімен қарулану.

Бұл талапкерлерді жоғары педагогикалық білім алу кезінде осы пән бойынша оларды болашақ мұғалімдер ретінде дайындайды.

«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні жоғары педагогикалық білім беру үдерісінде оқытылатын «Жалпы педагогика», «Педагогика теориясы мен тарихы», «Педагогикалық шеберлік», «Педагогикалық технологиялар» сияқты пәндермен тығыз байланысты. Сонымен бірге, бұл пәннің өзіндік зерттеу нысаны, оқыту әдістемесі, тұжырымдамалық негіздері бар.

Бұл оқу құралы алғы сөзден, бес модульге бөлінген қырық үш тақырыпты талдаудан, тақырыптар бойынша бекіту сұрақтары мен тапсырмалардан, өз бетімен оқуға арналған нұсқаулардан, ұсынылған әдебиеттерден тұрады.

Оқу құралы бастауыш тәлім жүйесіндегі пәндерді оқыту педагогикасы мен әдістемесі, қазіргі және шетелдік білім беру жүйесінің инновациялық тәсіліне негізделген пән аясындағы интеграцияланған әдістемелік ресурс ретінде бастауыш білім беру (қазақ тілінде білім беру) студенттеріне ұсынылады. Аталмыш оқулықтан бастауыш тәлім жүйесіндегі жас маман ретінде оқытушылар да қолдану мүмкіндігіне ие.

І МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ ТЕОРИЯСЫ

1-ТАҚЫРЫП. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ ПӘНІ, ОНЫҢ ПРЕДМЕТІ, ӘДІСТЕМЕСІ, ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ НЫСАНДАРЫ.

Жоспар:

1. Бастауыш білім беру педагогикасы пәнінің тарихы мен дамуы.
2. Пәннің мақсаты мен қызметі.
3. Бастауыш білім беру педагогикасының негізгі категориялары.
4. Педагогиканың басқа пәндермен байланысы.

Ұстаздық қарапайым шеберлік емес, ол жаңашылдықты енгізуге болатын өнер. Жүсіпбек Аймауытов

Проблемалық блок. Педагогиканың жаңа салаларын (нейропедагогика, педагогикалық акмеология, педагогикалық квалиметрия, көркемдік педагогика)ны үйрену, білім беру жобасын әзірлеу, педагогика, мақсат, міндет, объект, пән, предмет, категория, педагогика салалары, педагогика ғылымының әдістемесі, ғылыми-ізденіс әдістерін дайындау.

Педагогика (грек тілінен paidagogike, paida — «бала» және gogike — «жетектеймін») — әлеуметтік тәрбиенің жалпы заңдылықтарын, белгілі бір қоғамдағы жас ұрпақты бір әлеуметтік мақсатқа сай тәрбиелеу мен тәрбиелеудің мәні мен мәселелерін зерттейтін ғылым. Бастауыш білім беру педагогикасының **объектісі** – тұтас педагогикалық процесс. Бастауыш білім беру педагогикасының пәнінің **предметі** – білім беру мен тәрбиелеу процесі, оның мазмұны, заңдылықтары, принциптері, формалары, әдістері, құралдары.

Бастауыш білім беру педагогикасының міндеттері.

Педагогика ғылымы тұлғаны қалыптастырудың әлеуметтік миссиясын орындау негізінде қоғамның дамуын қамтамасыз етуге ерекше үлес қосуда. Педагогика ғылымының мақсаты мен міндеттерін анықтауда қоғамдық қатынастардың мазмұны, мемлекет пен қоғамның

даму стратегиясы, оның өмірінде жетекші орын алатын идеялардың мәні зор.

Өзбекстан Республикасында демократиялық, гуманистік, құқықтық қоғам құру жағдайында бұл пән жоғары рухани-адамгершілік талаптарға сай келетін жоғары білікті кадрларды даярлау жүйесін дамыту, алдыңғы қатарлы шетел тәжірибесіне негізделген білім мен тәрбие теориясын дамыту міндеттерін шешеді. Бұл процесс келесі тапсырмаларды орындауға бағытталған:

Бастауыш білім беру педагогикасының негізгі міндеттері:

Аналитик	***Прогностик***	***Ұйымдастырушылық***	***Әдістемелік***
оқу-тәрбие процесінің мазмұнын, мәнін, себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу; педагогикалық тәжірибені талдау, жалпылау және бағалау.	білім беру жүйесін дамытудың ғылыми негізделген мақсаттары мен стратегияларын анықтау; білім беру саясатын тиімді басқаруды қамтамасыз ету	жаңа педагогикалық технологияларды, инновациялық формалар мен құралдарды әзірлеу; педагогикалық зерттеу нәтижелерін тәжірибеде қолдану; оқу процесін басқарудың ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуін құру	бастауыш білім берудегі педагогикалық пәндердің жалпы теориялық негіздерін нақтылау

Бастауыш білім беру педагогикасының негізгі категориялары.

Белгілі болғандай, әрбір пәннің өзіне тән негізгі ұғымдар, заңдар, қағидалар, ережелер жүйесі болады. Дәл осы жағдай оның ғылым ретінде танылуына кепілдік береді. Ғылымның мәнін ашатын ең маңызды, іргелі ұғым **категория** деп аталады.

Бастауыш білім беру педагогикасының негізгі категориялары тұлғаның дамуын қамтамасыз етуге және оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігіне қол жеткізуге бағытталған процестердің жалпы мәнін

қамтиды. Ең маңызды категорияларға: тұлға, тәрбие, білім (оқыту, оқу), білім, дағды, біліктілік, құзыреттілік, ақпарат, қалыптастыру, дамыту жатады.

Тұлға – өзінің жеке ерекшеліктері мен іс-әрекетімен басқалардан ерекшеленетін, белгілі бір мінез-құлық пен дүниетанымға ие қоғамның психологиялық дамыған мүшесі.

Тәрбие – бірыңғай, нақты мақсатқа және қоғамдық-тарихи тәжірибеге сүйене отырып, жас ұрпақты жан-жақты тәрбиелеу, оның санасын, мінез-құлқын, дүниетанымын қалыптастыру процесі.

Білім беру – оқушыларды теориялық біліммен, практикалық дағдылармен және біліктермен қаруландыруға, компетенттігін қалыптастыруға, олардың танымдық қабілеттерін дамытуға, дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған процесс.

Білім – тұлға санасында ұғымдар, жалпылаулар, белгілі бір бейнелер түрінде бейнеленетін болмыс туралы жүйеленген ғылыми мәліметтердің жиынтығы.

Дағды – тұлғаның белгілі бір әрекетті ұйымдастыру қабілеті.

Білік – белгілі бір әрекетті немесе әрекетті орындаудың автоматтандырылған түрі.

Құзыреттілік – алған білім, білік, дағдыларды күнделікті және кәсіби қызметте қолдана білу қабілеті.

Мәлімет – білім беру нәтижесінде алынған және жүйеленген білімнің, қалыптасқан дағды мен біліктің, дамыған дүниетанымның жиынтығы.

Қалыптастыру – белгіленген талаптар мен стандарттар негізінде адам бойында тұрақты қасиеттер мен ерекшеліктерді қалыптастыру процесі.

Даму – жеке тұлғаның физиологиялық және интеллектуалдық өсуінде көрінетін сандық және сапалық өзгерістердің мәнін білдіретін күрделі процесс.

Педагогиканың басқа пәндермен байланысы.

Әлеуметтік тәрбиенің мәнін ғылыми негіздеу белгілі бір педагогикалық құбылыстың нақты жағдайларда көріну заңдылықтарын білуді талап етеді. Өзімізге белгілі, педагогикалық құбылыс күрделі құрылымға ие және оның жалпы мәнін толық түсіну үшін бірқатар

пәндердің мүмкіндіктеріне сүйенеді. Осы тұрғыдан алғанда педагогика мен келесі пәндер арасында тығыз байланыс бар:

Философия –тұлғаның даму процесінің диалектикалық сипаттамалары, нақты педагогикалық идеялар, көзқарастар, білім берудің философиялық аспектілері сияқты мәселелерді талдауға мүмкіндік береді.

Этика – тұлға рухани болмысын қалыптастыруда, адами биік қасиеттерді, адамгершілік сананы, рухани-адамгершілік мәдениетті тәрбиелеуде маңызды рөл атқаратын теориялық ойларды педагогикалық үрдіске қолдануда этиканың алатын орны ерекше.

Эстетика – жеке тұлғаның әсемдікті қабылдауы, оны жасауға ұмтылуы, сонымен қатар, эстетикалық талғамды дамытудың маңызды бағыттарын анықтауға қызмет етеді.

Экономика – оқу орындарының қызметін жолға қою, оқу ғимараттарын салу, оқу үрдісін ұйымдастыру, оларды материалдық-техникалық ресурстармен және заманауи технологиялармен жабдықтау сияқты мәселелердің экономикалық аспектілерін түсінуге қызмет етеді.

Әлеуметтану – әлеуметтік қатынастардың мазмұны мен оларды ұйымдастыру шарттары туралы білімдер негізінде білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекетін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік жасайды.

Физиология – оқу процесінде балалардың физиологиялық және анатомиялық ерекшеліктерін есепке алудың негізгі принциптерін меңгеруге көмектеседі.

Гигиена – оқушылардың денсаулығын сақтау және оларды жыныстық жағынан қалыптастыру бойынша теориялық және практикалық идеяларды ұсынады.

Психология -- адам бойындағы рухани-адамгершілік, рухани-интеллектуалдық, эмоционалды-еріктік қасиеттердің қалыптасуына негіз жасайды.

Тарих -- оқу-тәрбие процестерінің динамикалық, диалектикалық ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық ғылымды дамытудың, өскелең ұрпаққа тарихи тәжірибені үйретудің қайнар көзі қызметін атқарады.

Мәдениеттану -- оқушылардың бойында адамзат жасаған материалдық және рухани мәдениет негіздері туралы түсінік

қалыптастыруға, олардың бойына мәдени мінез-құлық қасиеттерін сіңіруге қызмет етеді.

Медицина -- ғылымдары адамның дұрыс физиологиялық және анатомиялық дамуын қамтамасыз етуге көмектеседі, оның ағзасындағы кейбір ақауларды жоюдың практикалық тәсілдерін ұсынады, сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін зерттеуге көмектеседі.

Педагогикалық ғылымдар жүйесі.

Жеке тұлғаның кемелденуін қамтамасыз етуде, оның интеллектуалдық, рухани, адамгершілік және физикалық дамуына қол жеткізуде әртүрлі жас кезеңдерін, әр кезеңнің ерекше аспектілерін, сондай-ақ, баланың физиологиялық және психологиялық жағдайын ескерген жөн. Сондықтан тұтас педагогикалық процесті белгілі бір категория құрайтын педагогикалық пәндер зерттейді. Олар:

Жалпы педагогика – педагогиканың концептуалды мәселелері мен практикалық аспектілерін зерттейді.

Педагогикалық теория – жалпы теориялық мәселелерді, педагогиканың заңдылықтары мен принциптерін, сонымен қатар, классификацияға байланысты мәселелерді зерттейді.

Педагогика тарихы – педагогикалық ойлардың дамуын, мектептер мен тәрбие түрлерінің кезеңдік сипаттамасын, ерекшеліктерін, маңызын зерттейді.

Педагогикалық шеберлік – мұғалімдерді педагогикалық іс-әрекетке тиімді дайындау, педагогикалық шеберлікті дамыту, педагогикалық мәдениет пен әдіс-тәсілдерді дамыту, сөйлеу техникасын меңгерту тактикасы.

Мектепке дейінгі – педагогика мектеп жасына дейінгі балаларды интеллектуалдық, рухани-адамгершілік, дене шынықтыру кемеліне келтіру мәселелерін зерттейді.

Бастауыш білім беру педагогикасы – бастауыш сынып оқушыларына білім беру мен тәрбиелеу мәселелерін зерттейді, олардың нақты психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін, сонымен қатар, олардың интеллектуалдық, рухани, адамгершілік және дене дамуын зерттейді.

Коррекциялық (арнайы) педагогика – кемтар, ақауы бар балаларды олардың физикалық немесе психикалық дамуындағы тәрбиелеу мен оқытуға байланысты мәселелерді зерттейді.

Әдістеме – нақты пәндерді оқытудың мазмұнын, заңдылықтарын, ұйымдастыру шарттарын зерттейді.

Педагогикалық технология – заманауи педагогикалық технологияларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде пайдалану, оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру мәселелерін технологиялық тәсіл негізінде зерттейді.

Білім беру менеджменті – білім беру мекемелерін ұйымдастыру, басқару, бақылау және оның болашағын анықтау мәселелерін зерттейді.

Әлеуметтік педагогика – жеке тұлғаны әлеуметтендіру, педагогикалық диагностикалау, әлеуметтік нормалардан ауытқуларды түзету және қалпына келтіру, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыру мәселелерін зерттейді. **Отбасы педагогикасы –** отбасында тәлім мен тәрбие беру, отбасында балаларды жоғары рухани-адамгершілік қасиеттер негізінде тәрбиелеу, ата-ананың педагогикалық мәдениетін арттыру мәселелерін зерттейді. **Халық педагогикасы –** халық ауыз әдебиетінде, әдет-ғұрыптарда, салт-дәстүрлерде, ұлттық және балалар ойындарында, ойыншықтарда, т.б. сақталған ұлттық тәрбиедегі педагогикалық ақпараттар мен тәжірибелердің жиынтығы. **Салыстырмалы педагогика –** әр түрлі тарихи кезеңдердегі әр түрлі елдердегі, аймақтардағы, жалпы дүние жүзіндегі педагогикалық теория мен практиканың қазіргі жағдайын, даму тенденцияларын, заңдылықтарын салыстырмалы тұрғыдан зерттейтін педагогика ғылымының саласы. **Педагогикалық инновация –** педагогикалық инновациялардың пайда болу және даму заңдылықтарын зерттейтін, сонымен қатар, педагогикалық дәстүрлердің болашақ білім беру жобаларымен өзара байланысын қамтамасыз ететін ғылым. **Педагогикалық аксиология –** тәрбие мен оқудың құндылығын мойындай отырып, тәрбиеге аксиологиялық көзқарасты анықтауға қызмет ететін педагогикалық білім саласы. **Нейропедагогика –** мидың (оң және сол жарты шарлар) қызметі мен құрылымындағы функционалдық айырмашылықтарды білу және осы білімді оқу процесінде қолдану мәселелерімен айналысатын қолданбалы ғылым саласы. **Музей педагогикасы –** педагогика, психология, музейтану

ғылымдарының өзара әрекеттесуінің нәтижесінде қалыптасқан ғылым саласы және ол мұражай жағдайында білім берудің жолдарын зерттейді. Мұражайдағы осы тәрбие бағытымен айналысатын қызметкерді музей педагогы деп атайды. **Педагогикалық антропология –** философиялық, әлеуметтік, психологиялық антропология заңдылықтарына сүйене отырып, білім алушыларға қолайлы әрі жеке жағдай жасау және білім берудің антропологиялық моделі мен технологиясын зерттейтін ғылым саласы. **Педагогикалық акмеология –** қарқынды дамып келе жатқан тұлғаны жетілген даму шыңына – «акме - тұлға» деңгейіне жеткізудің заңдылықтарын, әдістерін, технологияларын барлық жас кезеңдерінің психологиясымен байланыстыра зерттейді.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1.Бастауыш білім беру педагогикасының негізгі мақсат пен міндеттері қандай?

2. Педагогиканың басқа пәндермен байланысын дәріптеңіз.

3.Заманауи жағдайда педагогик пәндер жүйесін сипаттаңыз.

2-ТАҚЫРЫП. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Жоспар:

1. Педагогика пәнінің предметі.
2. Педагогикалық ойларды дамытуда ғалымдардың еңбектерінің мәні.
3.Тәрбиенің үздіксіздігі мен сабақтастығы. Үздіксіз білім беру.

Дүние жүзінде педагогикалық ғылымдар жүйесінің мазмұнын кешенді әдіс принципі негізінде дамытуға және оқушылардың кең, жалпы еңбекке дайындығын дамытуға, жаңа еңбек жағдайларына бейімделетін білім мен дағдыларды өз бетінше меңгеруге бағытталған педагогикаық технологияларды жетілдіруге, жарнамалық және коммерцияық дағдыларды дамытуға, оқу орындарын басқаруды оқытуға ерекше көіл бөлінеді. Білім берудің негізгі бағыты – талапкерлерді еңбек әлемімен таныстыру, практикалық дағдылар мен жеке қасиеттерді дамыу,

бастамашылдық пен шығармашылықты ынталандыру, олардың өз бетіне жұмыс істеу қабілетіне сенімін ояту және оларды кәсіптік бағыққа бағыттауға көмектесу.

Педагогика дегеніміз не? Ол немен шұғылданады? Ол нелерді зерттейді? деген сұрақтарға аталмыш пән жауап іздейді. Педагогика – тәрбие туралы ғылым; педагогика – өсіп келе жатқан жас ұрпақты тәрбиелеу туралы ғылым; Педагогика жалпы адамды тәрбиелеу туралы ғылым деп жауап бере аламыз. Бұл анықтамалардан алшақ кетпей, оқу орындарындағы жауапты тұлғалардың жүргізетін тәрбиелік іс-әрекетін педагогика мәселесі деп қарастырған орынды. Педагогиканың ғылым ретінде қалыптасуы жас ұрпақты өмірге дайындап, нәтижелі білім беру қажеттілігінен туындап отыр. Бұл қажеттілік білім беру тәжірибесін жинақтауды, сол тәжірибені қорытуды, жастарды тәрбиелеуге қатысты заңдар мен ережелерді әзірлеуді қажет етеді. Ең алдымен, философияның негізінде педагогиканың теориялық тамырлары пайда болады. Кейбір философиялық идеялар құлдық қоғамда қалыптаса бастаған болатын. Білім мен тәрбие мәселесі ойшылдардың, жазушылардың, ғалымдардың көкейінде жүрген. Олар балалардың табиғатын, оларды жан-жақты тұлға етіп тәрбиелеу жолдарын тамаша пайымдауларымен педагогика ғылымының дамуына үлес қосты. Үндістанның әйгілі «Калила мен Димна» дастаны, Низамул Муліктің «Саясатнама», Насыр Хисравтың «Саодатнома», «Рушноинома», Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік», Махмуд Қашқаридың «Девону лұғотит түркі», Ахмет Йүгінеки «Ақиқат сыйы» , Унсурулмаоли Кайқауыстың «Қабуснамасы», Алишер Науаидың көптеген шығармалары – түркі тілінде жасалған тәлім-тәрбиеге арналған алғашқы еңбек ретінде.

Педагогикалық ойларды дамытуда бұл ғалымдардың еңбектерінің маңызы зор. Педагогиканың ғылым ретінде қалыптасуына чех ағартушы ғалымы Ян Амос Коменский зор үлес қосты. XVIII-XIX ғасырларға келіп Орта Азияда педагогикалық идеялар дами бастады. XIX ғасырдың басында Махмудхожа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Саидрасул Азизий, Саидахмад Сыддықий сынды ағартушылыққа жанашырлар шықты. Бұл ғұламалар жаңа мектептер ашуға, оқулықтар жасауға, халық арасында ағартушылықты насихаттауға ынталы болды. Қазіргі таңда ғалымдардың педагогикалық теорияға қатысты ой-пікірлерімен қатар халық даналығы, яғни мақал-мәтелдер, ертегілер, дастандар, жұмбақтар

кеңінен қолданылуда. Мұның барлығы педагогика ғылымының дамуына ықпал етеді. Педагогиканың негізгі ұғымдары: білім, тәрбие, ақпарат, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы.

Білім беру – арнайы дайындалған тұлғалардың жетекшілігімен жүргізілетін, оқушыларды білім, білік, дағдымен қаруландыратын, олардың танымдық қабілеттерін дамытатын, дүниетанымын қалыптастыратын процесс.

Тәрбие – жас ұрпақты белгілі бір іс-әрекетке дайындау үшін белгілі бір мақсатқа бағытталған жоспарлы және жүйелі әсер ету процесі.

Білім беру – білім беру процесінде игерілген және ұйымдастырылған білім, меңгерілген дағды мен білік, қалыптасқан дүниетанымдардың жиынтығы. Білім, тәрбие, ақпарат адамның жеке басының психикалық, физикалық және ***рухани дамуы мен қалыптасуына*** бағытталған.

Білім беру, тәрбиелеу, ақпараттандыру, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы өзара байланысты және бір процесте жүзеге асады. Білім мен тәрбие құрылымдық жағынан біртұтас процесс болып табылады. Балалар оқу-тәрбие үрдісінде тәрбиеленеді, ал біз оқу-тәрбие процесін оқу міндеттерін жүзеге асыру үшін пайдаланамыз. Мысалы: оқу-тәрбие үрдісінде оқушыларды Отан, оның өткені, бүгіні, болашағы туралы білімдерін ала отырып, патриоттық рухта тәрбиелейді. Екінші жағынан, Отанға деген сүйіспеншілікті дамыта отырып, оның тәуелсіздігін нығайтып, оның болашағын жасау неғұрлым білімді кадрларға байланысты екенін түсінген талапкерлер оқуға, білім мен дағдыны меңгеру міндеттеріне жауапкершілікпен қарай бастайды. Ақпарат осы білім мен тәрбиенің өнімі болып табылады және осы процесте жүзеге асады. Мұның бәрі тұлғаның қалыптасуы мен дамуына әкеледі.

Ғылыми-педагогикалық зерттеудің әдіснамасы мен зерттеу әдістері.

Педагогика ғылымы дамуының қазіргі кезеңінде педагогика ғылымының әдіснамасын нақты өзекті әдістемелік мәселелерді шешумен шектелмей, нақты білімдер жүйесі ретінде нақты анықтау қажет. Бұл, біріншіден, педагогикалық теориялардың сенімділігін

қамтамасыз етсе, екінші жағынан, әдістемелік білімсіз педагогикалық зерттеулерді тиімді ұйымдастыру және жүргізу мүмкін еместігін көрсетеді. Шығармашылық процесте бүгінгі таңда педагогика ғылымының әдіснамасы мен оның пәніне қатысты әртүрлі тәсілдер пайда болуда оның мәнін қысқаша түсіндіруге тырысамыз. Әдістеме жеке пән ретінде екі қызмет атқарады: дескриптілік (сипаттамалық) және перспективтілік (нормативтік). Біріншісі нысанды теориялық тұрғыдан бейнелеуді мақсат етсе, екіншісі зерттеушінің нақты мақсат қоюына жағдай жасайды. Бұл екі міндеттің болуы да педагогикалық әдістемені теориялық және нормативтік деп екі топқа бөлуді талап етеді. Педагогиканың теориялық әдіснамасы мыналарды қамтуы мүмкін: «әдіснама» түсінігінің анықтамасы; ғылым әдістемесінің жалпы сипаттамасы, оның деңгейлері; жүйе ретіндегі әдістемелік білім мен қызмет; педагогика саласындағы ғылыми-зерттеу қызметін әдістемелік қамтамасыз ету көздері; педагогикалық зерттеу объектісі мен пәніне әдістемелік талдау жасау.

Нормативтік база келесі мәселелерді қамтиды: педагогиканы объективті болмыстың рухани түрленуінің басқа формаларынан ерекшелендіретін аспектілерін ғылыми негіздеу; педагогика саласындағы жұмыстардың ғылым негіздеріне сәйкестігін анықтау; мақсаттың айқындығы; арнайы зерттеу объектісін бөлу; арнайы когнитивтік әдістер мен құралдарды қолдану; терминдердің біркелкі қолданылуы; педагогикалық зерттеулерді жүйелеу; зерттеу негіздемесі: мәселе, тақырып, оның өзектілігі, зерттеу объектісі, пәні, мақсаттары мен міндеттері, гипотеза, қорғалатын жағдайлар, ғылыми жаңалығы, ғылыми және практикалық маңызы; педагогикалық зерттеулердің құрылымы мен логикалық бірізділігін, олардың өзара байланысын; Зерттеу мәселесі бойынша қабылданған директивалар мен нормативтік құжаттар да әдістеменің нормативтік негізін тікелей құрайды. Философиялық тұрғыдан әдістеме теориялық және практикалық іс-әрекетті ұйымдастырудың принциптері мен әдістерінің жүйесі, сондай-ақ, осы жүйе туралы оқыту (теория) ретінде қарастырылады. Дәлірек айтсақ, әдістеменің пәні – іс-әрекетті ұйымдастыру теориясы.

Педагогикалық әдістеме - педагогиканың теориялық негіздері мен құрылымы туралы білімдер жүйесін, педагогикалық құбылыстар мен процестерді зерттеу тәсілдерін, педагогикалық шындықты дәл

көрсететін ақпарат алу әдістерін, сондай-ақ, осы білім жүйесін меңгеру бойынша іс-әрекеттер жүйесін қамтиды. Бұл анықтама ғылыми танымның екі аспектісін – білім жүйесін және ғылыми зерттеу қызметін қамтитыны анық. Немесе қызметтің екі түрі – әдістемелік зерттеу және әдістемелік қамтамасыз ету қарастырылуда. Біріншісінің міндеті – педагогика ғылымының даму заңдылықтары мен бағыттарын, педагогикалық зерттеулердің сапасы мен тиімділігін арттыру принциптерін және олардың тұжырымдамаларының мазмұнын анықтау болса, екіншісі ғылыми-зерттеу бағдарламаларын негіздеуде және олардың сапасын бағалауда әдістемелік білімді пайдалануды көздейді. Сонымен бірге, педагогикалық мәселелерді жалпы теориялық мәселелермен алмастыруға жол беруге болмайды. Өйткені, біріншісі «педагогикаға әдістемені қалай қолдануға болады?» деген сұрақты нақтыласа, екіншісі – жалпы теориялық сұрақтар педагогика пәні, оның басқа пәндермен байланысы, білім мен тәрбиенің мәні сияқты жалпы сұрақтарды шешуге бағытталған.

Педагог кадрларды даярлау сапасын арттыру мәселесі республикамыздағы және дүние жүзіндегі зерттеушілердің назарында болды. Бұл мәселе білім беру мазмұнын жаңартумен және оқу процесін ұйымдастырудың технологиялары мен әдістерін оңтайландырумен тығыз байланысты. Олардың толық шешілуіне педагогикалық зерттеулерге неғұрлым икемді және прогрессивті тәсілдерді кеңінен енгізу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Өз кезегінде педагогика ғылымы да басқа ғылымдар сияқты жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа фактілер мен технологиялар негізінде дамиды. Бұл ғылыми негізделген зерттеу әдістеріне сүйенуді қажет етеді. Ғылыми зерттеу әдістері өз кезегінде әдіснама ұғымы деп аталатын теориялық принциптердің жиынтығына тәуелді.

Заманауи жағдайда педагогик пәндер жүйесі төмендегіше пәндерден құралады: 1. Педагогика теориясы. 2. Педагогика тарихы. 3. Мектепке дейінгі білім беру педагогикасы. 4. Бастауыш білім беру педагогикасы. 5. Коррекцион (арнайы) педагогика. 6. Жекеменшік методика (жекеменшік пәндерді оқыту). 7. Педагогик шеберлік. 8. Педагогик технология. 9. Қоғамдық педагогика. 10. Кәсіптік педагогика. 11. Тәлім менежменті. 12. Салыстырмалы педагогика. 13.

Креатив педагогика. 14. Нейропедагогика. 15. Бірлестік педагогикасы. 16. Әскери педагогика. 17. Педагогик инноватика.

Заманауи жағдайда бастауыш тәлім оқытушысы (педагог) төмендегі практикалық дағдыларды меңгеруі тиіс: білуге тән (гностик) дағдылар; жобалау біліктері; шығармашыл-практикалық (конструктив) дағдылар; ізденушілік дағдылары; қарым-қатынасқа кірісімділік (коммуникатив) дағдылары; ұйымдастырушылық білігі; ішілдікті тәміндеуші (процесссуал) дағдылар; техник-технологик дағдылар.

Педагогик мәдениет – педагогтың тұлға және маман ретінде қалыпты мінез-құлық, әдеп, қатынас, іс-әрекет дағдысы, біліктерді меңгеру дәрежесі; педагогтің кәсіптік міндеттерді шешу әдіс пен құралдарын меңгергендік, педагогик білімділік, такт, техника, мәдениетті уағыздаудың жоғары көрсеткіші.

Педагогик әдеп – педагог (оқытушы) алдына өзіне, кәсібіне, қоғамға, балаларға және оқу-тәрбие үдерісінің басқа қатысушыларына деген қатынаста шынайы, ашық болуға қойылатын ақылақтық талаптар жиынтығы.

Заманауи оқытушы бастауыш тәлім (педагог) төмендегіше шығармашыл-практикалық (конструктив) дағдыларды меңгере алуы тиіс: жекеленген мәліметтерден пайдаланған түрде бүтіндей оқу және тәрбиелік характердегі материалды қалыптастыру; оқу материалын түрлі сурет, кесте, диаграмма, модель және басқалармен байыту; өзіне тән, оргинал оқу материалын дайындау; өзіндік түрде жаңа методты негіздеу; оқу жаттығуы (сабақ) пен тәрбие шара үшін көргезбелі құралдар жинағын жарату; сабақ немесе шаралардың технологик паспорты, картасын жарату; сабақ немесе тәрбиелік шараларда пайдалану үшін мультимедия материалдарын дайындау; оқу материалының презентация вариантын дайындау; түрлі тақырыптардағы тәрбиелік шаралар үшін оқушылардың белсенді қатысуында видеороликтер жарату; сабақ конспектісін дайындау; түрлі форма мен методтарға негізделген сынақ тапсырмалары (сұрақ, тапсырма, мәселе, мысал, жаттығу, тест), бағалау критерилерін істеп шығу; бақылау жұмыстарын ұйымдастыруға шығармашылдықпен жанасу.

«Бастауыш білім беру концепциясы»да бастауыш сынып оқытушысы төмендегіше сипатталады: “...ең маңыздысы балаларда оқу, үйренуге шынайы әуес, қызығушылық оятушы, шын берілгендік сезімін сезінуші ұстаз ретінде ерекше орынға ие” және де осы концепцияда бастауыш сынып оқытушысының төмендегіше қасиеттері қосымша ретінде келтіріледі: Оқытушы: “...Өзбекстан келешегі ұлы мемлекет екеніне сенетін ұлттық мақтанышы болуы; балаларды халық педагогикасы маржандарымен және де ұлттық құндылықтарымыз негізінде тәрбиелей алуы; сөйлеу мәнері тынық, халық тіл байлығы бейнелі әдісі мен көргезбелі құралдарын, әдеби тіл әдісі мен нормаларын толық иелеген болуы тиіс”. Сондай-ақ, білім беру пирамидасы өз ішіне қамтуы тиіс болған аспекттерді меңгеруі тиіс: мотив, мінез-құлық, білім, білік, қарым-қатынас.

Инструментал компентенциялар: анализ бен синтез қабілетіне ие болу; жоспарлау мен ұйымдастыру қабілеті; жалпы базалық білімге ие екендігі; мамандық бойынша базалық білімдерді иелегендігі; ана тілінде емін-еркін қарым-қатынасқа кірісе алуы; ақпарат технологияларынан пайдалана алу біліктері; ақпарат материалмен істеу қабілеті; проблемаларды шешу қабілеті; қаулылар қабылдау қабілеті.

Коммуникатив компентенттік: сыни талқылау мен өзін-өзі сын көзімен талдау; топта әрекет көрсете алу; өзара қатынасқа кірісе алу; ақылақтық құндылықтарды тән алу; түрлі халықтар мәдениетіне құрметпен қарау; басқа бағытта іс-әрекет жүргізуші эксперттермен қатынасқа кірісе алу.

Жүйелілік компентенттік: білімдерін практикада жүйелі түрді қолдана алу; ізденістер алып бару; жаңа жағдайға бейімделу; шығармашылдықты дамыту; лидерлік қабілетін жетілдіріп бару; индивидуал түрде әрекеттену қабілеті; жобаларды істеп шығу мен оларды басқару; іскерлік пен жаңа идеяларды ұсыну; жауапкершілік; жетістікке қол жеткізу мотивінің өркендетілгендігі. Инновация деген не? “Инновация” ағылшын тілінен аударғанда (Innovation) “новацияға кіріспе” дегенді білдіреді. Бұл термин мәдени антропологияда пайда болды. Ол бір мәдениет жетістіктерін сауда, товар алмасу үрдістеріне пайдалану, аудару дегенді білдіреді. “Инновация” термині антропологиядан экономикаға, сонан соң педагогикаға көшіп, оқыту мен тәрбие жүйесіндегі, оқыту әдістемесіндегі білім беру мекемелерінің

практикалық немесе ғылыми әрекетінде туындаған түрлі өзгерістерді зерттеді. 50-ші жылдардың аяғында Германияда, АҚШ-та және тағы басқа елдерде педагогикалық жаңалықтарды оқу және қорытындылау орталығы пайда болып, білім беру саласының жаңалықтарына байланысты арнайы басылымдар шыға бастады. (мысалы, “information at innovation en education Educatioal innovation in the United States” және басқалар). Біздің елімізде дәл осындай үрдістер жүріп жатты. Алайда олар басқаша аталды. Әңгіме педагогикалық тәжірибенің таратылуы туралы, білім қызметкерлерінің оны пайдалануға дайындығы туралы және ұсынылған жаңалықтардың креативтілігі, оларды бағалау тәсілдері туралы болды.

Новациямен инновациялар ортасындағы негізгі айырмашылықтар: Новация -

1) іс жүзіндегі теория шеңберінде қолданылады;
2) көлем мен уақыт бойынша шегараланады;
3) методтар жаңаланады;
4) нәтиже ілгеріден жүйені жетілдіреді.

Инновация -

1) жүйелі, бүтін және жалғасушы болады;
2) белгілі практикада іс-әрекет жүйесін жобалайды;
3) субъекттердің іс-әрекеті толық жаңаланады;
4) жаңа технологиялар жаратылады;
5) іс-әрекетте жаңа сапа нәтижелеріне қол жеткізіледі;
6) практиканың өзі де жаңаланады.

Креативтік (шығармашылдық) моделі: Жылдамдық; Иілгіштік; Оригиналдық; Жаңаша шешім таба алу; Өнімділік; Қызығушылық; Тапқырлық, зеректілік; Жаратушылық; Кең шеңберде ойлаушы эрудициалы; Кәсіби шеберлік, компентенттік; Өзіне тәндік, кең пікір жүргізуге лайықтылық.

“Интеграция” термині әдебиеттерде XIX ғ. бастап кездеседі және қайта құру, толықтыру ретінде түсіндіріледі. Мұндай түсіндіру адам білімінің әртүрлі салаларында кеңінен қолданылуды қарастырады. Бұл ұғымның педагогикада пайда болуы және оның дамуы білім кеңістігінде жүріп жатқан объективті процестермен байланысты.

Қазіргі уақытта интеграция шешуші мәнге ие болып, білім беру жүйесі дамуының басым бағытына айналды. Біріншіден, бұл бағытта жүріп жатқан өзгерістер ғылыми талдаудың жаңа пәндерінің пайда болуы ғылымның жүйелі түрде дамуының сәті болып табылады. Пайда болған құбылыстар әртүрлі ғылымдар үшін зерттеудің жалпы пәндерін анықтай отырып, шын мәнінде ықпалдастық сипатында болады. Екіншіден, педагогика ғылымының дамуындағы іріктеу процестері педагогикалық шынайы болмыстың жаңа феномендерін табу және зерттеу, олардың қасиеттерін белгілеу және зерттеудің ғылыми объектіне сәйкес келетін өзіне тән ерекшеліктері бар теориялық принциптер мен әдіснамалық құралдарды анықтау бойынша күш-жігердің көрінісі болып табылады.

Философиялық сөздікте «интеграция» ұғымына мынадай анықтама беріледі: «Интеграция – әртүрлі әлеуметтік топтардың бірігуі және үйлесуі (таптық ықпалдастық), әртүрлі мәдени элементтердің ортақ гомогенді мәдениетте ассимиляциялануы (мәдени ықпалдастық), әртүрлі моральдық нормалардың бірігуі және үйлесуі (моральдық ықпалдастық)», ал шет тілі сөздігінде: *“Интеграция (лат. – қайта қалпына келтіру, толықтыру, тұтастыру) – қандай да бір бөліктердің біртұтастыққа бірігуі”.* Н.П.Кондаковтың пікірінше, “Интеграция - қандай да бір элементтерді біріктіру, тұтастыру, қандай-да бір бірлікті қайта қалпына келтіру; жүйелер теориясында – жекелеген компоненттердің өзара байланысының осы күйді шарттайтын процеске бірігу күйі”. И.М.Колягин “интеграция”— дегенде, айнала орта туралы бүтін елесті жарату (бұл жерде интеграция, оқыту мақсаты ретінде қаралады). Кейде, интеграция — оқыту құралы ретінде каралып, предметтердегі білімдерді жақындастырушы жалпы платформаны табу құралы ретінде қаралады. Жоғарыда айтылғандардың барлығын жалпылай отырып, біз ықпалдастық ұғымының келесі түрде түсіндірілуін ұстанамыз: біз интеграцияны бұрын бөлшектенген элементтердің біртұтастық белгілерімен жаңа сапаға біріктірілуінің объективті процесі ретіндегі жүйе дамуының бір қыры деп түсінеміз.

Интеграция деп біз келесі шарттардың бірін орындайтын процесті атаймыз: а) ол тәуелсіз заттардың жиынтығына олардың арасындағы қандай да бір байланыстарды ендіреді, яғни осы ансамбльді құрылымға айналдырады; ә) ол бұрын қалыптасқан құрылым элементтерінің

арасына жаңа байланыстар ендіреді; б) ол аталмыш құрылым элементтерінің арасындағы бар байланысты күшейтеді. Мұнда 2 және 3 мағынадағы интеграция процестері туралы айтылғанда, олардың құрылым интеграциялары деңгейін жоғарылататындығы атап көрсетіледі.

Интеграция үдерісі – бұл бұрын шашыраңқы болған көптеген компоненттердің біртұтас түзілімінің ретті түрде жүріп отыратын қалыптасу және даму сәттерінің үздіксіз ауысуының заңды үдерісі.

Педагогикалық әдебиеттерде интеграция мәселесінің педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік аспектілері ашып көрсетілетін еңбектер бар: З.А.Малькова, Н.Д.Никандров, Б.С.Гершунский, В.С.Шубинский –интеграцияның педагогика ғылымына әсері; А.П.Беляева, В.Н.Федоров, И.Д.Зверев, В.Н.Максимова - ғылымдағы интеграция процестерінің оқытуға әсері; Ю.С.Тюнников –оқу-тәрбие жұмыстарындағы интеграция процестерін анықтау және сипаттау әдістемесі; Ю.К.Дан, А.А.Пинский, В.В.Усанов—көп пәнділікті жою және пәндерді интеграциялау арқылы оқу –тәрбие процесінің тиімділігін жоғарылату; В.Г.Разумовский, Л.В.Тарасов–педагогикалық ойлауды интеграция идеясы негізінде қайта құру; М.Н.Берулава–жаратылыстану-ғылыми және кәсіби-техникалық пәндерді, сонымен қатар жетекші құрылымдық жаратылыстану-ғылыми және техникалық білімдерді интеграциялау; Л.А.Волович – орта кәсіби мектеп студенттерінің кәсіби және гуманитарлық дайындығын интеграциялау; Ф.Ф.Харисов–жалпы білім беретін мектептегі және т.б. оқу-тәрбие процесін және ұлттық мәдениетті интеграциялау және т.б. Педагогикалық білім берудің интеграциялық бағыты таным тәсілдері (ғылым, әлеуметтік-нормативтік сала, өнер, дін) мен денсаулықты қалыптастырушы білім парадигмаларының (білім алу мәдениеттің анағұрлым технологиялық және қозғалмалы бөлігі ретінде барлық мәдени құндылықтарды, адам іс-әрекетінің түрлері мен формаларын ассимиляциялайды) синтезіндегі рухани және дене конвергенциясы міндетін жүзеге асыруға қабілетті педагогикалық технологияны құрудағы анағұрлым озық әдіснамалық позицияларды нұсқайды. Интеграция компоненттері: мақсатты компонент, басқару компоненті (педагогикалық ұжым, педагог), интеграт (құндылықтар жүйесі), оқу пәнінің мазмұны (дидактикалық бірліктер), ықпалдастық процесі

(кезеңдер, формалар, әдістер, тәсілдер және т.б.), ықпалдастық іс – әрекеті, ықпалдасу нәтижесі. ***Интеграция механизмдері:*** метатіл, мазмұнның, тапсырманың, мінез-құлық ережелерінің акцентуациясы, оқу тілдерінің креолдануы. Интеграция процесінің тәсілдері: жалпылаудың, экстраполяцияның, нақтылаудың түрлері, әртүрлі құбылыстар мен процестердің салыстырмалы талдауы, ғылыми параллельдер мен ұқсастықтарды пайдалану, әртүрлі объектілерді талдауға жалпы тұрғыдан келуді ашып көрсету, себеп-салдардық байланыстарды басқа пәндерден алынған білімдерге сүйене отырып біріктіру. ***Интеграция іс-әрекеті:*** ойындардың түрлері – шапшаңдық, спорттық, іскерлік, рөлдік, дидактикалық, педагогикалық. Ойын іс-әрекетінің элементтері – оқу іс-тәжірибесі үдерісіндегі педагогикалық міндеттердің теориялық шешімдері, педагогикалық жағдайларды модельдеу, өзін-өзі талдау, педагогикалық іс-тәжірибе кезеңіндегі тапсырмаларды өз бетінше шешу және т.б. Педагогикалық білім берудің интеграциялық жүйесі, біріншіден, өз ішінде толығымен пәндік центризмді (интеграцияланатын пәндер тек білім беру кеңістігінде ғана емес, сонымен қатар дербес оқу жүйелері ретінде де қызмет етеді) сақтайды; екіншіден, ол гуманитарлық пәндердің оқу пәндеріне қолданылады, дәстүрлі жүйені сақтау үшін кең мүмкіндіктер береді.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1. Заманауи жағдайда педагогик пәндер жүйесі туралы баяндаңыз.
2. Новациямен инновациялар ортасындағы негізгі айырмашылықтар.
3. Интеграция процесінің тәсілдерін сипаттаңыз.

3-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Жоспар:

1.Тұлғаға бағытталған білім беру тұжырымдамасы.

2.Толеранттылық және оның түрлері.

3.Жеке тұлғаның даму процесіне әсер ететін факторлар. Жас кезеңдері. Акселерация. Атракция.

Тұлғаға бағытталған оқыту – оқу-тәрбие процесінің негізгі объектісі, педагогикалық іс-әрекет түрін дамыту, тұлғаның өзіне мән берудің интеллектуалдық әлеуетін дамытуға бағытталған рухани-адамгершілік бағытты, негізгі құндылықты, перспективаны байыту. Тұлғаға бағытталған талғамның түрлері: проблемалық, модульдік, бағдарламаланған, дамытушы, ойнақы, интерактивті, кооперативті, дифференциалды, жеке, ерекше, жаңашыл, қашықтықтан, гуманитарлық, яғни адамға құрмет пен сүйіспеншілік таныту, оған көмектесу, оның шығармашылық қабілеттеріне сенудің маңыздылығы мен принциптері; зорлық-зомбылықтан толық бас тарту; бірлік, яғни, мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастағы демократия, теңдік, серіктестік, тегін білім беру, яғни, адамға өзінің өмірлік белсенділігін кең немесе тар шеңберде таңдауға еркіндік пен тәуелсіздік беру; сыртқы әсерлерден емес, ішкі эмоциялардан нәтиже алу, адамның бойында жасырылған жаңа қабілеттер мен таланттарды жүзеге асыру, жеке тұлғаның болашағына жол ашу.

Дербестендірілген технологиялардың коммуникативтік негізі педагогикалық процесте оқушымен адами-тұлғалық қарым-қатынас болып табылады. Өз бетінше оқудың қажеттілігін түсіну керек, оқу үдерісіндегі қиын жағдайдағы мәселелерді мұғалімнің көмегінсіз шешуге тырысу керек, содан кейін ғана олардың тұжырымдарының дұрыстығына сенім білдіру үшін мұғалімнің көмегіне сүйену керек.

Тұлғаға бағытталған тәлім – білім беру үдерісінің негізгі объекті оқушы болып, оның жеке мені, қадірі жоғары орынға қойылатын, негізгі мән беруді интеллектуал әлеуетін асыру, көзқарасын байыту, рухани-ақылақтық зейінін өркендетуге қаратылатын педагогик іс-әрекет түрі. Тұлғаға бағытталған тәлімнің түрлері: проблемалы, модулды, программаластырылған, дамытушы, ойын, интерактив, бірлестіктегі, дифференциал, индивидуал, өзіндік, инновация, қашықтықтағы маңызы мен принциптері, адамгершілік, яғни адамға жан-жақтама құрмет пен махаббат көрсету, оған көмектесу, оның шығармашылдық қабілетіне сеніммен қарау, зорлаудан толық бас кешу; бірлестік, яғни педагог пен оқушылар қарым-қатынасындағы демократизм, теңдік, серіктік; еркін тәрбиелеу, яғни тұлғаға оның өмірлік әрекетін кең немесе тар шеңберде таңдап алу еркіндігі мен дербестікті беру, нәтижелерін сыртқы әсерден емес, ішкі

сезімдерден келтіріп шығару, тұлға өзінде жасырынған жаңа қабілет пен дарындарын жүзеге шығаруы, тұлғаның келешегіне жол ашу мүмкіндігін береді. Тұлғаға бақытталған технологиялардың коммуникатив негізі – педагогик үдерісте оқушыға адамилық-тұлғалық жанасу есептеледі. Өзіндік оқып-үйрену, оқу үдерісіндегі қиын жағдайларда оқытушының жәрдемісіз проблемаларды шешуге ұрыныс, осыдан кейін ғана өзінің қорытындылары дұрыстығына сенім білдіру үшін оқытушының көмегіне сүйенуі қажеттілігін аңғарту маңызды.

Толеранттық – (лот. толерантиа – шыдам, сабыр), кеңпейілділік – өзгелердің өмірлік тыныс-тіршілігі, мінез-құлқы, әдеттері, көңіл-күйлері, ой-пікірлері, идеялары мен сенімдеріне деген сабырлы, шыдамды болу. Бұл бір-біріне ұқсамаған адамдардың бірге татулықта жасауы. 1) толерансе (ингл.) – ашық қол, сабырлы болуға дайындық; толерансе – сабырлы болу, ешбір басымсыз өзінің пікірін емін-еркін айта алу құқықын беру; 2) толерансе (фр.) – басқалар біздерге қарағанда жақсырақ және күрделірек пікірлеулері мүмкіндігіне болған қатаң сенімнің болуы; 3) толерансиа (исп.) – өзінің пікірлері мен идеяларынан да күштілері болуы мүмкіндігін тән алу; 4) куан ронг (хит.) – басқаларды барынша қабылдау мен басқаларға кеңпейілділік қатынаста болу; 5) тасамул (араб.) – көңілшеңділік, мейір-шапағаттылық, кешірімділік басқаларды барынша қабылдау мен кешіру. 1.Гендер толеранттық – басқа жыныс өкілдеріне бұрыс қарым-қатынаста болмау, бір жыныстың екінші жыныс негізінде келіп шыққандығы жайлы идеялардан бас кешу; 2.Жасқа тән толеранттық – адамның жасымен байланысты өзіне тәндіктерін дұрыс қабылдау (қариялардың жастарды түсіне алмауы, оқушыларда білім мен тәжірибенің жетерлі еместігі және т.б.); 3.Мәліметтілік дәрежесімен байланысты толеранттық – салыстырмалы түрде төмен дәрежедегі мәліметке ие кісілердің пікірлері мен іс-әрекеттеріне сабырлы болу; 4.Нәсілдік толеранттық – басқа нәсіл өкілдеріне төмен назармен қарамау; 5.Ұлтаралық толеранттық – түрлі ұлт өкілдеріне құрметпен қатынаста болу, бірер-бір ұлт өкілінің кемшілік пен ұнамсыз әрекеттерін сол ұлтқа тән басқа кісілерде де бар деп есептемеу.Ұлтаралық толеранттық әрбір ұлт пен ұлыстың өзінің міндеттері мен борыштарын аңғарып жетуін көздейді. 6.Діни толеранттық – түрлі діндер, конфессиялар, конфессионал топтарға кеңпейілділікпен қатынаста болу; 7.География толеранттық – түрлі

территорияда мекендейтін кісілердің бір-бірлерінің жасау жағдайларын барынша қабылдаулары, кемсітулерге жол қоймау, жікке бөліну. 8.Жіктер өкілдері (байлардың жарлыларға, жарлылардың байларға)ға сабырлы болуы; 9.Физиологик толеранттық – ауру, мүгедек, саламаттығында кемшілігі бар кісілерге деген құрметпен қарым-қатынаста болу; 10.Мәдени толеранттық – мәдени қызығушылыққа қайшы болып, басқа мәдениеттерді тән алу, оларды дұрыс қабылдауға қабілеттілілік. 11.Тұлғалараралық толеранттық – адамдардағы күрделі табиғилықты, олар арасындағы айырмашылықтарды аңғару мен қабылдауға қабілеттілілік болып, қатынас үдерісінде адамның басқаларды өзінің бар екендігі мен дамуының жоғары символы ретінде көре алу; 12.Саяси толеранттық – түрлі саяси партия мен қоғамдық бірлеспелер, саяси лидерлер іс-әрекетіне сабыр-қанағатты болу.

Проблемалық білім беру технологиясы – талапкерлердің көзқарастары мен пікірталастарында жүргізілетін талдау синтездеу іс-әрекетіне негізделген. Бұл зерттеудің бір түрі. Бұл тұрғыда қазіргі орта мектепте оқытудың тиімді технологиясы проблемалық оқыту болып табылады. Тапсырманы белсенді білу процесін атаңыз және ойлау процесінде ғылыми зерттеу әдісін қалыптастырыңыз. Өзіндік жұмыс – талапкерлердің жеке жұмысын тиімді ұйымдастыру және басқару оқу процесінің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Түпнұсқа және шығармашылық жұмыстың түрлері мен формаларын таңдағанда – қарапайымнан күрделіге дейін және жалпыдан жекеге дейін, белгісізден нақтыға дейінгі принциптерге сүйену керек. Интерактивті (өзара әрекеттесуді білдіреді) дегеніміз – біреумен қарым-қатынас жасау немесе сөйлесу, бәсекелестік режимде болу. Танымдық (cognito-латынның білім деген мағынаны білдіретін сөзі) – бұл ең алдымен, оқушының зейінін қалыптастыру үшін топтық талқылауды ұйымдастырумен байланысты әдіс. Эксперименттік – талапкерлердің жанды, жеке тәжірибесіне бағытталған. Рөлдік ойындар, модельдеу өмірлік жағдайларға еліктеуге және белгілі бір рөлдерді ойнау арқылы оларды тексеруге бағытталған. Бағалау технологиясы. Бағалау – бұл жеке тұлғаның өзін-өзі бағалау технологиясы. Мақсаты – бірнеше тәсілдер арқылы оқушылардың білімін бағалау, талдау, тестілеу және өзін-өзі бағалау.

Құзыреттілік тәсіл негізінде болашақ мамандардың кәсіби қалыптасуы: «құзыреттілік» термині кең мағынада практикалық тәжірибеге негізделген білім мен дағдыларды сақтау, жалпы мәселелерді шешуде тиімді әрекет ету қабілетін білдіреді. Ол латынның "campetere" сөзінен шыққан, мағынасы орынды. Американдық психолог және адам мотивациясын зерттеуші Дэвид Маклиланд командаға, мекемеге немесе компанияға білікті көзқарастың басталуын жіктейді: «адам жеке оқып жатқанда, үміткер немесе қызметкер өзінің кәсіби қызметтегі жетістіктері туралы дұрыс жауап бермейді, өйткені, адам өзін қадірлейді, сондықтан оның біліктілігін ұжым, мекеме немесе компания әкімшілігі заңды түрде жетілдіруі керек». «Кәсіби құзыреттілік термині қызметкердің лауазымның талаптарына сәйкес жұмыс істеу қабілетін білдіреді. Кәсіби құзыреттіліктерді жеке сипаттамалар ретінде сипаттауға болады, мысалы – стресске төзімділік 27 типте, ұжымда жұмыс істеу, шығармашылық құзыреттіліктерімен бірдей дағдыларды көрсетуге болады, мысалы: сұхбат, бизнес-жоспар құруға құзыреттілік. Жұмыс өкілеттіктерінің тізімін жасау кезінде келесі 2 ережені есте сақтау қажет: «іс-әрекет (тікелей көруге болады); анық нүктелер (біліктілік деңгейі сәйкестендіру үшін негіз).

Тұлғаның дамуы – өте күрделі процесс. Баланың өмір бойы даму процесі жүреді. Жеке тұлғаның дамуы деп оның физикалық күші мен психикасындағы сандық және сапалық өзгерістер түсініледі. Дене күшінің өзгеруіне сүйек пен бұлшықет жүйесінің, ішкі ағзалардың және жүйке жүйесінің өсуі мен дамуы жатады. Психикалық өзгерістерге сананың дамуы, сөздік пен сөйлеудің дамуы, тұлғаның қалыптасуы жатады. Іс-әрекет түрімен айналысу (ойын, оқу, жұмыс және т.б.).) сонымен қатар, дамудың белгісі болып табылады. Адамгершілік, әлеуметтік ақылақтық этикет ережелерін сақтау, ұжымда жұмыс істей білу де баланың жетіліп келе жатқанының белгісі. Баланың дамуындағы бұл процестер сыртқы әсерлердің де, ішкі күштердің де әсерінен жүреді. Сыртқы әсерлерге қоғамның материалдық өмірінің шарттары – баланы қоршаған табиғи және әлеуметтік орта, оның қоғам өмірімен байланысы, яғни балаға білім алуға қажетті қасиеттерді берудің ерекше мақсаты бар жеке тұлғаның іс-әрекеті жатады. Адамның ішкі күйі жүйке жүйесінің даму түрі мен деңгейіне, әр балаға тән физикалық күштің даму ерекшеліктеріне жатады. Адам ағзасының сыртқы күштер

мен әсерлерге реакциясы процесінде әрқашан ішкі қайшылықтар туындайды. Бұл ескі және дамушы салалар арасындағы айырмашылықтар. Сондықтан баланың психикасы бір сатыдан екінші сатыға өткенде, оның саны ғана емес, сапасы да өзгереді. Бұл қарама-қайшылықтар адам дамуының негізгі қозғаушы күші болып табылады. Тірі организм үнемі өзгеріп отыратын ортаға бейімделеді. Бұл адам миының қыртысында барған сайын жаңа байланыстардың қалыптасуынан көрінеді.

И.П.Павловтың ілімі бойынша даму дегеніміз – ішкі жүйке процестерінің өзара әрекеттесуі және қоршаған ортаның адамға үнемі әсер ететін сыртқы әсері. Әлемде туылған нәресте белгілі бір жасқа дейін жеке тұлға болып саналады. Жеке тұлға латын сөзінен шыққан – индивидиум, мағынасы – бөлінбейтін, жеке. Индивид – бұл биологиялық түрдің құрамына кіретін жеке тұлға. Нәрестеде сөйлеудің қалыптасуы, сондай-ақ, саналы әрекеттердің басталуы және әлеуметтік қатынастарға қатысу тұлғаның қалыптасуының алғашқы кезеңдері болып табылады. Демек, индивид – бұл белгілі бір туа біткен қасиеттер мен қоршаған ортаның әсерінен болатын өзгерістер сапасының қоспасы. Баланың дамуына үш негізгі фактор әсер етеді: тұқым қуалаушылық (ішкі күй), қоршаған орта және тәрбие (сыртқы күй). Көшбасшы болатын бұл үштіктің қарым-қатынасы, ықпалы, көзқарасы үлкен ғылыми және практикалық мәнге ие. Ұрпақтарда ата-аналарға көптеген биологиялық ұқсастықтар тұқым қуалаушылық ретінде түсіндіріледі. Мысалы, баланың әкесіне немесе анасына ұқсастығы, шашы, көзі, терісі, жүруі, жүріс-тұрысы, сөйлеуі.

Тұқым қуалаушылық (ішкі күй)

Қоршаған орта

Білімі(сыртқы жағдайы)

Дамуға әсер ететін факторлар

Қозғалыс

Жүйке жүйесінің кейбір ерекшеліктері тұқым қуалайды, соның негізінде қоршаған ортамен өзара әрекеттесу нәтижесінде жоғары жүйке қызметінің белгілі бір түрі (холерик, сангвиник, флегматикалық, меланхолик) дамиды. Педагогика тұқым қуалаушылықтың баланың дамуына әсерін мойындағанымен, оның дамуында шешуші рөл атқармайды деп санайды. Баланың дамуына айтарлықтай әсер ететін

тағы бір фактор – қоршаған орта. Қоршаған орта деп – балаға өз бетінше әсер ететін әртүрлі сыртқы құбылыстардың жиынтығы түсініледі. Қоршаған орта үй, географиялық және әлеуметтік болып бөлінеді. Үй – бұл баланың отбасы, ауласы, көшесі және т.б. Географиялық ортаға – климат, орналасқан жері, орналасқан жерінің географиялық жағдайы және т.б. жатады. Әлеуметтік ортаға – қоғам өмірі, адамдар, олардың қызметі, қарым-қатынасы, мәдениеті, әдебиеті, саясаты, идеологиясы және т.б. жатады. Бұл ортаның баланың дамуына әсері орасан зор. Бұл ортада баланың мінез-құлқы, әдеттері, көзқарасы қалыптасады. Географиялық орта баланың сыртқы келбетіне, өмір салтына және еңбек сипатына үлкен әсер етеді. Баланың ақылақтық нормасын, мінез-құлқын, адамгершілік қасиеттерін қоршаған орта қалыптастырғанымен, тек қоршаған орта ғана шешуші фактор бола алмайды.

Тәрбие – баланың дамуындағы үшінші фактор. Тәрбие әрқашан адамның дамуына мақсатты әсер етеді. Тәрбиеде нақты мақсат қойылады, оның бағыты мен нәтижесін болжауға болады. Тәрбие алдына мақсат қойғандардың іс-әрекетін арнайы ұйымдастырады, алға қойылған мақсаттарды неғұрлым тиімді жүзеге асыру үшін құралдарды, әдістер мен ұйымдастырушылық формаларды таңдауды қарастырады. Тәрбие арқылы баланың туа біткен ерекшеліктерін дамытуға болады. Тұқым қуалаушылық – бұл дайын қабілет емес, дамудың қажетті шарты, мүмкіндік. Оның дамуы үшін қажетті жағдайлар мен білім қажет. Жақсы дайындалған кейіпкер қабілетке айналады, ал білімсіз кейіпкер жоғалуы мүмкін. Белгінің талантқа айналуының тағы бір шарты – еңбекқорлық. Ұзақ уақыт жұмыс істеу және жұмыс істеу қабілеті тәрбие нәтижесінде қалыптасады. Тәрбие баланың денесінің дамуына айтарлықтай үлес қосады. Мысалы: күнделікті гимнастика, спортпен шұғылдану баланың денсаулығын нығайтады, дене шынықтырады.

Егер жаман мінез-құлық болса, оны тәрбие арқылы түзетуге болады. Адамның дамуында оның іс-әрекетін тәрбиелеу ең қажеттілердің бірі болып табылады. Бала әрекетінің ең ерте түрі – қарым-қатынас әрекеті. Белсенділік – баланың білім алуында, жұмысында, қоғамдық жұмыстарға қатысуында, өзін-өзі тәрбиелеуде дамиды. Баланың дамуы мен қалыптасуы оның белсенділігіне

байланысты. Ол өзінің қызметі арқылы білім беру пәніне айналады. Яғни, біріншіден, өзін-өзі қоршаған ортаны жақсы білетін адам, екіншіден, өзінің белсенді әрекеттерімен сол ортаға әсер ететін адам. Тәрбиенің тиімділігі баланың жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Белгілі бір жастағы балалардың барлығы бірдей бола бермейді. Әр баланың өз қызығушылықтары, бейімділіктері, қабілеттері, мінезі болады. Тәрбие жұмысы осыларды ескере отырып жүргізілуі керек. Сонда ғана мақсатқа жетуге болады. Осылайша, мақсатқа бағытталған білім беру, баланың жүйелі іс-әрекетін ұйымдастыру, дұрыс басшылық пен қоршаған орта баланың дамуында шешуші рөл атқарады. Балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі жетістік олардың жасын және жеке ерекшеліктерін білумен, олардың өмірі мен қызметін ұйымдастыруда басшылыққа алуға тиісті. Бұның себебі, баланың әр түрлі жастағы өсуі, дамуы, рухани жетілуі әр тұрлі жаста әр қилы болуымен байланысты. Мұғалім балалардың жас ерекшеліктерімен және жеке ерекшеліктерімен өте жақсы таныс болуы керек. Медициналық-педагогикалық-психологиялық ғылымдар балалардың жас кезеңдерін келесідей топтарға бөледі:

1. Нәрестелік-туғаннан 1 жасқа дейін.
2. Нәрестелік-1 жастан 3 жасқа дейін.
3. Мектепке дейінгі жас кезеңі-3 жастан 6-7 жасқа дейін.
4. Оқу мерзімі-7 жастан 17-18 жасқа дейін.

Мектеп кезеңінің өзі үш топқа бөлінеді: 7 жастан 11 жасқа дейін (I-IV сыныптар) - бастауыш мектеп жасы (балалар); 11 жастан 15 жасқа дейін (V-VIII Сыныптар) - орта сыныптардағы мектеп жасы (ересектер); 15 жастан 17-18 жасқа дейін (IX-XII сыныптар) - жоғары сынып оқушыларының жасы (жасөспірімдер, ұлдар мен қыздар). Мектеп кезеңі-бұл адам өміріндегі тұтас кезең. Бұл өте қажет және маңызды кезең. Бұл жас – ол еркек бола бастаған кезең. Олардың жасы бір болғанымен, оқушылардың өсуі мен жетілуі бірдей емес. Олардың кейбіреулері ұзын бойлы, жігерлі және дені сау, ал басқалары, нәзік, аласа бойлы және аурушаң. Олардың кейбіреулері айтылғандарды тез түсінеді, ал басқалары баяу түсінеді. Жеті жасар оқушы мен он жеті жасар талапкер сыртқы келбетімен, іс-әрекетімен ерекшеленеді. Бастауыш сынып оқушыларының жалпы сипаттамасы: орташа бойы 120 см, орташа салмағы 22 кг, миының дамуы дерлік толық, ұшқыр, есте

сақтау қабілеті мен зейіні еріксіз, эмоционалды, өнердің бір түріне қызығушылық танытады, достықты тез бастайды және тоқтатады, берік сенім, тәуелсіздік әлі де аз.

Орта мектеп жасындағы оқушылардың ерекшеліктері: жасөспірімдер, әсіресе, 14-15 жас аралығындағы қыздар, өсу қарқыны бойынша ұлдарды артта қалдырып, прогрессивті қарқынмен өседі. Балалардың өсу қарқыны 13 жастан 16 жасқа дейін басталады. Осы кезеңде жүрек екі еселенеді, ал дене бір жарым есе ғана өседі. Бұл қан айналымын арттырады. Осыған байланысты жасөспірім тез шаршайды. Жыныстық жетілу жасөспірім кезінен басталады, ал қыздар тез жетіледі. Бұл физикалық дамудың күрделілігі мен қарама-қайшылығы жасөспірімнің психикалық дамуының ерекшеліктеріне әсер етеді. Жасөспірімдер өздерін ересек сезінеді және тәуелсіз болуға тырысады. Ол антагонистік, өзімшіл, сыншыл, наразы, ашуланшақ болады. Бұл уақытта олар сыртқы келбетіне көбірек көңіл бөледі. Басқаларға еліктегісі келеді. Олар өздерін сынайды. Егер оның кемшіліктері болса, ол оны мойындағандай кейіп танытады, кейде асыра сілтейді. Жасөспірімдерге сыртқы жағдайлар, әсіресе, кітаптар, радио, теледидар, достары қатты әсер ете бастайды. Негізгі тақырыптар достық және серіктестік мәселелері болады. Жасөспірімдердің дамуы мен мінез-құлқындағы осындай ерекше белгілерді білу мұғалім үшін өте маңызды. Мұнда мұғалімнің ұстамдылығы мен тағылымды рөлі үлкен рөл атқарады.

Акселерация (үдеу) – бұл жасөспірімдер денесінің ерте, жедел дамуы, балалар мен жасөспірімдерде жыныстық жетілудің өсуі мен дамуының күрт жеделдеуі. Планетаның магниттік денесінің кернеуі төмендеген кезде жануарлардың көптеген түрлерінің дене салмағы мен мөлшері артады. Үдеудің ең айқын көрінісі – жасөспірім балалардың дене бітімінің ата-аналарының дене бітіміне қатысты ұлғаюы. Ю.К.Бабанский үдеуді балалардың денесі мен психикасының өте ерте дамуы деп сипаттады.

Аттракция (Тартымдылық) – (латынша: тарту, жақындау) басқа адамға деген тартымды сезімнің пайда болуы. Бұл кәсіби педагогикалық құзыреттіліктің негізгі көрсеткіші. Жасөспірім – ең жауапты кезең. Олардың көпшілігі үшін ерекше, бағытталған мақсаты бар тәрбиешілердің ықпалы аяқталады. Енді оларды өмірдің өзі тәрбиелей

бастайды. Бұл жаста олардың денесінің дамуындағы теңсіздік дерлік аяқталады. Қоғамдық көзқарас қалыптасады. Танымдық қабілеті дамиды. Білім берудің кейбір салаларына үнемі қызығушылық бар. Бұл көбінесе, белгілі бір мамандыққа, жұмыс саласына деген қызығушылықтың пайда болуымен байланысты. Ол өмірдің әртүрлі мәселелері туралы өз пікірін айта алады. Кейде асығыс болады. Жас жеткіншектер мен қыздар өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылады. Достық қарым-қатынас берік болады. Махаббат сезімі оянады. Ол стильді түрде таңдайды және киінеді. Ол өзі үшін идеалды іздей бастайды. Мұғалімдердің осы жастағы оқушылармен тең қарым-қатынаста болғаны дұрыс. Оларға мұғалімдер мен ата-аналардың түсінуі және дос болуы қажет.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1.Тұлғаға бағытталған білім беру тұжырымдамасына шолу жасаңыз.
2.Толеранттылық және оның түрлері туралы не білесіз?
3.Жеке тұлғаның даму процесіне әсер ететін факторларын сипаттаңыз.
4.Жас кезеңдері. Акселерация. Атракция туралы ойларыңызды білдіріңіз.

II МОДУЛЬ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДИДАКТИКА

4-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТӘЛІМ ТЕОРИЯСЫ

Жоспар:

1.Тәлім мазмұнын (интерпретация) жобалау принциптері мен критерийлері.
2.Тәлім мазмұны ұғымының жалпы сипаттамасы.
3.Тәлім мазмұны.

«Ойлау – білімге алып баратын ең дұрыс, ең асыл жол».
Конфуций

Түсіндіру мазмұнын жобалау принциптері мен принциптері. Білім беру мазмұнын жобалау келесі жалпы принциптерге сәйкес жүзеге асырылады: білім беру мазмұнының барлық элементтерінің қоғам, ғылым, мәдениет және тұлға дамуының талаптарына сәйкестігі принципі. Бұл қағида қоғамның дамуын, ғылыми білімін, мәдени өмірінің деңгейін және жеке тұлғаның даму мүмкіндіктерін көрсететін пәндерді білім беру мазмұнына дәстүрлі білім, дағдылар және біліктіліктермен қатар енгізуді талап етеді.

Білім беру мазмұнының ұйымдастырушылық-процестік байланысы принципі. Бұл қағида білім беру мазмұнын таңдауға біржақты көзқарасты жоққа шығарады. Онда белгілі бір оқу процесін жүзеге асырумен байланысты ұйымдастырушылық жағдайларды ескеру қарастырылған. Бұл дегеніміз, жалпы орта білім берудің мазмұнын жобалау барысында презентация мен иемденудің принциптерін, технологиясын, деңгейін және онымен байланысты мінез-құлқын ескеру қажет.

Білім беру мазмұнын тұтас құрылымға тарту принципі. Бұл қағида білім беру жүйесінің, білім беру ғылымының, оқу материалының, педагогикалық іс-әрекеттің, оқушының жеке басының әр түрлі кезеңдерінде теориялық білім беру сияқты компоненттердің өзара үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Білім беру мазмұнын тұтас құрылымға тарту принципі. Бұл қағида білім беру жүйесінің әртүрлі кезеңдеріндегі теориялық білім, білім беру ғылымы, оқу материалы, педагогикалық іс-әрекет және оқушы тұлғасы сияқты компоненттердің үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

Білім беру мазмұнын фундаментализациялау принципі. Білім беруді ізгілендірудегі кедергілерді жоғалтуға мүмкіндік береді. Ол әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану-ғылыми білімдерді интеграциялауды, жүйелілікті орнатуды және пәнаралық коммуникацияның студенттердің практикалық іс-әрекет әдіснамасының мәнін қабылдауы мен түсінуіне тәуелділігін талап етеді.

Білім беру мазмұнының жүйелілік принципі. Бұл қағида білім берудің мазмұны өсіп келе жатқан бағытта жоспарлаудан тұратындығын білдіреді, онда ең алдымен, әрбір жаңа білім алдыңғы білімге сүйенеді және одан шығады.

Білім беру мазмұнының жүйелілік принципі. Бұл қағида зерттелген білім мен дағдылар мен құзыреттіліктерді біртұтас жүйеде тұжырымдауды, жалпы орта білім берудің рөлін, барлық оқу курстары мен біртұтас мазмұнды бір-бірімен, жалпыға бірдей, ұлттық мәдениет жүйесімен байланыстыруды қарастырады.

Білім беру мазмұнының оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі принципі. Бұл қағида білім беру мазмұнын жобалауда студенттердің жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін сәйкестендіруді қарастырады. Белгілі бір жас кезеңіне сәйкес келетін білім, білік, біліктілік және құзыреттілік жүйесі білім мазмұнында көрініс табады.

Білім беру мазмұнын жобалау кезінде келесі критерийлер негізделеді: өз бетінше ойлау қажеттілігіне және ақпаратты тұтыну мәдениетін қалыптастыруға сәйкес білім беру мазмұнын жобалау; білім беру мазмұнының нақты ғылыми және практикалық маңыздылығын ескере отырып; білім беру мазмұнының күрделілік деңгейін, білім алушылардың мүмкіндіктерінің қолданыстағы оқу жоспарларына сәйкестігін ескере отырып; білім беру көлемінің ақпаратты тұтыну мәдениетіне сәйкестігі.

Білім мазмұнын анықтайтын нормативтік құжаттар.

Білім беру мазмұнын анықтайтын ең негізгі нормативтік құжат мемлекеттік білім беру стандарты болып табылады. Оқу жоспары, оқу бағдарламасы, біліктілік талаптары оның компонентінің бөлігі болып табылады. Ағылшын тілінен аударғанда «норматив», «үлгі», «шаблон», «модель» дегенді білдіреді. Стандарттың көмегімен әр түрлі оқу орындарындағы білім берудің тұрақтылық деңгейін республикалық деңгейде қамтамасыз етуге қол жеткізіледі, тәрбие жұмысының нормалары бейімделеді, оқушылардың білімін бағалау критерийлері жасалады.

Мемлекеттік білім беру стандартының мақсаты – елімізде жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық реформалар, дамыған шет елдердің озық тәжірибелері, ғылым мен заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде жалпы орта білім беру жүйесін ұйымдастыру, рухани сауатты және интеллектуалды дамыған тұлғаны тәрбиелеу.

Мемлекеттік білім беру стандартының міндеттері – жалпы орта білім берудің мазмұны мен сапасына қойылатын талаптарды белгілеу; ұлттық, жалпыадамзаттық және рухани құндылықтарға негізделген талапкерлерді оқытудың тиімді нысандары мен әдістерін енгізу; педагогикалық және заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқу процесіне енгізу, жалпы орта білім беретін оқу орындарының талапкерлері мен түлектерінің біліктілігіне қойылатын талаптарды белгілеу; кадрларды мақсатты және сапалы даярлау үшін білім, пән және өндірістің тиімді интеграциясын; білім беруді жүйелі бағалау тәртібін және оның түпкілікті нәтижелерін, талапкерлердің біліктілік талаптарының меңгеру дәрежесін, сондай-ақ, білім беру қызметінің сапасын бақылаудың құқықтық базасын жетілдіру; мемлекеттік білім беру стандарттары талаптарының білім беру сапасына сәйкестігін қамтамасыз ету.

Мемлекеттік білім беру стандарты келесі негізгі қағидаттарға негізделеді: оқушының жеке басының басымдығы, оның ұмтылыстары, қабілеттері мен қызығушылықтары; жалпы орта білім беру мазмұнының адамгершілігі; мемлекеттік білім беру стандартының мемлекет пен қоғамның білім беру саласындағы талаптарына сәйкестігі, жеке тұлғаның қажеттілігі; жалпы орта білім берудің білім берудің басқа

түрлерімен және кезеңдерімен сабақтастығы; жалпы орта білім берудің мазмұнын, нысанын, құралдары мен әдістерін таңдаудағы инновациялық технологиялар негізінде; білім алушыларда пәндерді оқу мен оқытуды жалғастыру үшін негіздер мен ғылымдарға қатысты жалпы құзыреттердің дамуын қамтамасыз ету; ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, дамыған шет елдердің білім беру саласындағы белгіленген нормалардың тәжірибесін пайдалану.

Мемлекеттік білім беру стандарты келесі компоненттерден тұрады:

жалпы орта білім берудің негізгі оқу жоспары;

жалпы орта білім берудің оқу бағдарламасы;

жалпы орта білім берудің біліктілік талаптары;

бағалау жүйесі.

Жалпы орта білім берудің негізгі оқу жоспары – бұл жалпы орта білім беретін оқу орындарында оқытылатын оқу пәндерінің атауы, оқу жоспарының ең аз мөлшері және оларды сыныптар бойынша бөлу белгіленген құжат. Оқытудың негізгі жоспары жалпы орта білім беретін оқу орындарының сабақ кестесін әзірлеуге негіз болып табылады. Негізгі білім беру жоспары оқушыға жалпы білім беретін пәндер бойынша белгіленген білім мазмұнын жеткізуге бөлінген оқу сағаттарының (мемлекеттің қарамағындағы және мектептің қарамағындағы сағаттар) ең аз мөлшерін белгілейді. Қарақалпақстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігінің, Ташкент қаласы мен жергілікті облыстардың Мектепке дейінгі және мектепке білім беру басқармаларының рұқсатымен жалпы орта білім беретін оқу орындарының педагогикалық кеңестеріне сабақ кестесін құрастыруда оқу жоспарындағы жалпы сағаттар көлемінен аспаған түрде, белгілі бір пәндерді тереңдетіп оқыту мақсатында 15% ға дейін өзгерістер енгізу құқығы беріледі.

Жалпы орта білім берудің оқу бағдарламасы – бұл негізгі оқу жоспарына сәйкес оқу пәндерінің көлемі, мазмұны, оқу реттілігі мен құзыреттілігі сыныптар мен тақырыптар бойынша анықталатын құжат. Оқу бағдарламасын Өзбекстан Республикасының Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі әзірлейді және бекітеді.

Жалпы орта білім берудің біліктілік талаптары – жалпы білім беретін пәндер бойынша білім беру мазмұнының міндетті минималды

және түпкілікті мақсаттарына, білім беруді жүктеу көлеміне және білім сапасына қойылатын талаптардан тұрады. Жалпы орта білім берудің біліктілік талаптары: біліп, үйренген ақпаратты есте сақтау және қайта түсіндіру қабілеті; дағдылары мен үйренген білімдерін таныс жағдайларда қолдана білу; алған білімдері мен қалыптасқан дағдыларын бейтаныс жағдайларда қолдана білу және жаңа білім қалыптастыру біліктілігі; құзыреттілік – меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін күнделікті іс-әрекетте қолдана білу.

Бағалау жүйесі – талапкерлердің мемлекеттік білім беру стандарты бойынша жалпы орта білім берудің біліктілік талаптарын меңгеру дәрежесін, сондай-ақ, жалпы орта білім беретін оқу орны қызметінің тиімділігін анықтайтын критерийлер жиынтығынан тұрады. Оқу мазмұны мен білім беру бағдарламалары негізінде оқу материалдары оқу-әдістемелік кешенде көрсетілген.

Оқу-әдістемелік – кешен бұл оқулықтан, жаттығу кітабынан, мұғалімге арналған оқу құралынан, оқулықтардың мультимедиялық қосымшасынан тұратын кешен, яғни жинақ.

Оқулық – мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес оқу жоспары негізінде дидактикалық, әдістемелік, педагогикалық-психологиялық, эстетикалық және гигиеналық талаптарға жауап беретін, оқу пәнінің тақырыптарын толық қамтитын, оның тамаша игерілуіне бағытталған кітап түріндегі оқулық. Оқу басылымы оқушылардың жас ерекшеліктері мен психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттік білім беру стандарттарының мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес әзірленеді. Оқулық оқушылардың оқу процесіне саналы және белсенді, оқу материалын толық игере отырып қатысуын қамтамасыз етуі керек. Осы мәселелерді шешу жолында оқулықтар келесі тапсырмаларды орындайды:

мотивациялық тапсырма – бұл міндет талапкерлерді осы пәнді оқуға бағыттайтын ынталандыруларды (себептерді) бағыттаушы және де оларда жұмысқа деген оң көзқарас, яғни позитивтілік пен қызығушылықты қалыптастырудан тұрады;

ақпараттық міндеті – талапкерлерге ақпаратты жеткізуге, тиімді әдістерді қолдана отырып, білім көлемін кеңейтуге мүмкіндік береді;

бақылау-түзету (жаттығу) міндеті – оқу процесін, оның нәтижелерін, оқушылардың өзін-өзі бағалау және түзету қабілетін тексеру, қажетті дағдылар мен біліктіліктерді қалыптастыру үшін оқу жаттығуларын ұсыну.

үйлестіру міндеті – басқа білім беру құралдарын (карталар, көрнекі материалдар, диапозитивтер және т.б.) тартуды білдіреді.) материалмен жұмыс істеу процесінде;

әзірлеуші-тәрбиешінің міндеті – оқулық мазмұнының оқушыларға рухани-адамгершілік әсері, еңбексүйгіштік, белсенді ойлау, шығармашылық қабілеттер сияқты қасиеттерді кітаптармен жұмыс жасау барысында қалыптастыру;

оқытудың міндеті – оқулықпен жұмыс жасау кезінде өз бетінше білім алуға қажетті дағдылар мен біліктерді дамытуға көмектесуде, мысалы, жазу, жалпылау, негізгісін ажырату, логикалық еске түсіру.

жаттығу дәптері – ол оқулықтың құрамдас бөлігі болып саналатын тапсырмалардан тұрады, талапкерлердің алған білімдері мен дағдыларын нығайту, логика мен ойлауды дамыту үшін мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес жасалған (кроссвордтар, басқатырмалар, логикалық ойлауды ынталандыратын тапсырмалар) және т. б.), білім беру тапсырмадарынан тұратын дидактикалық құрал.

Мұғалімге арналған әдістемелік құрал – оқулықтағы әр тақырыпты тиімді оқыту әдістемесі, қосымша тест тапсырмалары және мұғалімнің сабақты қызықты ұйымдастыруы бойынша басқа да әдістемелік нұсқаулар, әр сабақтың мақсаты, оларды сабақта қолданылатын құралдар мен әдістер, сабақтың мазмұны, практикалық мазмұны берілген кітап тәрізді оқу басылымы.

Оқулықтардың мультимедиялық қосымшалары – мемлекеттік білім беру стандарты мен оқу жоспарына сәйкес оқу материалдарын жетілдіруге, білім беру ғылымының тиімді игерілуіне, талапкерлердің өз бетінше білім алуына ықпал ететін, білімді беруге және бекітуге бағытталған интерактивті электрондық ақпараттық білім беру ресурсы, бейне, дыбыс, анимация, кесте, мәтін және сөздіктерді қамтиды, оқу пәнінің негізгі мазмұнын байытатын қосымша материалдары бар.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1.Тәлім мазмұнын (интерпретация) жобалау принциптері мен критерийлері жайлы пікіріңізді білдіріңіз.

2.Тәлім мазмұны ұғымының жалпы сипаттамасына шолу жасаңыз.

3.Тәлім мазмұны деген не?

5-ТАҚЫРЫП: БІЛІМ БЕРУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Жоспар:

1.Оқыту әдістері мен тәсілдері туралы түсінік.

2.Бастауыш білім берудегі оқу материалын ауызша баяндау тәсілі.

3.Оқытуды жетілдіруші бағдарлама құралдары.

Оқыту әдістері мен тәсілдері туралы түсінік. Әдіс, тәсіл және технология. Оқыту әдісінің тұжырымдамасы өте күрделі. Сондықтан оны педагогикада барған сайын айқын түсіндіру туралы пікірталастар әлі де жалғасуда. Алайда, осы тұжырымдамаға берілген дидактиканың әр түрлі анықтамаларына қарамастан, олардың көзқарасын жақындастыратын қандай да бір жалпылықты бөліп көрсетуге болады. Авторлардың көпшілігі білім беру әдісін оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілі ретінде қарастыруға бейім. Осы ереженің бастапқы нүктесін біле отырып, біз бұл ұғымды толығырақ қарастырып, оның ғылыми анықтамасына келуге тырысамыз. «Әдіс» сөзі грекше ізденіс, мақсатқа апаратын жол, әдіс дегені.

Әдіс – жалпы мағынада мақсатқа жету әдебі, жолы. Белгілі бір жолмен реттелетін қызмет. Мұғалімнің педагогикалық жұмысы және ол ұйымдастыратын оқушылардың белсенді оқу-танымдық іс-әрекетінің үйлесімдідігі. Оқыту әдістері дегенімізде – оқытушының меңгертуі тиіс материалды үйретуге бағытталған әр түрлі дидактикалық міндеттерді шешудегі және оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудағы педагогикалық жұмысының жиынтығы түсініледі. Дидактикада оқыту тәсілдері термині де кеңінен қолданылады. Білім беру әдісі – бұл білім беру әдісінің құрамдас бөлігі немесе жекеше тұсы.

Әдістер мен тәсілдердің қатынасы өзара байланысты. Әдіс пен тәсіл тұтасымен және бір бөлік ретінде байланысады. Әдістердің көмегімен педагогикалық немесе тәрбиелік тапсырманың бір бөлігі ғана шешіледі. Бірдей әдістемелік әдістер әртүрлі тәсілдерде қолданылған болуы мүмкін. Және керісінше, бір әдісті оқытушылар әртүрлі тәсілдер арқылы қолдануы мүмкін. Мысалы, практикалық әдісті мұғалімдер көп қолданылатын жаттығудың қайнар көзіне қарай есептесе, оны қолдану бірнеше тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады (жаттығу ережесін оқу (1-тәсіл), біреуін үлгі ретінде орындау (2-тәсіл)), мұғалімнің мысалы бойынша оқушылардың жаттығуды орындауы (3-тәсіл), оқушылардың орындаған жаттығуларын тексеру және түзету, талапкерлер орындайтын жаттығулар қателерді тексеру және түзету (4-әдіс) және т.б. арқылы орындалады. Кейбір мұғалімдер «әдіс» ұғымының орнына «стиль» ұғымын да қолданады. Бірақ «стиль» ұғымының өзі «әдіс» терминінің мәнін толық көрсете алмайды. Себебі, стиль неғұрлым жеке сипаттамаға ие (бұл сөйлеу күйіндегі мұғалім ерекшелігін білдіреді) және белгілі бір мақсатқа жетудің тәсілі бола алмайды.

Оқу тәжірибесінде «педагогикалық технология» ұғымы 3 деңгейде қолданылады: ***Жалпыпедагогикалық (макро) деңгей.*** Осы деңгейге сәйкес келетін технологиялар тұтас педагогикалық процеске жатады, оны проблемалық, сараланған, интегративті, тұлғаға бағытталған, дамытушылық, модульдік, қашықтықтан оқыту технологияларының мысалы ретінде келтіруге болады. Бұл технологиялар инновациялық сипаттамаға ие, инноватор оқытушылар, ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан әзірленеді, тиімділікке кепілдік берілгеннен және практикада кеңінен қолдану мүмкіндігіне ие болғаннан кейін ғана оны практикашы тәжірибелі мұғалімдер өз іс-әрекетінде қолданады.

Жеке–әдістемелік (мезо) деңгей. Бұл дәреже белгілі бір оқу пәнін оқыту процесін жобалау мен жоспарлауды көрсетеді. Мысалы, бастауыш сынып мұғалімі әр уақытта оқу сабағының технологиялық моделі мен картасын жасауы керек. Қазір ерекше назар аударылып отырған технологиялық модель технологиялық картаны жобалауға, жоспарлауға мәжбүр болады. Нәтижеде әрбір пәннің оқыту технологиясы қалыптасады.

Жергілікті деңгей (микро). Осы деңгейге байланысты технологиялар оқу-тәрбие процесінің белгілі бір құрамдас бөлігі, жеке тұлғаның қасиеттерін қалыптастыру, арнайы білім беру дағдылары мен біліктіліктерінің мазмұны ретінде қызмет етеді. Мысалы, оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастыру технологиясы, оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамыту технологиясы және т.б. Әдістеме – бұл қатаң реттілікті (алгоритмдік сипатты), бұрын белгіленген жоспарды (ережені), жүйені нақты сақтай отырып, бір нәрсені мақсатты түрде жүргізудің әдістерінің, тәсілдерінің жиынтығы. «Әдістеме» ұғымы әртүрлі пәндерді оқытумен байланысты да қолданылады және белгілі бір саланы оқыту процесінің, мазмұнының, заңдылықтарының, принциптерінің, формасының, әдісінің және құралдарының жиынтығын білдіреді. Сондай-ақ, «әдістеме» және «технология» ұғымдарын талқылау аясымен кейбір әртүрлі аспектілерді қарым-қатынаста ажыратуға болады. Атап айтқанда, әдістемелік жүйе «Қалай оқыту керек?», «Неге оқыту керек?», «Нені үйрету керек?», ал технология «Тиімді оқытуға қалай қол жеткізуге болады?» сияқты сұрақтарға жауап іздейді. Әдістеме оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру тәсілін қарастырады, технология оқу-тәрбие процесін барынша ыңғайлы, оңтайлы түрде жүзеге асыруға бағытталған.

Қазіргі заманауи дидактикадағы білім беру әдістерін жіктеудің әртүрлі тәсілдері. Дидактикалық зерттеулер көрсеткендей, білім беру әдістерінің номенклатурасы (белгіленуі) және жіктелуі олардың дамуына таңдалған тәсілге байланысты әр түрлі болатындығына тән. Олардың ең маңыздыларына тоқталайық. ***Оқыту әдістерінің классификациясы:*** Дәстүрлі (дереккөзге сәйкес) Білім беру әдістері (Е.И.Голант, Н.М.Верзилин және басқалар.) Ауызша, көрнекілік, практикалық, ктаппен жұмыс істеу, видеометод, хикая, баяндау, әңгіме, түсіндіру, дәріс талқылау, иллюстрация, демонстрация, жаттығу, практикалық зертхана, дидактикалық ойын оқу, оқу, жоспар құру, конспекттеу, жобалау, үйрену, бақылау. Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипаттамасына сәйкес білім беру әдістерінің жіктелуі (И.Я.Лернер және М.Н.Скаткин). Оқу әдісінің атауы мұғалімнің іс-әрекеті, оқушының іс-әрекеті, ақпаратрецептивті білім беру, оқу ақпаратын ұзату, зерттелетін объектімен өзара әрекетті ұйымдастыру, білімді қабылдау, аңғару және есте сақтау. Репродуктивті білімді және

ақыл-ой және іс-әрекет әдістерін қалыптастыру бойынша тапсырмаларды құрастыру және ұсыну үлгі негізінде білім мен ақыл-ой және іс-әрекет әдістерін меңгеру. Мәселені қою және тапсырманы қабылдауды шешу және оны бөлшектеу жолдарын ашуға арналған проблемалық мәлімдеме. Тапсырманың бөліктерін дербес шешу және өзін - өзі бақылауды жоспарлау эвристикалық (бөліктерге бөлу) мәселені қою және оны шешу бойынша қадамдар жасау мүмкіндігі. Қойылған міндетке байланысты оқушылардың іс-әрекетін басқару, мұғалімнің ішінара қолдауының көмегімен мәселені шешу және өз бетінше іздеу, зерттеуді өз бетінше шешу үшін проблемалық міндеттерді қалыптастыру.

Мәселені шешу процесін бақылау. Бұл мәселені өз бетінше шешу. Негізгі дидактикалық мақсаттарға сәйкес білім беру әдістерін жіктеу (М.А. Данилов және Б.П.Есипов) * жаңа білім алу әдістері; * дағды мен біліктерді қалыптастыру әдістері; білімді практикада қолдану әдістері. Білім берудің бинар әдістері (М.И.Махмутов). Оқыту әдістері. Үйрену әдістері. Ақпараттық-мәліметтерді орындау. Түсіндірме-үндеуші. Репродуктивті. Визуалды-практикалық. Шығармашылық - практикалық. Түсіндірме - мотивациялық. Біртұтас көзқарас бойынша тәлім әдістерінің классификациясы (Ю.К.Бабанский):

*Білімді, дағдыларды мен біліктілікті нығайту және бақылау әдістері.

* Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері.

* Оқу-танымдық іс-әрекетті мотивациялау және ынталандыру әдістері.

* Оқу-танымдық іс-әрекетті бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Интерактивті әдістер және графикалық органайзерлер. Оқушыларды оқуға ынталандыру әдістері. Жаңа материалды түсіну әдістері. Үйренгендерін рефлексия жасауға мүмкіндік беретін әдістер. Еркін жазу. Кластер. Миға шабуыл. ББББ сызбасы. Шатастырылған логикалық тізбектер тізбегі. Семантикалық ерекшеліктерді талдау. Оқыту бойынша нұсқаулық. Бір-біріне үйрету. Бір-бірінен сұрау. Екі бөлімнен тұратын күнделіктер. Ең негізгі ұғымдар. Қайталау. Т-сызба.

Концептуалды кесте. Венн диаграммасы. Бәйшешек гүлі. Бес минуттық эссе. Он минуттық эссе.

Тәлім әдістерінің мәні мен мазмұны.

Әңгіме – мұғалімнің тақырыптық аргументті, құбылыстар мен оқиғаларды тұтас немесе бөлшектеп, бейнелеу құралдарының көмегімен көргезбелі бейнелеу арқылы ықшам, қысқа және дәйекті мәлімдемесі. Әдістің тиімділігі көбінесе мұғалімнің ақаудағы шеберлігіне, сөздердің орынды, мәнерлі айтылуына, сондай-ақ, оқушының жасын, даму деңгейін ескере отырып, көзқарасына байланысты. Сондықтан әңгіме мазмұны оқырмандардың бар біліміне сүйеніп, оларды кеңейтуге қызмет етуі керек. Әңгіменің ақпаратпен байытылғаны жөн. Айтылған материалдың тиімділігі арнайы жоспар бойынша жүзеге асырылады. Мұғалім әр сабақта оның мақсатын, ондағы негізгі ұғымдарды нақты анықтайды ерекше екпінге назар аударады. Әңгімелесу әдісі – ғылымға бұрыннан белгілі, тіпті өз заманында Сократ та шебер пайдаланған. Сұрақ-жауап түріндегі диалогтық тәрбие әдісі. Әңгімелесу оқу-тәрбие процесінде көптеген функцияларды орындайды (ұтымды ойлауды, жауап беруді, қарым-қатынас мәдениетін және басқа да қасиеттерді қалыптастырады), бірақ ең бастысы, ол оқушының белсенділігін тудырады. Оқыту әдістері орындайтын міндеттеріне қарай келесі негізгі топтарға бөлінеді:

1. Жеке тұлғаның қоғамдық санасын қалыптастыру әдісі.

2.Студенттік іс-әрекетті ұйымдастыру, қарым-қатынас жасау және әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастыру әдісі.

3. Оқушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін ынталандыру тәсілі.

4. Мінез-құлық, іс-әрекеттерді бақылау әдістері, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру.

Жеке тұлғаның қоғамдық санасын қалыптастыру әдісі. Бұл әдіс түсіндіруді, мысал ретінде әңгімені, сабақты және талқылауды қамтиды. Бұл әдістің негізгі құралы – сөз. Бұл топтағы әдістерді сендіру әдістері деп те атайды. Сендіру дегеніміз – оқушылардың санасы мен сезімдерін қалпына келтіру, олардың бойындағы адамгершілік туралы түсінігі мен ұғымын қалыптастыру, жаман әдеттерін жоғалту үшін олардың санасына, сезімдері мен ерік-жігеріне әсер ету. Түсіндіру әдісі – әдетте бастауыш сынып оқушылары арасында кеңінен қолданылады. Біз балаларға адамның бойындағы қандай да бір қасиеттің қажеттілігін

өмірлік мысалдармен, әңгімелермен үлгі ретінде түсіндіргіміз келеді. Оны оқулықтағы материалдар арқылы да түсіндіруге болады. Қарапайым түсіндірмемен оқырман санасына енгізу қиын идеялар көркем образдар арқылы түсіндіріледі. Көркем образдар түсіндірудің ең қажетті түрі болып табылады. Көркем образдар балаларды белсенді етеді, олардың адамгершілік қасиеттерін оятуға көмектеседі.

Оқушылардың қоғамдық санасын қалыптастыруда қолданылатын тағы бір әдіс – этика әдісі. Мұғалім этикеттің маңыздылығын, этика нормаларын, оларды сақтаудың талғампаздығын, адал еңбегінің адамға құрмет көрсететінін көрсетеді. Бұл әдіс халықтық педагогикада кеңінен қолданылады. Біздің ата-бабаларымыз әрқашан балаларын жақсы, дана, ұлы адамдардан үлгі алуға шақырған. Мектепте мұғалім оқушыларға өз отанының батырлары, болашақ ұрпақтың бақыты, еңбек ардагерлері, соғыс ардагерлері, олардың ерліктері туралы айтып беруі керек. Оларды романдар, әңгімелер, дастандар мен олар туралы жазылған әңгімелерді оқуға шақыру керек. Мектепте сынып жетекшілері мұғалімдердің ата-аналармен бірлесе отырып, ата-аналардың балаларына үлгі бола отырып, қалай жұмыс істейтіні туралы сөйлесуі керек. Себебі, бала алдымен ата-анасы мен отбасы мүшелеріне еліктейді, олардан үйренеді. Біздің халқымызда “Құс ұясында көргенін істейді”, “Анасын көріп, қызын ал” деген мақал-мәтелдер бар. Жақсы отбасында тәрбиеленген бала мектепте берілетін білімді тез меңгереді. Мәдениетсіз отбасында тәрбиеленген бала ата-анасының оларға айтқан сөздерінен ыңғайсызданады, бала екіленеді.

Ұстаз құрметі – тәрбиедегі үлкен күш. Өйткені, ұстаздың әрбір іс-әрекеті оқушыларға үлгі. Сондықтан мұғалімнің өз пәнінен білімі жоғары болуы, өзі оқытатын балаларды сыйлауы, әдепті болуы, оқушыларының арасында үлкен құрмет болуы керек.

Талқылау әдісі – білім беруде де кеңінен қолданылады. Бұл әдіс арқылы студенттер әдеп пен ақылақ, этика мен эстетика, саясат, қоғамдық өмірге қатысты мәселелерді шешіп, өз бетінше шешім қабылдайды. Пікірсайыстар мен байқаулар арқылы студенттерге өз пікірлері мен дәлелдерін айтуға, өз пікірлері мен көзқарастарын айтуға, басқаларды да өз пікірлеріне сендіруге үйретіледі.

Жеке тұлғадағы әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастыру мен іс-әрекетті ұйымдастыру әдісі. Бұл әдіс педагогикалық

талаптарды қою, оқыту, қоғамдық пікір, тәрбие, тәрбиелік жағдай жасау әдістерін қамтиды. Осы әдістің көмегімен студенттердің жұмыс үшін жауапкершілігі; әлеуметтік мінез-құлық, тәжірибе, қарым-қатынас дағдылары, белсенді өмірлік ұстаным қалыптасады. Мектепте мұғалім белгілі бір педагогикалық мақсат жолында оқушылардың өмірін ұйымдастыра отырып, әлеуметтік мінез-құлыққа байланысты әдеттерді қалыптастыра алады. Біз оқушылардың іс-әрекетінің мазмұнына ойындарды, әлеуметтік жұмыстарды, әртүрлі тапсырмаларды және балалар режимдерін қосамыз. Ұжымдық еңбекте студенттер ұжымындағы әр оқушының жеке қасиеттерін ескеру қажет. Әлеуметтік қызметті студенттер, жастар ұйымдары, мұғалімдер және сынып жетекшілері басқарады. Мектепте оқушылар мектеп аумағын тазалауға, металл сынықтарын жинауға, қағаз қалдықтарын жинауға және басқа да қоғамдық жұмыстарға қатысады. Сыныптан тыс қоғамдық жұмыстардан басқа, оқушылар, әсіресе, ауылдық мектеп оқушылары әлеуметтік жұмыстарға көмектеседі.

Оқушының мектептегі және отбасылық тәртібі тәрбие мен оқыту қызметін атқарады. Мектеп пен отбасының күн тәртібі, сабақтары мен іс-әрекеттері уақыт бойынша нақты анықталады, бұл оқушыларды өз қалауларын басқаруға мәжбүр етеді (олар балалармен футбол ойнағысы келеді, үй тапсырмасын орындаған дұрыс), баланың қалыптасуына жәрдем береді, сондай-ақ, бір немесе екі тапсырманы орындай отырып, балаға жақсы әдеттер жүйесін қалыптастыруға көмектеседі. Тапсырмалар жүйесі баланың әлеуметтік белсенділігін өзгертуге де көмектеседі. Мұғалім балаларды мектепке келген күннен бастап келесі тапсырмаларды орындауға шақырады: «Кезекші, балаларға дәптер таратыңыз», «Құндыз, оқыған кітаптарды кітапханаға апарыңыз». Мұндай тапсырма баланың бойында еңбекқорлықты дамытады.

Студенттер алдына қойылған міндеттердің әлеуметтік маңыздылығын білуі, ұжым жүктеген жұмыстың қажеттілігін түсінуі, әр баланың қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне қарай тапсырмалар беруі керек; бұл жағдайда тек тапсырмалар беріп қана қоймай, әр оқушыны орындауға үйрету қажет. Оқушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін ынталандыру әдістері. Бұл топқа мақтау, жазалау, бәсекелестік жатады. Олар мектеп оқушыларының мінез-құлқын растау және айыптау, олардың жақсы мінез-құлқын мадақтау және жаман мінез-

құлқын тежеу үшін қолданылады. ***Мақтау*** – оқушылардың мінез-құлқын бағалау мен ынталандыруда педагогикалық әсер етудің тиімді әдісі. ***Мадақтау түрлері:*** мақұқтау, рахмет, сеніс білдіру, алғыс хат, сыйлық, марапат, ынталандыру. Мақтау оқырманға өзінің адамгершілігін сезінуге, мінез-құлқы мен көңіл-күйін бақылауға, өзін-өзі тәрбиелеуге көмектеседі. Жақсылық жасауды жалғастыруға тырысады. Мақтаудың әсері оқырманды жағымды және жағымсыз әрекеттерден қорғайды. ***Жаза*** – педагогикалық ықпал ету әдісі. Мұғалім өте мұқият болып, мектептегі жаза туралы ойлануы керек. Жазаның мақсаты – баланың мінез-құлқының жаман екенін түсіндіру, жасаған қылмысы үшін кінәлі екенін түсіндіру, оларды аяу. Оқушыны жазалау кезінде баланы қорламай, кемсітпей, құрметпен отыру керек. Әдептілікпен, әділдікпен жазалау керек. Жаза түрлері оқушылардың жасына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келуі керек. ***Жаза түрлері:*** ескерту, сөгіс, мектептен шығару.

Мінез-құлық пен іс-әрекетті бақылау, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру әдістері. Бұл топқа педагогикалық байқау, әңгімелесу, сұрақ-жауап, жазу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі сендіру (автотренинг), жаттығу, оқушылардың қозғалыс нәтижелерін талдау әдістері кіреді. Бұл топтағы білім беру әдістері оқу процесін және оның барысында жетілдіруге қойылатын талаптарды объективті бағалау үшін қолданылады. Педагогикалық байқау және оқушылардың бүкіл педагогикалық үдерістегі іс-әрекетін бақылау, олардың өзін-өзі тәрбиелеуін ұйымдастыру тәрбие жұмысы нәтижелерінің көрсеткіштері болып табылады. Осыған байланысты оқу әдісі ретінде педагогикалық емтихан, білім деңгейін анықтау бойынша әңгімелесулер жүргізу, ауызша және жазбаша сауалнамалар жүргізу, тесттерді ұйымдастыру, оқу-әдістемелік мақсатты жұмыстарды жазу, студенттерді өзін-өзі сендіруге үйрету, студенттердің барлық іс-әрекеттерін талдау, оқу-тәрбие процесі, қорытынды жасау әдістері белгіленеді. Осылайша, әр топта көрсетілген тәрбие әдістері қос тәрбиелік әсерді сипаттайды: бір жағынан, бұл әдістер жеке тұлғаның әлеуметтік және моральдық ережелерді саналы түрде зерттеуіне көмектеседі. Екінші жағынан, бұл білімді адамдардың әртүрлі іс-әрекеттерде, мінез-құлықта, қарым-қатынаста белсенді азаматтық ұстанымда болу қажеттілігінен туындайды. Оқытудың әртүрлі әдістерін таңдау мұғалімнің

шығармашылығы мен педагогикалық шеберлігіне байланысты. Себебі, тәрбие әдістері бүкіл педагогикалық процестің заңды бөлігі болып табылады. Тәрбие әдістері нақты педагогикалық жағдайларда білім берудің мақсаты, мазмұны, шешу принциптері мен міндеттеріне бағынады. Мұғалім барлық жағдайда білім берудің бірыңғай әдісі жоқ екенін білуі керек. Бір жағдайда оң нәтиже беретін әдіс екінші жағдайда балаға теріс әсер етуі мүмкін. Сонымен, мұғалім әдістерді қолдану кезінде педагогикалық және психологиялық талаптарды білуі керек. Балаларды тәрбиелеу кезінде олардың жеке және жас ерекшеліктерін зерделеу, баланың даму ерекшеліктеріне қарай оқу процесін ұйымдастыру қажет. Мұғалім жеке тұлғалармен, топтармен, оқушылар топтарымен жұмыс істегенде оқу-тәрбие процесінің үздіксіз және күрделі сипатын ескеруі қажет. Бүкіл педагогикалық процесте тәрбие әдістерінің бірнеше түрін қолдану тиімді.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1.Оқыту әдістері мен тәсілдері туралы түсінік айтыңыз.

2.Бастауыш білім берудегі оқу материалын ауызша баяндау тәсілі қалай?

3.Оқытуды жетілдіруші бағдарлама құралдары туралы пікіріңізді баяндаңыз.

6-ТАҚЫРЫП: БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫ.

Жоспар:

1. Сабақ-сынып білім беру жүйесін ұйымдастырудың негізгі формасы.
2. Сабаққа қойылатын дидактикалық талаптар жүйесі.
3. Оқу жұмысын сыныптан тыс ұйымдастырудың түрлері.

Білім беруді ұйымдастырудың формасы – бұл оқу процесінің міндеттерін жүзеге асырудағы мұғалім мен оқушылардың іс-әрекетінің сыртқы көрінісі. Ұйымдастырушылық формадағы оқытудың мақсаты, мазмұны мен әдістері біртұтас түрде жүзеге асырылады. Қоғамның даму тарихында өскелең ұрпақты тәрбиелеуді ұйымдастыру тәсілдері де

өзгеруде. Оқу жұмысын ұйымдастыру тарихында оның негізінен 3 формасы бар – жеке, топтық және сыныптық-сабақ жүйесі. Жеке білім беру жүйесі ежелгі орта ғасырларда қолданылған. Мұғалім жеке оқушылардың орындаған жаттығуларын қарап, мәтінді оқып, тыңдады, оқылуын көрсетті, үй тапсырмасын түсіндірді, аспаптарды қолдануды үйретті. Дене тәрбиесі пәні жарыстарды ұйымдастырады, жеке немесе бірнеше оқушылармен сұқбаттасу әдістерін қолданады. Бұрын бұл аумақта молдалардың балаларды тәрбиелеуі осы орта ғасырлық білім беру жүйесіне өте ұқсас болған. Әр түрлі жастағы балалар молдаға алдына барып, әртүрлі кітаптардан оқиған. Жаңа дәуірде Англияда «Белл-Ланкастер» білім беру жүйесінің таралуы байқалды. «Адымдық» немесе «өзара тәлім» түрінің айрықша ерекшелігі – құрамы оқуға тұрақты емес әр түрлі жастағы және білім деңгейіндегі оқушылар жылдың кез келген уақытында қабылданады. Мұғалім түске дейін ересектерге 200-300 немесе 600-ден астам оқушыны оқытуды ұйымдастырса, түстен кейін олар өз кезегінде бастауыш сынып оқушыларына мұғалімнен үйренгендерін үйретті.

XX ғасырда «далтон–жоспар» білім беру формасының алғашқы қолданылуы АҚШ та болды. Бұл жүйенің ерекшелігі – оны жеке оқып үйрену, әр оқушыны өз күшіне үйрету, белгілі бір бағдарламаларды бөлу ұсынылады. Мұндай оқытуды ұйымдастыруда мұғалімнің көшбасшылық рөлі төмен болды. Бұрынғы Кеңестік мектептің алғашқы жылдарында балалардың бірлескен жұмысы ретінде ұжымдық-зертханалық әдіс жүйесі ұсынылды. Бұл әдіс бойынша сыныптар 3-4 топқа бөлінеді. Әр топты басқаруға бригадирлер (білімді, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары балалар) тағайындалады. Проработар қауымдастық атынан мұғалімге оқушылардың өз тобында орындаған тапсырмаларын жинау арқылы жауап берді. Проработың жауабына сәйкес, команда студенттердің білімі бойынша бағаланды. Бұл жағдайда оқушының жеке басы ескерілмеді. Мұғалім тек кеңесші болып жұмыс істеді.

Ян Амос Коменский кең таралған сынып-сабақ білім беру жүйесінің негізін қалаушы болды. Ол педагогикалық практиканы бұрын да, қазір де зерттеп, білім беруді жүйелі ұйымдастыруды ұсынды. Оқушыларды жас және танымдық қабілеттері бойынша сыныптарға топтастыру. Сыныптағы оқушылардың құрамы әрдайым тұрақты болуы

керек. Тұрақты сабақ кестесі арқылы жеке пәндерді балама оқыту. Оқу жоспары, силлабустар және оқулықтар негізінде оқытуды жылдың бір мезгілінде бастау және аяқтау. Оқытуды ұйымдастыру тек мұғалімнің басшылығымен жүзеге асуы керек. Бір сөзбен айтқанда, мұғалім жасы бір топ оқушыларымен, тұрақты құрамымен жұмыс жасайды.

Неміс педагогы И.Ф.Гербарт сабақтың төрт негізгі кезеңін ұсынады. Мұғалімнің оқу материалының мазмұны кезеңі, жаңа материалды өткен материалмен байланыстыру кезеңі, оқыту әдісімен оқыту кезеңі және қысқаша тұжырымдар. Сынып-сабақ формасы педагогикалық жұмысты ұйымдастырудың негізгі формасы ретіндегі маңызын жоғалтқан жоқ. Өйткені, бұл ең алдымен, мұғалімге оқытылатын пәннің мазмұнын жүйелі түрде баяндауға мүмкіндік береді. Сабақ сонымен, қатар баланың сыныптан тыс және үйде оқыту іс-әрекетін басқарады, жетекші рөл атқарады. Сабақ –оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі формасы болғандықтан, оның қызметі мен оқу процесіндегі орны бөлек қалды. Сабақ оқушыларды тәрбиелеумен қатар олардың рухани-адамгершілік қасиеттерін, ақыл-ой қабілеттерін дамытуға бағытталған. Сабақ – бұл күрделі психологиялық-дидактикалық процесс, онда оқушылармен педагогикалық қарым-қатынас және тәрбиелік міндеттер жүзеге асырылады.

Сабаққа қойылатын дидактикалық талаптар жүйесі.

Сабақтың мақсаты түсінікті болуы керек, оның мазмұны, жоспары мен құрылымы алдын ала белгілі болуы керек. Сабақ – оқыту принциптерінің ережелері мен талаптарына сәйкес келуі керек. Сабақтың ғылыми мазмұны оқушылардың жасына және жеке ерекшеліктеріне қарай түсінікті болуы керек. Сондай-ақ, сабақта оқушылардың қабілеттері мен біліктіліктерін қалыптастыру міндеті орындалуы керек. Сабақтың мазмұны оқытылатын пәннің оқу бағдарламасына сәйкес болуы керек және әрбір сабақ басқа сабақ жүйесінде буын болуы керек. Оқушылардың оқуға деген ынтасын, қызығушылығын арттыру үшін сабақтың құрылымы мен әдістерін өзгерту, көрнекі құралдарды, түрлі ойындарды тиімді пайдалану қажет «Баланың ынтасын арттыру үшін оқытылатын нәрседе жаңалық болуы керек» дейді Ж.Аймауытов. Оқушылардың сабаққа деген белсенділігін арттыру үшін оларды күрделі тапсырмалар мен тапсырмаларды орындауға бағыттау қажет. Оқыту сапасын арттыру үшін мұғалім

оқушылармен қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруі керек. Педагогикалық қарым-қатынас мұғалімге оқушылармен рухани байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Білімді білім мен қарым-қатынас арқылы алу керек деген қағиданы жүзеге асыру тиімді. Оқушыларға білім берумен қатар, өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін үйрету міндеті де жүктеледі. Сыныптағы оқытудың тәрбиелік, тәрбиелік және дамытушылық іс-әрекеті бірлік принципіне сәйкес жүзеге асырылуы керек. Сабақтың дидактикалық құрылымы немесе кезеңдері бірізді, өзара байланысты және бірін-бірі толықтырып тұруы керек. Сабаққа дайындалу және өткізу кезінде мұғалім сыныптағы және мектептегі нақты жағдайды (сыныптың жабдықталуы, техникалық және көрнекі құралдардың болуы, өмір сүретін аймақтағы табиғат, өндірістік ресурстарды пайдалану, оқу сабақтары және т.б.) ескеруі керек. Оқытудан басқа, студенттерге өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету міндеті жүктелген. Сыныптағы оқытудың тәрбиелік, тәлімдік және дамытушылық қызметі бірлік қағидатына сәйкес жүзеге асырылуы керек. Сабақтың дидактикалық құрылымы немесе кезеңдері дәйекті, өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын болуы керек.

Сабаққа дайындық және оны өткізу кезінде мұғалім сыныптағы және мектептегі нақты жағдайды ескеруі керек (оқу бөлмесінің жабдықталуы, техникалық және көрнекі қарудың практикалық қол жетімділігі, тұрғылықты жеріндегі табиғат, өндірістік ресурстарды пайдалану, оқыту және т.б.).

Оқу жұмысын сыныптан тыс ұйымдастырудың түрлері. Оқытуды тек сабақ арқылы ұйымдастыруға болмайды. Сыныптық жүйенің негізгі кемшілігі – оқушылардың жеке ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің жоқтығы – білім беруді ұйымдастырудың басқа әдістерін іздеуге әкелді. Сондықтан сабақта оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытып, толықтырып, оқушылардың жеке шығармашылық белсенділігі мен қабілеттерін арттыру үшін оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Оларға семинарлар, экскурсиялар, факультативтік, қосымша, конференция сабақтары, өндірістік оқыту, үй тапсырмалары, тәжірибелік-зертханалық (практикалық) және ғылыми топтық жұмыстар, олимпиадалар, сынақтар мен емтихандар, өзіндік жұмыстар жатады. Семинар сабақтары көбінесе лекция тақырыбына қатысты

өзекті өзекті мәселелерді талқылауға, студенттердің танымдық ойлау қабілетін дамытуға, шығармашылық белсенділігін арттыруға бағытталған. Тақырып сұрақтары бойынша пікір алмасу және өз ойларын дәлелдеу мұғалімдерге оқушылардың оқу материалын түсінуін бақылауға, тексеруге, бағалауға және бағыттауға, сондай-ақ, олардың сенімдері мен түсініктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Семинарға дайындалу барысында студенттер тезистер мен баяндамалар жазып, қосымша әдебиеттерді пайдаланады. Ол негізгі идеяларды қабылдайды және ұсынылған сұрақтарға конспект жасайды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде семинар жұмысы оқу сабақтарын ұйымдастырудың тиімді түрі екенін тәжірибе көрсетіп отыр.

Экскурсияның мақсаты - студенттердің сабақта алған теориялық оқу материалдарын практикамен нығайту. Сондықтан оның оқу процесінде маңызы зор. Ол барлық оқу пәндерінде, әсіресе, физика, химия, биология, тарих және технологияда кеңінен қолданылады. Ол оқушыларды оқу процесін бақылауға және оқу материалын өмірмен байланыстыруға үйретеді. Сабақ өтетін жерге экскурсия: мектеп полигонына, қорыққа, ауылшаруашылық фермасына, өндіріске, көрмелерге, мұражайға және т.б. мақсаттар. Оқыту процесін осылай ұйымдастыру мұғалімнен үлкен ұйымдастырушылық жұмысты талап етеді. Әрбір жақсы өткізілген сабақ экскурсия түрінде оқушылардың нақты фактілер мен құбылыстарды зерттеп, білуге, түсінігін кеңейтуге, білімдерін бекітуге мүмкіндік береді. Экскурсиялық сабақтарда мұғалім оқушыларға тақырып пен мақсатты алдын ала түсіндіреді. Осының негізінде оқушылар нақты нәрселерді бақылайды. Оқу жұмысының факультативтік түрі әртүрлі пәндер бойынша оқушылардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып ұйымдастырылады. Оның іс-әрекеті сан қырлы: оқушылардың ғылымға баулу арқылы дүниетанымын тереңдетіп, кеңейтеді; Ол үнемі белгілі бір тақырыпқа байланысты танымдық қызығушылықтарды қалыптастырады. Студенттердің ғылымға бейімділігін ескере отырып, факультативтік оқытуды олардың қалаған мамандықтарына сәйкес психологиялық-практикалық дайындығын және кәсіптік бағдарын арттырудың тиімді түрі ретінде пайдалануға болады; олар жоғары сынып оқушыларының еңбекке дайын болуына зор үлес қосуда.

Конференция түрінде өтетін курс белгілі бір тақырыптар бойынша терең білім алып, олардың ғылыми деңгейін арттыруға бағытталған. Сондықтан конференциялар түрінде өткізілетін оқу іс-шараларында берілетін әдебиеттер мен қосымша ресурстардың көлемі семинар сабақтарына қарағанда кеңірек. Оны дайындау және өткізу тәртібі семинар тренингіне ұқсас. Бірақ оқу конференциясында спикерлер (лекция оқушылар) көп болуы керек. Мұғалімнің тәрбие жұмысын ұйымдастырудағы тағы бір міндеті – оқушылардың сабақтан тыс уақыттағы танымдық іс-әрекетін тереңдетіп, үлгермеушіліктердің алдын алу. Сондықтан сабақ барысында жекелеген оқушылардың дарындылығына, бейімділігіне, талабына жағдай жасау әрқашан мүмкін бола бермейді. Ол үшін олар үшін топ құрып, ғылыми жұмыс жүргізу маңызды.

Тақырыптық топтағы жұмыстың бағыты, мазмұны, ұйымдастыру әдісі, уақыт өлшемі бойынша өзіндік ерекшеліктері бар. Олар оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен бейімділігін арттырып, берілген тапсырмаларды нәтижелі орындауға қолайлы жағдай жасайды. Сонымен қатар, оқытудың өміршеңдігі мен өзектілігін қамтамасыз ету пәнаралық байланысты нығайтуға көмектеседі. Оқушылардың пәндік топтық жұмысы оқу үрдісін жандандырып, оның сапасына әсер етеді. Оқыту қиындықтарын шешу үшін жеке немесе топтық студенттермен қосымша және кеңестік сессиялар ұйымдастырылады.

Жоғары сынып оқушыларын бақылау жұмыстарымен таныстырудың мақсаты – бағдарлама бойынша теориялық білімдерін тиянақтау және бекіту, сонымен қатар, оқу үрдісінде оқушылардың жоғары белсенділігін, жауапкершілігін, дербестігін қалыптастыру. Ұйымдастырушылық ерекшеліктеріне байланысты тест жұмысы студенттердің оқу жұмысымен қатар өз бетінше оқуын жалғастыруға көмектеседі. Әдетте, тестілеу бағдарламаның негізгі бөлімін, тарауын оқығаннан кейін жүргізіледі. Мұғалім оқушыларға ұзақтығы, тақырыптары және талқыланатын сұрақтар туралы алдын ала хабарлайды. Оларға жеке тапсырмалар беріледі, қосымша әдебиеттерді оқу тапсырылады, қосымша сабақтар беріледі. Бақылау жұмысы оқушылардың жеке жауаптары, бақылау және топтық тәжірибелік зертханалық жұмыс, шығарма, тақырып бойынша презентация түрінде ұйымдастырылады.

Үйге тапсырма – оқушылардың үйде өз бетінше орындайтын оқу жұмысы сабақта өткен сабақтардың жалғасы болып саналады. Сондықтан ол кейде оқу-тәрбие процесінің құрамдас бөлігі болып саналады. Егер оқушы үй тапсырмасын сыныптағы жұмыспен жалғастырып, толықтырса, оның алған білімі терең де берік болады. Оның маңыздылығы сабақты ұйымдастырудың басқа түрлерінен ерекшеленеді. Бұл шығарманың танымдық қызметімен қатар тәрбиелік мәні де зор. Өйткені, күнделікті үй тапсырмасын орындау барысында оқушылардың дербестігі, ойлау қабілеті артып, оқуды жоспарлауға, қажетті оқу материалдарын жинақтауға, сабақта алған білімдері мен дағдыларын өз жұмысында қолдана білуге, өзін-өзі бақылауға және кітаппен жұмыс істеуге, сабаққа дайындалуға дағдыланады. Оқытудың алуан түрлі әдістерін қолдана отырып, білім мен білік өте берік игеріліп, оқушының интеллектуалдық әрекетінің жеке дәстүрі қалыптасады. Үй тапсырмасын беру кезінде мұғалім оларды орындау үшін қандай тиімді әдістерді қолдануға болатынын жақсы нұсқауы керек. Үй тапсырмасы оқушыларға қызықты және олардың өмірлік тәжірибесімен байланысты болуы керек. Үй тапсырмасы барлық оқушылар үшін бірдей емес, мүмкіндігінше бірнеше нұсқа (варианттарда) болғаны пайдалы. Үй тапсырмасының мазмұны шығармашылық болуы керек. Үй тапсырмасын ойдағыдай орындау көбінесе, мұғалімнің оқушыларға жан-жақты түсіндіруіне байланысты. Үй тапсырмасын қалай орындау керек? Үй тапсырмасының көлемін анықтағанда мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін, танымдық мүмкіндіктерін ескеруі қажет. Үй тапсырмасын тексеру және бағалау кезінде мұғалім оның орындалу сапасына ерекше көңіл бөліп, оның күшті және әлсіз жақтарына оқушылардың назарын аударуы керек. Мұғалімнің бағасы әділ болса, оқушының ынтасын арттырып, үй тапсырмасын тиянақты орындауға көмектеседі. Мұғалімнің бағалауы оқушының өзін-өзі бағалауымен ұштасқанда ғана тиімді болады. Мұғалімдер үшін жоғарыда аталған шарттарды орындауды мұқият қарастыру өте маңызды болмақ. Үй тапсырмасын мұғалімнің қатысуынсыз орындағаннан кейін, ата-аналармен тығыз қарым-қатынаста болған дұрыс және олар оқушыларға үй тапсырмасын орындауға көмектесуі үшін оларға тұрақты әдістемелік басшылық жасаған дұрыс. Ол үшін әрбір оқушының үйінде жүйелі жұмыс тәртібі болуы керек. Бұл кесте бойынша оқушылар күнделікті үй

тапсырмасын орындауға дағдылануы керек. Ата-аналар мұны ұйымдастырып, бақылап, жағдай жасауы керек. Оқушы үй тапсырмасын орындамас бұрын таза ауамен демалып, уақытында тамақтанып, уақытында демалып, ұйықтаса, баланың оқу жұмысын ұйымдастыруға үлкен әсерін тигізеді.

Оқушылардың жеке жұмысы. Оқу жұмысын табысты ұйымдастыруда студенттердің өзіндік жұмысының маңызы ерекше. Бүгінгі таңда мектеп мұғалімдерінен үздіксіз білім беру міндеттерін жетілдіру үшін оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, сонымен қатар, олардың еңбек және іскерлік дағдыларын үйрету талап етіледі. Ол үшін өздік жұмыс тек үй тапсырмасын орындау кезінде емес, бүкіл оқу үдерісінде өз орнын табуы керек. Оқушылардың әр түрлі өзіндік жұмыстары негізінде сабақ нәтижесі мен танымдық дағдыларының белсенділігін арттыруға болады. Оқушылардың танымдық іс-әрекеті – оқушының оқуға қажетті білім мен дағдыларды меңгеруге, оларды өмірде және тәжірибеде пайдалануға бағытталған саналы іс-әрекеті.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырудың шарттары мынадай: оқытушы нақты нұсқаулар (көрсетпе) береді; орындалатын және аяқталатын жұмыстың уақытын белгілеу; оқытушының бақылауындағы студенттердің дербестігінің көлемі, олардың жұмысты орындауы, өз еркі мен қалауы, оған әсер ететін мотивтер және т.б. Студенттердің өзіндік жұмысы, әрине, мұғалімнің басшылығын, сонымен қатар, студенттердің дербестігін, қызығушылығын, ерікті әрекеттерін қажет етеді. Осыған байланысты кейбір педагогтар мен психологтар (Р.Г.Лемберг, М.Н.Скаткин, В.А.Занков және т.б.) оқушылардың өзіндік жұмысының ерекшелігі олардың ерік-жігерімен, еркіндігімен байланысты деп есептейді. Алдыңғы қатарлы мектептердің жұмыс тәжірибесіне көз жүгіртсек, оқушылардың бірегей жұмыстарының түрлері көп екенін көреміз. Мысалы, сабақ барысында оқытылатын оқу материалдарын өңдеуде оқушылардың оқулықтарды немесе басқа құралдарды пайдалануы, көркем әдебиетті, ғылыми-техникалық әдебиеттерді пайдалануы; шығармашылық қабілеттерді дамыту үшін жұмыс түрлерін ажыратуға болады: жазбаша жаттығуларды орындау, графикалық жаттығуларды орындау, әртүрлі практикалық немесе зертханалық бақылау тапсырмаларын орындау (қайта жаңғырту

жұмыстары), лекциялар, рефераттар, баяндамалар, идеялар мен көрнекі құралдар, макеттер, конструкциялар және т.б.

Репродуктивті типтегі өзіндік жұмысты студенттер алған білімдері бойынша орындайды. Шығармашылық (шығармашыл) түрдегі өзіндік жұмыстарды орындау оқушылардың түрлі құбылыстарды болжау, топтастыру, өзара салыстыру, қорытынды жасау, жаңа шешімдер табу қабілеттеріне негізделген бейімділігін белгілі бір дәрежеде анықтайды. Үй тапсырмасын орындауда және оқу материалын қайталауда студенттердің өз бетімен жұмыс істеуі де өте маңызды. Сондай-ақ, көрнекіліктерді (карточкалар, диаграммалар, сызбалар, үлестірмелі карточкалар және т.б.) пайдалана отырып, жұмысты ұйымдастыру өте пайдалы. Оқушылардың өздік жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін мұғалім ең алдымен, олардың өз бетінше әрекетінің негізгі психологиялық ерекшеліктерін білуі керек. Оқушылардың өзіндік іс-әрекетінің ерекшеліктері келесідей: оқушы әрекетінің жалпы және арнайы мақсаттары мен міндеттерін алдын ала белгілеу; әдістерді жоспар бойынша қолдана білу; өз іс-әрекетінің барысын бақылау. Студент өз бетімен жұмыс істеуге үйренбесе, оның оқуы нәтижелі болмайды және жиі үлгермейді. Бұл жағдайда оқушының оқуға деген құлшынысы төмендеп, соның нәтижесінде өз орны жоқтардың қатарына қосылады.

СҰРАҚТАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР:

1.Қазіргі уақытта білім беруді ұйымдастырудың қандай формалары кең таралған?

2.Тәрбиені ұйымдастырудың жеке жүйесін түсіндіріңіз.

3.Сынып-сабақ жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктері қандай?

4. Сабақ -семинар жүйесінің ерекшелігін түсіндіріңіз.

5. Сабақ дегеніміз не және сабақтың қандай түрлері бар?

7-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ, БІЛІК ЖӘНЕ ДАҒДЫЛАРЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ.

Жоспар:

1.Оқушылардың білімі мен дағдысын тексеру және бағалау.
2.Білім беру мониторингі мен бағалаудың түрлері, әдістері мен формалары.

Оқушылардың білім, білік, дағдыларын бақылау және бағалау оқу процесінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Мұғалімнің оны сабақта дұрыс ұйымдастыра білуі көбінесе, оқу-тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі болып табылады. Ол үшін мұғалім оқушының оқу материалын меңгеру деңгейін, сапасын, көлемін үнемі анықтап отыруы қажет. Бұл бағытта оқыту жүйесінде оқушылардың білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау, бағалау өте маңызды. Мониторинг теориялық білімді меңгеру сапасын, білік пен дағдының қалыптасу деңгейін анықтайды. Бұл тұрғыда есеп мәселесіне теориялық және практикалық талдау жасаудың және білім, білік, дағдыларды бағалаудың маңызы өте зор. Бақылаудың тақырыптық түрін ұйымдастырудың практикалық мәселелерін П.Горбунов, Е.С.Березняк, В.И.Иващенко, А.К.Исаков, Е.И. Перовскийдің, С.Ф.Сухорскийдің, Н.В.Чертинскийдің, В.О.Ошиншуктың ғылыми-педагогикалық жұмыстарында талданған. М.Р.Львов, Н.Н.Светловский, А.П.Пышкало, Т.Л.Коган теориялық талдау жасады. Бұдан «есеп беру», «бақылау», «бағалауды» ұйымдастырудың мазмұны, олардың оқу-тәрбие процесіндегі рөлі, формалары мен әдістері айқындалғандықтан, теориялық жағы жеткілікті түрде зерттелген деп қорытынды жасауға болады. Екіншіден, оқыту сапасын бағалаудың «5» баллдық жүйесі оқушылардың білімінің нақты дайындық деңгейін дұрыс көрсете бермейді. Оның басты кемшілігі – ішкі және сыртқы кері байланысты жеткілікті түрде түсіре алмайды, соның салдарынан мұғалім оқыту үдерісінің сапасын арттыру үшін бағалау жүйесін әрқашан дұрыс пайдалана алмайды. Тексеру дегеніміз бір нәрсені кең көлемде тексеру. Оқыту процесіндегі бақылау оқушылардың оқу іс-әрекетіне бағыт-бағдар беріп, олардың шығармашылық қабілеттері мен дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Бағалау – жиынтық кезең, оқытудың құрамдас бөлігі. Бағалау дегеніміз - бір нәрсенің дәрежесін, сапасын немесе деңгейін анықтау. Оны оқушының оқу-танымдық іс-әрекеті тұрғысынан қарастыратын болсақ, ол оқушылардың оқу процесіндегі тапсырмаларды қаншалықты меңгергенін, олардың дайындық және даму деңгейін, білім сапасын, білім, білік дағдыларының деңгейін анықтайтын құрал. Әрі қарай, біз білім, дағдылар мен құзыреттерді бақылау және бағалауға назар аударамыз. Оның негізгі үш сипаты бар: білім беру, тәрбиелеу және дамыту. Бақылаудың оқу әрекеті негізінде оқушылар жаңа білім алады, бұрын алған білімдерін толықтырады, жетілдіреді, белгілі бір жүйеге келтіреді. Тәрбие қызметі оқушыларды жүйелі жұмыс істеуге үйретеді, бақылау нәтижесінде күн сайын сабаққа дайындалып, жауапкершілік сезімі артады.

Дамыту іс-әрекетінің маңыздылығы – оқу тапсырмаларын өз бетінше орындай отырып, оқушылардың жаңа білімді меңгеруі, қорытынды жасауы, есептер шығаруы, есептер құрастыруы. Бағалау функциясы үш топқа бөлінеді: ақпараттық (niformiruyuschie), басқару (upralyuyuschie), білім беру (vospityvayuschie). Білім беру мониторингі мен бағалаудың түрлері, әдістері мен нысандары: Педагогика ғылымында білім, білік, дағдыларды бақылаудың көптеген түрлері кең таралған. Мысалы, ғалым-педагогтар Ю.К.Бабанский, Н.А.Сорокин бақылаудың күнделікті, мерзімді және қорытынды екенін атап көрсетеді. Ал, Г.И.Щукина күнделікті, тақырыптық, мерзімдік, қорытынды және емтихандық көзқарастарға жатады. Е.А.Дмитриев бұл күнделікті, тақырыптық және соңғы нәтиже деп қорытындылады. Күнделікті бақылау күн сайын оқу үрдісінде қолданылады және сабақ барысында оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетіне бағыт-бағдар береді. Бұл ішкі және сыртқы коммуникацияларды жан-жақты жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады, бұл өз кезегінде студенттердің одан әрі оқу іс-әрекетіне әсер етеді. Күнделікті бақылау жалпы немесе жекелеген оқушылардың жұмысын мұғалімнің жүйелі бақылауы арқылы жүзеге асырылады. Бақылаудың бұл түрі студенттердің сабақта немесе үйде берілген тапсырмаларды өз бетінше орындауға деген құштарлығын, сонымен қатар берілген тапсырманы орындауға деген қызығушылық пен жауапкершілікті қалыптастыруда үлкен мәнге ие. Сабақтың тақырыбы мен әр кезеңдегі оқушылардың білімі, іскерлігі, дағдылары

негізінен тексеріледі. Бұл жағдайда мұғалім жаңа тақырыптың кейбір негізгі мәселелерін өткен сабақтардағы оқу материалдарымен толықтырып, кейбір ұғымдарды, анықтамаларды, ғылыми ережелерді оқушылардың есіне түсіреді. Бұл олардың өз бетінше жұмыс істеуге деген құштарлығын оятуда үлкен маңызға ие. Берілген тапсырманы орындауға қызығушылық, жауапкершілікті сезіну.

Қорытынды емтихандар жылдың соңында барлық пәндер бойынша өткізіледі. Бақылау процесінде пәндік және тараулық бақылау нәтижелері ескерілді. Оқушылардың жыл бойы алған теориялық және практикалық білімдері анықталады. Сондықтан қорытынды бақылаудың негізі – емтихан және педагогикалық кеңестің шешімі негізінде студенттердің қорытынды бағалары. Бақылау әдістері оқушы жұмысының тиімділігі мен мазмұны туралы кері байланысты қамтамасыз етеді. Бақылау әдістеріне ауызша, жазбаша және графикалық бақылау әдістері жатады. Осы әдістермен салыстырғанда бағдарламалауды басқару әдістерінің өзіндік ерекше сипаттамалары бар. Олар машинадан тыс және машинада бағдарламаланған басқару әдістеріне бөлінеді. Оқыту процесінде бақылаудың фронтальды, топтық, жеке түрлері қалыптасады. Оның нәтижелі болуы мұғалімнің дұрыс ұйымдастыруына байланысты.

Фронтальды (жаппай) бақылауда барлық оқушыларға бірдей мазмұндағы сұрақтар немесе тапсырмалар беріледі. Оларды жүзеге асыру барысында оқушыларда ынтымақтастық, достық, сүйіспеншілік сезімдері қалыптасады, бір-біріне сұрақтар қойып, толық жауап береді, орындаған жұмыстарын өзара тексеріп, жүзеге асырады. Демек, бірлестік әрекетінде қоғамдық құнды мотивтер қалыптасады. Топтық бақылауда белгілі бір топ студенттері сабақ барысында мұғалімнен тапсырмалар алады. Кейде кейбір оқушыларға әртүрлі себептермен (сабақтардың болмауы, үлгерімінің нашарлығы, аурушаңдығы және т.б.) қосымша көмек қажет болуы мүмкін, сондықтан олардың жұмысын есте ұстаған жөн. Бақылаудың дербес түрі әр оқушының білімін, іскерлігін, дағдысын терең және жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Бағдарламаланған және сараланған оқыту кезінде өзін-өзі бақылау жақсы нәтиже береді. Өзін-өзі бақылау кезінде оқушылардың жауаптарының логикалық сәйкестігіне, олардың өз ойларын қалай дамытып, дәлелдеуіне ерекше назар аудару қажет. Өзін-өзі бақылау

олардың оқу материалы туралы. Өзін-өзі бақылау олардың оқу материалы туралы хабардар болуын және іскерлігі мен дағдыларының мықты болуын қамтамасыз етеді. Өзін-өзі бағалау арқылы оқушылардың алған біліміне деген сенімі артып, жаттығулар, есептер, практикалық жұмыстардың нәтижесін бағалайды. Баға білімнің өлшемі ғана емес, сонымен қатар білім беру құралы. Сондықтан оқушының білімін бағалауда немқұрайлы қарауға болмайды.

Диктант, оның түрлері және жазба жұмыстарының классификациясы. Диктант түрлері белгілі бір грамматикалық ережелерге сай құрастырылады. Алдымен ережелерді түсіндіру керек, содан кейін оқушылар ережеге сәйкес сөйлемдер жазу керек. Бұл түсіндіру бойынша есту, көру арқылы диктант алатын оқушылардың жазуы, шығармашылық қабілеттерінің артуы т.б. Ана тілі бойынша білім, білік, дағдыға үздіксіз көңіл бөлу бастауыш сыныптардағы оқу-тәрбие процесінің қажетті бөлігі болып табылады. Диктант латынның «dicto» сөзінен шыққан. «Дауыстап айту» дегенді білдіреді. Диктант оқушылардың сауаттылығын арттырып, сөздік қорын байытады. Диктант жазу арқылы оқушының білімді қаншалықты меңгергенін тексеруге болады. Бұл жұмысты алып, емле, тыныс белгілерімен жұмыс жасап, оқушы білімін толықтыру қажет. Ұсынылып отырған жинақта диктанттың бірнеше түрі бар: диктанттың мақсатына қарай 2 түрі бар: Оқу диктанты – тәрбиеге бағытталған диктант. Диктант тесті – оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдысын бақылауға бағытталған диктант. Бастауыш сыныптардың ана тілі сабақтарында оқушылардың пәнге қатысты құзыреттіліктерін қалыптастыруда бақылау және шығармашылық тапсырмаларды пайдалану. Бастауыш сыныптарда диктант мәтінін таңдауда бірнеше қағидаларға сүйену керек: мәтін монологтық сөйлеу стилінде болуы және ауыспалы мағыналы сөйлемдерден, сабақтас құрмаластардан, кіріспе сөздерден, оқшау сөйлемдерден және кіріспе сөздерден, сөйлемдерден құралмауы керек. Мәтін мазмұны балалардың өміріне сәйкес болуы керек; Диктант мәтіні студенттерге сол немесе басқа туралы білім беруі керек; Мәтіннің ұзақтығы 1-4 сынып оқушыларының оқу қажеттіліктеріне негізделуі керек; таңдалған мәтін идеялық және әдеби деңгейден жоғары болуы және балалардың эмоцияларына әсер етуі керек; мәтін тәрбиелік мәні бар болуы керек; Зерттелетін оқиға мәтінде кем дегенде 5-6 рет

маззмұны ашып берілуі керек. Ұйымдастыру және өткізу әдісіне қарай оқу диктанттары 8 түрге бөлінеді: 1. Презентация. 2. Баяндау. 3. Өздік жазу немесе есте сақтау диктанты. 4. Аналитикалық. 5. Сөздік. 6. Таңдау. 7. Еркін. 8. Шығармашылық.

Мазмұндама – белгілі бір дайындықтан кейін үлгі түрінде берілген мәтін мазмұнының жазбаша сипаттамасы. Контент түрлері: Толық немесе күрделі мазмұн. Мәтіннің мазмұнын қорытындылау. Тексерудің мазмұны. Дидактикалық мақсатына қарай шығармалар 2 түрге бөлінеді: 1. Тренинг. 2. Тест жұмысы. ***Шығарма*** араб сөзі, «жарату», «құру» деген мағынаны білдіреді. Шығарма автордың сөз қолдану шеберлігін, танымын, дүниетанымын, сауаттылығын көрсетеді. Дидактикалық жұмысты оқушының сабақта өзі жазып, шығармашылық ойлауға, тақырыпты дұрыс жеткізуге басты назар аударылады. Тестілеу эсселері тоқсанның немесе оқу жылының соңында негізгі тақырыптарды аяқтағаннан кейін эссе жазудағы білім, білік және дағдыларды тексеру үшін өткізіледі. Шығарма мазмұны мен маңыздылығына қарай 3 түрге бөлінеді:

1.Әдебиеттік тақырыптағы шығармалар;

2. Әдеби-шығармашылық тақырыптағы шығармалар;

3. Еркін тақырып бойынша жұмыс жасайды.

Терме диктант – мәтінде берілген ережелер бойынша сөздерді және сөздер тізбегін немесе жеке сөйлемдерді теру. Терме диктанты фонетика мен грамматиканы дамыту үшін өте қажет. Бұл оқушының ой-өрісін дамытуға көмектеседі.

Сөздік диктант – сабақтың кез келген кезеңінде жүргізіледі. Оқушыларға фонетикалық жағынан қиын сөздер, жыл бойы меңгеруді қажет ететін терминдер, үйренген жаңа сөздер сөздік диктантына жазылады.

Өздік диктант белгілі бір мәтінді жазу үшін қолданылады. Бұл сыни жұмысты жазу оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады.

Әріптік диктант бастауыш мектепте алғашқы әріптерді меңгергеннен кейін жүргізіледі. Дыбыс таңбаларын баспа түрінен жазбаша түрге көшіру арқылы жазуға үйрету, дауысты мен дауыссыз дыбыстарды ажырата білуге, көркем жазуды қалыптастыруға қолданылады.

Буын диктанты сауатты жазуға үйрету, орфографиялық қателердің алдын алу, буындық сөздерді оқуға көмектесу, есте сақтау, сөздерді көшіруге үйрету сияқты әрекеттерді қамтиды. Сөздік диктант әріп пен буын диктантына қарағанда біршама күрделірек. Мұндағы мақсат оқушыларға сөздің белгілі бір ұғымды білдіріп, басқа мағынаға ие болатынын түсіндіру. Мұнда оқушылар естіген әрбір сөздің нақты мағынасын түсініп, буынға бөліп жазуды үйренеді. Сонда ғана олар әр сөздің мағынасын біліп, қатесіз, жеке сөздер мен әріптерді қалдырмай, қосымша әріптерді қоспай, әріптердің орнын ауыстырмай жазуды үйренеді. Бақылау диктанты негізгі тақырыптарды өткеннен кейін жазылады. Диктанттың бұл түрі оқу материалын меңгеру деңгейін және сауаттылық деңгейін анықтау үшін семестр соңында алынады. Көрнекі диктант оқушылардың көру және есте сақтау қабілеттерін дамыту үшін жүргізіледі. Диктант мәтіні алдын ала тақтаға жазылады. Оқушылар оны 2-3 рет оқып, жаттап алады. Содан соң мәтінді жауып, есте қалғанын жазады. Жазылғаннан кейін мәтін ашылады және тексеріледі. Қате сөздермен дыбыстық және буындық талдау жасалады.

Суретті диктант – берілген сурет бойынша (заттың) атын жазу немесе сурет бойынша сөйлем құрау.

Шығармашылық диктант – басқа диктанттардан айырмашылығы – оқушыларды ойлауға итермелейді. Бұл диктант кезінде оқушылар шығармашылық жұмысты меңгереді. Мұнда оқушылар сөздерді дұрыс орналастыру арқылы сөйлем құрастыру, көмекші сөздерді пайдаланып әңгіме құрастыру, сұрақтарға жауап беру арқылы сөйлем құрастыру сияқты тапсырмаларды орындайды.

Таңдамалы диктантты тоқсанына бір рет өткізуге болады. Әр тоқсан сайын ол айтылуы қиын сөздерді алады. ***Конкурстық диктант*** конкурс түрінде өткізіледі. Сайысқа қатысу үшін сынып екі-үш топқа бөлінеді. Қай топ диктантты сауатты және әдемі жазса, сол топ жеңімпаз атанады. Диктанттың бұл түрін оқу барысында оқушылардың зейіні, қызығушылығы артады. ***Ескерту диктанты*** ұзақтығы, емлесі, сөздік қоры жағынан бақылау диктантына жақын. Мұнда осы уақытқа дейін өтілген материалдың барлығы қамтылып, оқушылар тікелей жетекшілік ететін диктантқа дайындалады. ***Графикалық диктант*** – мұнда сөйлемнің немесе сөздің сызбалары беріледі. Осы сызба бойынша сөйлемдер құрастырылып, жазылады.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1.Оқушылардың білімі мен дағдысын тексеру және бағалау жайлы пікіріңіз қандай?

2.Білім беру мониторингі мен бағалаудың түрлері, әдістері мен формалары туралы баяндаңыз.

III-МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ ТӘРБИЕ

8-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТӘРБИЕ ТЕОРИЯСЫ

Жоспар:

1.Тәрбие теориясының мәні мен маңызы.
2.Тәрбие теориясы педагогика ғылымының маңызды құрамдас бөлігі екеніндігі.
3.Шығыс ойшылдары мен халық педагогикасының білім берудегі бай тәжірибесі.
4.Бастауыш білім берудегі оқу-тәрбие процесінің мазмұны.

Балаларға әкеден қалған үш жақсы нәрсе бар: сыпайылық, әдептілік, адалдық. Мухаммад Зехни

Тәрбие – педагогикадағы негізгі ұғымдардың бірі болып саналады. Қоғамның және педагогиканың тарихи дамуында бұл категорияны түсіндірудің әртүрлі тәсілдері пайда болды. Ең алдымен, жоғарыда айтылғандар тәрбиені кең және тар мағынада ажыратады**.**

Тәрбие – жас ұрпақты жан-жақты тәрбиелеу, олардың сана-сезімін, мінез-құлқын, дүниетанымын нақты мақсатқа, қоғамдық тәжірибеге сүйене отырып қалыптастыру процесі. Кең мағынада тәрбие қоғамның жеке адамға әсері, әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда тәрбие әлеуметтенумен ұштасады.

Тар мағынада тәрбие педагогикалық процестің аясында тәрбие мақсатына жету үшін тәрбиешілер мен оқушылардың арнайы ұйымдастырылған іс-әрекетін айтады. Бұл жағдайда мұғалімдердің тәрбиелік іс-әрекеті тәрбие жұмысы деп аталады.

Тәрбие теориясы – тәрбие процесінің мазмұнын, принциптерін, заңдылықтарын, оны ұйымдастыру мәселелерін, әдістемесін, формаларын, әдістерін, құралдарын, мәселелерін зерттейтін педагогика ғылымының маңызды құрамдас бөлігі.

Тәрбие процесі – бұл нақты мақсаттар негізінде ұйымдастырылған мұғалімдер мен оқушылар (тәрбиешілер мен оқушылар) арасындағы бірлескен іс-әрекеттің барысы мен дамуы.

Тәрбие процесін технологияластыру – нақты мақсаттар негізінде ұйымдастырылған оқытушылар мен студенттердің (тәрбиешілер мен студенттердің) бірлескен іс-әрекетінің барысы мен дамуы.

Тәрбие процесінің өзіне тән сипаттамалары мыналар болып табылады:

- нақты мақсатқа бағдарлану;
- ұзақ мерзімді (тәрбие нәтижесі бірден байқалмайды);
- сабақтастық (оқушылар мен оқытушының үздіксіз, жүйелі бірлескен әрекеттері);
- тұтас, жүйелі ұйымдастыру;
- екі жақты байланыс пен қайшылықтардың болуы.

Тәрбие процесінде оқушы тұлғасында қоғамдық өмірге қажетті қоғамдық қатынастарды ұйымдастыруға қызмет ететін санасының қалыптасуы, эмоциясының дамуы, мінез-құлық әдеттерінің қалыптасуы сияқты өзгерістер байқалады. Тәрбие процесінің табысты болуы оның мақсаттарына, формаларына, әдістеріне, құралдарына, қалыптасқан педагогикалық жағдайларға, жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу мен қайта тәрбиелеу қажеттілігіне байланысты.

Өзін-өзі тәрбиелеу – адамның мінезіндегі жағымсыз әдеттер мен зиянды қасиеттерді жоюға бағытталған ішкі іс-әрекет процесі.

Тәрбие – рухани қайнар көздері мен қазіргі заман талабы мен сұранысын ескере отырып, нақты мақсатқа бағытталған ұстаз бен шәкірт арасындағы тәжірибелік және теориялық диалог.

Тәрбие дегеніміз – оқушының бойына қалаған қасиеттерді сіңіру үшін белгілі бір мақсатпен, жүйелі түрде оның психикасына әсер ету процесі. Анықтаманың бұл түріне тәрбие ұғымына жататын барлық нәрселер жатады, мысалы: белгілі бір дүниетанымды, адамгершілікті және әлеуметтік мінез-құлық ережелерін сіңіру, белгілі бір мінез бен ерік-жігерді, әдеттерді және этиканы қалыптастыру.

Тәрбие – тұлғаны мақсатты түрде жетілдіру үшін ұйымдастырылған, білім алушы тұлғасына жүйелі түрде әсер етуге мүмкіндік беретін педагогикалық процесс. Тәрбие процесі өзара байланысты екі әрекетті – мұғалім мен оқушының іс-әрекетін қамтиды. Тәрбие процесінде оқушының санасы қалыптасады, сезімдері мен эмоциялары дамиды, қоғамдық өмірге қажетті және қоғамдық қатынастарға қызмет ететін мінез-құлық әдеттері қалыптасады.

Тәрбие процесінде балалардың өмірі мен іс-әрекетін педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырудың маңызы ерекше. Іс-әрекет процесінде балада сыртқы тәрбиелік әсерлерге белгілі бір көзқарас қалыптасады. Бұл көзқарас жеке адамның ішкі қажеттіліктері мен тілектерін білдіреді. Психологтар мен педагогтардың зерттеулері сыртқы факторлардың (оң немесе теріс) адамға әсері баланың оларға деген реакциясына байланысты екенін көрсетеді. Баланың жеке тәжірибесі мен қажеттіліктері оның сыртқы әсерлерге реакциясын анықтайды және оның мінез-құлқында көрінеді. Сондықтан балалардың іс-әрекетін жай ғана ұйымдастыру жеткіліксіз. Дұрыс тәрбие беру үшін баланың жүрегінде осы әрекетке деген көзқарасты, түрлі тәжірибелерді қалай түсінуге, бағалауға, сезінуге болатынын және олардан оның алдына қандай мақсат қоятынын білу қажет. Мұның бәрі әртүрлі адамдармен қарым-қатынас пен ұжымдағы қарым-қатынасқа негізделгенін ескеру қажет. Дұрыс тәрбие беру үшін баланың жүрегіне осы әрекетке деген көзқарасты, түрлі тәжірибені қалай түсінуге, бағалауға, басынан өткізуге, олардың алдына қандай мақсат қоятынын қалыптастыру қажет. Мұның бәрі әртүрлі адамдармен қарым-қатынасқа және ұжым ішіндегі қарым-қатынасқа негізделгенін атап өткен жөн.

Тәрбие процесінде оқушының ақыл-ойын ғана емес, оның сезімін де тәрбиелеп, қоғамның жеке тұлғаға қоятын адамгершілік талаптарына сай мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастыру қажет. Бұл мақсатқа жету үшін оқушының санасына (тәрбие үрдісіне негізделген), эмоциясына (сыныпта және сабақтан тыс жұмыстарда), ерік-жігеріне (әрекетті ұйымдастыру және мінез-құлықты басқару процесінде) жүйелі түрде әсер етеді. Оқушыны тәрбиелеуде осылардың (ақыл-ой, эмоция, ерік-жігер) қай-қайсысы да назардан тыс қалса, мақсатқа жету қиынға соғады. Сондықтан тәрбие процесі көп қырлы және күрделі.

Мектептегі тәрбие процесі – бұл қазіргі уақытқа қажетті білім беру мақсатын және осы мақсатқа жетуге қызмет ететін әрекеттерді анықтайтын мұғалім немесе тәрбиеші басқаратын үздіксіз процесс. Бұл іс-әрекеттерге оқушылардың қатысуын қамтамасыз ете отырып, олардың арасындағы әлеуметтік, қауымдық, достық қарым-қатынастар мен қарым-қатынастарға жағдай жасайды. Оқушыларды іс-әрекетке баулу арқылы олардың дербестігі, шығармашылық бастамасы артады. Бұл үдерісте баланың оқиғаларға деген көзқарасы, сенімі, көзқарасы

пайда болып, күшейе түседі. Бұл баланың қоршаған орта әсерлеріне қалай әрекет ететінін анықтайды. Сонымен, мектептегі білім беру адам тұлғасын қалыптастыру және жетілдіру үдерісінен тұрады және оның мазмұны білім берудегі сияқты жеке пәндерде емес, оқушылардың өмірі мен іс-әрекетінде, өзара қарым-қатынасында болады. Оқыту процесінің спецификалық сипаттамалары осыдан туындайды.

Тәрбие принциптері – тәрбие теориясының негізгі жетекші қағидалары болып табылады және оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың мазмұнын, формасын, әдістерін, құралдарын дұрыс таңдауды анықтайтын бастапқы негіз болып табылады. Тәрбие процесі келесі принциптерге негізделеді:

- тәрбие мақсатының анықтығы;
- балалар мен ересектердің бірлескен іс-әрекеті;
- еріктілік;
- бағдарлау;
- өзін-өзі тану;
- командалық рух;
- гуманитарлық;
- ғылымилық;
- педагогикалық процестің өмірмен және практикамен байланысы;
- жүйелілік;
- үздіксіздік;
- жүйелілік;
- индикативті;
- эстетикалық идеялардың басымдылығы.

Тәрбиенің мақсаты – әлеуметтік тапсырыспен анықталады. Ол ең қарапайым әрекеттен ауқымды қоғамдық қозғалысқа дейінгі ұйымдастыру процесінің мәнін көрсетеді. Тәрбиенің мақсаты жалпы және жеке болып келеді.

Тәрбие процесі келесі заңдылықтарға негізделеді:

- тәрбиенің объективті және субъективті факторларға тәуелділігі;
- тәрбиенің тұлға дамуымен бірлігі мен өзара байланысы;
- белсенділік пен көзқарас адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерін қалыптастырудың негізі және негізгі көзі екенін;
- оқушылардың өзара тәрбиелік ықпалы, өзара қарым-қатынасы, белсенді әрекеттері арасындағы байланыстың болуы.

Тәрбие мазмұны – тұлғаның қалыптасуына қойылатын әлеуметтік талаптардың мәнінен құралады және әлеуметтік-экономикалық даму, тұлғалық қарым-қатынастардың сипаты мен деңгейі және қоғам идеологиясының идеялары негізінде айқындалады.

Тәрбиенің тұлғаның дамуына әсері төмендегідей көрінеді:

1) тәрбиенің әсерінен қоршаған орта бере алмаған білім мен ақпарат игеріледі, еңбек және техникалық қызметке байланысты дағдылар мен біліктілік қалыптасады;

2) тәрбие арқылы туа біткен кемістіктер де өзгеріп, жеке тұлға жетіледі;

3) тәрбие арқылы қоршаған ортаның кері әсерін де жоюға болады;

4) тәрбие болашаққа мақсат қояды.

Тәрбие үрдісіндегі педагогикалық талап. Педагогикалық талап – оқушының нақты іс-әрекетін ынталандыруды немесе тоқтатуды және нақты практикалық, адами қасиеттерді көрсетуді қамтамасыз ететін оқу-тәрбие үрдісіндегі бастапқы әдіс. Талаптылық әдісі оқушылардың бойында көптеген адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға көмектеседі, сонымен бірге, оқушылардың бойында жауапкершілік, талапшылдық қасиеттерін дамытуда ерекше рөл атқарады. Оқушылармен жұмыс жасауда, олардың іс-әрекетін ұйымдастыруда мұғалім өз нұсқауларымен оқушылардың белгілі бір іс-әрекеттерін ынталандырады. Оқу мен тәрбие жұмысы барысында оларға нақты кері байланыс айтып, сөгіс айтып немесе мадақтап, қорытынды жасайды. Оның кейбір бұйрықтары нұсқа және қысқа, нәзік мәжбүрлеуге ұқсайды, ал басқалары кең, түсіндірмелі нұсқаулар түрінде болады. Кейбіреулері тек қана оқушыларды еңбекке баулу қажеттілігінен туындаса, басқалары балалардың белгілі бір дағдылары мен біліктерінің дамуын реттеу үшін жасалды; Кейбіреулер оқушылардың қажетсіз және орынсыз әрекеттерін тоқтатады, ал басқалары сәтті мінез-құлықты күшейтеді және қолдайды. Оқушылардың оқу-тәрбие және қоғамдық пайдалы іс-әрекетін ұйымдастыруды мұғалімнің қатысуынсыз елестету мүмкін емес.

Тәжірибелі мұғалім балаларға кең ауқымды іс-шаралар бағдарламасымен келеді, олардың әрқайсысы белгілі бір жолмен не істеу керектігін біледі. Өйткені, талаптар олардың жұмысында, мінез-құлқында осы бағдарламаны жүзеге асырудың құралы ғана. Тәрбие

процесіндегі педагогикалық талаптардың негізгі түрлері мен формаларын қарастырамыз. Мұғалімнің талаптары жанама талаптар болуы мүмкін, онда тәрбиеші олардың белгілі бір әрекеттерге жетуін күтеді.

Педагогтың талаптары - бұл құралдық талаптар, онда мұғалім өз талаптары арқылы балаларда достарына қатысты кейінгі талаптарды тудырады. Талаптардың негізгі формалары, осы әдістің сол немесе басқа формасын таңдау педагогикалық жағдайда екі негізгі шартпен, екі фактормен анықталады.

Бірінші фактор – бірдеңе жасауды сұрайтын адамның сұраған адамға деген көзқарасы.

Екінші фактор – мұғалім көтермелейтін іс-әрекетке оқушының қатынасы. Жалпы, біз бұл қарым-қатынастарды оң, бейтарап және теріс деп сипаттаймыз, бірақ іс жүзінде бұл қарым-қатынастар әртүрлі формада болуы мүмкін. Енді сұраныс формаларына көшейік. Сұраныс тікелей болуы мүмкін, бұл жағдайда мұғалімнің мекен-жайында қатаң, сенімді тонмен көрсетілген нақты нұсқау болуы мүмкін. Тікелей сұраныс әсіресе, студенттермен жұмыстың алғашқы күндерінде тиімді. Шынайы, ашық, нанымды, ынталы, нық талап болмаса, оқу үрдісі басталуы мүмкін емес, сондықтан уәде беруге құлықсыз, екіленетін адамдармен жұмыс істеуді ойлаған адам қателеседі. Сондай-ақ, тікелей талап оқушының мұғалімге немесе өзі бастаған іс-әрекетке бейтарап көзқараста болған жағдайда жиі қолданылатынын атап өткен жөн. Мұндай жағдайда тікелей, делдалдықсыз сұраныстың келесі ережелерін сақтау ерекше маңызды.

Бірінші ереже: әдетте, сұраныс оң болуы керек, яғни ол белгілі бір мінез-құлықты тудыруы керек, сонымен қатар, балаларға бұл немесе басқа мінез-құлыққа тыйым салу немесе тоқтату емес. Әрине, мұғалімнің тыйымдары әсіресе, оқушылар белгіленген тәртіп ережелерін әртүрлі тәсілдермен бұзған жағдайда қолданылады. Алайда, тыйымдар тәрбиешілерге қойылатын талаптардың негізгі мазмұнын құрамайды.

Екінші ереже: тікелей өтініш нұсқаулық түрінде болуы керек, яғни ол бір мағыналы, түсінікті және анық болуы керек. Бастапқы кезеңде оқушылардан жаңа әрекеттерді ынталандыру кезінде сұраныс оларды нақты анықтай отырып, нұсқаулықпен біріктірілген сияқты.

Үшінші ереже: мұғалімнің кез келген ақылға қонымды, нақты және жақсы дайындалған өтініші соңына дейін орындалуы керек. Ұқсас педагогикалық іс-әрекеттің көрінуінің нәтижесінде әрбір жаңа талаптың орындалуы мұғалімнің кейінгі талаптарының күші мен тиімділігін арттырып, оқушыда тәрбиешіге анық, саналы бағыну әдетін қалыптастыратынын есте ұстаған жөн. Және керісінше: әрбір орындалмаған талап кейінгі талаптардың тиімділігін төмендетеді.

Сұраныс мазмұны жағынан да, формасы жағынан да дамып келеді. Педагогикалық жағдай өзгермейтін нәрсе емес. Бір немесе басқа әдісті жүзеге асыра отырып, балалар іс-әрекетінде табысқа қол жеткізе отырып, мұғалім бір мезгілде дамуды жағдайға қажетті бағытта бағыттайды. Нақты талаптар қоя отырып, мұғалім балалармен нақты қарым-қатынасқа түседі және олардың орындалатын әрекеттерге деген көзқарасын қалыптастырады. Жанама талаптарда тәрбиешінің мақсаты тікелей білдірілмейді, жасырын түрде болады және ынталандырушы фактор ретінде мұғалім тек қана сұраныстың өзін ғана емес, психологиялық факторларды – баланың әртүрлі тәжірибелері мен эмоцияларын пайдаланады.

Аспаптық талаптарды үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топ мұғалімнің оқушыға деген оң көзқарасын білдірумен байланысты. Бұл сұраулар, сенім және мақұлдау. Біз оларды оң талаптар деп атаймыз.

Екінші топ тәрбиешінің балаларға деген көзқарасын айқын көрсетеді, сонымен қатар, оқушылардың жігерлендіретін көзқарасына негізделеді. Бұл кеңестер, ұсыныстар, шартты талаптар және ойын тәрізді талаптар. Біз оларды жою талаптары деп те атаймыз.

Құралдық талаптардың **үшінші тобы** тәрбиеленушінің іс-әрекетіне теріс қатынасты және белгілі бір адамгершілік қасиеттердің көрінісін көрсетеді. Бұл әсер ету, сенімсіздік және қауіп-қатер.

Өтініш - бұл мұғалімдер мен студенттер арасындағы достық қарым-қатынасты дамытуға негізделген және олардың ортақ жұмыста ынтымақтастығын жүзеге асыру құралы болып табылады. Көңіл көтерудің басқа мінез-құлық түрлерінен айырмашылығы – бала толығымен өз қалауы бойынша әрекеттенуі. Оқушы мұғалімнің қысымымен емес, кез келген тапсырманы өз еркімен орындап жатқанын сезінсін.

Сенімділікпен талап ету – ең күшті тәрбие құралы. Ол адам қызметінің күшті факторларын белсендіреді: басқаларға пайдалы сезінуге ұмтылу, жолдастарының сенімін ақтау. Бұл көбінесе өте күрделі және жауапты, кейде құрметті міндет.

Талапты мақұлдау белгілі бір түрде балалардың іс-әрекетіндегі күшті факторға айналады. Кейде оқушы ерекше күрделі тапсырмаларды шешуде қолдауды қажет етеді, ал мұғалімнің мақұлдауы оның алғашқы қадамдарынан-ақ табысқа жетуін қамтамасыз етіп, өз қабілетіне сенім ұялатып, одан әрі ұмтылыстың қайнар көзі ретінде қызмет ететін сияқты. Өтініштер, кеңестер және ұсыныстар сияқты, кеңес беру де мәжбүрленбейді немесе баланың таңдау құқығы оларда қалады; Бұл форма еңбекке деген саналы көзқарасты дамытып, оқушыларды мұғалімге ересек жолдас ретінде қарауға үйретеді. Оның беделі кең білімінде, үлкен өмірлік тәжірибесінде, шеберлігінде жасырынғандығына негізделген. Сонымен бірге, кеңес барлығын басынан аяғына дейін сипаттайтын нұсқаулық емес, көбінесе адамдарды шешімдерді өз бетінше іздеуге ынталандырудан тұрады. Жанама сұраныстың бұл түрі балаларды белгілі бір жағдайларда, әсіресе, қиын жағдайда құрбыларымен кеңесуге үйретететіндігімен де пайдалы. Өз кезегінде тәрбиешілер балалардың кеңес алу үшін жүгінгенін бағалайды, бұл қарым-қатынасты нығайтуға көмектеседі.

Мотивация – балаларды белгілі бір мінез-құлық жасауға ынталандырудың жасырын түрі. **Ым-ишара –** бұрын қолданылған, белгілі талаптардың, мағынасын түсіндіруге болмайтын талаптардың шартты аббревиатурасының бір түрі. Белгілі бір жағдайларда сұраныстың «құпия» түрі жасалады, ол екі адамға ғана белгілі. Ол басқалардың назарын аудармайды. Тәрбие үрдісінде мақсатқа жету үшін қолданылатын негізгі педагогикалық талаптар мыналар: сол немесе басқа талапты таңдау мұғалімнің озбырлығына емес, педагогикалық жағдайдың қалай өрбігеніне байланысты. Ол тәрбиелік-рухани қайнар көздері мен қазіргі заман талабы мен сұранысын ескере отырып, нақты мақсатқа бағытталған ұстаз бен шәкірт арасындағы тәжірибелік және теориялық диалог. Қоғамның дамуындағы оқу-тәрбие процесінің рөлі баға жетпес. Адамды тәрбиелеп, оқуға, еңбекке баулу, бұл мінез-құлықты біртіндеп дағдыға айналдыру керек. Ол адамның байқағыштық қабілетін дамытады, ал бақылау зерделігін дамытады. Ол

сананы сергек етеді. Бала оқуды, білімді болуды, қоғам өміріне белсене араласуды қалайды. Мұғалім оны қандай жолмен, қандай қарым-қатынас жағдайында, қандай педагогикалық процесте тәрбиелеу керектігін білуі керек. Бұл ретте баланың өз бетінше өзгеруінің белсенді қатысушысы екенін есте ұстаған жөн. Ұстаз дос, ақылшы, жол сілтеуші болғанда ғана шәкірт өзінің ішкі жан дүниесін ашады.

Жоғарыда айтқанымыздай, білім беру – тәрбиеші мен тәрбиеленетін баланың іс-әрекетін қамтитын екі жақты процесс. Тәрбиешілер – білімді, білімді адамдар, ал шәкірттер – білім мен тәжірибені меңгеріп жатқан жастар. Бірақ оқушылар белгілі бір деңгейде белсенділікпен айналыспаса, олар тәжірибе мен білім ала алмайды. Демек, тәрбие әдісі – тәрбиеші мен оқушылардың бірлескен әрекеті мен өзара әрекеті. Тұлғаны қалыптастыру үшін баланың сана-сезіміне, эмоциясына, ерік-жігеріне, мінез-құлқына, қарым-қатынасына әсер ету үшін тәрбие әдістері қолданылады. Ғылыми әдебиеттерде тәрбие әдістерін тәрбие тәсілдері деп те атайды.

Тәрбие әдістерін таңдау шарттары. Оң немесе теріс әдістер жоқ, оқу-тәрбие үрдісіндегі белгілі бір жолды жоғары тиімді немесе тиімсіз деп бағалау мүмкін емес. Әдістің тиімділігін оның қолданылатын жағдайлары бойынша бағалауға болады.

Тәрбие әдістерін дұрыс таңдау бірқатар факторларға байланысты:

1. Тәрбиенің мақсаты мен міндеттері. Тәрбиенің мақсаты мен міндеттері. Мақсат әдістерді негіздеп қана қоймай, оларды анықтайды. Мақсат қандай болса да, оған жету әдістері соған сәйкес болуы керек.

2. Білім беру мазмұны. Бір тапсырманы әртүрлі идеялармен толтыруға болатынын есте ұстаған жөн. Сондықтан әдістерді жалпы мазмұнмен емес, белгілі бір идеямен байланыстыру өте маңызды.

3. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру. Осы немесе осыған ұқсас тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты шешіледі. Жас – бұл сіздің қанша уақыт өмір сүргеніңізді көрсететін жай ғана сандық көрсеткіш емес. Ол қалыптасқан әлеуметтік тәжірибені, психологиялық және адамгершілік қасиеттердің даму деңгейін көрсетеді. Мысалы, бастауыш, орта білім беру, орта арнаулы және кәсіптік оқу орындарында оқитын студенттердің бойында жауапкершілік сезімін қалыптастыруға болады. Дегенмен, әр кезеңде бұл сапаны дамыту үшін әртүрлі әдістер қолданылады.

4. Ұжымның қалыптасу деңгейі. Өзін-өзі басқарудың ұжымдық формасының дамуына байланысты педагогикалық ықпал ету әдістері де өзгеріссіз қалады. Біз басқарудың икемділігі мұғалімдер мен студенттер арасындағы табысты ынтымақтастықтың міндетті шарты екенін білеміз.

5. Оқушылардың жеке ерекшеліктері. Жалпы әдістер мен ортақ бағдарламалар білім берудегі өзара әрекеттестіктің негізі бола алмайды. Оларды жеке және жеке реттеу керек. Адамгершілігі мол педагог әрбір жеке тұлғаның өзіндік болмысын дамытуға, өзінің бірегейлігін сақтауға, өзінің «менін» жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әдістерді қолдануға ұмтылады.

6. Тәрбиелік шарттар. Материалдық, психофизиологиялық, санитарлық-гигиеналық жағынан басқа сыныпта туындайтын қарым-қатынастар: ұжымдағы климат, педагогикалық жетекшілік әдісі және т.б. Өздеріңіз білетіндей, абстрактілі шарттар жоқ, олар әрқашан нақты. Олардың бірігуі нақты жағдайларда айқын көрінеді. Тәрбие жүзеге асатын жағдайлар **педагогикалық жағдаяттар** деп аталады.

7. Тәрбие құралдары. Тәрбие әдістері білім беру процесінің құрамдас бөлігі ретінде пайда болатын тәрбие құралдарынан тұрады. Әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты және олармен бірге қолданылатын басқа да білім беру құралдары бар. Мысалы, көрнекі құралдар, бейнелеу өнері мен музыка туындылары, әдістерді тиімді қолдану үшін қажетті қолдау көрсететін ақпарат құралдары.

8. Педагогикалық біліктілік деңгейі. Тәрбиеші әдетте өзі білетін және қолдана алатын әдістерді ғана таңдайды. Көптеген әдістер күрделі және мұғалімнен көп күш-жігерді қажет етеді. Мұндай жауапкершіліктен жалтарған мұғалімдер оларсыз іс-шаралар ұйымдастыруға тырысады. Нәтижесі әртүрлі мақсаттарға, міндеттерге және шарттарға негізделген нысаны әр түрлі әдістерді қолданудан тиімді емес.

9. Тәрбиелеу уақыты. Уақыт тар, мақсат үлкен болған кезде «мықты мотивациялық» әдістер қолданылса, қолайлы жағдайда «қарапайым» тәрбие әдістері қолданылады. Тәрбиені «қатты ынталандыру» және «қарапайым» әдістерге бөлу шартты: біріншісі сөгіс пен мәжбүрлеумен, екіншісі кеңес берумен және үнемі жаттықтырумен байланысты.

10. Күтілетін нәтиже. Тәрбиеші әдісті таңдағанда табысқа жетуге сенімді болуы керек. Ол үшін қолданылатын әдіс қандай нәтиже беретінін алдын ала болжау керек. Қорытындылай келе, жоғарыда сипатталған тәрбиенің жалпы әдістері оқушыларға педагогикалық әсер етудің барлық әдістерін қамтымайды деп айтуға болады. Педагогика ғылымы мен тәжірибесі үнемі дамып отырады, сондықтан оқу-тәрбие процесі де үнемі жетілдіріліп отырады. Тәрбие әдісін сәтті қолдану бұл әдістің сынып ұжымының тәрбие жүйесіне қаншалықты кіріктірілгендігіне, қолданылатын тәрбие құралдарының әсер ету қабілетіне байланысты.

Шығыс ойшылдарының тәрбие туралы теориялары. Шығыс ойшылдары өз еңбектерінде білім, адамның интеллектуалдық ойлау мәселелеріне ерекше көңіл бөлген. Мысалы, Әбу Наср Әл-Фараби ғылымның рөлін адамның болмысты түсінуі мен табиғат сырын түсінуіндегі шешуші фактор ретінде бағалайды. Ғалымның пікірінше, адамның денесі, миы, сезім мүшелері дүниеге келген кезде болса, оның психикалық танымы, рухани дүниесі, жан дүниесі, интеллектуалдық-адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы, діні, әдет-ғұрпы, тәрбиесі сыртқы дүниенің, әлеуметтік ортаның әсерінен, қоғамдық қатынастар процесінде қалыптасады.

Әбу Наср әл-Фараби адам білімді меңгере отырып, жанды жаратылыстардың жаратылысынан бергі мәліметтерді игеріп, оны жасап, оны ғылыми негіздей алатынын мойындады. Әбу Райхан әл-Беруни мынаны алға тартады: «Адам заттар мен құбылыстардың сыртқы қасиеттері мен белгілері туралы білім алып қана қоймайды, сонымен бірге, өзінің ойлау қабілеті мен ақыл-ойы арқылы заттар мен құбылыстарды салыстырады, оларды бір-бірімен салыстырады, өз білімінің шындығын анықтайды». Ойшыл адамның білімді меңгеруі жаңа білім тудыратынын айтады: «Ғылымдар көп. Уақыты сәтті болғандықтан көбейіп, түрлі ойлар мен естеліктер қосылады. Халықтың білімге үндеп, оны және оның ғалымдарын құрметтейтіні – сол табыстың белгісі. «(Әсіресе) хакімдердің ғұламалардың құрметі әртүрлі ғылымдардың көбеюіне себеп болады».

Әбу Әли ибн Сина білімді терең бойға сіңіру – даналық екенін айтады: «Ғылым – адамның ақыл-ойының көмегімен заттарды зерттейді». Білім – заттарды қабылдау қабілеті. Бұл адам санасының

қателеспей, адаспай жетуі керек нәрсе. «Егер бұл дәлелдер анық және дәлелдер рас болса, онда бұл хикмет деп аталмас еді». Жүсіп Хос Хажибтің «Құтты білік» («Бақытқа жетелейтін білім») еңбегін, былайша айтқанда, білімнің мәнін, оның қоғамдық өмірдегі маңызын, адамның кемелдігін қамтамасыз етудегі рөлін, сауатсыздықты жою құралы ретіндегі қызметі туралы энциклопедия деуге болады. Ғалымның айтуынша, білімді болу – ізгі істердің салтанат құруының кепілі, оның көмегімен тіпті жәннатқа жол ашылады:

Бар жақсылық білімнің игілігінен, Білімнің арқасында жұмаққа жол табылғандай. Ғалымның бұл ойларын айтқаны қаншалықты дұрыс болды, адам баласы тоғыз-он ғасырдан кейін аспанға ұшып қана қоймай, ғаламды бағындырды. Баховуддин Нақшбанди орденінде әулиелік күшін ізгілік пен білім, мағрифаттың дамуына бағыттау жетекші рөл атқарады. Демек, білім мен мағлұмат – зұлымдық пен жаңашылдықтан азат жол. Ғұлама айтқан «Хилват дар анжуман», «Сафар дар ватан» идеялары бұрыннан бар білімді әңгіме, тәжірибе арқылы меңгерудің орындылығының көрсеткіші. Пікірталас пен үздіксіз ізденіс арқылы жасалған білім тиянақты және берік.

Әлішер Науаи білімді жүйелі, үздіксіз меңгеру қажеттігін атап көрсетеді. Сондай-ақ, оқудың қиын міндет екенін, оны меңгеруде белгілі бір қиындықтарды жеңу керектігін, кемел білімге тек осы жолда төзімділікпен, қанағатшылдықпен, шыдамдылықпен қол жеткізуге болатынын атап көрсетеді.

Абдулла Авлони білімнің қадір-қасиетін былай түсіндіреді: «Білім – дүниенің абыройы, ақыреттің құрметі. Білім – адам үшін өте қасиетті қасиет, өйткені, білім бізге жағдайымызды, іс-әрекетімізді айнадай көрсетеді, санамызды, ойымызды қылыштай қайрайды, ал білімі жоқ адам жеміссіз ағашпен тең». Сондай-ақ, ғұлама білімнің адамды надандықтан құтқаратын тиімді құрал екендігіне тоқталып: «Ғылым бізді надандық қараңғылығынан құтқарып, мәдениет пен мағрифат әлеміне әкеледі, жаман істерден, арам әрекеттерден тыйып, жақсы мінез-құлық пен ақылақ иесі етеді». «Бүгінде біздің өміріміз де, денсаулығымыз да, бақытымыз да, байлығымыз да, ризығымыз да, ынта-жігеріміз де, дүние және ақыретіміз де білімге байланысты». Студенттің дүниетанымын қалыптастырудың бірнеше қолайлы формалары, әдістері мен құралдары бар, оның ішінде рухани-

адамгершілік, әлеуметтік-идеологиялық, экономикалық, құқықтық, эстетикалық және экологиялық тақырыптарда әңгімелесу, пікірталас, лекциялар, проблемалық жағдаяттарды құру негізінде студенттерді ойлауға итермелейтін практикалық сабақтар, пікірталас, өзіндік жұмыс, сонымен қатар, іскерлік ойындар. Оқу-тәрбие процесінде пәнаралық байланыстардың, әлеуметтік және табиғи факторлардың, қоршаған орта факторларының, әлеуметтік қатынастардың әсерінен тұлғаның дамуын қамтамасыз ету мүмкіндіктерін барынша пайдалануға ұмтылған жөн.

Тәрбие принциптері – білім беру теориясының негізгі жетекші қағидалары болып табылады және оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың мазмұнын, формасын, әдістерін, құралдарын дұрыс таңдауды анықтайтын бастапқы негіз болып табылады.

Оқу процесі келесі принциптерге негізделеді:

- тәрбие мақсатының анықтығы;
- балалар мен ересектердің бірлескен іс-әрекеті;
- еріктілік;
- бағдарлау;
- өзін-өзі тану;
- командалық рух;
- гуманитарлық;
- ғылымилық;
- педагогикалық процестің өмірмен және практикамен байланысы;
- жүйелілік;
- үздіксіздік;
- жүйелілік;
- индикативті;
- эстетикалық идеялардың басымдылығы.

Тәрбие үрдісіндегі қайшылықтар және оның қозғаушы күштері. Тәрбие – бұл бала мектепке барар алдында басталып, өмір бойы жалғасатын ұзақ мерзімді және мәні бойынша үздіксіз процесс. Тәрбие көптеген факторларға, соның ішінде оқушылардың жеке типологиялық ерекшеліктеріне, олардың өмірлік және рухани тәжірибесіне, жеке белсенділігіне байланысты. Ішкі қарама-қайшылықтар, мысалы: оқушыға қойылатын талап пен оның жетілгендігі, әдептілігі арасындағы қайшылықтар немесе сыртқы әсерлер мен оқушының ішкі ұстанымы арасындағы қайшылық, яғни

оның осы әсерлерге қатынасы оқу-тәрбие процесінің қайнар көзі және қозғаушы күші болып табылады. Мысалы, мұғалім балаларға жаңа әрекетті ұсынып, олардың әдептілігін, онымен айналысуға дайындығын ескермесе, ол қанша тырысса да, оқушылар енжар болады, сондықтан бұл әрекеттің оқушыларға әсер ету деңгейі тиімді болмайды. Тәрбие процесінің диалектикасы оның қарама-қайшылықтарынан көрінеді. Бұл іс жүзінде оқушыларға қойылатын талаптар мен олардың дайындық және даму деңгейі арасындағы қайшылықты шешуге бағытталған. Сыртқы қақтығыстар объективті түрде қалыптасқан нормалар мен олардың айналасындағы адамдардың мінез-құлқы арасындағы сәйкессіздікте көрінеді. Сыртқы конфликттің бір түрі – сыртқы талаптар мен оқушының мінез-құлқы арасындағы қайшылық. Мектеп оқушыларының талаптары мен оның жеке мүмкіндіктері арасындағы қайшылық та ішкі конфликт ретінде қарастырылады. Бұл қақтығыстар мінез-құлықта анық көрінеді. Уәде беріп, орындамайды, бір істі бастап, аяқтамайды. Адамның тұлға ретінде дамуының негізгі көздерінің бірі: талаптар мен оларды қанағаттандыру әдістері (шарттары) арасындағы қайшылықтар болып табылады. Егер мектеп оқушысының талабы тиісті объектімен немесе әрекетімен және қажетті көлемде орындалса, қайшылық бастапқы кезеңде шешіледі.

Жас ұрпақты тәрбиелеу – адамзат қоғамының өмір сүруі мен жалғасуының ең қажетті шарты. Қоғамның адамға тәрбиелік әсері ерте балалық шақтан басталады. Бұл әсер отбасы, мектеп, қоғам және халық ағарту жүйесі арқылы жүзеге асады. Тәрбие процесі тәрбиешілердің жүйелі және жоспарлы ықпалын және оқушылардың жан-жақты әрекетін қамтиды. Тәрбие процесінде балалардың өмірі мен іс-әрекетін педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырудың маңызы өте зор. Тәрбие процесінің маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның жүйелі түрде жүргізіліп, бір мақсатқа бағытталғандығы. Мысалы: Елімізде толыққанды тұлға етіп тәрбиелеуге барлық мүмкіндіктер мен жағдайлар жасалған, жас ұрпақты жастайынан бастап, кәмелеттік жасқа дейін балабақша, , мектептегі білікті тәрбиешілер мен ұстаздар тәрбиелеуде. Тәрбие процесінің нәтижелі болуы тәрбиешіге де, оқушыға да байланысты.

БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН СҰРАҚТАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР:

1. Тәрбиенің қандай заңдылықтары бар?

2. Тәрбие заңдылықтары арасында байланыс бар ма? Неліктен бұл маңызды? Тәрбие ұғымдарын кең және тар мағынада түсіндіріңіз.

3. Тәрбие мазмұны дегеніміз не? Тәрбиенің мақсаты мен жалпы міндеттерін айтыңыз. Тәрбие процесінің спецификалық сипаттамалары қандай? Өзін-өзі тәрбиелеу ұғымын түсіндіріңіз.

9-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТӘРБИЕ ТҮРЛЕРІ

Жоспар:

1. Бастауыш білім берудегі тәрбие процесінің мазмұны
2. Бастауыш оқытудағы тәрбие құралдары
3. Бастауыш білім берудегі тәрбие түрлері

Бастауыш білім берудегі тәрбие процесінің мазмұны. Оқу процесі үздіксіз және біртұтас. Бұл тұрғыда процесс жүріп жатқан педагогикалық әрекеттерге жатады. Осы тұрғыдан алғанда бастауыш білім берудегі оқу-тәрбие процесі ең маңызды және көп факторлы құбылыс болып табылады. Өйткені, 7-11 жас аралығындағы оқушылардың жеке тұлғасын жан-жақты тәрбиелеу – педагогиканың басты міндеті. Бастауыш білім берудегі тәрбие процесіне келесілер бірінші кезекте әсер ететінін атап өткен жөн:

а) қоршаған ортаға әсері;

б) өмірлік қажеттіліктердің әсері;

в) қоғамның маңызды құндылықтарының әсері;

ж) отбасының ықпалы;

г) қоғамдық ықпал;

д) балалар топтарының ықпалы;

о) өнердің әсері;

к) бұқаралық ақпарат құралдарының әсері.

Бастауыш сынып оқушыларының тәрбие процесіне мұндай кең ауқымды әсер ету оң және теріс болуы мүмкін. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдері мен жаттықтырушыларына осы факторлардың оң

әсерін қадағалап, олардың кері әсерін азайту өте маңызды. Мысалы, қоршаған ортаның бастауыш сынып оқушыларына әсері іс жүзінде жағымды болса, оқушылардың қоршаған ортаны дұрыс қабылдамауы нәтижесінде оның әсері теріс сипатқа ие болады. Сол сияқты, жоғарыда аталған әсер ететін факторларды бақылау керек. Мысалы, Өзбекстан жағдайында тәрбие процесіне отбасының ықпалы бірінші орында тұр. Одан әрі даму барысында және жеке меншіктің нығаюының нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының тәрбиесіне жанұя ықпалының келеңсіз сипаттары айқындала түсуде. Оларға баланың мүлікке деген ықыласы, ата-анасының байлығына мақтануы, құрбылары арасындағы мінез-құлқы жатады. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде отбасының ықпалын түзетуді жақтаймыз. Үлгілі жанұялардың ықпалын оң, ал қиыншылықты отбасылардың ықпалын теріс сипаттар деп санаған жөн. Біздің көзқарасымыз бойынша бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде ұстаздар мен мектеп қауымының ықпалын бірінші орынға қою керек. Өйткені, бұл топ қоғамның білімге деген сұранысы мен қажеттіліктерін орындайды. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш білім берудегі білім мазмұны 7-11 жас аралығындағы тұлғалардың мақсатты әлеуметтік дамуын білдіреді. Бұл жағдайда кез келген әсер білім беру мақсатына жетуге бағытталған.

Бастауыш білім берудегі оқу-тәрбие процесінің мазмұны 7-11 жастағы балаларды дене, ақыл-ой, рухани, эстетикалық жағынан дені сау ересек етіп тәрбиелеумен анықталады. Сондықтан бұл процестің мақсаты - қалыптасып келе жатқан жеке тұлғаны әлеуметтік түрлендіру және әртүрлі білім беру құралдарын қолдану. Мұның негізінде асқақ идеялар, биік құндылықтар, асыл мақсаттар жатыр. Бұл мәселе әсіресе, бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде маңызды. Әрбір ата-ана немесе қоғам әр баланың жан-жақты дамыған жеке тұлға болып өсуін армандайтыны анық. Алайда, тәрбие құралдарын, іс-әрекеттерін, факторларын дұрыс қолданбау нәтижесінде әрбір бала күткен жетілу деңгейіне жете бермейді. Осыған байланысты бастауыш сынып оқушыларының оқу-тәрбие үрдісінен күтілетін нәтижеге жету жолын екі аспектіде көреміз: біріншіден, 7-11 жастағы оқушыларды тәрбиелеуде мектеп қауымдастығының құқықтары мен міндеттері басым болуы керек; екіншіден, демократиялық қоғамда бастауыш сынып оқушыларын 100 пайыз білімді тұлға етіп өсіру мүмкін емес,

бастауыш сынып оқушыларының 80-85 пайызының күтілетін білім деңгейіне жетуі жоғары көрсеткіш болып саналады; Осының барлығы бастауыш білім берудегі оқу-тәрбие процесінің «тірі» құбылыс екенін көрсетеді.

Бастауыш оқытудағы тәрбие құралдары.

Педагогикалық тәжірибеде оқушыларды интеллектуалдық, адамгершілік, еңбекке, физикалық, эстетикалық тұрғыдан тәрбиелеу қатаң түрде қабылданған. Бүгінгі таңда бұл оқу үрдісіне экологиялық білім, көркемдік білім, діни білім де қосылып жатыр. Білім беру саласының кеңдігіне қарамастан, негізгі мәселе – тәрбие құралдарының орындылығы және оларды дұрыс қолдану. Қазіргі бастауыш білім беру үдерісіндегі оқу құралдарының көптігі көз тартады. Біздің көзқарасымыз бойынша тәрбие құралдарының көптігі тәрбиелік мақсаттан алшақтатып, білім берудің тиімділігін әлсіретеді. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде ең қолайлы, тиімді тәрбие құралдарын таңдау қажет. Міне, ең қолайлы білім беру құралдары:

а) оқу пәндерін оқыту арқылы білім беру;

ә) «Тәрбие» пәні арқылы оқушыларға мақсатты, нәтижелі білім беру;

в) рухани іс-әрекет құралдарын тәрбиелеу;

ж) өнер мен әдебиет арқылы тәрбиелеу;

г) ұлы тұлғаларды, ойшылдарды үлгі ету арқылы тәрбиелеу.

Бұл тәрбие құралдарының бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеудегі рөлі мен маңызы зор. Жоғарыда айтып өткеніміздей, жаңа Өзбекстан жағдайында тәрбие үрдісін «Үздіксіз рухани тәрбие тұжырымдамасы» негізінде жүзеге асыру жоспарланды. Осы тұрғыдан алғанда, осы Тұжырымдамаға сүйене отырып, бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде мынадай қасиеттерді қалыптастыру міндеті қойылды:

а) оқушылардың бойында Отанға деген адалдық сезімін қалыптастыру;

б) оқушылардың бойында адал кәсіпкерлік рухты тәрбиелеу;

в) оқушылардың бойында ерік-жігер қасиетін дамыту;

ж) студенттер арасында идеологиялық иммунитетті қалыптастыру;

г) оқушылардың бойында мейірімділік дағдыларын қалыптастыру;

д) оқушылардың бойында жауапкершілікті дамыту;

о) оқушылардың бойында толеранттылық дағдыларын қалыптастыру;

к) оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

з) оқушыларды инновациялық ойлауға үйрету;

и) оқушыларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеу.

Бастауыш сынып оқушыларының бойында 10 қасиет, ізгілік, дағдыны қалыптастыруды көздейді. Осының барлығы оқу процесінде нақты жағдайлар мен мүмкіндіктерге негізделген тәрбие құралдарын пайдалануды талап етеді. Соңғы жылдары Өзбекстандағы бастауыш сынып оқушыларын мақсатты түрде оқыту құралы ретіндегі мәдени саяхаттың оң әсері анық байқалды. Оның айтуынша, бастауыш сынып оқушылары экскурсия түрінде ең көне ескерткіштерімізбен, қалаларымызбен, салт-дәстүрлерімізбен таныстырылады. Осы тәрбие құралының нәтижесінде оқушыларда патриоттық, ұлтшылдық, ұлттық мақтаныш, адалдық сияқты дағдылардың күтілетін деңгейі қалыптасады. Бастауыш сынып оқушыларын оқытуда қолданылатын оқу құралдары ыңғайлы, қолдануға сәйкес, мүмкіндіктері кең болуы керек.

Бастауыш білім берудегі тәрбие түрлері. Бастауыш білім беруде берілетін білімнің түрлері көп екенін білесіздер. Қазіргі уақытта жаңа Өзбекстан жағдайында бастауыш білім беруде келесі оқыту түрлерін жүзеге асыру өзекті болып табылады:

1. ***Азаматтық тәрбие.*** Бұл тәрбие бойынша 7-11 жас аралығындағы оқушыларды отбасына, туған жерге, ұлттық құндылықтарға, халқына, жалпы адамзатқа адалдық рухында тәрбиелеу керек. Өзбекстан жағдайында азаматтық тәрбие жеке адамның конституциялық және жеке құқықтары арасындағы үйлесімді қатынасқа бағытталған. Болашақ азамат ретінде бастауыш сынып оқушылары өздерінің азаматтық құқықтарын, міндеттері мен міндеттерін түсінуі керек.
2. ***Экономикалық білім беру.*** Бұл тәрбие бойынша 7-11 жас аралығындағы балалардың санасында адал еңбек сезімі қалыптасып, отбасын да, қоғамды да, мемлекетті де, елді де байытып, гүлдендіретін осы дағдының негізінде жүзеге асады. Осы мақсатта бастауыш сынып оқушыларының бойына үнемшілдік, өз еңбегімен жетістікке жету, шыдамдылық сияқты

қасиеттерді сіңіріп, ысырапшылдық, жалқаулық, қулық сияқты жаман қасиеттердің болмауын қадағалау қажет. Осы орайда елімізде жаңадан құрылған «Тәрбие» пәнінің мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану күткен нәтижені береді.

3. ***Экологиялық тәрбие.*** Тәрбиенің бұл түріне сәйкес 7-11 жастағы балалардың бойында табиғатты сүю мінез-құлық қасиетін қалыптастырып, табиғат құбылыстарына жанашырлықпен қарауды қалыптастыру қажет. Осы мақсатта бастауыш сынып оқушыларын жануарлар мен өсімдіктер әлемімен кеңінен таныстыру орынды болар еді.
4. ***Құқықтық тәрбие.*** Білім берудің бұл түріне сәйкес 7-11 жас аралығындағы адамдарға олардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі туралы түсінік беріледі. Бақылаулар көрсеткендей, бастауыш сынып оқушылары өздерінің «мен» сезіміне сүйене отырып, өз құқықтарын өте ерте түсінеді, бірақ бұл құқықтың құрамдас бөлігі болып табылатын міндеттер мен жауапкершіліктерді түсіну қиынға соғады. Сондықтан бастауыш сыныпта құқықтық тәрбиенің басты міндеті – оқушыларға жеке тұлғаның құқықтарын, міндеттерін, міндеттерін үйлесімді түрде үйрету. Сонымен, тәрбие бастауыш білім берудегі маңызды практикалық процесс болып табылады.

Бастауыш білім берудегі тәрбие процесі

1. Бастауыш білім берудегі тәрбие процесінің мазмұны
2. Бастауыш оқытудағы тәрбие құралдары
3. Бастауыш білім берудегі тәрбие түрлері

Бастауыш білім беруде білім беруді жүзеге асыру

Өз бетінше оқуға арналған сұрақтар:

1. Бастауыш білім берудегі оқу-тәрбие процесінің мазмұны қандай?

2. Бастауыш білім беруде қандай тәрбие құралдары бар?

3. Бастауыш білім берудегі ең маңызды тәрбие түрлері қандай?

4.Жаңа Өзбекстан жағдайында бастауыш оқытуда жүзеге асырылатын тәрбие түрлерін меңгеру. Тапсырма: педагогикалық тәжірибе.

Тапсырма: Әйгілі неміс ағартушысы Иоганн Бернхард Базедовтың (1723-1790) қайырымдылық идеясын қабылдаңыз. Базедовтың

айтуынша, білім берудің басты мақсаты – жастарды практикалық жұмысқа дайындау. Бұны қайырымдылық, яғни гуманитарлық деп атайды, педагогтың көзқарасы бойынша гуманитарлық бала психологиясын зерттеп, оның туа біткен қабілетін жүзеге асыруға негізделген. Базедов жаттығуды бастауыш білімнің негізі ретінде қарастырады. Оның айтуынша, студенттер әр ұғымды тәжірибе арқылы меңгеруі керек.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1**.** Бастауыш білім берудегі тәрбие процесінің мазмұны жайлы баяндаңыз.

2. Бастауыш оқытудағы тәрбие құралдары туралы не білесіздер?

3. Бастауыш білім берудегі тәрбие түрлерін атаңыз.

10-ТАҚЫРЫП: ТӘРБИЕНІҢ ЖАЛПЫ ӘДІСТЕРІ.

Жоспар:

1. Тәрбие әдістері туралы түсінік.
2. Тәрбие әдістерінің классификациясы.
3. Қоғамдық сананы қалыптастыру әдістері.
4. Іс-әрекетті ұйымдастыру және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру.
5. Педагогикалық мотивация және мінез-құлықты түзету әдістері.
6. Тәрбие әдістерін таңдау шарттары.

Тәрбие әдістерін түсіну мақсат, мазмұн, форма категориялары оқу процесінің мәнін ашады (неге бағытталған, нені толықтырады, неге бағытталған және қандай формада аяқталады?). Дегенмен, тәрбиенің мәнін ашуда, қалай тәрбиелеу керек деген сұраққа қатысты тағы бір маңызды категория бар. Бұл тәрбие әдісі деген ұғым. Тәрбие әдісі (грек тілінен аударғанда «methodos» – жол) – тәрбие мақсатына жету жолы. Мектеп тәжірибесінде қолданылғанда әдістер оқушылардың санасына, ерік-жігеріне, эмоциясына, мінез-құлқына әсер ету тәсілдері болып табылады. Тәрбиенің мүлде жаңа әдістерін жасауға ешбір педагогтың күші жетпейді. Әдістерді жетілдіру мәселесі әрқашанда болады, әр

педагог оны оқу-тәрбие процесінің нақты шарттарына сәйкес өзінің жеке көзқарасын білдіру негізінде жалпы әдістемені байыта отырып, өз мүмкіндіктеріне қарай шешеді. Тәрбие әдістеріндегі мұндай жеке жетілдірулер тәрбие әдістері деп аталады. Тәрбие әдістері жалпы әдістің, жеке әрекеттің және одан әрі анықтаманың бөлігі болып табылады. Бейнелеп айтсақ, әдістер – бұл педагогтың алға қойған мақсатқа тезірек жету үшін шәкірттерімен бірге жалындаған зерттелмеген жолдары. Басқа педагогтар қолдана бастаса, бірте-бірте әдістер кең ауқымды тәсілдерге айналуы мүмкін. Тәрбие әдістері мен тәсілдерін білу, оларды дұрыс қолдана білу – педагогикалық шеберлік деңгейін анықтайтын маңызды сипаттамалардың бірі. Тәрбие әдістері мен тәсілдерінің өзектілігі де осында. Тәжірибеде тәрбие құралдары түсінігі де ажыратылады. Әдістерді әсер ету бірлігі, ал құралдарды әдістер жиынтығы деп түсінеді.

Құрал – әдіс те, әдіс те емес. Мысалы, еңбек – тәрбие құралы, бірақ оны көрсету, жұмысты бағалау, жұмыстағы қателерді көрсету – әдіс. Сөздер (кең мағынада) білім беру құралы болып табылады, бірақ қайталама салыстыру - әдістер. Осыған байланысты тәрбие әдістері кейде алға қойылған мақсатқа табысты жету үшін қолданылатын әдістер мен құралдар жүйесі ретінде анықталады. Сол сияқты әдістер мен құралдар әдіс құрылымында міндетті түрде болады. Тәрбие әдістерінің жіктелуі. Қазіргі педагогикада ондаған тәрбиелік классификациялар бар, олардың кейбіреулері практикалық міндеттерді шешуге бағытталған, ал басқалары тек теориялық міндеттерді көрсетеді. Әдіс-тәсілдер өзінің ерекшелігіне қарай сендіру, жаттықтыру, мадақтау, сөгіс беру болып бөлінеді (Н.И.Болдырев, Н.К.Гончаров, Ф.Ф.Королев, т.б.). Бұл жағдайда әдістің жалпы сипаттамасы оның бағыттылығын, бірегейлігін және қолдану мүмкіндігін көрсетеді. Бұл жіктеу тәрбиенің жалпы әдістерімен тығыз байланысты, олар әдістердің көбірек жалпылануымен сипатталады. Оған сендіру, іс-әрекетті ұйымдастыру, оқушылардың мінез-құлқын ынталандыру әдістері кіреді. И.С.Макаренконың классификациясында тәрбие әдістерінің топтары былай аталады: түсіндірмелі-репродуктивті, проблемалық, оқыту және тәрбиелеу әдістері, мотивациялық, тежеу, басқару, өзін-өзі тәрбиелеу. Оқушыларға әсер ету нәтижелері бойынша әдістерді екі топқа бөлуге болады: 1. Моральдық нормалардың, мотивтердің, қиялдың, түсініктердің,

идеялардың қалыптасуына әсер етеді. 2. Мінез-құлықтың сол немесе басқа түрін анықтайтын әдеттердің қалыптасуына әсер ету. Қазіргі уақытта тәрбие әдістерінде бір мақсатты, мазмұнды, ретті бейнелейтін неғұрлым объективті және ыңғайлы әдістер қолданылуда. Осы сипаттамаға байланысты тәрбие әдістері ***үш топқа*** бөлінеді:

1. Жеке сананы қалыптастыру әдістері.

2. Іс-әрекетті ұйымдастыру және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру әдістері.

3. Педагогикалық мотивация және мінез-құлықты түзету әдістері.

Тұлғалық сананы қалыптастыратын әдістер бұл топқа оқушылардың ғылыми дүниетанымын, сенімін, рухани-саяси идеяларын қалыптастыру мақсатында олардың санасына, сезіміне, еркіне әсер ету әдістері жатады. Бұл топтың әдістерінің мәні қоғамның оқушы санасына қоятын талаптарын жеткізуінде. Жастардың дүниетанымын қалыптастыруға және өмірдің мәнін түсінуге көмектесу үшін әлеуметтік сананы қалыптастыру әдістері қолданылады. Студенттердің саяси санасы мен қоғамдық белсенділігін, яғни мемлекеттің ішкі және халықаралық саясатын түсініп, қабылдауға тәрбиелеу қажет.

Түсіндіру – қоғамдық сананы қалыптастыруда ең көп қолданылатын әдіс. Түсіндірудің мәні – оқушыға қойылатын талаптарды, оқиғалар мен іс-әрекеттердің әлеуметтік, адамгершілік, эстетикалық мазмұнын ашып көрсету және оқушылардың дүниетанымдық білім алуына, саналы тәртіпке, ұлттық мақтаныш ретінде жоғары мәдениетке тәрбиелеу. Түсіндіруде студенттерге еліміздің азаматының өз мемлекеті алдындағы құқықтары мен міндеттері, оның өмірлік және адамгершілік нормаларын саналы түрде ұстануы, еңбектегі және қоғамдағы белсенділігі, рухани кемелдігі туралы мағлұмат беріледі. Осы орайда мемлекеттік Туға, Елтаңбаға, Әнұранға, Конституцияға адалдық рухында тәрбиелеудің маңызы зор. Сондықтан оқушыларға Ту, Елтаңба, Әнұран, Конституция туралы тиісті мәліметтер беріледі. Студенттер халық пен мемлекет алдындағы азаматтық борышын түсінеді, яғни Отан алдындағы құқықтары мен міндеттерін білуге, оларды бұлжытпай орындауға, заң мен жалпыадамзаттық моральдық нормаларды бұзуға ымырасыздықпен қарау.

Әңгімелесу және хикая. Мұғалімнің жанды сөзі – оқушы тұлғасын идеялық-адамгершілікпен қалыптастырудағы ең тиімді әдіс. Әңгімелесу тақырыбын таңдағанда оның сынып үшін өзектілігін, әңгіме мазмұны мен балалардың адамгершілік сенімін дамыту арасындағы байланысын және әңгіменің күтілетін нәтижесін ескерген жөн. Әңгіменің жанды, ашық және сенімді болуы маңызды. Әңгімелесу әдісі ретінде оқушылардың өмір, ғылым мен техника, этика мен эстетика, тағы басқа салалар туралы ой-өрісі мен түсінігін кеңейтуге көмектеседі. Әңгімелесудің тиімділігін оқушылардың оң немесе теріс жауаптары арқылы анықтауға болады. Әңгімелесу әртүрлі тақырыптарда ұйымдастырылуы мүмкін: ересектерге арналған тақырыптар (қоғамдағы адамдардың моральдық нормалары, мінез-құлық ережелері), эстетикалық тақырыптар (табиғат сұлулығы, адамдар арасындағы қарым-қатынас, адам сұлулығы), саяси тақырыптар (мемлекеттің ішкі және сыртқы саясаты, әлемде болып жатқан оқиғалар), тәрбиелік және білімге байланысты тақырыптар (ғалам, жануарлар әлемі). Әңгімелесу барысында оқушылардың өз ойын айтуға, олардың пікірін тыңдауға, әңгімеге белсенді қатысуға, яғни оқушыларды ойландыратын, тақырып бойынша алған білімдерін саралайтын, пікір таластыратын, шындықты ұғынатын сұрақтар қоюдың маңызы өте зор.

Әңгіме. Студенттер әдетте, өмірден және көркем әдебиеттен нақты мысалдар келтіре отырып, әңгімелерді аяқтауды қызығушылықпен тыңдайды. Оларға адамгершілік нормалары, тарих ережелері, туған жеріміздің табиғи байлығы, оның тамаша еңбекшіл халқы, тарихы, әдебиеті, өнері туралы әңгімелеуге болады. Көркем әдебиет, радио, теледидар, газет-журнал мақалалары да құнды дереккөз болып табылады. Әңгімелесу де, сұқбаттасу да оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай тақырыптарда, олардың түсінетін сөздерімен жүргізілуі керек. Әңгімелесу мен сұқбаттың тақырыбын студенттерге өздері таңдаған дұрыс, бұл әңгіменің ләззат алуын қамтамасыз етеді және студенттердің тақырыпқа бей-жай қарамауын қамтамасыз етеді. Мұғалім әңгіменің тақырыбын алдын ала хабарлап, оқушыларға әңгімеге тақырыпқа байланысты мақалалар, мақал-мәтелдер, мақалалар жинауды тапсырады, мысалы, еңбекқорлық немесе адалдық пен арамдық сияқты тақырыптарда оқушылардың іс-шараға белсенділігін одан әрі арттырады.

Үлгі. Оқушылардың айналасындағылардың барлығынан жақсы адамгершілік қасиеттерді көруі, ал ұстаздарының, ата-аналарының, ересек отбасы мүшелерінің және басқалардың ақылақтығы мен мінез-құлқында балаларға адекватты үлгі болуы өте маңызды. Әсіресе, мұғалімнің жеке тұлғалық үлгісі әсер етеді. Олар мұғалімнің сабақта және өмірде өзін қалай ұстайтынын, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасын, міндеттерін қалай орындайтынын бақылайды. Оқушылар жақын адамдарының мінез-құлқына еліктейді. Мінез-құлық балаларда жақсы қасиеттердің, кейде тіпті жаман қасиеттердің қалыптасуына әсер етеді. Сондықтан ұстаздар мен ата-аналар кез келген жағдайда өзін-өзі ұстай білуі керек, өйткені, олар қайда жүрсе де, айналасында балалар бар екенін сезінуі керек. Үлкендердің сөзі мен іс-әрекетінде алшақтық болмауы керек. Үлкендердің, мұғалімдердің, тәрбиешілердің балалармен жақындығы, оларды қабылдай білуі, олармен тығыз байланыс орната білуі де олардың үлгі болу қабілетін арттыруға ықпал етеді. Республикамыздағы озық ойлы адамдардың өмірі мен қызметінен алынған жарқын деректер, әдеби шығармалардағы, фильмдердегі, спектакльдердегі кейіпкерлердің мінез-құлқындағы жақсы үлгілер балалардың санасына қатты әсер етеді. Мектептерде өндіріс озаттарымен кездесулер өткізіліп тұрады. Студенттер әкелері мен аналарының өндірістегі жетістіктерін мақтан тұтып, солардан үлгі алуға ұмтылады. Үлгі халық педагогикасында да кеңінен қолданылған. Ата-бабаларымыз балаларын жақсы, дана, ұлы адамдардан үлгі алуға шақырған. Мысалы: «Құс ұясында не көрсе, соны істейді». Біз өте қарапайым сөз тіркесінің ішінде қанша ой бар екенін әрқашан түсіне бермейміз. Олай болса, адамдар, үйде ұйымшыл болыңдар, әйтпесе балаң көшеде бей-берекет болып қалады. «Балаңның көзінше біреуді ғайбаттама, әйтпесе балаң өсекші болады» дегені. Осыған ұқсас көптеген идеяларды келтіруге болады.

Іс-әрекетті ұйымдастыру және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру әдістері. Баланың дамуы мен оның тұлғасын анықтайтын негізгі фактор – белсенділік. Белсенділікке негізделген көзқарас принципі мектеп өмірінің барлық аспектілерінде білім беру процестеріне енеді. Іс-шара студенттерді өз бетінше білім алуға ынталандырады, олардың мамандығын анықтауға, шығармашылық тәжірибені, эмоционалдық құндылық қарым-

қатынастарды меңгеруге көмектеседі, олардың дербестігін арттырады. Оқушыларды бірінші сыныптан бастап қоғамдық пайдалы еңбекке баулу қажет. Мұндай жұмыс көп адаммен, ұжым болып орындалса жақсы нәтиже береді.

Жаттығулар және оқыту әдістері. Жаттығу балалардың іс-әрекетін ұтымды, мақсатты, жан-жақты ұйымдастыру, адамгершілік нормалар мен тәртіп ережелерін сақтауға дағдыландыру. күшейіп келеді. Әдеттер бала кезінен қалыптасады, содан кейін мұғалімдер мен ата-аналар балалардың бойында жағымды әдеттердің қалыптасуын қадағалауы қажет. Балаларға әдеттер жақындарынан мұра болып қалмайды, керісінше, солар арқылы дамытады. Әдет қажеттілікке айналады. Жаттығу белгілі бір әрекеттерді бірнеше рет қайталауды қамтиды. Тәжірибе мен дағдылану – оқушы үшін саналы, шығармашылық процесс. Жаттығу нәтижесінде дағды, білік, жаңа білім қалыптасады, оқушының ақыл-ой қабілеті дамып, адамгершілік тәжірибесі кеңейеді. Әдеттерсіз білім іргетасы жоқ ғимарат сияқты, бірақ әдеттер тұрақты жаттығулар арқылы нығаяды.

Үйрету – бұл студенттердің әлеуметтік мінез-құлықты үйреншікті формаға айналдыру үшін орындайтын жоспарлы және дәйекті әрекеттер мен практикалық тапсырмалар тізбегі. Оқыту – тізбектелген әрекеттер тізбегі. Мұғалім бұл әрекеттерді көрсетуі, түсіндіруі және бақылауы керек (сыныпта кезектесіп). Оқу тәжірибесінде оқытудың әртүрлі түрлері бар: белсенділікке үйрету; күнделікті жаттығулар, арнайы жаттығулар. Белсенділікке тәрбиелеу еңбек, қоғамдық белсенділік, ұжымда жұмыс істеу, өзара әрекеттесу дағдыларын тәрбиелеуге бағытталған. Күнделікті жаттығулар мектепте және отбасында қалыптасқан тәртіпті сақтауға, осыған байланысты өз қалауы мен іс-әрекетін басқаруға, жұмыс пен бос уақытты дұрыс пайдалануға дағдыландырады. Арнайы жаттығулар мәдени көзқарастарды, дағдылар мен біліктерді қалыптастырады және нығайтады.

Тапсырма. Оқушылардың топ болып жұмыс тапсырмаларын орындауы олардың әлеуметтік мінез-құлық дағдыларын дамытуда ерекше маңызға ие. Студенттер өз күштерін ортақ игілікке жұмсауға және ұжым үшін жауапкершілікті сезінуге үйренеді. Еңбек ету баланың мінез-құлқын, ерік-жігерін дамытады. Баланың іс-әрекетін қалыптастыруда жауапкершілік сезімін тәрбиелеу қажет. Оқушылардың

өмірінде оқу-тәрбие процесінің негізін қалыптастыру, балалардың қызықты, қанағаттанарлық, жас ерекшеліктеріне сай ахуал туғызу, еңбек, қайырымдылық, қоғамдық пайдалы, шығармашылық, ойын-сауық және осыған ұқсас іс-шараларды ұйымдастыру қажет, осылайша оқушылардың сүйікті ісімен айналысуы, табыс сезімін сезінуі, өзіне деген сенімділігінің артуы, моральдық тұрғыдан тұрақты болуы қажет. Сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың бос уақытын бұқаралық, топтық, жеке формалар мен әдістер арқылы қоғам игілігіне ұйымдастыруға болады. Үйірме жұмыстарының сан алуандығы, олардың мазмұнындағы жаңалықтар жас жігіттер мен қыздардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Педагогикалық талап. Педагогикалық талап – тәрбиенің маңызды әдістерінің бірі. Талап әртүрлі функцияларды орындай алады, әлеуметтік мінез-құлық критерийлерін білдіре алады, белгілі бір қызметте орындалуы керек нақты міндет ретінде көрінеді, әртүрлі нұсқаулар ретінде көрінеді және белгілі бір әрекеттерге ынталандыру бола алады.

Өзін-өзі тәрбиелеу әдістері. Оқушының өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі, яғни өз бетімен саналы және жүйелі жұмыс істеу қажеттілігі туындағанда ғана оқу-тәрбие үрдісін тиімді деп санауға болады. Студенттердің, әсіресе, орта және одан жоғары жастағы студенттердің өз бетімен білімі мен біліктілігін арттыруға ықпал ету керек. Өзін-өзі тәрбиелеу студенттерді өзін-өзі басқару органдарының қызметіне қатысуға ынталандырудың және олардың әлеуметтік, белсенді позициясын қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Оқушылар оқуда, тәрбиеде және демалыста өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін қолданады. Мектептегі оқушылардың өзіндік іс-әрекеті педагогикалық ұжым осы жұмысқа дайын болған жағдайда ғана мұғалім мен оқушы арасындағы терең өзара сыйластық, ізгі ниет, сенім жағдайында жүзеге асады. Барлық өзін-өзі басқару ұйымдары өз қызметі туралы мерзімді түрде есеп беріп, сөзі мен ісінің сәйкес келуін қамтамасыз етіп, әркімнің өз құқықтары мен міндеттерін орындауға әлеуметтік ынталы болуын қамтамасыз етуі керек. Өзін-өзі тәрбиелеу дағдылары бала бұған дайын болғанда, ол өзін тұлға ретінде түсіне бастағанда және практикалық мәселелерде дербестік көрсете бастағанда пайда болады. Өзін-өзі тәрбиелеуде (адамгершілік, физикалық, эмоционалды-ерікті және

интеллектуалды) кеңестер мен нұсқаулар берілуі керек. Оқушыларды өз мінез-құлқына сыни көзқараспен қарауға үйрету өте маңызды. Студенттер берілген тапсырмаларды белгілі бір уақытта бағалауға міндеттенеді және оларды күн тәртібіне жазады. Осыдан кейін олар өздерінің және ата-аналарының алдындағы міндеттерін орындағаны туралы мерзімді түрде есеп беріп отырады. Бұл олардың іс-әрекеттері үшін жауап беруге және жауапкершілікті сезінуге көмектеседі.

Өзін-өзі талдау. Ол өзіңіздің жеке тұлғаңызды талдауға және өз әрекеттеріңіз туралы ойлауға үйретеді. Оқушы өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру үшін күнделігіне өзінің мінез-құлқын, тәртібін және жағымды әдеттерінің көбейгенін және керісінше жағымсыз әдеттердің азайғанын үнемі жазып отырады.

Өзін-өзі бағалау. Оқушының қабілетінің өздігінен пайда болуына көмектесу қажет. Өзін-өзі бағалау қиын, бірақ оған оқушыны адекватты түрде дайындауға болады. Ол үшін олардың ерік-жігері мықты болуы, студент ретіндегі қоғамдық парызын түсінуі, оқуға, білім алуға себептері мен мотивтері болуы, яғни оқуға, білім алуға ұмтылуы, өзін достарының, жақындарының көзімен көріп, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы қажет. Оқушының қабілетінің өздігінен пайда болуына көмектесу қажет. Өзін-өзі бағалау қиын, бірақ оған оқушыны адекватты түрде дайындауға болады. Ол үшін олардың бойында ерік-жігері мықты болуы, студент ретіндегі қоғамдық парызын түсініп, оқуға, білім алуға себептер мен мотивтер болуы, яғни оқуға, білім алуға ұмтылуы, өзін достары мен туыстарының көзімен көріп, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы қажет. Сонда ғана бала алға жылжып бара жатқанын көріп, өзіне, күшіне сенеді. Олар оны құрметтейді, оған сенеді, оны тыңдайды, ұжымға қажет, мұғалім оған қызығушылық танытады, бір-біріне сенеді. Бұған қол жеткізу үшін ынталандыру әдісін қолдану қажет. Өйткені, мадақтау балаға сеніп, оның қабілеті мен қасиеттерінің құдіретін тануға негізделген. Ынталандыру оқушының көңіл-күйін көтеріп, қуанышқа бөлейді, жақсырақ болуға ұмтылады. Мектеп тәжірибесінде ынталандырудың келесі түрлері қолданылады:

1. Балаға оқушының қолынан келетін жауапты тапсырмалар беру арқылы оған сенім білдіру; бұл жағдайда студент өзінің құндылығын мақтан тұтады;

2. Мақтау (ата-аналардың, балалар тобының алдында);

3. Естелік сыйлығы (кітап, қалам, оқу құралы және т.б.);

4. Құрмет грамотасын беру;

5. Стипендия тағайындау;

6. Құрмет тақтасына фотосуретті қою;

7. Жауапкершілік пен ұжымның алғысы;

8. Саптың алдыңғы жағында тұру;

9. Жарыстарда ту көтеру;

10. Газет, журнал, радио және теледидардағы жарнама.

Кез келген ынталандыру педагогикалық талаптарды ескере отырып қолданылуы керек. Яғни, мадақтау нағыз сіңірген еңбегіне сай болуы, біржақты болмау, тым мақтау, басқа оқушылармен салыстыруға және олардың беделін түсіруге жол бермеу, оларды еркін сезінбеу, т.б. ынталандыру қажеттілігі. ***Жазалау*** – оқушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетіне теріс баға беру. Жаза да оқушының және бүкіл сыныптың игілігі үшін соңғы шара болып табылады. Тәндік жазаны қолданғанда: ұруға, соғуға болмайды, баланы қорқыту, ашуландыру да жақсы нәтиже бермейді, оқушы қорыққанынан өтірік айтуды үйренеді, екіжүзді болады. Мектептерде қолдануға болатын жазаларға мыналар жатады: сөгіс – жазаның ең жеңіл түрі. Мұғалім баламен бетпе-бет сөгіс айтады, оны баланың күнделігіне жазып алуға болады. Ескерту - орынсыз мінез-құлықтың алдын алу үшін қолданылады. Ескерту – сөгіс пен ескерту күткен нәтиже бермесе, ал білім алушы белгіленген тәртіпті бұзса, оқушы кінәсінің дәрежесін және оның тәртіпті бұзған жағдайларын ескере отырып, білім алушыға ескерту жасалуы мүмкін. Ұялтыру - қызартуу. Адамның ең нәзік сезімдерінің бірі – ұят, намыс, ұят. Әдетте адамның өзін-өзі құрметтеу, адамдық қасиеті күштірек, өзін-өзі сыйлаған сайын ар-ұят сезімі де күшейе түседі. Балаларды тәрбиелеу кезінде бұл сезімдерді мұқият тәрбиелеу керек, бірақ оларды шектен тыс ұятқа салу немесе ұятқа қалдыру дұрыс емес. Оны ақылмен және орынды пайдалану керек, сонда ғана оң нәтижеге үміттенуге болады. Жазаны абайлап қолдану керек, әдейі үнемі жазалау мүмкін емес. Жазалар жеке болуы керек, яғни бір болуы керек, олар орынды және оқушылардың кінәсіне сәйкес болуы керек, оларды жиі қолданбау керек және жазаланушының санасында жазаның әділ болатыны және өз кінәсін сезінуі керек. Бір жазаны ұжымда талқылап, ұжым қолдаса, оның әсері одан да арта түседі. Барлық жағдайда да жаза оқушының

физикалық немесе психикалық азапқа ұшырамауы, оны қорлауы, арнамысына нұқсан келтірмеуі керек. Қорытындылай келе, жоғарыда сипатталған тәрбиенің жалпы әдістері оқушыларға педагогикалық әсер етудің барлық әдістерін қамтымайды деп айтуға болады. Педагогика ғылымы мен тәжірибесі үнемі дамып отырады, сондықтан оқу-тәрбие процесі де үнемі жетілдіріліп отырады. Тәрбие әдісін сәтті қолдану бұл әдістің сынып ұжымының тәрбие жүйесіне қаншалықты кіретіндігіне және қолданылатын тәрбие құралдарының әрекет ету қабілетіне байланысты. Тәрбие әдістерін таңдау шарттары: оң немесе теріс әдістер жоқ, оқу процесіндегі белгілі бір жолды жоғары тиімді немесе тиімсіз деп бағалауға болмайды. Әдістің тиімділігін оның қолданылатын жағдайлары бойынша бағалауға болады. Тәрбие әдістерін дұрыс таңдау бірқатар факторларға байланысты.

1. Тәрбиенің мақсаты мен міндеттері. Мақсат әдістерді негіздеп қана қоймай, оларды анықтайды. Мақсат қандай болса да, оған жету әдістері соған сәйкес болуы керек.

2. Тәрбие мазмұны. Бір тапсырманы әртүрлі идеялармен толтыруға болатынын есте ұстаған жөн. Сондықтан әдістерді жалпы мазмұнмен емес, белгілі бір идеямен байланыстыру өте маңызды.

3. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру. Осы немесе осыған ұқсас тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты шешіледі. Жас – бұл сіздің қанша уақыт өмір сүргеніңізді көрсететін жай ғана сандық көрсеткіш емес. Ол қалыптасқан әлеуметтік тәжірибені, психологиялық және адамгершілік қасиеттердің даму деңгейін көрсетеді. Мысалы, бастауыш, орта білім беру, орта арнаулы және кәсіптік оқу орындарында оқитын студенттердің бойында жауапкершілік сезімін қалыптастыруға болады. Дегенмен, әр кезеңде бұл сапаны дамыту үшін әртүрлі әдістер қолданылады.

4. Ұжымның қалыптасу деңгейі. Өзін-өзі басқарудың ұжымдық формасының дамуына байланысты педагогикалық ықпал ету әдістері де өзгеріссіз қалмайды. Біз басқарудың икемділігі мұғалімдер мен олардың оқушылары арасындағы табысты ынтымақтастықтың міндетті шарты екенін білеміз.

5. Оқушылардың жеке ерекшеліктері. Жалпы әдістер мен ортақ бағдарламалар білім берудегі өзара әрекеттестіктің негізі бола алмайды. Олар жеке түзетуді қажет етеді. Адамгершілігі мол педагог әрбір жеке

тұлғаның өзіндік болмысын дамытуға, өзінің бірегейлігін сақтауға, өзінің «Менін» жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әдістерді қолдануға ұмтылады.

6. Тәрбие шарттары. Оған материалдық, психофизиологиялық, санитарлық-гигиеналық жағдайлармен қатар сабақта туындайтын қарым-қатынастар жатады: ұжымдағы климат, педагогикалық жетекшілік әдіс және т.б.. Белгілі болғандай, абстрактілі жағдайлар болмайды, олар әрқашан нақты болады. Олардың бірігуі белгілі бір жағдайларда анық көрінеді. Тәрбие жүзеге асатын жағдайлар педагогикалық жағдаяттар деп аталады.

7. Тәрбие құралдары. Тәрбие әдістері білім беру процесінің құрамдас бөліктері ретінде пайда болатын тәрбие құралдарынан тұрады. Әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты және бірге қолданылатын басқа да тәрбие құралдары бар. Мысалы, көрнекі құралдар, бейнелеу өнері мен музыка туындылары, әдістерді тиімді қолдану үшін қажетті қолдау көрсететін ақпарат құралдары.

8. Педагогикалық біліктілік деңгейі. Тәрбиеші әдетте өзі білетін және қолдана алатын әдістерді ғана таңдайды. Көптеген әдістер күрделі және нұсқаушыдан көп күш салуды талап етеді. Мұндай жауапкершіліктен жалтарған тәрбиешілер оларсыз іс-шаралар ұйымдастыруға тырысады. Соның салдарынан нысаны бойынша әр түрлі, әртүрлі мақсаттарға, міндеттерге, шарттарға негізделген әдістерді қолданудан гөрі тиімділігі төмен.

9. Бала тәрбиелеу уақыты. Уақыт тар, мақсат үлкен болса, «мықты ынталандыру» әдістері қолданылса, қолайлы жағдайда «нәзік» тәрбие әдістері қолданылады. Тәрбиені «қатты ынталандыру» және «үнемдеу» әдістеріне бөлу шартты: біріншісі сөгіс пен мәжбүрлеумен, екіншісі кеңес берумен және үнемі жаттықтырумен байланысты.

10. Күтілетін нәтиже. Тәрбиеші әдісті таңдағанда оның табысқа жететініне сенімді болуы керек. Ол үшін қолданылған әдіс қандай нәтижеге әкелетінін алдын ала болжау керек.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1. Тәрбие әдістері туралы түсінік беріңіз.
2. Тәрбие әдістерінің классификациясын атаңыздар.
3. Қоғамдық сананы қалыптастыру әдістері туралы баяндаңыз.

4. Іс-әрекетті ұйымдастыру және әлеуметтік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру туралы ойыңыз қалай?

5. Педагогикалық мотивация және мінез-құлықты түзету әдістері туралы пікірлеңіз.

6. Тәрбие әдістерін таңдау шарттарын баяндаңыз.

11-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚУШЫЛАР ҰЖЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗЕҢДЕРІ

ЖОСПАР:

1. Ұжым туралы түсінік.
2. Оқушылар ұжымын құру кезеңдері.

Сынып жетекшісінің негізгі міндеті – оқушылар ұжымын қалыптастыру, өйткені, ұжымдағы жеке тұлғаны тәрбиелеу – тәрбиенің жетекші ұстанымы. Алдымен ұжым ұғымына кеңірек анықтама берейік. Ұжымдық (латынның «collectivus» сөзінен аударғанда жиналыс, қоғамдық, топ (біріккен жиналыс, бірлестік, топ деп те аталады) – бірнеше мүшелерден (адамдардан) тұратын және қоғамдық мәні бар ортақ мақсат негізінде құрылған топ. Қазіргі қолданыста «ұжым» ұғымы екі түрлі мағынада қолданылады. Біріншіден, ұжым деп белгілі бір мақсат үшін біріккен бірнеше адамнан тұратын ұйымдық топ түсініледі (мысалы, өндіріс бригадасы, зауыт бригадасы, оқу орнының ұжымы, шаруашылық бригадасы және т.б.). Екіншіден, команда жоғары ұйымдасқан топ ретінде анықталады. Мысалы, студенттер ұжымы – жоғары ұйымдасқан топ есептеледі. Атап айтқанда, бастауыш мектеп қауымдастығы оны ерекше ететін маңызды сипаттамаларға ие. Төменде біз студенттердің жас топтары және оның сипаттамалары (белгілері) туралы айтатын боламыз. Сынып жетекшісі жұмысының ерекше ерекшелігі – ол балалар ұжымын ғана емес, оқушылар ұжымын құрады. Бастауыш мектеп ұжымы – қоғам өмірінің барлық элементарлы жақтары мен жеке қарым-қатынастары аспектілері көрсетілген дамыған қоғамның бір бөлігі. Өйткені, білім беруде ұжым – қоғамның болмысы. Қауымдастық пен әлеуметтік қоғамның мақсаты, ол қарым-қатынастар жүйесінде көрініс табады. Сондықтан шағын топ студенттерінің өмірі

айқын (бірегей). Оның жетекші сипаты – мақсатқа бағытталған сипаты мен әлеуметтік-идеологиялық сипаты. Сынып ұжымының әрбір мүшесі өз ұжымымен қоғамдағы қоғамдық шараларды ұйымдастыру процесіне қатысады. Қазіргі уақытта біз бастауыш мектептерде топ құру бойынша жұмыс істеп жатырмыз. Атқарылатын жұмыс өте қызық. Бұл сынып жетекшісінің негізгі жұмысы. Жалпы алғанда мектеп оқушысын тәрбиелеудегі басты нәтиже – бұл жұмыстың қаншалықты табысты болғанында. Бұл ұжымға байланысты. Оқушылардың ұжымы ұйымдастырылмаса, оқушы мектепті еш өкінбей тастайды, кейін мектептегі жылдарын да есіне алмайды. Оқушыларды ұйымшыл ұжымға біріктіруге шебер сынып жетекшісі қолында. Өсіп келе жатқан тұлғаның өмірлік ұстанымын қалыптастырудағы өз рөлін түсіну және оның өмірлік жолын анықтау – сынып жетекшісінің балалар ұжымын құрудағы белсенді және табанды жұмысының алғы шарты. Сынып ұжымы мүшелерінің талпыныстарын түсіну, ұжым алдына қойған мақсаттың мәнін терең сезіну, оның жеке тұлғаны қалыптастырудағы орны мен рөлін дұрыс бағалай білу ұжым мүшелерінің жалпы және жеке мақсаттары, мүдделері, қажеттіліктері, іс-әрекеттері арасындағы бірлікті көрсетеді және командаңың бөлінуіне жол бермейді. Оқушылардың басты міндеті – оқу. Сондықтан сынып көшбасшы алдымен балалардан оқуға қалай қарайтындарын, өздеріне деген көзқарастарын сұрайды. сабақта өзін қалай ұстау керек, сабақта өзін қалай ұстау керек, үй тапсырмасы тапсырманы тиянақты орындау немесе орындамауды анықтайды. Бастауыш мектепте де сабақ барысында оқушыларды шағын топтарға бөлу тиімді. Әрбір қауымдастықтың өзінің өзін-өзі басқару органы бар және ол жалпы қауымдастықтың құрамдас бөлігі болып саналады. Ол сондай-ақ, мақсат пен бірлікті білдіреді. Ол өзінің ұйымдастырушылық ерекшеліктері арқылы ұлттық қауымдастықпен байланысады. Ұжымда топ әрекетінің мазмұнында топ қызметінің әлеуметтік-идеологиялық бағытының да өзіндік мәні бар.

Бастауыш білім беруде педагогикалық мақсатты ұжым, әсіресе, оның мүшелерінің бойында рухани жақындық, еңбексүйгіштік, бір-біріне қамқорлық, өзара көмек көрсету, ұжымның мүддесін ойлау, осы бағытта практикалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру, жауапкершілік сезімін қалыптастырады. Сондықтан жас студенттер ұжымы келесі

сипаттарды көрсетеді: бірлескен іс-әрекет қоғам жұмысына жауапкершілік сезімін оятады, топ мүшелерін жақындастырады, мүшелердің ұжымға қатыстылық сезімін дамытуға көмектеседі және ұжыммен өзара әрекеттесу қажеттілігін арттырады. Оқушылар арасында өзара эмоционалды байланыс (бір-бірін ұнату сезімі) дамиды. Бұл қарым-қатынастар көбінесе өздігінен пайда болады және мұғалімнің ықпалы үшін пайдалы. Ұжым мүшелері арасындағы рухани бірліктің мазмұны олардың арасында қалыптасатын еңбек әрекетінің сипатына тікелей байланысты. Бастауыш сыныптарда ұжымды қалыптастыру кезінде оқушылар ортада болады, бір-бірімен және бір-бірімен дос болатын нақты топтарды сақтау, біріктіру қажет. Мұғалім бұл топтардың ерекшеліктерін олардың бағыты бойынша сипаттайды, олардың қызығушылықтарын, дағдыларын және білімдерін ескеру және пайдалану керек. Топтық жұмыс оны ұйымдастыруда және жүзеге асыруда тапсырмаларды бөлу кезінде мүмкіндіктерді есепке алу тиімділігін арттырады. Екінші жағынан, бұл жағдай топқа топтың және топтың мүдделеріне назар аударуға мүмкіндік береді. Қызығушылықтарын топтық өзара әрекеттесу саласына әкеледі. Сыныпта қалыптасқан ұжымның формальды (еңбек) және бейресми (эмоционалды) аспектілері құрылымын бір-бірінен ажырату керек. Ұжымның ресми құрылымы – команда, оның қызметінің әртүрлі аспектілерін жүзеге асыру үшін қажетті ұйымдық құрылымдар аспектілері ескеріледі. Бір жағынан, бұл аспект ұжым мүшелері арасында пайда болған жұмыс қарым-қатынасының мазмұнын білдірсе, екінші жағынан көшбасшылық рөлді атқаратын студенттердің, яғни капитанның ұжым мүшелерінің мінез-құлқын көрсетеді, әрекеттері мен ұмтылыстарын үйлестіру үшін ұйымдастырылған басқару қызметінің мәнін ашуға қызмет етеді. Бастауыш мектепте жетекшілік ететін қоғамдастық әлеуметтік мәнге бейім әрекетті ұйымдастыра білу, топ мүшелері арасындағы ынтымақтастық және ол іскерлік байланыстар мен қарым-қатынастарды шешуі керек. Бастауыш сыныпта топпен жұмыс жасау барысында жеке жұмыс жағдайлар орын алады. Сыныптағы дараланған білім берудің мақсаты – жас оқушыны өзін-өзі тәрбиелеуге баулу және оны тиісті дағдылар мен дағдылармен аруландыру. Заманауи бастауыш сынып мұғалімі оқушылардың теріс қылықтарының алдын алуға жауапты, төмен иелену себептерін жан-

жақты зерттейді. Бұл жағдайда оқушының сыныптастары қарым-қатынас, бұл қатынастардың рухани негіздері ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Ұжымдық қарым-қатынастар – ең алдымен белгілі бір ережелер әлеуметтік маңызды мақсаттарға негізделген және бағытталған. Бұл өзара жауапкершілік қарым-қатынасы. Көп оқушысы бар сыныпта әр балаға жеке көңіл бөлінеді. Әр баланың жүрегіне жақындап, дұрыс жол табу өте қиын. Студенттер болса Ұжым қолдаса, ондай жолды табуға болады. Ұжымда тұлғаны тәрбиелеудегі жеке көзқарастың мәні жеке оқушыны ұжымдық іс-әрекетке тарту ғана емес, сонымен бірге, осы оқушыға ұжымды қызықтыру болып табылады. Кез келген қауымда тәрбиеге қиын балалар болады, бірақ «оқшауланған» балалар болмайды. Бастауыш білім беруде ұжымның міндетті белгісі – оның мұғалімі. Бұл көшбасшылықты орнату. Сонымен, команда бірнеше (мүше) адамнан тұрады. Әлеуметтік маңызы бар ортақ мақсат үшін бірігіп жұмыс істейтін адамдар тобы ұйымдастырылады. Оған ұжымның атқарған жұмыстары ұсынылады, мақсаттың мазмұнын көрсетеді. Сынып оқушылары арасында шешілді, өзара бірлік, сондай-ақ олардың арасында қалыптасқан қарым-қатынас процесі теңдік, топтың көшбасшылығы, топ мүшелерінің топ басшыларына қолдау көрсетуі олардың бағынуы, сондай-ақ, ұжым алдындағы жауапкершілік сезімі олардың түсінуіне негіз жасайды. Бастауыш мектеп ұжымы және оның қалыптасуы – мұғалімдердің іс-әрекеті мақсат есептелді. Маңызды тәрбиелік әсері бар пәндер жеке мысалдар команда құрудың маңызды құралы болып табылады, бұл құралды команданың барлығын немесе белгілі бір мүшесін жаттықтыру үшін пайдаланыңыз оң нәтижелер береді. Ұжым шешуі күтілетін жетекші тәрбиелік міндет жеке тұлғаны жан-жақты тәрбиелеу, оның бойына жағымды қасиеттерді тәрбиелеу және бұл күшті өмірлік ұстанымды орнату туралы. Бастауыш сынып ұжымының құрамын оқушылар құрайды. Үгіттелетін негізгі әрекет – кітап оқу. Дәл сынып ұжымында тұлғааралық қарым-қатынас пен қарым-қатынас қалыптасады. Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларынан құралған команда топ жарды. Бұл өзін-өзі бақылау және өзін-өзі басқару құқығы бар мұғалімдер мен студенттер ұжымының күрделі одағы, сондай-ақ, оның өзіне тән психологиялық ортасы, дәстүрі бар. Бастауыш сыныпта топ құру белгілі бір ережелерді сақтайды. Бұл тәртіпті қажет ететін ұзақ мерзімді, күрделі процесс.

Мектептегі іс-шаралар тәжірибесі. Ол әдетте жаппай, ұжымдық, топтық және жеке формаларда ұйымдастырылады. Тіпті іс-әрекетті ұйымдастырудың жаппай формалары (яғни, оқушылардың белгілі бір топтары қатысатын) өзінің табиғаты бойынша оны жүзеге асыру кезінде іс-әрекеттің мақсатына жету үшін қатысушылардың өзара әрекетін білдіреді, Дегенмен, алдыңғы жағдайдағыдай, бұл формалар тікелей емес. Құрбыларымен қатысу кейде олардың іс-әрекетінде пайдалы болуы мүмкін, қатысуларын белсендіреді, басқа жағдайларда керісінше болады. Бұл көптеген жолдармен оқушылардың іс-әрекет мазмұнына қатынасы (жағымды, пассивті немесе теріс) байланысты. Іс-әрекетті жүзеге асыру барысында оның мақсатына жету үшін студенттердің бір-бірімен әрекеттесуін қамтитын әрекет. Бұл формалар ұжымдық формалар деп аталады, олар өзара әрекеттесу процесінде студенттер арасында қалыптасады. Ұжымдық қарым-қатынастар қалыптасады. Бұл формалар объективті түрде оларды емдеу үшін белгілі бір шарттарға ие. Олар оқушыларға жұмысты сәтті аяқтау үшін тапсырмаларды өзара бөлуге мүмкіндік береді, бұл қатысушылар арасында коммуникациялық әсердің пайда болуына әкеледі. Мысал ретінде, жас оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың ұжымдық түрлерінің бірі – олардың білімін әлеуметтік бағалауды қарастырайық. Ол пән бойынша жүргізіледі. Оған екі параллельді сынып немесе бір сыныптан екі команда қатыса алады. Емтихан бағдарламасы әр түрлі жұмыс түрлерінен (жазбаша, ауызша, графикалық есептерді шешу, тапсырмалар бойынша тапсырмаларды орындау және т.б.) тұрады, олардың орындалуы жалпы алғанда 40-60 минуттан аспайды. Сайыс соңында қазылар алқасының мүшелері әр қатысушының және жалпы команданың орташа ұпайын жариялайды. Бұл жағдайда танымдық белсенділікке байланысты емдеу емтиханға дайындық кезінде басталады және болып табылады. Ол тасымалдау процесінде өте тиімді болып келеді. Себебі, бастапқы емтихан тапсырмалары топтан дайындық жоспарын талқылауды, тапсырмаларды бөлуді немесе топ болып жұмыс істеуді талап етеді. Тексеру процесі кезінде байланыс оның барлық қатысушылары арасында орын алады, өйткені, олардың әрқайсысының нақты міндеті бар және басқа қатысушылармен өз әрекеттерін үйлестіреді. Тек үйлестірілген жағдайда ғана тапсырма сәтті аяқталуы мүмкін. Команда қарым-қатынасты ұйымдастырудың тиімді

түрлерінің бірі топтық жұмыс болып табылады, онда бұл жұмыс мазмұны жағынан аса үлкен емес (ең көбі (әр топта 5 адам болуы керек). Осындай шағын топтарда барлық мүшелер бір-бірімен тікелей байланысады. Осындай шағын топтарда барлық мүшелер бір-бірімен тікелей әрекеттеседі және бір-біріне есеп береді олар тікелей әсер етеді. Бастауыш сынып мұғалімі оқушыларды жеке және топпен оқытады. Тәрбиеде ата-анамен бірлесіп жұмыс жасау жақсы нәтиже береді. Ата-аналардың назарын оқушылардың білімге құштарлығына, адамгершілікке аудару керек қабілеттері, күшті ерік қасиеттері, дамудағы жетістіктері, кемшіліктері, пайдаланбаған мүмкіндіктерге назар аудару команданың бірлігіне қол жеткізуге көмектеседі, есте сақтайды. Ұжымның қалыптасу кезеңдері. Команданың пайда болуы үшін төрт кезең қажет. Команда құру. Алғашқы кезеңде мұғалім барлық топқа талаптар қояды және бұл барысында қоғам белсенділерін қалыптастыруға ерекше көңіл бөледі. Келесі кезеңде топ мүшелеріне белгілі дәрежеде қалыптасқан топ белсенділері таныстырылады, оларға белгілі талаптар қояды. Үшінші кезеңде жалпы команда ұжымның әрбір мүшесінен белгілі бір қызмет түрін орындауды талап етеді. Соңғы (төртінші) кезеңде команданың әр мүшесі өз бетінше қоғам мүддесін білдіретін талаптар қоя білу қабілеті болады. Ұжымға қойылатын талаптардың мазмұнының айырмашылығы ұжымның даму кезеңін анықтайды, айқын ұйымдастырушылық көрсеткіш болып саналады. Ұжымның практикалық іс-әрекеті мазмұны, ұжым мүшелерінің ұжым алдындағы жауапкершілігі, олардың арасындағы шығармашылық қарым-қатынас ынтымақтастық, сондай-ақ, олардың мінез-құлқы олардың моральдық жетілу деңгейлерін көрсетеді маңызды көрсеткіштер ретінде көрінеді. Команда құруда оның өмірін анықтайтын ішкі процестің сипатын ескеру қажет. Қоғам өмірінің алғашқы кезеңі. Сынып ұжымының белсенділігінің пайда болуы осы кезеңге тән құбылыс. Оқушылар арасында белсенді топтың мүддесіне сай әрекет ететін белгілі бір топтың мүшелері. Олар мұғалімнің жұмысы мен талабына ізгі ниетпен қарайды. олар қарым-қатынаста. Белсенділер мұғалімнің жақын көмекшісі ретінде жұмыс істейді.

Топты дамытудың екінші кезеңі. Бұл кезең – қоғам белсендісі мұғалімнің талаптарын қолдау және өз кезегінде бұл талаптарды өзі орындау, оны топ мүшелері сипаттайды. Мұғалім ұжымда туындайтын

және соған байланысты мәселелерді өз бетімен шеше алады. Ол қоғам белсендісін онымен арнайы тәрбие жұмысын жүргізу арқылы осы жұмысқа тартады. Бұл кезеңде қауымдастықтың өз өмірін ұйымдастыру тәсілі күрделене түседі, т.б. Команда өзін-өзі басқаруға көшеді. Оқушылардың үздіксіз практикалық іс-әрекеті. Күрделіліктің бірте-бірте артуы осы кезеңнің маңызды ерекшелігі болып саналады. Екінші кезеңде ұжымның маңызды жұмысын оқушылар өз бетінше орындайды. Жоспарлау, іс-шараларға дайындық, оларды жүзеге асыру және іс-шаралар ұжым жұмысының нәтижесін талқылау оған шығармашылық сипат береді, яғни индикативті факторлар болып саналады. Ұжымның жағымды дамуы – оның мүшелерінің арасында мотивацияның (түрткінің), шығармашылық ынтымақтастықтың, өзара көмектің пайда болуы. қарым-қатынасының қарқынды дамуына әкеледі. Ұжымда дербес белсенділіктің пайда болуында ұжым белсендісінің рөлі баға жетпес. Дегенмен, ұжым белсендісі ұжым мүшелерінің арасында құрметке ие болуы, оларға үлгі болуы, өз міндеттерін анық және тиянақты атқаруы, лауазымын теріс пайдаланбауы өте маңызды. Осы тұста А.С.Макаренконың ұжымдық белсенді деген анықтамасын ұжымдық ар-ождан деп атаған жөн. Қоғам белсендісі белгілі бір артықшылықтарға (құқықтарға) ие болғанымен, оған күшейтілген талаптарды қою да орынды. Команданың дамуы бұл кезеңде тоқтап қалуы мүмкін емес, өйткені, қолданылып жатқан күш команданың бір бөлігі ғана. Егер осы кезеңде топтың дамуы тоқтап қалса, топ басшысын топтың басқа мүшелеріне қарсы қою қауіпті болуы мүмкін. Бұл кезеңде барлық оқушылардың ерекше белсенділік танытуы қажет деп саналады.

Сынып ұжымының дамуының үшінші кезеңі. Топтық жұмыстың бұл кезеңі өте өнімді болып саналады. А.С.Макаренконың айтуынша, бұл кезеңде бүкіл қоғам кейбір алшақ, эксцентрик адамдарға мұқтаж болды. жата бастайды. Бұл кезеңде ұжымның жұмысы тек белсенді адамға ғана емес, оған да қатысты барлық мүшелер қызығушылық танытады. Сынып ұжымының өміріндегі үшінші кезең, қоғамдық ой бар болуымен көрінеді. Мұғалім осы бағытта мақсатты, жүйелі жұмыс істегенде ғана қоғамдық ойдың қалыптасуына қол жеткізе алады. Осы мақсатта сол немесе басқа шаралардың жоспары, ұжымның бірлескен іс-әрекеті, оның мүшелерінің мінез-құлқы ұжым болып, әртүрлі тақырыптарда талқыланады, пікірталастар мен лекциялар

ұйымдастырылып, оқушылар арасында тиімді ақпарат алмасу жүзеге асырылады, әлеуметтік-идеологиялық, адамгершілік, эстетикалық, экологиялық, құқықтық, экономикалық және басқа да білімдерді насихаттау ұйымдастырылған. Педагогикалық ұжым оның мүшелерінің бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыра отырып, ұжым мүшелерінің шығармашылық қабілеттерін өз тәжірибесіне үлес қосуға мүмкіндік беретін қарым-қатынастар қалыптасуына әсер ететін формалар мен әдістерді қолданады. Сынып ұжымының әрбір мүшесінің әлеуметтік маңызды іс-әрекет мақсаты болуы керек. Тиісті ұйымдастырушылық дағдыларды дамыту топ мүшелері арасында тұрақты адами қарым-қатынас орнатуға көмектеседі. Бастауыш мектеп ұжымында тұрақты адами қарым-қатынастардың пайда болуы оның келу себебі – өз мүшелеріне ұнамды, мәдени және білім беру мазмұнымен қамтамасыз ету. Олар іс-шараларды ұйымдастыруға белсенді қатысады. Топты дамыту үшінші кезеңде көрсетілген сипаттамалар мынаны көрсетеді: бұл кезеңде топ басшысы ғана емес, ұжымның әрбір мүшесі бір-біріне этикалық талаптар қоя бастайды. Топ дамуының төртінші кезеңі. Бұл кезең оның барлық мүшелерінің ұжым алдында тұрған міндеттерге сүйене отырып, өзіне талап қоя білуімен сипатталады. Айта кету керек, әр кезең топ мүшелеріне нақты талаптар қоюы сипатталған, бірақ әрбір талаптың өзінің нақты бағыты бар (мысалы, (бүкіл адамзаттың бақытына ұмтылу мен бүкіл адамзаттың бақытына ұмтылудың айырмашылығы) тұр. Төртінші кезең. Бастауыш сынып ұжымы мүшелерінің өзіне деген көзқарасы. Бұл маңызды, өйткені, ол жоғары моральдық талаптарды қоя алады. Ұжымның өмірі және әрекеттің мазмұны әр топ мүшесінің жеке қажеттілігіне айналады. Қоғамдағы тәрбие процесі өзін-өзі тәрбиелеу процесіне айналады. Дегенмен, бұл белгілі бір тұлғаның одан әрі дамуындағы ұжымның рөлі мен орны азайтпайды. Төртінші кезеңде атқарылатын міндеттер жеткілікті күрделі және жауапты. Бұл кезеңде ұжымның алдында болашағы зор, жоғары деңгейлі және күрделі талаптар қоюға абсолютті қолайлы жағдайлар жасалған. Бүгін педагогтер басқаратын балалар ұжымының дамуы (Л.И.Никова және т.б.) Процестің мәнін талдай отырып, олар оны келесі үш кезеңге бөлді:

а) бастапқы команда құру;

б) ұжымды құру негізінде әрбір мүшенің жеке дамуы;

в) ұжымның жалпы қызметін ұйымдастыру.

Ұжым өміріндегі әрбір маңызды кезеңді бөлектеңіз, жоғарыда айтылған ойларға қайшы емес, жеке тұлғаның дамуында топ көшбасшылығының маңыздылығын атап көрсетеді. А.С.Макаренко команда мүшелерінің арасында туындайтын қарым-қатынастарының ішкі ерекшеліктеріне үлкен мән берді. Мұғалім ұжымда қалыптасқан келесі маңызды белгілерді ажыратады:

1) негізгі – тұрақты сергектік, білім алушылардың әрекетке (әрекетке) дайындығы;

2) өз қауымдастығы құндылықтарының мәнін түсіну және оны мақтан тұту негізінде өзінің құндылығын сезіну;

3) ұжым мүшелері арасындағы достық бірлік;

4) ұжымның әрбір мүшесінде қалыптасқан достық бірлік;

5) тәрбиелік, өнімді әрекетке әкелетін қызмет;

6) эмоцияларды басқара білу және қарым-қатынас этикетін сақтай білу шеберлік.

Бастауыш сынып ұжымын құру кезінде топ мүшелері және олардың Олардың қызметіне қойылатын бірегей талаптардың маңызы зор. Бірыңғай талап оқушылардың сабақ, үзіліс, сабақтан тыс уақытта, сондай-ақ, қоғамдық орындарда және үйде өзін-өзі ұстау ережелерін қамтиды. Мектепте ойластырылған талаптар жүйесін жүйелі түрде жүзеге асыру белгілі бір тәртіптің орнатылуын қамтамасыз етеді. Мұғалімдердің қойған талаптары келесі шарттарда оң нәтиже береді:

1. Талаптар оқушының жеке басына деген құрмет сезімімен қойылады. Ол үйлесімді болуы керек.

2. Талаптар нақты мектептегі немесе сыныптағы бар жағдайларды ескереді.

3. Командаға қойылатын талаптар анық болуы керек.

4. Оқушылардың сыртқы түрі, киімі, жүріс-тұрысы және олардың мінез-құлқына, оның ішінде рухани мәдениетіне қойылатын талаптар қалыптастыруға қызмет етуі керек.

Оқущы талаптардың көлемі мен жүйесін меңгеріп қана қоймайды, Талап қоюдың әдістемесін де меңгеруі керек. Оқушылар тобына қойылатын талаптарды қою әдістемесі балаларды талаптардың мазмұнымен таныстыру, талаптардың маңыздылығын түсіндіру, тәжірибе жинақтау және оқушылардың іс-әрекетін, сондай-ақ,

талаптардың орындалу деңгейін үнемі бақылаудан тұрады. Оқушылар жалпы жиналыстарда талаптармен жиі таныстырылады, онда оқу орнының директоры немесе директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары болашақ жоспарлармен және оларды орындау талаптарының мазмұнымен таныстырады. Кейбір жағдайларда егжей-тегжейлі кіріспе, практикалық көрсетулер арқылы жүзеге асырылады, содан кейін сынып жиналыстары немесе арнайы талқылаулар. Мазмұнға мінез-құлық талаптарын енгізу осы талаптарды орындаумен біріктірілуі керек. Мінез-құлықты тәрбиелеу ақыл-ойды тәрбиелеуден әлдеқайда күрделі міндет. Оқушылар талаптардың мәнін жақсы түсінуі мүмкін, бірақ көпшілігі кейбір жағдайларда олар оларға сәйкес келмейді. Сондықтан үнемі жаттығу жасаңыз мәдениетті мінез-құлық әдетке айналады. Талап қою процесінде олар оқушылардың үлгерімін бақылау қажет. Бақылау үшін мінез-құлық журналын жүргізу сияқты әртүрлі формаларды қолдану арқылы жүзеге асырылады, сабаққа қатысу стендінде бағаларды есепке алу және т.б. Талаптардың орындалуын бақылау жүйелі, нақты, әділетті түрде жүзеге асырылуы тиіс. Бақылау нәтижелері туралы оқушыларға хабарлаған жөн. Бастауыш мектеп ұжымын ұйымдастыру және біріктіру белсенді қатысуды көздейді. Ол тәрбиемен тығыз байланысты, әрбір мұғалімнің ұжымы команданы құру процесі негізгі команданы таңдаудан басталады.

Сынып ұжымының мүшесінің қалыптасуы ұжымның сол немесе басқа әрекетімен байланысты. Ол қажеттіліктің мазмұнынан туындайды. Өзіне сенімді, еңбекқор топ ойыншысын қалыптастыру үшін мұғалім оқушылардың іс-әрекетін, топтық жұмысқа қатысуын, мінез-құлқын қадағалап отырады, бұл әрбір оқушының қоғамдық әрекетті ұйымдастыру қабілетін дамытуға көмектеседі. Команда ойыншысын қалыптастыруда оқушылардың командаға қатысуында әр баланың беделін де ескеруі керек. Ұжымның құрамын балалардың өздері таңдағаны дұрыс болар еді, әрине, мұғалімнің қатысуымен және жетекшілігімен. Мұғалім тәрбие жұмыстарын қоғам белсенділерімен ақылдаса отырып ұйымдастырады. Топтың әрбір мүшесіне нақты тапсырма беру, олар белгілі бір уақытта осы тапсырмалар туралы есеп беруге қол жеткізген жөн. Мұғалім белсенді оқушыға жоғары талаптар қояды. Оқушылар ұжымында белсенді жетекшілік ететін топ мүшелерінің өзін-өзі басқаруы біреудің басқалардан үстемдігіне

әкелмеуі керек. Осы мақсатта мұғалім іс-әрекеттің мақсатты түрде орындалуын қадағалауы қажет. Оқушылар қауымын қалыптастыруда салт-дәстүрлер маңызды рөл атқарады. Команда дәстүр – бұл қауымдастық мүшелері біркелкі қолдау көрсететін тұрақты әдеттер және олардың мазмұны қарым-қатынастардың сипатын және қауымдастықтың әлеуметтік идеологиясын айқын көрсетеді.

Сынып ұжымының дәстүрлері шартты түрде екіге бөлінеді:

а) күнделікті іс-әрекет дәстүрлері;

б) мерекелік дәстүрлер.

Күнделікті іс-әрекет дәстүрлері, оқушылардың оқу әрекеті (өзара көмек түрлері), еңбек қызметі (көшет отырғызу, инсектарийлер ұйымдастыру және т.б.). Мерекелік дәстүрлерге әртүрлі әлеуметтік маңызы бар оқиғалар мен оқиғаларға байланысты даталарды (атап айтқанда, - Әліппе күні, - Тәуелсіздік күні, - Наурыз күні, Еске алу және құрмет күні және т.б.) атап өту үшін ұйымдастырылатын іс-шаралар жатады. Білім ошақтарында дәстүрлі мерекелер түрліше атап өтіледі. Оқушылар салт-дәстүрдің мәнін түсініп, оларға саналы көзқараспен қараған жағдайда ғана оның ықпалы арта түседі. Олардың пайда болуында оқушылардың дәстүрге деген көзқарасының маңызы зор. Мектеп әкімшілігі мен мұғалімдер оқушылар ұжымынан белгілі бір даталарға арналған шамадан тыс шаралар ұйымдастыруды талап етпеуі керек. Іс-шараларды ұйымдастыру және осы процеске қатысқан оқытушылар тобы немесе мұғалім. Оқушылар ұжымымен бірігіп, дәстүрді жалғастыруға баулу. Түсініп оқуға үйретуге ерекше көңіл бөлу педагогикалық оң нәтиже береді. Жоғарыда айтылған ойлардан мынадай қорытынды жасауға болады.

1.Сынып ұжымы – бірнеше мүшелерден (адамдардан) тұратын белгілі бір топ. Ол қоғамдық мәні бар ортақ мақсат негізінде біріктіреді және осы мақсатқа жетуге бағытталған іс-шараларды ұйымдастыру жетеді.

2.Сынып ұжымы бірнеше сипаттамаларды (сипаттамалар) көрсетеді.

3.Сынып ұжымының қалыптасуы белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Зерттеушілердің көпшілігі мойындайтын ұзақ мерзімді күрделі процесс, олардың деңгейіне қарай төрт кезеңнен тұрады.

4.Сынып ұжымын қалыптастыру нақты әдістеме негізінде жүзеге асырылады. Осы әдістеме аясында командаға талаптар қойылады, қоғам белсендісін (активін) тәрбиелеу мәселесі ерекше маңызға ие.

5.Сынып ұжымының күштілігі, оның мүшелері арасындағы өзара сыйластық, қауымдастық дәстүрлері қолдау мен ынтымақтастықты орнатуда маңызды рөл атқарады. Толық жеке оқушы тұлғасын тәрбиелеуде қауымның маңызы орасан зор. Ежелден ата-бабамыздан бізге жеткен өлмес нақыл сөздеріміздің бірін келтіргім келеді; «Ақылсыздан ақыл үйрен» деген нақыл сөз, оның астарында бірнеше мағына жатыр. Яғни, ұжымда әртүрлі балалар бар, олар бір-біріне қарап тұрады. Сондай-ақ, олар жаман әдеттерін жоғалтады. Бұл қасиеттер олардың кемелдігі. Бұл оның адам болуға дайындалып жатқанын көрсетеді.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1. Ұжым туралы түсініктеріңізді баяндаңыз.
2. Оқушылар ұжымын құру кезеңдері жайлы не білесіз?
3. Сынып ұжымын қалыптастыру дегенді қалай түсінесіз?
4. Сынып ұжымының дәстүрлері шартты түрде нешеге бөлінеді?
5. Мұғалім ұжымда қалыптасқан қандай маңызды белгілерді ажыратады?
6. Мектептегі іс-шаралар тәжірибесі дегенде нені түсінесіңдер?
7. Сыныптан тыс шараларды ұйымдастыруда сынып ұжымының рөлі қалай деп ойлайсыңдар?
8. Оқушылар тобына қойылатын талаптарды атап өтіңіз.

12-ТАҚЫРЫП: БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕСІ МЕНЕДЖМЕНТІ

Жоспар:

1. Білім беру мекемесі менеджменті туралы түсінік. Білім беру мекемесін басқару.
2. Білім беру мекемесінің Жарғысы басқару мен басқару жүйесін айқындайтын құжат болып табылады.
3. Білім беру мекемесінің ішкі менеджменті.
4. Білім беру мекемесінде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру.

5. Білім сапасын бақылау.

Оқу орнын басқарудың педагогикалық-психологиялық негіздері.

Басқару тек өндіріске ғана тән процесс емес. Әлеуметтік салада да, білім беру жүйесінде де басқарудың дұрыс ұйымдастырылуы өте маңызды. Қазіргі уақытта біртұтас педагогикалық процесті басқарудың ғылыми көзқарасына қарай қозғалыс күшейді. Бұл интеллектуалдық әлеуеті жоғары кадрларды қалыптастыру үшін аса маңызды. Ең алдымен, менеджменттің әлеуметтік табиғатын түсінейік. Басқару белгілі бір объектіге ұйымдасқан, жоспарлы және жүйелі түрде әсер етуді білдіреді. Білім беру мекемесінің педагогикалық қызметін басқару – бұл оқу орнының педагогикалық процесті жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, бақылау және талдау жөніндегі қызметінің сипатына сәйкес жүзеге асырылатын басқару қызметі. Бүгінгі таңда педагогика ғылымында білім беру мекемелерін басқаруға қатысты жаңа ұғымдар пайда болуда, оның мәні бұрынғыдан да тереңірек. Мысалы, «ықпал ету» ұғымының орнына «өзара әрекеттесу», «ынтымақтасу», «рефлексивті басқару» сияқты ұғымдар қолданылуда. Білім беру мекемесін басқару теориясы оқу орнын басқару теориясымен байытылды. Менеджмент теориясы қызметкерлерге деген сеніммен, олардың өнімді еңбек етуіне жағдай жасаумен, өзара сыйластықпен сипатталады. Сонымен, менеджмент және менеджер терминдерінің шынайы мағынасы қандай? Бұл ұғымдардың мәні мен білім беру мекемесіндегі мемлекеттік-қоғамдық басқарудың педагогикалық-психологиялық негіздерін түсінуімізде осы салада зерттеу жұмыстарын жүргізген педагог Р.Ахлиддиновтың пікірлері ерекше қызығушылық тудырады. Менеджмент деп әдетте басшылық лауазымдарға ресми түрде тағайындалған тұлғалардың жұмысын ғана білдіреді деп түсінеді. Менеджмент коучингті де қамтиды. Менеджмент (немесе көшбасшылық) - ең аз қолда бар ресурстардан максималды нәтижеге қол жеткізу үшін белгілі бір қызметкерге немесе топқа әсер ету және ынтымақтастық процесі. Жоғарыда айтылғандардан көрініп тұрғандай, қазір білім беру жүйесі мемлекеттік басқарудан мемлекеттік-қоғамдық басқаруға көшуде. Мемлекеттік-жекеменшік басқарудың мақсаты – мемлекет пен қоғам арасындағы ынтымақтастықта білім беру

ұйымдарының өзекті мәселелерін шешу, білім беру бағдарламаларын, түрлерін, оқу орындарын таңдауда педагогтардың, оқушылардың, ата-аналардың құқықтары мен бостандықтарын кеңейту. Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі мен Жоғары білім, ғылым және инновация министрлігі Өзбекстан Республикасында білім беруді басқарудың жоғары мемлекеттік органдары болып табылады. Министрліктер өз құзыреті шегінде:

- білім беру саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясатты іске асырады; оқу орындарының қызметін үйлестіреді және оларға стиль мәселелері бойынша басшылық жасайды;
- мемлекеттік білім беру стандарттарының, мамандардың білім деңгейіне және кәсіптік даярлығына қойылатын талаптардың сақталуын қамтамасыз етеді;
- оқытудың озық формалары мен жаңа педагогикалық технологияларды, білім берудің техникалық және ақпараттық құралдарын оқу процесіне енгізеді, оқу-әдістемелік әдебиеттерді жасайды және басып шығаруды ұйымдастырады;
- мемлекеттік білім беру ұйымдарында білім алушыларды қорытынды мемлекеттік аттестаттау және экстернат туралы ережені бекітеді;
- Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинетіне мемлекеттік жоғары оқу орнының ректорын тағайындау туралы ұсыныстар енгізеді;
- педагогикалық кадрларды даярлауды, біліктілігін арттыруды және қайта даярлауды ұйымдастырады.

Мектеп басшылығына мектеп инспекциясы, яғни халыққа білім беру министрліктері мен ведомстволарының мектеп инспекторларының қызметі көмектеседі. Олар мектеп қызметін зерделейді, оқу-тәрбие процесінің нәтижелерін сараптайды, озық іс-тәжірибелерді анықтайды және оларды кеңінен насихаттау шараларын белгілейді, кемшіліктерді анықтап, оларды жою жолдарын іздестіреді, мектеп директорлары мен мұғалімдеріне әдістемелік және материалдық көмек көрсетеді. Білім беру жүйесін қоғамдық басқару – жалпы орта білім беру мекемесінің қызметін тиімді ұйымдастыруға бағытталған мұғалімдерден, оқушылардан, ата-аналардан, қоғам өкілдерінен тұратын педагогикалық кеңестің қызметі. Жылына бір рет өтетін мектеп конференциясы да

қоғамды басқарудың бір бөлігі. Конференцияда Мектеп Кеңесі мен оның төрағасы сайланады, Мектеп Жарғысы қабылданады. Мемлекеттік емес оқу орындарының мемлекеттік оқу орындарымен қатар жұмыс істеуі де білім беруді басқарудың қоғамдық сипатын көрсетеді. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 2017-жыл 15-марттағы 140-санлы Қаулысы бойынша Өзбекстан Республикасының «Жалпы орта білім беру туралы» Нызамы қабылданды. Осы Ереже келесі мәселелерді қамтиды:

1.Жалпы ережелер.

2. Жалпы орта білім берудің мақсаты мен міндеттері.

3. Жалпы орта білім беруді ұйымдастыру.

4. Тәрбие процесін ұйымдастыру және оның мазмұны.

5. Орта білім беру мекемесіне оқуға қабылдау.

6. Оқушылардың денсаулығын сақтау.

7. Педагогикалық кадрларды даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру.

8. Жалпы орта білім беруді басқару.

9. Қаржыландыру және материалдық-техникалық қамтамасыз ету.

10. Қорытынды ережелер.

Ережеге сәйкес, жалпы орта білім берудің мақсаты әрбір адамның Мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес білім мен тәрбие алуға конституциялық құқығын жүзеге асыру болып табылады. Жалпы орта білім беру оқушыларға қажетті білім көлемін береді, өз бетінше ойлауын, ұйымдастырушылық қабілетін, практикалық тәжірибесін дамытады, алғашқы кәсіптік бағдар беруге және білім берудің келесі кезеңін таңдауға көмектеседі. Жалпы орта білім берудің оқу бағдарламасы мемлекеттік және мектептік құрамдас бөліктерден тұрады. Мемлекеттік құрамдас бөліктер жалпы орта білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында айқындалады және білім алушылардың орта арнаулы және кәсіптік оқу орындарында білім негіздерін тереңірек оқып, кәсіпті меңгеруіне жеткілікті қажетті деңгейді анықтайды. Мектеп құрамдас бөліктері оқушының қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне, сондай-ақ мектептің материалдық-техникалық және кадрлық ресурстардың деңгейіне қарай анықталады. Емдеу-профилактикалық мекемелерде стационарлық жағдайда ұзақ емдеуді қажет ететін балалар жалпы орта біліммен тікелей мекеменің

өзінде қамтамасыз етіледі. Емдеу-профилактикалық мекемелерде ұзақ мерзімді стационарлық емделуге мұқтаж балаларды жалпы орта біліммен қамтамасыз ету тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес білім алушылардың сапалы білім алуын және олардың оқу нәтижелерін бақылауын қамтамасыз ету мақсатында жалпы білім беру ұйымдарында мынадай бақылау түрлері жүргізіледі:

ағымдағы бақылау – білім алушылардың білімін, іскерлігін және біліктілігін жүйелі түрде бақылау үшін сауалнамалар, бақылау жұмыстары немесе сынақтар түрінде жүргізіледі;

аралық бақылау – тоқсанның соңында білім алушылардың оқу жоспарының бір бөлігін орындағаннан кейін білімін, іскерлігін және біліктілігін бағалау үшін өткізіледі және жазбаша бақылау жұмыстары немесе бақылау жұмыстары түрінде жүзеге асырылады;

кезеңдік бақылау – оқу жылының соңында ауызша, жазбаша емтихандар және бақылау жұмыстары түрінде өткізіледі, оның негізінде білім алушының қорытынды бағасы мен рейтингі анықталады және білім алушыны келесі сыныпқа ауыстыру туралы шешім қабылданады;

қорытынды бақылау негізгі орта білім мен орта білім беруді аяқтағаннан кейін қорытынды мемлекеттік аттестаттау нысанында жүзеге асырылады;

Оқушылардың «Шетел тілі» пәнін меңгеру деңгейін халықаралық бағалау жүйесіне сүйене отырып анықтауға болады. Орта білім беру ұйымдарының V-XI сынып оқушылары тиісті пәндер бойынша кезеңдік сынақтарды сәтті тапсырып, келесі сыныпқа көтеріледі. Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі жалпы орта білім беруді басқаруға арнайы өкілетті орган болып табылады. Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі системасын Қарақалпақстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі, Ташкент қалалық Мектепке дейінгі және мектепке білім беру басқармасы, аймақтық Мектепке дейінгі және мектепке білім беру басқармалары, Мектепке дейінгі және мектепке білім беру бөлімдері және басқа да ұжымдар құрайды. Министрліктер мен ведомстволар жүйесіндегі жалпы білім беретін оқу орындары тиісті министрліктер мен

ведомстволарға тікелей бағынады. Министрліктер мен ведомстволар жүйесіндегі жалпы білім беретін оқу орындары Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулысына сәйкес, оларды орналастыру үшін тиісті ғимарат, материалдық-техникалық база (жиһаз, оқу-зертханалық құрал-жабдықтар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, спорт жабдықтары және т.б.), сондай-ақ, білікті басшы кадрлар мен оқытушылар болған жағдайда құрылады. Жергілікті мемлекеттік органдар жүйесіндегі жалпы білім беру ұйымдары облыстардың әлеуметтік-экономикалық дамуының қажеттілігін қанағаттандыратын және тиісті ғимараты, материалдық-техникалық базасы (жиһаз, оқу-зертханалық құрал-жабдықтар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, спорт жабдықтары және т.б.), сондай-ақ, білікті басшы кадрлары мен оқытушылары болған жағдайда облыс немесе аудан (қалалық) әкімдіктерінің шешімімен құрылады. Жалпы білім беру ұйымына тікелей басшылықты тиісті халық депутаттарының аудандық (қалалық) Кеңестерімен келісім бойынша аумақтық халық білім беру басқармалары тағайындайтын директор жүзеге асырады. Жалпы білім беру ұйымының директоры мекеменің ұйымдастыру-құқықтық, оқу-тәрбие, рухани-ағартушылық және қаржылық-шаруашылық қызметін ұйымдастыруға тікелей жауапты.

Мемлекеттік емес білім беру ұйымдарында және ведомстволық бағыныстылығына қарамастан барлық мемлекеттік жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу-тәрбие процесіне әдістемелік басшылық жасауды Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектеп тәлімі министирлігі, Қарақалпақстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі, Ташкент қалалық басқармасы, облыстардың Мектепке дейінгі және мектепке білім беру басқармалары, Мектепке дейінгі және мектепке білім беру бөлімдері жүзеге асырады.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети құзырындағы Шығармашылықты және мамандандырылған мектептерді дамыту агенттігі жүйесіне кіретін оқу орындарын қоспағанда жалпы білім беретін мекемелерде педагогикалық кеңестер құрылады. Жалпы білім беретін ұйымдарда оқу-тәрбие процесін жетілдіру, оның материалдық-техникалық базасын нығайту, оның қызметін дамытуға жәрдемдесу, оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың ынтымақтастығын нығайту

мақсатында бақылау кеңестері құрылуы мүмкін. Педагогикалық және бақылау кеңестерінің қызметін Өзбекстан Республикасы Мектепке дейінгі және мектепке білім беру министрлігі реттейді. Педагогикалық кеңес жалпы білім беру мекемесіндегі оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудағы жоғарғы басқару органы болып табылады. Заңнамаға сәйкес жалпы білім беру ұйымында білім алушылардың қоғамдық бірлестіктері жұмыс істейді. Жалпы білім беру ұйымдарын аттестациялау және аккредиттеу Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілеген тәртіппен жүзеге асырылады. Жалпы білім беру мекемесінің басшы және педагогикалық қызметкерлерін аттестациялау және біліктілік санаттарын беру тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді.

Білім беру мекемесін басқарудың принциптері мен міндеттері.

Кез келген қызмет сияқты басқару қызметі де өз міндеттерін бірқатар принциптерге сүйене отырып жүзеге асырады. Педагогикалық әдебиеттерде олар орындайтын міндеттер (жоспарлау, ұйымдастыру және бақылау) негізінде білім беру жүйесін басқарудың негізі ретінде қызмет ететін принциптерді анықтауға ерекше мән беріледі. Мұнда біз білім беру мекемесін басқарудың әрбір принципін бөлек сипаттауға тырысамыз. Білім беру мекемесін басқару теориясы мен тарихында басқарудың негізгі принциптері мыналар:

Педагогикалық жүйені басқаруды демократияландыру және ізгілендіру. Педагогикалық кадрларды конкурстық және шарттық негізде жұмысқа алу, қабылданатын шешімдерді ашық талқылау, ақпараттың барлығына ашық және түсінікті болуы, әкімшіліктің оқу орнының қоғамдастығы алдында тұрақты есеп беруі, оқытушылар мен студенттердің білім беру мекемесінің тыныс-тіршілігі туралы өз пікірлерін білдіруіне мүмкіндік беру білім беру мекемесінде демократиялық идеялардың басымдылығын білдіреді. Білім беру жүйесін басқаруда жеке тұлғаны ерекше құрметтеу деңгейіне жету, оқушылар мен мұғалімдердің құқықтары мен мүдделерін қорғау, олардың дарындылығы мен кәсіби шеберлігін еркін көрсетуіне жағдай жасау ізгілік принципіне негізделген басқарудың мәнін білдіреді.

Басқарудың жүйелілігі мен бірлігі. Білім беру мекемесін басқарудың жүйелі тәсіліне сүйене отырып, басшы білім беру мекемесін тұтас жүйе ретінде және оның сипаттамалары туралы нақты түсінікке ие

болады. Жүйенің бірінші сипаттамасы – оның бірлігі және бөліктерге, құрамдас бөліктерге бөліну қабілеті. Екінші белгі жүйенің ішкі құрылымының болуын көрсетеді. Үшінші сипаттама – жүйенің біріктіру мүмкіндігі. Жүйенің әрбір құрамдас бөлігінің өзіне тән бірегей қасиеттері болса, олардың өзара әрекеттесуі арқылы жүйенің жаңа интегративті сапасы жасалады. Төртінші белгі – оқу орындарының сыртқы ортамен тығыз байланысы. Өйткені, оқу орындары сыртқы ортаға бейімделіп, осы оқу процесін қайта құрып, өз мақсатына жету үшін сыртқы ортаны өзіне бағындырады. Басқарудағы жүйелілік пен бірлік жетекші мен педагогикалық ұжымның өзара әрекеті мен байланысын қамтамасыз етіп, біржақты басқаруға жол бермейді.

Басқарудың орталықтандырылған және орталықтандырылмаған режимдерінің ұтымды үйлесімі. Басқаруды орталықтандыру шектен шыққан кезде, әкімшілік бақылау сөзсіз күшейеді. Бұл жағдай мұғалімдер мен студенттердің қажеттіліктерін, талаптарын, тілектерін ескермеуге, басшылар мен мұғалімдердің күш пен уақытты қажетсіз жоғалтуына әкеледі. Сондай-ақ, орталықсыздандыруға шамадан тыс көңіл бөлінсе, педагогикалық жүйенің қызметі айтарлықтай әлсірейді. Білім беру мекемесінде басқарудағы орталықтандыру мен орталықсыздандыруды біріктіру әкімшілік және мемлекеттік басқару басшыларының қызметін ұжымдық игілікке бағыттайды және кәсіби құзыреттілік деңгейінде шешімдер қабылдауға жағдай жасайды.

Жеке басқару мен мемлекеттік басқарудың бірлігі принципі педагогикалық процесті басқаруда жеке басқаруды болдырмауға бағытталған. Басқару іс-әрекетінде студенттердің тәжірибесі мен біліміне сүйене отырып, әртүрлі көзқарастарды салыстыру арқылы негізделген қорытындылар жасау өте маңызды. Тапсырмаларды ұжымдық түрде шешу әр топ мүшесінің жауапкершілігін жоймайды. Өз кезегінде самодержавиенің өзіне тән ерекше қырлары бар. Педагогикалық процесте дербестік тәртіпті, өкілеттік көлемін және оны ұстануды қамтамасыз етеді, шешім қабылдауда коллегиалды көзқарас қолайлы болса, шешімдердің орындалуын қамтамасыз етуде автономияға бағыну қолайлы. Білім беру жүйесін басқарудың мемлекеттік-қоғамдық сипаты бұл принципті жүзеге асыруға жағдай жасайды. Білім беру жүйесін басқарудағы ақпараттың объективтілігі

мен толықтығы. Білім беру жүйесін басқарудың тиімділігі ақпараттың нақтылығы мен толықтығына да байланысты. Егер ақпарат дәл, толық жиналмаса немесе тым көп болса, бұл шешім қабылдауда шатасуға әкелуі мүмкін. Біз білім беру үдерісінде оқушылардың оқуы туралы мәліметтерді жинаймыз, сонымен қатар, олардың қызығушылықтарына, мінез-құлқына, тұлғалық бағыт-бағдарына назар аударамыз. Сондықтан тәрбие процесінде көптеген ауытқулар байқалады. Білім беру мекемесінің басшысы өз қызметінде басшылық қызметін де атқарады. Сондықтан ол өз жұмысында бақылау, сауалнама, тест, нұсқау-әдістемелік материалдарды кеңінен пайдалана білуі керек. Білім беру мекемесінің әкімшілігі мектеп ішінде ақпараттық басқару технологиясын дамытуға және оны оқу-тәрбие процесіне енгізуге ерекше көңіл бөлуі керек. Басқару процесінде ақпаратты тиімді пайдалану білім беру мекемесінің қызметін табысты жүзеге асыруға ықпал етеді. Білім беру мекемесін басқару үшін қолданылатын ақпарат әртүрлі болады. Ақпараттар қорын қалыптастыру және қарқынды пайдалану басқару жұмысын ғылыми ұйымдастыруды күшейтеді. Мектептің ішкі менеджментінің бірегейлігі келесі міндеттерден айқын көрінеді:

1. Тәрбие процесін педагогикалық талдау.
2. Мақсат қою және жоспарлау.
3. Ұйымдастыру.
4. Мектептің ішкі менеджментін қадағалау.
5. Тәртіпке салу.

Оқу-тәрбие процесін оның ұйымдастырылуы мен дамуын талдамай, бұрынғы нәтижелермен қазіргі нәтижелермен салыстырмай басқару мүмкін емес. Білім беру мекемесін басқарудың тиімділігі басшының да, мұғалімдердің де педагогикалық талдау әдістерін терең білуіне байланысты. Педагогикалық үдеріс дұрыс және дер кезінде кәсіби түрде талданбаса, ұжымда өзара түсініспеушілік, сенімсіздік пайда болады. Қазіргі кезде педагогикалық талдаудың үш түрі бар:

1. Күнделікті талдау;
2. Жүйелі талдау;
3. Қорытынды талдау.

Күнделікті талдау оқу процесінің барысы мен нәтижелері туралы күнделікті ақпаратты жинауға және кемшіліктердің себептерін

анықтауға бағытталған. Күнделікті талдау нәтижесінде педагогикалық процеске өзгерістер мен түзетулер енгізіледі. Күнделікті талдау пәніне оқушылардың күнделікті оқу деңгейі мен тәртібі, білім беру мекемесінің басшысының сабаққа және сабақтан тыс жұмыстарға қатысуы, мектептің тазалығы, сонымен қатар, сабақ кестесінің сақталуы жатады. Жүйелі талдау сабақтар жүйесін және сыныптан тыс жұмыстарды зерттеуге бағытталған. Жүйелі талдау мазмұнына оқытудың әдіс-тәсілдерін дұрыс үйлестіру, оқушылардың білімді тиянақты меңгеруіне қол жеткізу, мұғалімдердің оқу-тәрбие жұмысын сапалы жүргізуін қамтамасыз ету, олардың педагогикалық мәдениетін арттыру, білім беру мекемесінде инновациялық орта құруға педагогикалық ұжымның үлесін қосуды қамтамасыз ету жатады.

Қорытынды талдау оқу тоқсанының, семестрдің және оқу жылының соңында жүргізіледі және негізгі нәтижелерге жету жолдарын зерделеуге бағытталған. Қорытынды талдау үшін мәліметтер күнделікті және жүйелі талдаулардан, ағымдағы және аралық бақылау нәтижелерінен, оқушылар мен сынып жетекшілерінің есептерінен алынады. Кез келген педагогикалық процесті басқарудың негізі – мақсат қою және жоспарлау. Басқару қызметінің мақсаты – жұмыстың жалпы бағытын, мазмұнын, формасы мен әдістерін анықтау. Демек, мақсат – жоспардың негізі. Басқаруда негізгі мақсат анықталғаннан кейін оған жету үшін қосымша мақсаттар қойылады. Білім беру мекемесін басқаруды жоспарлау педагогикалық талдау негізінде белгіленген бағдарламалық мақсаттарға сәйкес шешім қабылдау болып табылады. Мұндай шешімдер белгілі бір уақыт аралығында немесе соңғы жұмыс аяқталғаннан кейін деректерді талдау арқылы қабылдануы мүмкін. Оқу орнын басқару тәжірибесінде жоспарлаудың келесі үш негізгі формасы қолданылады:

1. Ұзақ мерзімді (перспективалық);
2. Жылдық;
3. Қорытынды.

Ұзақ мерзімді жоспарлау әдетте, соңғы жылдары оқу орнында жүргізілген жұмыстарды жан-жақты талдау негізінде бірнеше жылға қабылданады. Оқу орнында қабылдауға болатын мерзімді жоспар келесідей болуы мүмкін:

1. Жоспарлы мерзімде оқу мекемесінің алдына қойылған міндеттер.

2. Топтардың мүмкіндіктеріне қарай оқушылардың жылдық меңгеру деңгейлері анықталады.

3. Педагогикалық инновацияларды оқу процесіне енгізу мерзімдері.

4. Білім беру мекемесінің педагогикалық қызметкерлеріне қойылатын талаптар.

5. Әртүрлі формалар (курстар, семинарлар, тренингтер) арқылы педагогикалық ұжымның біліктілігін арттыру.

6. Білім беру мекемесінің техникалық және оқу-әдістемелік көлемін дамыту (құрылыс жұмыстары, ақпараттандыру, көрнекі құралдар, кітапхана қорын байыту).

7. Мұғалімдер мен студенттерді әлеуметтік қорғау.

Жылдық жоспарлау бүкіл оқу жылы мен жазғы демалысты қамтиды. Жылдық жоспарлау оқу жылы бойына жүзеге асырылады және оқу үдерісін ұйымдастыруға (тоқсан, семестр) байланысты бірнеше кезеңдерді қамтиды. Қорытынды жоспарлау оқу тоқсандарына дайындалады, бұл жылдық жоспардың түпкілікті нұсқасы болып табылады. Осылайша, жоспарлаудың осындай айқын формалары мұғалімдердің, оқушылардың және ата-аналар комитеттерінің іс-әрекетін бағыттауға көмектеседі. Бұл жоспарлар мұғалімдер мен сынып жетекшілерінің жұмыс жоспарларымен ұштастырылып пысықталуда. Жалпы алғанда, басқару іс-әрекетінде жоспарлау функциясын толық жүзеге асыру білім беру мекемесі қызметінің тиімділігін арттырады.

Қабылданған жоспарларды толық жүзеге асыру үшін жүйелі қозғалыстың менеджерлері оның құрамдас бөліктерінің бір-бірімен әрекеттесуін ұйымдастыруы керек. «Ұйым» ұғымы бірнеше мағынада қолданылады. Біріншіден, ол жоғары белсенділікті дамытуға және сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыруды қамтамасыз етуге бағытталған оқу-тәрбие процесінде көрініс табады. Екіншіден, ұйым деп белгіленген мақсатқа жету үшін белгіленген жоспарларды жүзеге асыратын және бүкіл педагогикалық процесті басқаратын оқу орны басшыларының, мұғалімдердің, студенттердің өзін-өзі басқару органдарының қызметі жатады. Басқаруды ұйымдастыратын негізгі бөлімдерге оқу орнының кеңесі, педагогикалық кеңес, директордың

төрағалығымен өтетін жиналыс, директор орынбасарларының кеңесі, жедел кеңестер, әдістемелік семинарлар жатады. Педагогикалық кеңестің қызметі демократиялық және ашықтық қағидаттарына негізделген. Педагогикалық кеңестер сауалнама, сұрақ-жауап, бақылау жұмыстарын, конкурстық жұмыстарды жүргізеді. Сонымен бірге, педагогикалық кеңес отырыстарында оқу орнының өмірі мен қызметіне қатысты өзекті мәселелер шешіледі. Сондықтан педагогикалық кеңесті түрлі даулы, проблемалық мәселелерден арылту үшін оқу орындарының директорларының жиналыстары ұйымдастырылады. Директорлар жиналысына басшылық пен оқытушылардан басқа басқа қызметкерлер де қатыса алады. Білім беру мекемелері басшыларының орынбасарларының отырыстарында күнделікті сұрақтар мен әкімшілік басқаруға қатысты мәселелер талқыланады. Мұндай кездесулер оқу жылының тоқсанында (семестрінде) немесе оқу орнының жоспарына сәйкес ай сайын өткізіледі. Брифинг – оқу орнындағы оқу процесін ұйымдастырудың қажетті формасы. Брифингтердің тақырыптары қазіргі жағдайларға байланысты. Мұндай кездесулер барлық педагогикалық ұжым мен студенттерге ұйымдастырылады. Білім беру мекемесін басқаруда ішкі бақылаудың да алатын орны ерекше. Қадағалауды ұйымдастырудағы кемшіліктерді жою үшін бірқатар талаптарды білу қажет. Мұндай талаптарға жүйелілік, объективтілік, ұтқырлық және бірін-бірі толықтыру жатады. Білім беру мекемесіндегі ішкі бақылаудың түрлерін, нысандарын және әдістерін санаттау қазіргі уақытта проблемалық мәселе болып қалуда. Дегенмен, ішкі бақылаудың келесі түрлері бөлінеді:

Тақырыптық бақылау білім беру мекемесінің ұжымының, оқушылар тобының немесе жеке мұғалімнің педагогикалық іс-әрекет жүйесіне, білім беру мекемесіндегі білім деңгейіне, сондай-ақ белгілі бір мәселені зерделеу кезінде оқушыларға экологиялық және эстетикалық тәрбие беру жүйесіне бағытталған. Фронтальды бақылау бүкіл педагогикалық ұжымның, әдістемелік кеңестің немесе жеке мұғалімнің қызметін зерттеуге бағытталған. Жеке бақылау нақты мұғалімнің іс-әрекетін және сынып (топ) жетекшілерінің тәрбие жұмысын тақырыптық, фронтальды тексеруге негізделген. Тақырыптық бақылау формасының негізгі мақсаты – белгілі бір оқу процесін басқарудағы әртүрлі пәндер мен сынып мұғалімдерінің жұмысын

зерттеу. Бақылаудың кешенді түрі бірнеше оқу пәндері бойынша бір немесе бірнеше сыныптардағы (топтардағы) әртүрлі оқушылардың жұмысын оқуды ұйымдастыру мақсатында жүзеге асырылады. Реттеудің негізгі мақсаты – оқу-тәрбие процесін педагогикалық талдауда туындайтын жағдайларды түзету, оқу орнының алдына қойылған мақсаттар мен жоспарларды жүзеге асыру және басқару жұмысын ұйымдастыру және бақылау.

Педагогикалық кеңес білім беру мекемесін мемлекеттік басқару органы болып табылады. Педагогикалық ұжымды біріктіретін, білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін дамыту және жетілдіру, оқу орнының қызметіне қатысты барлық ұйымдастыру мәселелерін үйлестіру, педагогтар мен тәрбиешілердің кәсіби шеберлігі мен шығармашылығын дамыту мақсатында жұмыс істейтін Педагогикалық кеңес жұмыс істейді. Педагогикалық кеңес білім беру мекемесін басқарудың жоғары органы болып табылады. Педагогикалық кеңестің негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

- оқу орны (жалпы орта мектеп, академиялық лицей, кәсіптік колледж) дайындаған маңызды құжаттарды талқылайды, бекітеді және орындалуын бақылайды;

- оқу орнының мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, оның дамуының перспективалық бағыттарын анықтайды;

- білім беру ұйымындағы оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру және білім берудің тиімділігін арттыру үшін оңтайлы жағдай жасауға бағытталған шешімдер қабылдайды;

- білім беру мекемесін басқару жүйесін жетілдіру бойынша әдістемелік нұсқауларды әзірлейді;

- педагогикалық ұжымның белгілі бір бағыттағы қызметін талдап, қорытынды жасайды;

- өз құзыреті шегінде білім беру мекемесінің педагогикалық ұжымына қойылатын нормативтік талаптарды әзірлейді, бекітеді және орындалуын бақылайды.

Педагогикалық кеңестің мынадай құқықтары бар:

- білім беру мекемесін дамытудың перспективалық жоспарын анықтау;

- оқу орны ұжымының алдына қойылған мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру;

- оқу жоспарында мектептің қалауы бойынша сағаттарды бөлуді, жылдық және күнтізбелік жұмыс жоспарының мазмұнын және сабақ кестесін талқылау;

- оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың әртүрлі формалары мен әдістерін талқылап, тәжірибеге енгізу;

- өз құзыреті шегінде оқу орнының оқу үдерісіне қатысты барлық мәселелерді талқылау және тиісті шешімдер қабылдау;

- мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесі, олардың шығармашылық бастамасын дамыту жөнінде ұсыныстар енгізу;

- студенттердің білім деңгейін анықтау үшін аралық бақылау бойынша шешім қабылдауға қатысу, оны өткізу формасы мен уақытын анықтау;

- студенттерді сыныптан сыныпқа, курстан курсқа көшіру және бітірушілерді қорытынды аттестацияға орналастыру туралы шешім қабылдау;

- оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға және оқу мекемесін дамытуға қатысты мәселелер бойынша мектеп басшылығының есептерін тыңдау;

- білім беру мақсаттарына сәйкес оқушыларды ынталандыру және жазалау мәселелерін шешу;

- тоқсанның, жартыжылдықтың немесе жылдың қорытындысы бойынша қорытынды жасау;

- Педагогикалық кеңес мүшелерінен педагогикалық іс-әрекетті сол қағидалар негізінде жүргізуді талап етуге;

- оқу процесінде ерекше қызмет көрсеткен білім беру ұйымдарының қызметкерлерін көтермелеуді ұсыну;

- белгіленген тәртіппен қорытынды аттестациядан сәтті өткен білім алушыларға құжаттарды беру туралы шешім қабылдау. Педагогикалық кеңес отырыстарының шешімдері қабылданып, қабылданған құжаттар оқу орнының әкімшілік құжаттарымен бірге сақталады. Педагогикалық кеңестің қызметі бірқатар құжаттарда көрсетілген: Оқу орнының құжаттары оқу орнында бес жыл бойы сақталады.

Директордың және оның орынбасарларының міндеттері: Білім беру мекемесінің оқу процесі мен күнделікті қызметіне тікелей оқу

орнының директоры жетекшілік етеді. Білім беру ұйымы директорының міндеттеріне мыналар жатады:

- мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар алдында оқу орнының мүддесін білдіру;

- оқу процесінің табыстылығын қамтамасыз ету;

- білім беру бағдарламаларының орындалуын, оқу-тәрбие жұмысының сапасы мен тиімділігін, балалар мен еңбекті қорғау талаптарының сақталуын, сондай-ақ, оқу орнынан тыс рухани жұмысты ұйымдастыру үшін қажетті жағдайлардың жасалуын бақылау;

педагогикалық және басқарушы кадрларды таңдау және орналастыру, олардың міндеттерін анықтау, педагогикалық кадрларды, кабинеттер мен цехтардың меңгерушілерін тағайындау, сынып және топ жетекшілерін таңдау, педагогикалық және қызмет көрсетуші персоналды жұмысқа қабылдау және босату;

- білім беру ұйымының педагогикалық қызметкерлерін аттестациядан өткізу жөніндегі комиссияны басқару;

- білім беру мекемесінің педагогикалық ұжымының шығармашылық жұмысына жағдай жасау, білім берудің озық формалары мен әдістерін қолдану;

- оқу орнына бөлінген қаржы ресурстары мен шығыстардың есебін жүргізу;

- оқу орнының нормативтік құжаттарының дұрыс жүргізілуін қамтамасыз ету;

- өз қызметі үшін оқу орнының педагогикалық кеңесіне және жергілікті мемлекеттік органдарға есеп беруге міндетті.

Білім беру ұйымы директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарының міндеттері:

- оқу аптасы мен оқу сабақтарының сабақтастығын қамтамасыз ету;
- сабақ кестесін құру және осы кестеге сәйкес сабақтардың уақытылы және тиімді өтуін қамтамасыз ету;
- әр тоқсанның соңында, семестр ішінде оқу процесінің барысы туралы ақпарат пен мәліметтерді оқу орнының директорына және педагогикалық кеңес мүшелеріне беруге;
- жас мамандарға практикалық және әдістемелік көмек көрсету;

• Сынып және топ журналдарының дұрыс жүргізілуіне және сақталуына жауапты;

• жоспар негізінде оқушылардың білім деңгейін талдау;

• білім алушылардың мемлекеттік бағдарламаларды орындауын қамтамасыз ету және бақылау.

Директордың рухани-ағарту ісі жөніндегі орынбасарының міндеттері:

- білім беру мекемесінде оқушылардың өзін-өзі басқаруын, қоғамдық ұйымдармен және қоғаммен, ата-аналармен байланысын қамтамасыз ету;

оқу орнында және одан жоғарыда өткізілетін сыныптан тыс шараларды жоспарлау және өткізу;

- білім беру ұйымы оқушыларының сабақта, топта немесе оқу орнынан тыс жерде іс-әрекетін бақылау және оларға практикалық және әдістемелік көмек ұйымдастыру;

- «Жас көшбасшының» оқу орнындағы жұмысын қадағалап, бағыт-бағдар беру.

Білім беру мекемесіндегі әдістемелік жұмыс, педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру және оларды аттестациядан өткізу, жас мұғалімдермен жұмыс. Оқу-тәрбие процесінің сапасы барлық жағынан мұғалімдердің идеялық-теориялық дайындық деңгейіне, педагогикалық және әдістемелік шеберлігіне байланысты. Осы мақсатта оқу орнында әдістемелік кеңес пен пәндік-әдістемелік бірлестіктер жұмыс істейді. Әдістемелік кеңес – білім беру мекемесіндегі оқу-тәрбие процесінің сапасына, мұғалімдердің идеялық-теориялық дайындығына, олардың педагогикалық-әдістемелік шеберлігін арттыруға теориялық және әдістемелік басшылық жасайтын орган.

Әдістемелік кеңестің қызмет аясы кең және ол келесі міндеттерді жүзеге асырады:

• оқу үрдісін әдістемелік қамтамасыз ету жағдайын зерттейді, білім беру мекемесінің әдістемелік жұмысын ұйымдастырады және үйлестіреді;

• оқу орнында жүргізілетін әдістемелік жұмыстардың болашағын анықтайды;

- бағыты мен пәндер бойынша әдісбірлеспелерге жалпылама басшылық етеді және олардың іс-әрекетін сыбайластырады;
- білім беру жөніндегі нормативтік-әдістемелік құжаттарды зерделейді, оларды оқу процесіне енгізу әдістері бойынша ұсыныстар жасайды;
- білім беру мекемесінің оқу-әдістемелік жұмысын сараптамалық бағалауды жүзеге асырады;
- мұғалімдердің идеялық-теориялық білім деңгейін арттырады, оларды ғылыми жетістіктермен, педагогикалық жаңалықтармен, ғылыми-көпшілік әдебиеттермен жүйелі түрде таныстырады;
- жұмыс жоспарларының құрылымы мен тараулардың мазмұны бойынша мұғалімдерге ұсыныстар береді;
- білім беру мекемесі оқу процесінде пайдалану үшін озық педагогикалық технологияларды әзірлейді және олардың тәжірибеге енгізілуін бақылайды;
- мұғалімдердің педагогикалық және әдістемелік шеберлігін арттыру жұмыстарын жүргізеді;
- мемлекеттік білім беру стандарттарының, оқу жоспарлары мен бағдарламаларының орындалуына талдау жасайды және тиісті шараларды белгілейді;
- сыртқы және ішкі бақылау нәтижелері бойынша Мемлекеттік білім беру стандартының талаптарын орындауда анықталған кемшіліктерді жою шараларын белгілейді және олардың орындалуын бақылайды;
- оқытудың заманауи және тиімді әдістерін оқу үдерісіне енгізу және педагогикалық қызметкерлердің әдістемелік білімін арттыру мақсатында оқыту семинарларын ұйымдастыру;
- оқу-тәрбие үрдісінде жастардың бойында ұлттық идеология мен саяси сананы қалыптастыруға бағыт-бағдар беру;
- студенттердің білімін бақылау және олардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру бойынша нұсқаулар беру;
- бағыттар мен пәндер бойынша әдістемелік бірлестіктердің есептерін тыңдау және талқылау, олардың қызметін жақсарту бойынша ұсыныстар енгізу;

мұғалімдердің нәтижелі жұмысын ескере отырып, оларды моральдық және материалдық ынталандыруды ұсыну;

• педагогикалық кадрларды аттестациялау үшін материалдарды дайындау;

• ғылыми пәндер бойынша айлық (апта сайынғы) курстарды, пәндер бойынша сыныптан тыс (факультативтік, үйірме) іс-шараларды, жаратылыстану пәндері бойынша олимпиадалардың бірінші кезеңдерін өткізу және білім беру мекемесі деңгейінде сайыстар мен байқаулар өткізу және олардың тиімділігін бақылау. Оқу орындарында пәндер немесе бір-бірімен тығыз байланысты пәндер топтары бойынша әдістемелік бірлестіктер жұмыс істейді. Әдістемелік бірлестіктердің мақсаты – мұғалімдердің әдістемелік және кәсіптік шеберлігін арттыру, оқушыларды тәрбиелеудегі заманауи талаптардың орындалуын қамтамасыз етуде өзара көмекті ұйымдастыру, шығармашылық бастамаларды үйлестіру, білім берудің заманауи әдістерін дамыту. Әдістемелік бірлестіктер әдістемелік кеңестің міндеттерін көрсетеді. Бұл ретте Әдістемелік бірлестіктер келесі міндеттерді де орындайды:

• пәндер бойынша күнтізбелік тақырыптық жоспарларды бекітуді ұсыну;

• аралық бақылау және қорытынды бақылауға мұғалімдер дайындаған тест материалдарын бекіту;

• озат педагогтардың жұмыс тәжірибесін зерттеуді ұйымдастыру және насихаттау;

• тиісті сала немесе пән бойынша оқу орнында әдістемелік қамтамасыз ету қажеттілігін анықтау;

• сабақтарды өзара бақылауды ұйымдастыру, нәтижелерді талдау, мамандарға практикалық көмек көрсету;

• оқыту әдістемесін зерделеу, озық педагогикалық тәжірибелер бойынша ұсыныстарды зерделеу, жалпылау және танымал ету бойынша ашық сабақтар ұйымдастыру;

• жас мамандарға әдістемелік көмек көрсету;

• көрмелік және нұсқаулық құралдарды пайдалану бойынша әдістемелік ұсыныстар беру;

• нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкес ғылым кабинеттерін жабдықтауды ұйымдастыру.

Жалпы орта білім беретін мектептерде әдістемелік бірлестіктер бастауыш білім берудің бір бағыты бойынша, ал V-XI сыныптарда оқу жоспарының жекелеген пәндері бойынша ұйымдастырылады. Белгілі

бір пән бойынша мұғалімдер саны үшеуден аз болса, онда осы санаттағы пән мұғалімдерімен бірге бір Әдістемелік бірлестікке бірігіп, Академиялық лицейлерде де солай ұйымдастырылады. Кәсіптік колледждерде кафедраларда оқытылатын пәндер бойынша Әдістемелік бірлестіктер құрылады, оқу орнының педагогикалық кеңесінің шешімі негізінде оқу орны директорының бұйрығымен әдістемелік бірлестікке шығармашыл және тәжірибелі оқытушылар арасынан жетекші тағайындалады. Әдістемелік бірлестіктердің қызметі келесі құжаттармен реттеледі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Білім беру мекемесі менеджменті туралы түсінік беріңіз.
2.Білім беру мекемесінің Жарғысы басқару мен басқару жүйесін айқындайтын қандай құжат болып табылады?
3. Білім беру мекемесінің ішкі менеджменті деген не?
4. Білім беру мекемесінде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру формасын баяндаңыз.
5. Білім сапасын бақылау қандай тәртіпте жүзеге асады?

IV-МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕГІ ТАРИХЫ

13-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ОҚУ-ТӘРБИЕЛІК ИДЕЯЛАРДЫҢ ЕРТЕ КЕЗДЕН VII ҒАСЫРҒА ДЕЙІНГІ ДАМУЫ.

Жоспар:

1. Бастауыш білім беру педагогикасы пәнінің тарихы мен дамуы.
2. Ең көне жазба ескерткіштердегі тәрбие мәселелері.
3. Білім және педагогика тарихын кезеңге бөлу мәселелері.

Егер сіз балалардың қуанышын өлтірсеңіз, сіз ешқашан даналарды өсірмейсіз. Жан-Жак Руссо

Педагогика – адам тәрбиесі, жастар мен ересектер тәрбиесі туралы ғылым. Бірте-бірте педагогика білім берудің мақсаттары мен міндеттері, олардың мазмұны, әдістері, ұйымдастыру формалары туралы ақпарат беретін ғылымға айналды. Педагогика (грек тілінен аударғанда «paidagogike», «paida» — «бала» және «gogike» — «мен басқарамын») – әлеуметтік тәрбиенің жалпы заңдылықтарын, белгілі бір қоғамдағы жас ұрпақты бір әлеуметтік мақсатқа сай тәрбиелеу мен тәрбиелеудің мәні мен мәселелерін зерттейтін ғылым. Педагогика – қоғамдық ғылымдар құрамындағы пән және ұлттық тәуелсіздік мұраттары негізінде жас ұрпақ пен ересектерді тәрбиелеу мен оқыту мәселелерін зерттейді.

Педагогика – білім мен тәрбие процесін тұтастай зерттейтін ғылым саласы. Педагогиканың дербес пәні XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында пайда болды. Педагогика тәрбие туралы ғылым ретінде тәрбиенің мәнін түсінуді, оның заңдылықтарын ашуды, сол арқылы адамзат игілігі үшін тәрбие процестеріне ықпал етуді мақсат етеді. Демек, педагогика – өскелең жас ұрпақты жан-жақты жетілген жеке тұлға етіп тәрбиелеу үшін тәрбиенің мазмұнын, жалпы заңдылықтарын, әдістерін үйретететін ғылым. Педагогика ғылымының жетістіктерінсіз қоғамды алға жылжыту өте қиын болатынын ұмытпаған жөн. Педагогика ғылымын теориялық жағынан да, практикалық тұрғыдан да жан-жақты зерттеу қажет. Педагогиканың зерттеу объектісі – үздіксіз білім беру процесі. Педагогика пәні болып

табылатын ғылыми білімдер қоғамның белгілі бір қызметі – білім мазмұнына негізделеді. Педагогика пәні жастарды, мамандарды білім берудің қазіргі заңдылықтарымен, мазмұнымен, әдістерімен, құралдарымен қаруландыратын ғылым болғандықтан, оның әдістемелік негіздері, мақсат-міндеттері дүние жүзінің материалдық және рухани дамуындағы тұлға дамуының үйлесімділік заңдылықтарынан және қазіргі мемлекеттік саясаттан туындайды.

Педагогика пәнінің негізгі даму бағыттары:

1. Философиялық бағыт.
2. Психологиялық бағыт.
3. Дидактикалық бағыт.
4. Кибернетикалық бағыт.
5. Математикалық бағыт.
6. Психотерапевтикалық бағыт.
7. Акмеологиялық бағыт.

Қазіргі жағдайдағы педагогика ғылымының негізгі міндеттері:

Қазіргі жағдайда педагогиканың негізгі міндеттері адам өмірінің барлық салаларында (әлеуметтік, тұлғалық, саяси және т.б.) тиімді педагогикалық жүйелерді құруға бағытталған. Оларға мыналар жатады:

- білім беру, оқыту және білім беру жүйесін реттейтін заңдарды анықтау және зерттеу;
- педагогикалық тәжірибені зерделеу және енгізу;
- білім беру жүйесінің болашақтағы дамуын диагностикалау;
- білім берудің жаңа формаларын, әдістері мен құралдарын әзірлеу;
- педагогикалық зерттеу нәтижелерін оқу тәжірибесіне қолдану;
- халықаралық педагогикалық жобаларға қатысу, ақпарат алмасу және педагогикалық бағыттағы халықаралық тәжірибені зерделеу;
- педагогикалық институттардың тұрақты жүйесін дамыту және олардың тиімділігін арттыру.

Өзбекстан Республикасында демократиялық, гуманистік, құқықтық қоғам құру жағдайында бұл пән жоғары рухани-адамгершілік талаптарға сай келетін жоғары білікті кадрларды даярлау жүйесін дамыту, алдыңғы қатарлы шетел тәжірибесіне негізделген білім мен тәрбие теориясын дамыту міндеттерін шешеді. Бұл процесс келесі тапсырмаларды орындауға бағытталған:

Қазіргі өзбек халқының ата-бабалары бірнеше мың жыл бұрын өмір сүрген және олар биік және бірегей мәдениет құру үшін ұзақ және қиын жолды жүріп өткен. Қарабайыр тас құрал-саймандарды күнкөріске пайдаланудан, неғұрлым жетілдірілген еңбек құралдарын жасаудан бастап, рушылдық дәуірі, шаруашылық өміріндегі, мәдени дамудағы жетістіктеріміз ата-бабаларымыздың бай ежелгі мәдениетін айғақтайды. I мыңжылдықта Бактрия, Хорезм, Соғдиана, Маргиана, Парфия, Паркана сияқты мемлекеттерде әртүрлі тайпалар мен халықтар өмір сүрді. Олар сақтар, массагеттер, соғдылар, хорезмдіктер, бохтарлар, чачтар, парқандар сияқты тайпалар мен рулардан құралған және қазіргі Орта Азияны мекендеген халықтардың арғы тегі болып саналады. Бұл халықтар мекендеген аймақтарда ерекше мәдени дәстүрлер дамыды. Мысалы, б.з.б. I ғасырдың бірінші жартысында Бактрия мен Соғдиана, Маргиана, Хорезм, Паркана, Парфия сияқты ежелгі мемлекеттерде халық шаруашылығының әртүрлі салаларында даму мен ілгерілеушілік болды.

Біздің эрамызға дейінгі IX-VI ғасырларда пайда болған Ахмонийлар, б.з.б. 3-ғасырдың ортасында құрылған Грек-Бактрийлер, б.з.1-ші ғасырда құрылған Кушандар, V ғасырда пайда болған Эфталиттер, содан кейін біздің дәуірімізге дейінгі V ші ғасырда пайда болған Сасонийлар, Түрк қақандығы мемлекеттерінде әлеуметтік мәдениет көтерілді. Ата-бабаларымыздың тәлім-тәрбиелік мұрасы да көне мәдениеттің ерекше бір бөлігі. Расында, қазіргі түркі және парсы тілдес халықтардың бізге жеткен маңызды археологиялық олжалары, тарихшылардың, әдебиет және өнер қайраткерлерінің шығармашылық мұралары, көркем және әдеби шығарма үлгілері соның дәлелі. Мұндай маңызды дереккөздерге грек ғалымдары Геродоттың, Сократтың, Плутархтың, Полиеннің тарихи-географиялық және этикалық еңбектері, сондай-ақ, ғұламаларымыз Әбу Райхан Беруний, Махмұд Қашқари, философтар, шығыстанушылар, тарихшылар: Е.Бертельс, С.П.Толстов, В.В.Брагинский, Л.М.Муминов, Б.Гафуров, И.В.Стеблева, А.О.Маковельский, Й.Жұмабаев, М.Ишоқов, әдебиеттенушылар А.Қаюмов, Н.Маллаев, Н.Рахмонов, педагог ғалымдар Ө.Алеуов, М.Орифий, т.б. тарапынан жүргізілген зерттелген кіреді. Түркі және парсы тілдес халықтардың даналығы мен өмір сүру өнерінің кешені ретінде пайда болған және болмысқа практикалық қатынастың үлгісі

ретінде танылған рухани мәдениет ескерткіштері ежелгі грек тарихшысы Геродоттың «Тарих», Страбон «География»сы және Махмұд Қашқаридың «Девони-луғатит-түрік» еңбектері, сондай-ақ, «Урхон-Енисей» сияқты әдеби-тарихи деректерде сақталған және бізге дейін жетіп келген. Бұл ескерткіштердің мәнін зерттеу адамның қалыптасуында материалдық және рухани мәдениеттің атқарған орасан зор рөлін көрсетеді. Атап айтқанда, білім адамның психикалық және адамгершілік дамуына әсер етті, ал тұлғаның қалыптасуы өз кезегінде адамзат қоғамының қалыптасуына ықпал етті. Сонымен, ойлау қабілеті бар тұлғаның дамуы мен қоғамның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету процесі бір-бірінен ажырамас байланыста қалыптасады. Бұл тарихи процестің мәнін түсіну бізге адам ойының өте ұзақ уақыт кезеңінде және күрделі жағдайларда қалыптасқанын көрсетеді. Адамзат қоғамының пайда болу процесінде адам биологиялық жағынан да, әлеуметтік жағынан да жетілдірілгені белгілі. Ертедегі діни нанымдар мен ең қарапайым өнертабыстарды жетілдіру сияқты жағдайлар да адам санасының қалыптасуына ықпал етті. Бұл процесс мыңдаған жылдарға созылып, осы кезеңде адам санасының қалыптасуына негіз ретінде қабылданған мінез-құлық ережелері мен әлеуметтік талаптар пайда болды. Бұл талаптар белгілі бір кезеңде жасалған ескерткіштердің негізгі мазмұны мен мәнін құрайды. Ең ежелгі адамдарға тән қасиеттер, олардың бастапқы, қарапайым тілегі, арманы мен үміті көне эпостарда көрініс тапқан аңызға айналған кейіпкерлер мен батырлар түрінде көрініс тапты. Ежелгі ата-бабаларымыздың дүниетанымы аруаққа табыну (анимизм), ата-баба рухына табыну (тотемизм), бақсылық сияқты діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптарды көрсететін мифтер мен аңыздарда көрініс тапқан. Бірақ бұл аңыздар мен мифтер массагеттер, сақтар, хорезмдіктер, соғдылар, парфиялар өмір сүрген дәуірдің рухын ғана білдіреді. Біздің ең көне мәдени қазыналарымызды зерттеу барысында біз келесі үш топқа бөлінген дереккөздерге сүйенеміз:

1. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлер.

2. Фольклорлық материалдар мен жазба деректер.

3. Ұлы жазушылар мен ғұламалардың шығармашылық мұрасы.

Алғашқы қауымдық адамдар өз қажеттіліктерін еңбек арқылы

қанағаттандырғаны белгілі, бұл процесс жас ұрпақтың бойында теориялық білім, білік, дағды, еңбек және практикалық іс-әрекеттегі дағдының қалыптасуына жол ашты. Еңбек әрекетін ұйымдастыру процесі алғашында бүкіл қоғамдық өмірді орнықтыру негізінде жүзеге асырылса, кейіннен тәрбие адам қызметінің негізгі жағына, қоғамдық сананы қалыптастырудың маңызды факторына айналды. Алғашқы тайпалық қоғам пайда болғанға дейін адамдар өмір сүру үшін күресіп, бұл кезеңде рудың барлық мүшелері ұжым болып әрекет етті. Кейінірек адамдар еңбекті ұжым мүшелерінің жасына қарай келесі ***үш топқа*** бөлді.

а) балалар мен жасөспірімдер;

в) қоғамдық өмір мен еңбекке толыққанды қатысушылар;

в) қарттар.

Алғашқы қауымдық қоғамда бала өмір сүру, еңбек ету дағдыларын игеріп, өзі орындай алатын әрекеттерді ұйымдастыруға тікелей қатысты. Бұл қиын жағдайда болды. Ер балалар аң аулау, қару-жарақ жасау сияқты үй шаруасымен айналысса, қыздар әйелдер жасаған еңбектің қыр-сырын үйренетін. Жазылмаған әдет-ғұрып, салт-дәстүр бойынша, жас балалар үлкендердің бақылауында белгілі бір тәжірибелерге ие болатын. Белгілі бір дайындықтан кейін бала арнайы сынақтардан өтіп, практикалық жұмыстарға белсенді қатысу құқығына ие болатын еді. Бұл дәстүр, атап айтқанда, балаларды белгілі бір жасқа дейін күтушіге немесе тәрбиешіге сеніп тапсыру соңғы кездерге дейін сақталып, бүгінгі күнге дейін байқалады. Тұқым өсіру ұжымдық кезеңінде балалар еңбегінің аясы кеңейіп, кәсіптік қызмет түрлері көбейеді. Тәжірибелі адамдар бала тәрбиесімен қатар жазуға да үйрете бастайды. Бірте-бірте әскери тәрбиенің алғашқы көріністері пайда бола бастайды. Балаларға әскери өнердің қыр-сырын үйрету өте күрделі жұмыс болды және бұл тәрбиені ұйымдастыру арнайы білім мен дайындықты қажет етті. Сондықтан балаларға осыған байланысты білім беру процесіне арнайы әскери білімі мен дайындығы бар адамдар тартыла бастады. Қоғамның әлеуметтік прогрессі балаларды егістік алқаптарын өлшеуге, су тасқынының алдын алуға, адамдарды әртүрлі аурулардан емдеуге үйрету қажеттілігін тудырды. Осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін қозғалысты ұйымдастыру нәтижесінде түрлі мектептер жұмыс істей бастады. Мектептерде ауызша білім берумен

қатар балалардың жазу дағдысын қалыптастыруға басты назар аударылды. Бастапқыда сурет салу өнері дамып, пиктографиялық жазу пайда болса, кейін көрші елдерден әкелінген әріптерді қолданатын жазу әдісі пайда болып, бұл әдіс тез тарала бастады. Орта мыңжылдықта арамей, Александр Македонский жаулап алғаннан кейін де белгілі бір кезеңдерде грек, сондай-ақ, парсы сына (миххат) жазулары қолданылды.

Согдиана және Бактрия мемлекеттерінің білім беру ерекшеліктерін ашуға арналған Венн диаграммасы.

Төмендегі диаграммамен салыстырыңыз. Сызбаның қиылыспайтын жерлеріне Согдиана және Бактрия мемлекеттерінің білім беру ерекшеліктерін жазыңыз. Шеңберлердің қиылысында екі пәнге де ортақ ақпаратты жазыңыз.

Согдиана

I мыңжылдықтың ортасына қарай арамей негізінде Авеста, Хорезм, Соғды, Кушан, Рун (Урхун-енисей), ұйғыр және тағы басқа жазулар пайда болып, оқу-ағарту ісін дамытуда маңызды рөл атқарды. Осы уақытқа қарай алғашқы қауымдық өмір сүру дәстүрі бірте-бірте дамып, әлемдік мәдениетте адамзат тарихында үлкен маңызы бар жаңалықтар ашылды. Қытайда қағаздың пайда болуы, Үндістанда санау мен ондық санау жүйесінің пайда болуы, Месопотамияда Жердің шеңберінің 154 градусқа бөлінуі және тәуліктің сағаттарға, минуттарға және секундтарға бөлінуін ойлап табылуы; Орталық Азияда Жерорта теңізі мен Үндістанды өзара байланыстыратын керуен жолының құрылуы, кейіннен Қытайдан Орталық Азия арқылы Жерорта теңізіне Ұлы жібек жолының ашылуы сияқты оқиғалар осы аймақтарды мекендеген халықтардың мәдениетінің дамып, жазуының таралуына себепші болды. Демек, біздің дәуіріміздің басында біз жоғарыда атап өткен арамей, грек, парсы сына (миххат) жазуы әліпбиі негізінде қалыптасқан Хорезм, Соғды, Бактрия жазулары қазіргі Орта Азия территориясында қолданылған.

Мемлекеттік мектептер, өнер мектептері.

Шамамен б.з.б. 484(480)—431(425) жылдары өмір сүрген грек тарихшысы Геродоттың Тарих кітабында ежелгі парсылардың, сақтардың және массагеттердің ағарту іс-әрекеттері туралы маңызды мәліметтер береді. «Парсылардың ең құрметтейтіні – батылдық» дейді ғалым. Тиісінше, олар ұлдарымен мақтанатын. Сондай-ақ, патша жыл

сайын кімнің көп баласы болса, сол адамға сыйлықтар мен сәлемдеме жіберетін. Балалардың жас ерекшеліктеріне де мән берді. Ер балаларды бес жастан жиырмаға дейін үш-ақ нәрсе үйреткен: атқа міну, садақ ату, шешендік. Бала бес жасқа дейін әкесіне көрсетілмей, әйелдердің қолында өскен. Баласы өлсе, әкесі қайғырмасын деп осылай жасады. Ұлдары әрқашан ата-анасын сыйлаған, оларға құрметсіздік жасамаған. Олар мұндай жағдайды некесіз туған немесе тастанды балалардан ғана күтуге болады деп есептеді. Сонымен қатар, Геродот парсылар үшін өтірік айту мен қарызға бату ұят саналғанын айтады. Олар өзендерді киелі санаған. Сондықтан олар өзен суына түкірмеген, тіпті қолдарын да жумаған. Геродоттың бұл мәліметінен көрініп тұрғандай, ата-бабаларымыз ұлдарын ержүрек, туған жерін нағыз қорғаушы, қайратты да батыр етіп тәрбиелеуге үлкен мән берген. Жас жігіттер мен қыздардың ғана емес, әйелдердің де ерлігі туралы ойларды грек философтары жазып қалдырған. Мысалы, Плутарх парсы әйелдері туралы айта отырып, мынадай оқиғаны келтіреді: Кир патша парсыларды Астиаг патша бастаған мидиялықтарға қарсы соғысқа бастағанда, олар шайқаста жеңіліс тапты. Парсы жауынгерлері қалаға қарай қаша бастайды. Жау оларды қуып жетіп, қаланы басып алмақ болғанда, әйелдер оларды қарсы алуға қақпадан шығып: «Ей, ынсапсыз пенделер, қайда қашып бара жатырсыңдар? Енді туған жеріңе қайтып, тығыла алмайсың! Әйелдердің бұл қылығына төтеп бере алмаған парсылар соғысқа қайта оралып, жауды шегінуге мәжбүрледі. Осы оқиғаны еске алу үшін Кир мынадай заң шығарды: Осы қалаға аяқ басқан кез келген патша әрбір әйелге біреуден алтын теңге беруі керек. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрғандай, жас жеткіншектерді ерлік, адалдық, батырлық қасиеттерді бойына сіңірумен қатар, атқа мінуге, садақ атуға баулуды қалыптасқан дәстүрлер мен жағдайлардың өзі талап етті. Сондықтан да байырғы ата-бабаларымыз балаларды өз халқының бостандығы мен елінің тәуелсіздігін қорғаушы етіп тәрбиелеген. Плутарх сонымен қатар, Александр Македонскийдің байырғы халықтармен жақындасу үшін македондықтар мен жергілікті халықтардың әдет-ғұрыптарын үйлестіруге тырысқанын атап көрсетеді. Осы мақсатта ол отыз мың баланы іріктеп алып, грек тілін, македондықтарға тән әскери өнердің қыр-сырын үйретуді бұйырды. Осы мақсатқа жету үшін көптеген жаттықтырушылар тағайындалды.

Бұл елде грек әліпбиінің кейінірек қабылданғаны сол кезеңде көптеген мектептердің ашылуы және жергілікті халықтың балаларының да сонда білім алуы дәлел. Соғды жазба ескерткіштерінің ішінде В.Б.Хен анықтаған және «Ескі хаттар» деп атаған құнды деректер біздің дәуіріміздің басында қалыптасқан соғды жазуы туралы мәліметтер береді. Бұл дереккөздер Дунхуан (Шығыс Түркістан) қаласының маңындағы сауда ауылында тұратын соғды көпестерінің (саудагерлерінің) туған жері Самарқанға жазған жеке хаттарынан тұрады. Император Ян Лидің (615-617) елшісі Вэй Сзидің баяндамаларында Самарқанд қаласында құрылған тәлім-тәрбие туралы мәліметтер де кездеседі. Самарқандтың білікті саудагерлері бала бес жастан асқанда саудаға үйрете бастайды. Ол оқуды үйренумен қатар сауда-саттықты да үйретті. Қытайдың тағы бір тарихшысы Сюань Цзан Самарқанд халқының имандылық пен әдептілік ережелерін ұстануы өзгелерге үлгі болғанын атап өтті. Осының барлығы ерте заманда балаларды бес жастан бастап қалай тәрбиелегендігі туралы мағлұмат береді және оқу-тәрбие процесінің негізгі мақсаты оларды практикалық өмірге дайындау болды. Бұл мәліметтер ерте заманда сауат ашу мектептерінің болғанын, онда балаларды оқытатындығы, мектептен тыс жерде балалардың арнайы жаттықтырушылар әскери-дене жаттығуларымен айналысып, белгілі бір қолөнердің қыр-сырын меңгергендігін көрсетеді. Сондай-ақ, сонау көне дәуірде қалыптасқан білім мен тәрбие туралы құнды мәліметтерді халық ауыз әдебиеті үлгілерінен: мифтерден, батырлық эпостардан, жырлардан, аңыздардан, мақал-мәтелдерде айтылған ойлардан аламыз. Өйткені, халық даналығының жарқын үлгісі болып табылатын ауызша ауыз әдебиеті халық педагогикасына тән тәрбиелік тәжірибелерді жинақтайды. Алғашқы адамдардың табиғат пен қоғам туралы түсініктері, әдет-ғұрыптары, қоғамдық қарым-қатынастарының мазмұны ауызша ауыз әдебиетінің көне жанрларының бірі мифтерде көрсетілген. Мифтердің кейіпкерлері жақсылық жеңіп, қараңғылық жеңіп, жарық сөзсіз өмір сүруі үшін зұлымдықпен күреседі, жақсылық пен бақытқа толы өз жерлерін жасайды. Көптеген мифтердің кейіпкерлері - адам болып кейіптелген құдайлар. Алғашқы дәуірдегі адамдардың арман-мақсатын, ой-өрісін, мақсат-мүддесін нұрландыруға қызмет еткен көптеген аңыздар бізге ең көне ескерткіштер «Авеста» мен Әбілқасым

Фирдаусидің «Шахнамасы» арқылы белгілі. ***«Авеста» – ең көне дәуірдің мәдени жазба ескерткіші.***

«Авеста» ағартушылықтың ең көне жазба ескерткіші ретінде біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтардың ортасында ертедегі ата-бабаларымыз жасаған ерлік тақырыбына байланысты ауызша да, жазбаша да ұрпақтан-ұрпаққа жеткен көптеген аңыздар мен аңыздар бар. Егер бұл аңыздар зардуштизм дінінің қасиетті кітабы «Авеста» мазмұнына енбесе, бізде олар туралы ешқандай мәлімет болмас еді. Авестаны кім жасағаны туралы әртүрлі көзқарастар бар, оның ішінде белгілі шығыстанушы ғалым Е.Е. Бертельстің айтуынша, бұл еңбекті 1278 жылы Райд Заратушт ибн Бахрам ибн Пәжду есімді адам жазған. Бұл идея Зардуштнама эпикалық поэмасында айтылған кейбір идеялар негізінде туындады. Атап айтқанда, эпоста Авеста мен Зендті Зардушт жасауы, оның дүниеге келуі, кейінгі өмірі туралы айтылады. Яғни, Зардушт ибн Бахрам ибн Пәждудың «Пахлави» деп аталатын жазуымен жазылған Зардушт кітабы (Дастаннан үзінді). Ол – барша данышпандарды асырап алған және шеберлердің шебері, ұстаздардың ұстазы. Онда дүние жүзіндегі оқиғалар, ата-бабалардың істері, патшалар туралы жазбалар бар. Онда Зардушт әлемге бақыт әкелген Авеста мен Зенданың хикаялары бар. Сондай-ақ, Зардуштың анасынан дүниеге келуі және одан кейін болған оқиғалар бұл кітап қазір пенделер үшін ескі және оны ешкім оқи алмайды. Бұл эпопеяны 1760 жылы атақты француз ғалымы Анкетиль Дю Перрон латын тіліне, кейін француз тіліне аударған. Дастанды ағылшын тіліне Иствих аударған. Ф.А.Розенбергтің француз тіліндегі аудармасы да кейінірек жарық көрді. Эпоста келтірілген мәліметтерді Зардушт ибн Бахрам ибн Пәжду қандай дереккөздерге сүйенгені туралы мәлімет жоқ. Дегенмен, зерттеушілер эпопеяны жазуда автордың екі маңызды дереккөзді – Авестаның жоғалған Читрадат (он екінші) және Спент (он үшінші) нұсхаларынан пайдаланғанын мойындайды. Дармстеттер Зардушт алғашқы адам Гайомард туралы аңызға айналған әңгіменің мифтік қаһарманы, халық қиялының туындысы екенін айтады. Аңыз бойынша ол надандық символы жыланмен соғысып өлген. Оның үш ұлы болды, олар үш топтың негізін қалады - діни қызметкерлер, сарбаздар және егіншілер. Қолданыстағы деректерге, сондай-ақ, соңғы жылдары жарияланған мәліметтерге қарағанда, зардуштилік Шығыс халықтары

ұстанған ежелгі діндердің бірі болып саналады. Бұл діннің негізін салушы Зардушт («Сары шапан иесі» дегенді білдіреді), дін оның атымен аталған. Зардушт шамамен б.з.д. 570 жылы дүниеге келген және 77 жасында намаз оқып жатқанда жауының діни қызметкері өлтірген. Зардушт өз заманында екі құдай идеясын алға тартты. Ол бірте-бірте пайғамбар дәрежесіне көтеріліп, өзін Ахура-Мазданың елшісі, яғни Жоғарғы Құдай деп жариялайды. Зардушт дүниені жақсылық әлемі және зұлымдық әлемі деп екіге бөледі. Бұл екі дүниенің арасында бір-біріне қарама-қарсы идеялар басым болып, олардың арасында үздіксіз күрес болады. Зардушт негізін қалаған дін оның көзі тірісінде көптеген елдерге тарады. Алайда, Зардушт қайтыс болғаннан кейін зардуштілік идеялары кеңірек тарай бастады. «Авеста» біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырдың соңы мен IV ғасырдың басында жасалған, уақыт өте келе қайта өңделген ұзақ уақыттың туындысы болып саналады. Барлық дереккөздер бұл жұмыстың б.з.б. I ғасырда толық кітап күйінде аяқталғанын ерекше атап өтеді. Батыс, орыс, өзбек ғалымдары бұл еңбектің мазмұнын жан-жақты талдауға тырысты. Расында да, Авестада адам баласының белгілі бір жүйеде кемелдікке жетуі туралы ағартушылық ойлар айтылған. Бұл еңбектің идеялары арқылы біз ерте заманда елімізде өмір сүрген халықтардың табиғи, ғылыми, тәрбиелік, әлеуметтік көзқарастары туралы маңызды мәліметтер аламыз. Авеста діни сипатымен қатар, пәлсапалық, саяси, филологиялық, оқу-ағарту, тәрбие мәселелерін де қамтитын шығарма. Әбу Райхан Беруни «Ежелгі халықтардың ескерткіштері» атты еңбегінде зардуштілік дінінің ежелгі Хорасан, Парсы, Ирак, Балхтан Сирияға дейін тарағанын айтады. Әзірбайжан ғалымы М.Рафилий «Әзербайжан әдебиетінің қысқаша тарихы» (1-том, Баку, 1943, 2-3-беттер) кітабында Авестаны тек Әзірбайжан әдебиетінің рухани мұрасы деп таниды. Тарихшы В.М.Авдиевтің пікірінше, Авеста деп аталатын ежелгі діни жинақтың алғашқы бөліктері дәл Орталық Азияда пайда болған деуге толық негіз бар. Расында, еңбекте келтірілген кейбір риуаяттар осыған куә. Аңыз бойынша, зардуштіліктің алғашқы Қасиетті оты Хорезмде жағылған. Авестада сипатталған Айриана Вайжо елі Хорезм болуы мүмкін. Бұл елде Ахура-Мазда Зардуштқа көрініс берген. Авестада сақталған аты аңызға айналған Айриана Вайхо елінің сипаттамасы Хорезмнің географиялық жағдайына толық сәйкес келеді. С.П.Толстов сонымен

қатар, Авестаның ең көне бөлігі Орта Азияда (Хорезмде) б.з.б. I мыңжылдықтың бірінші жартысында жазылғанын атап көрсетеді. Авестада құдайлар мен батырлар туралы халықтық эпостық аңыздар туралы көптеген құнды мәліметтер бар. Шығармада бейнеленген құдайлар мен батырлар Орталық Азия елдерінде және олармен көршілес Иран мен Ауғанстанда әрекет етеді. Авестадағы гимндеде сондай бір өлкені сипаттайды: — Шалғындары мен суы мол, мал шаруашылығына қажеттінің бәрін өндіретін биік таулары бар, күшті басшылар басқарған қалың әскер, оның терең және батпақты көлдері, кемелер жүзетін кең өзендері Искат пен Порта, Моур (Марв), Харова (Герат), Гоу Соғдыға және Хвойрезмге (Хорезм) тарапынан пысқырып ағады (Яшт X, 14). Мұнда айтылған жерлердің сипаттамасы мен атаулары басқа да бірқатар аспектілерімен бірге ежелгі зардуштизм дінінің осында, Әмудария алабында пайда болғанына еш күмән келтірмейді. Зардушт біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда өмір сүрген. Хорезмде өмір сүрген малшылар әулеті Спитама руынан болған. Әкесі Паурушасп пен анасы Дугдова жылқы және түйе шаруашылығымен айналысқан. Көптеген құдайларға табыну мен құрбандықтар малдың жойылуына, сондай-ақ, әртүрлі тайпалар арасындағы қақтығыстарға әкеліп соқтыратынын көрген Зардушт мұның алдын алудың жолдарын іздеп, осы мақсатта өз ілімін насихаттай бастайды. Бірақ ру көсемдері оның ілімі мен айтқан идеяларын ұнатпайды. Құдайдан түскен аян арқылы Зардушт көпқұдайшылыққа қарсы монотеизмді (жалғыз құдай ұғымы) насихаттай бастайды, күшті үкімет орнатады, жер бетінде тұрақты бейбітшілік орнату үшін күреседі және ізгілік құдайы Ахура-Мазданы қорғайды. Зардуштың жаңа ілімін өз тайпасының мүшелері арасында таратуын қаламаған тайпа көсемдері оны қудалады. Осы қуғын-сүргінге байланысты ол Райға (Иран) қашып, сонда дінін толық дамыта алды. Ол Авестаны Виштасп (Гуштасп) патшаға сыйлайды. Патша Виштасп оның қамқоршысы болады. Виштасптың бұйрығымен храмдар (отхана) салынып, зардуштілік идеялары кеңінен тарай бастады. Зардушт Гуштасп патшаның уәзірінің қызы Хававиге үйленіп, одан үш ұл – Исфаватра, Урвататнара, Хварачитра және үш қыз – Френи, Трити және Поуричисталарды көргенін жазады. Виштасптың бұйрығымен 1200 тараудан тұратын Авеста алтын тағына жазылып, патша сарайына (патшаның өрт сөндіру бөліміне)ұсынылды. Авестаның кітап тәрізді

мәтіні біздің эрамызға дейінгі он екі мыңдай иленген өгіз терісіне алтын әріптермен жазылған. Бұл көшірме Ескендір Зұлқарнайын жаулап алғанға дейін Истахр қаласында сақталған. Ескендір Истахрды жаулап алғаннан кейін «Авестада» баяндалған медицина, астрология, ғылым және даналық салаларындағы идеялар грек тіліне аударылып, қалған идеяларды қамтитын беттер өртенді. Бұл Зардушт кітабы бізге екі данада жетті. Бұл көшірмелердің біріншісі - Вендидадседе, яғни Қасиетті Вендидад деп аталатын дұғалар жинағы. Бұл кітапта Ясна мен Виспередтер бар. Екінші кітап, біріншісі сияқты, Вендидад, Ясна және Виспередтерді қамтиды, сонымен қатар, түсіндірмелер береді. Түсіндірме аудармасы Занд (түсіндірме дегенді білдіреді) деп аталады. Шығарманың түсіндірме нұсқасы Авеста мен Занд немесе Занд Авеста деп аталғаны да сондықтан. Екінші нұсқа бойынша «Авеста» шығармасы мынадай бөліктерден тұрады:

1. Вендидат. Бұл бөлім 22 тараудан тұрады және негізінен Ахура Мазда мен Зардушт арасындағы сұрақ-жауап әңгімесі түрінде жазылған. Онда зұлым рухтар мен алыптарды жеңу туралы әңгімелер, күнәлардан тазарту ережелері және мифологиялық элементтер бар. Типтік белгісі талқыланатын бөлігі – алпауыттарға қарсы жасалған заң мәтіні, яғни заңнаманың мазмұны. Заңда зұлымдықтың бейнесі болған алыптарға менсінбей қарау керектігі айтылған. Ахура-Мазда елге жақсылық пен жақсылық әкелсе, Анхра Ману (Ахриман) өз жеріне зұлымдық әкеледі.

2. Висперед. Ол 24 тараудан тұрады және дұға әндерін қамтиды.

3. Ясна. Ясналар 72 тараудан тұрады. Діни қызметтерде, сондай-ақ, құрбандық шалу рәсімдерінде айтылатын әндер, құдайларға арналған гимндер және т.б. иасналарды құрады. Бұл бөлімнің 17-тарауы Готтар деп аталады. Готтар Авестаның ең көне бөліктері болып саналады.

4. Яшттар. Яшттарға зороастризм дінінің құдайлары мен құдайларының құрметіне айтылатын 22 ән (гимн) бар.

5. Кіші Авеста (Хурда Авеста, Хвартак-апастак). Күнге, айға, Ардвисураға, Митраға, отқа және басқа құдайларға арналған шағын дұға (гимн) мәтіндерінен тұрады. Зардуштизмнің идеялары туралы сөз болғанда, олардың әділ өмірлік және этикалық элементтерге негізделгенін атап өткен жөн. Адам мен оның қоғамдағы орны арасындағы қарым-қатынас мәселесі готтардың мазмұнында

көрсетілген. «Авестаның» тәрбиелік мәні зор. Жоғарыда айтылғандай, Зардушт ежелгі тайпалар өкілдерінің діни сеніміне айналған көзқарастардың мазмұнына реформа жасады. Зардушттизмнің прогрессивті идеялары Ахура-Мазданың (Құдіретті Құдай) дүниедегі барлық әділеттілік пен ізгіліктің жаратушысы екендігі. Анхра Мани (Зұлым рух) барлық зұлымдықты жасайды. Авеста мазмұнына қатысты бізге жеткен үзінділерде айтылған пікірлердің мәніне сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: Вендидадтың алғашқы үш тарауы жердің халық өміріндегі маңыздылығын жырлайды. Мысалы, бірінші тарауда зұлымдық пен дұшпандық үстемдік еткен елдерді жіктей отырып, Ахура-Мазда Бейбітшілік пен Әділет елінің негізін салушы, Анхра Мани надандық дәнін себуші ретінде түсіндіріледі. Шығармада осындай 16 ел туралы айтылған. Авестада кейінгі кезеңдердегі әділет жерінің аттары:

1. Арьяна Веджа – Хорезм немесе Аракс өзенінің жағасындағы жер немесе Аму мен Сырдарияның атырауы.

2. Гава-Соғдиана.

3. Моуру (Маргав)-Маршана (қазіргі Мари қаласы орналасқан аудан).

4. Бахти-Бактрия (Балх).

5. Нисая – Парфияның астанасы Ниса.

6. Харой-Исфахандағы жер.

7. Хнента-Гуркания.

8. Xaraxvaiti-Garut (Araxoziya bilan bog’liq).

9. Хетумант – Гильменд ойпатындағы провинция.

10. Рагамидиядағы қала. Рай Тегеранға жақын.

11. Чахра – Хорасандағы жер.

12. Варна – Оңтүстік Каспий аймағы.

13. Xapta Xindav – Инда, Пенджаб бассейндерінде орналасқан аймақ.

14. Рангха өзені – мифологиялық өлке.

Ежелгі түркі халықтары ескерткіштеріндегі тәрбие туралы ойлар Түркі халықтарының жазба тәлім-тәрбие ескерткіштерінің өзіндік ерекшелігі бар және педагогика тарихында, атап айтқанда, жас ұрпақты тәрбиелеуде үлкен маңызға ие.

Халықтық педагогика эмпирикалық білім саласы ретінде.

Қоғамдық педагогика – халық бұқарасы арасында үстемдік ететін тәрбиенің мақсаттары мен міндеттері туралы көзқарастарды білдіретін практикалық педагогикалық білім мен тәжірибе саласы. Халықтық педагогиканың тәрбиелік әлеуеті деп қазіргі мектептік және отбасылық тәрбие жүйесінде балалар мен оқушыларды тәрбиелеудің мақсаттары мен міндеттерін шешу үшін халықтық тәрбие тәжірибесінен эмпирикалық педагогикалық білім, ақпарат, біліктілік, дағдылардың қажеттілігі (қолайлы жағдай жасау) түсініледі. Халықтық педагогиканың дидактикалық әлеуеті деп жастарды білім мен практикалық дағдылармен қамтамасыз етуде, оларды шығармашылық жұмыс әдістерімен қаруландыруда, дүниетанымын дамытуда, қазіргі ұлттық мектептегі тәрбие үрдісінде адамгершілікті жетілдіру идеалдарын меңгеруде бұқараның эмпирикалық педагогикалық тәжірибесін қолданудың қолайлылығы түсініледі. Мысалы, халық арасында қалыптасқан ұлттық қолданбалы өнерді оқыту әдістемесін халық педагогикасының дидактикалық мүмкіндіктерінің шеңберіне жатқызуға болады. Атап айтсақ, ганч пен ағаш оюын, зергершілікті, музыкалық аспаптар жасауды, қыш бұйымдарын жасауды және тағы басқа көптеген практикалық қолөнерді меңгерудің халық шеберлері мен қолөнершілерінің тәжірибелері арқылы жасаған өзіндік әдістері, стильдері, құралдары бар. Оларды ұлттық мектептердегі еңбек тәрбиесі сабақтарында немесе үйірме жұмыстарында оқушыларға білім мен практикалық дағдыларды беру үшін пайдалануға болады.

Өзбек халық поэтикалық шығармашылығында отбасында, бала өмір сүретін ортада балаға адами қасиеттерді тәрбиелеудің ежелден бері келе жатқан ерекше, сан алуан әдістері мен құралдарының бар екені анық. Жоғарыда айтылғандай, халық шығармашылығы халық педагогикасында да мынадай тәсілдер арқылы қолданылады: түсіндіру, үлгі көрсету, дағдыландыру (үйрену, жаттықтыру), сұрау, тілек айту, жалыну, кеңес беру, көндіру, жігерлендіру, мақұлдау, алғыс айту, дұға ету, мадақтау (нақты жол тілеу), тыйым салу, ұрысу (ұрысу, келемеждеу), күштеу, сөгіс айту, сөгу, қорқыту, кешірім сұрау, балағаттау, лағнеттеу, ұрып-соғу әдістері болғанымен, жастардың бойындағы адами қасиеттерді тәрбиелеуде негізінен мынандай тәсілдер қолданылғаны байқалады: өсиет айту, үлгі ету, мақұлдау мен мақтау, мадақтау, марапаттау, айыптау – қарғыс айту, денемен жазалау.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Бастауыш білім беру педагогикасы пәнінің тарихы мен дамуы жайлы баяндаңыз.
2. Ең көне жазба ескерткіштердегі тәрбие мәселелері қандай дәріптелген?
3. Білім және педагогика тарихын кезеңге бөлу мәселелері туралы не білесіздер?

14-ТАҚЫРЫП: VII ҒАСЫРДАН IX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ТӘРБИЕ МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАР.

Жоспар:

1. Ислам діні тарағаннан кейінгі Мовароуннахрдағы білім беру жүйесі. Мұсылман мектептері мен медреселеріндегі тәлім-тәрбие мазмұны.
2. Хадис бағыты. Имам әл-Бұхари, ат-Термизи және басқа да хадис ғалымдарының Хадис ғылымын құрудағы үлестері. Имам әл-Бухаридің «Әс-Сахих» және «Әл-Адаб әл-Муфрад» еңбектерінің адамның рухани кемелдігін қалыптастырудағы рөлі. Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» шығармасы. Хазірет Хожа Бахауддин Нақшбанд, Қожа Абдухалық Ғиждувани туралы дереккөздер.

Ислам діні тарағаннан кейінгі Мовароуннахрдағы білім беру жүйесі. Мұсылман мектептері мен медреселеріндегі тәлім-тәрбие мазмұны.

Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет» (XII ғ.) Бұл еңбең алғашқы сопылық философия мен исламдық дүниетаным көрініс тапқан діни-дидактикалық өлеңдер жинағы. Ахмет Яссауи – сопылық әдебиеттің ірі өкілі, әйгілі ақын, есімі күллі ислам әлеміне мәшһүр болған ғұлама-ойшыл. «Диуани хикмет» («Парасаттылық» немесе «Даналық кітабы») есімді өлеңдер жинағы — түркі халықтарының XII ғасырдан сақталған әдеби ескерткіш. «Даналық кітабын» зерттеушілер М.Ф.Кепрүлү–заде, А.К.Боровков, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, Э.Р.Рустамов, Н.М.Маллаев, Г.Ф Благова т.б. «Диуани хикметтің» қазақ тіліне

тәржімалануы жолында: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи, Р.Сыздық, Б.Сағындықұлы сынды ғалымдар зор үлестерін қосты. «Диуани хикмет» — исламның діншариғат жолдарын дидактикалық мазмұнда поэзия тілімен бейнелеген жыр жинағы. «Даналық кітабы» адамзатты адамгершілікке, туыстастыққа, бауырмалдылыққа, ізгілікке, имандылыққа шақырып, мұсылман дінінің сүннет, қағидалары мен шарттарын, Алланы танудың жолдарын баяндайды. «Диуани хикметтің» сопылық ағымның философиялық ой-пікірлері: әділдік жолына түсу, ақиқатты іздеп табу, адамның рухани өмірінің таза болуы. Шығыс халықтарының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ой-санасы, сол кездегі ғылыми-әдеби, мәдени ортаға сүйене отырып, дінтану ғылымы болып табылатын Хадис әдебиетіне, тіпті өмірге сіңісіп, соларға сүйене отырып жасау, ойлау заңдылық деп саналды. Осы тұрғыдан келгенде, **Шығыс классикалық әдебиетінде хадистерге** негізделген тәлім-тәрбие, имандылық, әдеп мәселелеріне қатысты әдеп пен хикметтің ескірмейтін бірқатар туындылары пайда болды. Осы тұста халықты тура жолға шақырып, дана ойларымен күллі әлемді таң қалдыратын ғұламаларымыз туралы сөз етпекпіз.

Имам Исмаил әл-Бухари

«Сахих» мектебінің негізін қалаушы – ең кемел әрі әйгілі хадисші Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари. Имам Исмаил әл-Бухари хадис ғылымында «Әмір-ул-мүминин» және «Имам әл-мұхаддисин» («Барлық хадис ғалымдарының жетекшісі») құрметті атақтарына ие болды. Ол 810 жылы 13 мамырда (кейбір деректерде 810 жылы 20 шілдеде) (хижраның 194 жылы шәууал айының 13 күні) Бұхарада дүниеге келген. Бала кезінде жетім қалды. Алғашқы сауаттылығын мектепте оқып жүріп, 10 жасында араб тілінде жазылған кітаптарды пайдаланып, хадистерді жеткізушілерден ауызша есту арқылы жаттай бастады. Ғалым хадис ғылымын асқан ынтамен, қызығушылықпен зерттеді. Ол Абдулла ибн әл-Мубарак және Уақи' ибн Жәррах сияқты ғалымдар жинаған хадистерді жатқа білген, хадисшілер туралы айтыстарға да қатысқан.

Мұхаммед ибн Иса ат-Термизидің ақыл-ойының, есте сақтау қабілетінің, есте сақтау қабілетінің өткірлігіне байланысты имам Исмаил әл-Бұхари оны шәкірт ретінде ғана емес, әріптес, пікірлес, дос ретінде де құрметтеген. Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи ұзақ сапарында

қайнар көздерден оқыған немесе хадисшілерден естіген хадистерді жинақтау арқылы кітаптар құрастыра бастады. Ол 863 жылы еліне оралып, кітап жазумен қатар шәкірттерді өзі оқытты.

Ғалымның оннан астам еңбектері бар екені белгілі. Олардың ішінде «Әл-Жәмеъ әс-Сахих» («Сахих жинақ»), «Әш-Шамоил ән-Нәбәуия» («Пайғамбардың ерекше қасиеттері»), «Әл-Илал фи-л-Хадис» («Хадистердегі кемшіліктер мен ауытқулар туралы») сияқты еңбектер бар. Мұхаммед ибн Иса ат-Тирмизи жазған еңбектерінде айтылған хадистер имам Исмаил әл-Бұхари жеткізген хадистер сияқты адалдық, әділеттілік, имандылық, тақуалық, тазалық, еңбекқорлық, мейірімділік, жанашырлық, ата-ананы құрметтеу, үлкенге құрмет, ата-ананы құрметтеу сияқты асыл мұраттарды насихаттайтындықтан, тұлғалық білім мен тәрбиені ұйымдастыруда маңызы зор.

Ислам әлемінің әйгілі әулиелерінің бірі, Нақшбандия тәртібінің негізін қалаушы Қожа Бахауддин Нақшбанд біздің заманымыздың 1318 жылы наурыз айында Бұхара облысы, Қаған ауданы, Касри Хиндуван ауылында дүниеге келген. Халық арасында Бахауддин, Бахауддинжан, Қожа Бахауддин, Бахауддин Балогардон, Балогардон, Ходжайы Бузрук, Шахи Нақшбанд деген аттармен танымал. Хожа Бахауддин Нақшбандтың шын аты – Мұхаммед. Деректерде оның әкесі мен атасының аты Мұхаммед болғаны айтылады. Бахауддин Нақшбандтың тегі әкесі жағынан хазірет Әлиге, анасы жағынан хазірет Әбу Бәкір Сыддыққа дейін жалғасады. Ол Қожаның ұрпағы болғандықтан, оның есімінен бұрын Қожа сөзін қолдану әдетке айналған. Ол жас кезінде әкесімен бірге кимхобты әшекейлеу өнерімен айналысқандықтан Нақшбанд лақап атымен танымал болған. Ол кезде мата тігіп, көйлек тігіп, кестелі кілем тоқығандарды нақшбандтер деп атаған. «Бахауддин» сөзі «Дін нұры» дегенді білдіреді. Бұл кейін Хожа Нақшбандқа берілген мақтаныш атақ. Бахауддин Нақшбанд көзі тірісінде бірнеше пірлерден тәлім алған. Бірінші пірі Қожа Мұхаммед Бабайи Самоси болды. Қарт шейх бұл жас шәкірттің тәрбиесін өзінің орынбасарларының бірі Әмір Сайд Кулолға тапсырады. Тариқат тарауында білгенін үйреткен соң шәкіртіне рұқсат береді. Бахауддин білім іздеп Нахабқа, яғни қазіргі Қарши қаласына Йассауия тариқаты шейхтерінің атақты өкілдерінің бірі Құсам шейхке барады. Ол одан үш ай оқиды. Бахауддиннің бұл пірге деген ықыласы жоғары болған, сол тұста Құсам шейх оны өз

баласындай танып, мүридіне деген шексіз құрметінің арқасында өмірінің соңына дейін Бұхарада болып, осында дүние салған. Деректерге қарағанда, ол Қожа Абдулхалиқ Гиждуваниден (1103-1179) рухани білім алған. Бахауддин Нақшбандтың өмірі негізінен Бұхара мен оның айналасындағы ауылдарда өтті. Ол тек өз еңбегімен күн кешіп, біртүрлі өмір сүрді. Ол қызметші де, құл да ұстамаған. Ол өз ілімін жасауда Юсуф Хамадани мен Абдулхалық Гиждуванидің теорияларына сүйенеді. Оның ілімінің түпкі ұраны: «Жүрек – Алламен, қол – еңбекпен». Сопылықтағы кез келген басқа тәртіп сияқты, Хожаған-Нақшбандия тәртібі де өз идеяларын, тәртібін, амалдары мен анықтауларын қалыптастыруда өте көне дәстүрлерге сүйенді. Дегенмен, бұйрықтың бүкіл мәні оның негізгі ұраны: «Жүрек - дос, қол - еңбек» және басқа он бір ережемен анықталады. Бұл ережелер «тамшылар» дегенді білдіретін «расхалар» деп аталды. Рашалар Юсуф Хамадани, Абдул Халиқ Гиждувани және Бахауддин Нақшбандқа негізделген.

Нақшбандия «алтын тізбек»:

Нақшбандия дереккөздерде «силсиләт аз-заһаб», яғни «алтын тізбек» деп аталады. Ол келесідей қалыптасады:

• Әлемнің Иесі Мұхаммед (с.ғ.с.) (570-632).

• Хазірет Әбу Бәкір Сыддық (р.а.) (573-634).

• Хазірет Салман Фарси (Аллаһ оған разы болсын) (578-657).

• Хазірет Қасым ибн Мұхаммед (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) (605 жылы қайтыс болды).

• Хазірет Имам Жағфари Садық (рахматуллаһи алейһ) (702-765).

• Сұлтан әл-орифин Баязид Бистами (Алланың құпиясы) (875 ж.).

• Шейх Абул Хасан Харақани (Құдайдың құпия рухы) (963–1033).

• Шейх Әбу Әли Формади (Құдайдың құпиясы) (962–1055).

• Хазірет Хожа Юсуф Хамадани (Алланың құпиясы) (1049-1141).

• Хазірет Хожа Абдулхалиқ Гиждувани - Ходжаи Жахон (1103-1179).

• Хазірет Қожа Ариф Ревгари - Мохитобан (құдайлық құпия) (1317 ж.).

• Хазірет Хожа Махмуд Анжирфағнави (илаһи құпия) (1317 ж.).

• Хазірет Қожа Әли Рометани (илаһи құпия) (1326 ж.).

• Хазірет Қожа Мұхаммед Бабайи Самоси (құдайлық құпия) (1354 ж.).

• Хазірет Хожа Сайид Әмір Кулол (Алланың сыры) (1370 ж. өлген).

• Хазірет Хожа Бахауддин Нақшбанд Бухари (Алланың рухы) (1318–1389)

Юсуф Хамадани берген ұрандар:

• Hush dar dam (Әр тыныс алғанда сергек бол).

• Назар бар қадам (Әр қадамын ескеріп).

• Сафар дар ватан (Туған жерде жүру).

• Хилват дар анжуман.

Абдулхалиқ Гиждувани берген ұрандар:

• Йоткард (Алланың есімін жатқа қайталау);

• Бозғашт (жүрегімен Аллаға бет бұру);

• Нигохдошт (шаһада айтқан кезде есте жинау, қиялды бөлмеу);

• Жад (салық төлеуші әрқашан Алланы еске алуы керек).

Бахауддин Нақшбанд тағайындаған ұрандар:

• Вукуфи замани (заманнан хабардар болу);

• Вуқуфи адади (зікірде ададты (санды) ұстану, яғни зікір бір демде қанша рет зікір айтады);

• Вукуфи әл-Қалби (жүрек Алла Тағалаға әрқашан дайын). («Мир Араб» жоғары медресесінен алынған дереккөздерден).

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ислам діні тарағаннан кейінгі Мовароуннахрдағы білім беру жүйесі. Мұсылман мектептері мен медреселеріндегі тәлім-тәрбие мазмұнын айтыңыз.
2. Хадис ғылымының пайда болуы және оның тәрбиедегі рөлі қандай екен?

15-ТАҚЫРЫП: ШЫҒЫС ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІНДЕГІ БАСТАУЫШ БІЛІМГЕ ҚАТЫСТЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Жоспар:

1.Шығыс Ренессансы туралы мәліметтер. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениеттің дамуы.
2.Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары мен оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.
3.Шығыс Ренессансы және ондағы адам мәселесінің көрінісі Берунидің дидактикалық ойлары. Ферғани шығармаларындағы тәрбие мәселелері.
4.Экономиканың, мәдениеттің, ағартушылықтың дамуы.

Шығыс Ренессансы туралы мәліметтер. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениеттің дамуы.

Шығыс Ренессанс мәдениетінің Батыс Ренессанс мәдениетінен бұрын пайда болғаны ақиқат. Қайта өрлеу дәуірі Еуропада алғаш рет XIV ғасырда басталса, оның Шығыстағы, әсіресе Орталық Азиядағы тамыры біздің дәуіріміздің басынан басталады. Қайта өрлеу дәуірі тудырған бұйымның материалдық және рухани жақтарына үңілсек, ***қайта өрлеу дәуірі*** – сыртқы әсерлердің немесе ішкі мәдени-ғылыми процестердің әсерінен жаңа, прогрессивті мәдени құбылыстың, жаңаша ойлаудың, жаңа дүниетанымның және жаңа, прогрессивті мәдени құбылыстың пайда болуы. Қайта өрлеу дәуірін осылай анықтап, оның пайда болу факторларының белгілі бір кезеңде революциялық өзгерістер әкелгенін ескерсек, Шығыстағы, әсіресе қазіргі Өзбекстан аумағындағы Қайта өрлеу дәуірі Кушан империясы дәуірінен басталды деп айта аламыз. Кушан империясы мәдени үдеріс пен әлеуметтік ортаны түбегейлі өзгертті. Қазіргі Өзбекстанның Шығыспен мәдени байланыстары, әсіресе, буддизмнің негізгі мәдени құбылыс ретінде пайда болуы және осы кезеңде басталған адамның рухани тазару процесі қайта өрлеу дәуірінің, яғни мәдени өмір мен ойлауды түбегейлі өзгерткен жаңа құбылыстың тамырын көрсетеді. ***Ренессанс мәдениеті хронологиялық тұрғыдан алғанда кең ұғым, сонымен бірге ол үлкен аумақтағы мәдени процесті қамтиды.***

Шығыс ренессансы мәдениетінің көнелігі туралы сөз қозғағанда Қытайдың Ренессанс мәдениетінің көне екені де ескеріледі. Қытайдың Ренессанс мәдениеті біздің заманымыздың VII-VIII ғасырларында пайда болды. Бұл кезеңдегі қытай философы Хань Юу (768-824) нағыз гуманизм идеалын уағыздап, бұрыннан бар «адамзатқа деген сүйіспеншілік» идеясын ғана емес, сонымен бірге «баршаға деген сүйіспеншілік» идеясын да алға тартты. Бұл идея Қытайдың Ренессансын тудырды. Бұл идеяны академик И.Н.Конрад ұсынды. Қайта өрлеу дәуірін барлық елдерде – Шығыста да, Батыста да сипаттайтын бір фактор бар. Тағы да И.Н.Конрад бұл фактор ауыл мәдениетінен қала мәдениетіне көшу екенін айтады. Дегенмен, Шығыстағы Ренессансты Еуропадағы Ренессанспен бірдей санауға болмайтынын да ескерген жөн. Еуропадағы ***Қайта өрлеу дәуірі қоғамдық-саяси салада күрт бетбұрыс әкелді.*** XIV ғасырдағы Италиядағы және XV– XVI ғасырдағы басқа елдердегі өзгерістер соның бір мысалы. Өндірістің дамуы Еуропадағы Қайта өрлеу дәуіріне де қатты әсер етті. Ал, Шығыста қоғамдық-саяси процесс өз бағытымен, өз бағытымен, табиғи қалпында жалғасты, сондықтан Қайта өрлеу дәуірі ең алдымен өзінің өткен тарихы негізінде құрылды. Екіншіден, ғылым мен мәдениет ежелгі дәстүрлер мен шығыс ғылымының ықпалының нәтижесінде пайда болды. Бұл ретте шығыс ғылымы мен мәдениеті бір-бірін теріске шығармай, бір-бірін байытып, бір-біріне ықпал ететінін де ескеруіміз керек7

Орталық Азиядағы Қайта өрлеу дәуірін үш кезеңге бөлуге болады:

1. IX–XII ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі.
2. XIV–XV ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі.
3. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы: Қайта өрлеу.

Бірінші кезең (IX–XII ғасырлар) арабтар жаулап алғаннан кейін болды. Бұл кезеңдегі Қайта өрлеу дәуірінің негізгі белгілері мыналар:

Зайырлы ғылымдарға ұмтылу, бұл салада күрт бетбұрыстар жасау және ғылым нәтижелерін адамзат мүддесіне қызмет ету;

Әлемдік деңгейдегі ғылыми жаңалықтардың пайда болуы және оның негізін құру;

Діни-философиялық сеніммен толыққанды тұлға тәрбиелеу мәселесін үйлестіру;

Араб жаулап алуына дейін болған *мәдени (тіл мәселесі) және саяси (әсіресеб мемлекет құру) дәстүрлері* арабқа дейінгі мәдениетті жаңа көзқараспен пайдаланған Қарахан әулеті тұсында жаңа мағынаға ие болды. Орта ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірінің бұл кезеңі әлемдік мәдениет тарихындағы ең жарқын беттердің бірін құрайды. Әл-Фарабидің сан қырлы ғылыми қызметі, Әл-Берунидің жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардағы ашқан жаңалықтары, Ибн Синаның медицина, философия, логика туралы еңбектері осы кезеңде пайда болғанымен ғана емес, Орталық Азияның мәдени өмірінде күрт бетбұрыс жасағанымен де назар аудартады. Бұл ұлы ғалымдардың ашқан жаңалықтары бұл кезеңді Орталық Азия Қайта өрлеу дәуірінің бастауы ретінде белгіледі. Қайта өрлеу дәуірінің ғылыми-мәдени өмірі, бір жағынан, тарихи сахнаға адам тұлғасын дәріптейтін кезең ретінде енуімен, екінші жағынан, қайта өрлеу дәуірінің кейінгі кезеңдерінің іргетасы болғанымен де маңызды. Екінші кезең – XIV–XV ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі монғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңмен байланысты. «Бұл кезеңнің Қайта өрлеу дәуіріне тән ерекшеліктері қандай? «Тарихи кезең деп айтуға болмай ма? деген сұрақ туындауы мүмкін. Бұл ғасырлар тарихи тұрғыдан моңғол шапқыншылығының зардаптары айқын көрінген кезең болды. Дегенмен, моңғол шапқыншылығы тек жағымсыз салдармен ғана емес, Орта Азия мәдениеті тарихында, әсіресе, әдеби процесте күрт бұрылыстар мен құлдыраулар кезеңін де қалдырды. Монғол шапқыншылығы Алтын Орданың пайда болуына әкелді. Сонымен бірге бұл мемлекеттің тарихи «төлқұжаты» деп атауға болатын Алтын Орданың бірегей мәдениеті мен әдебиетін жасады. Өзбек әдебиеті ең алғаш Алтын Орданың мәдени ортасында пайда болды десек қателеспейміз. Ендеше, Алтын Ордадағы мәдени-әдеби ортаны Қайта өрлеу дәуірімен қандай белгілеріне қарай байланыстырамыз? Ол үшін аналогия ретінде Батыс Ренессанс мәдениетін қолданамыз. Қайта өрлеу дәуірі Батыс Еуропа елдерінің мәдени тарихындағы орта ғасырлардан жаңа дәуірге өтуді білдіретін басты белгі болып саналады. Дәл осындай анықтаманы моңғолдар құрған Алтын Орда мәдениеті мен әдебиетіне де жатқызуға болады. Өзбек (жалпы түркі) әдебиетін толық мағынада жаңғыртып, ескі өзбек тілін дамыту әрекеті Алтын Ордада басталды. Парсы және араб әдебиетін өзбек тіліне аудару Алтын Ордада

өркендеді. Алтын Орданың құрамына солтүстік-шығыста Хорезм, Бұлғар губерниясы, солтүстігінде орыс князьдіктері, оңтүстігінде Қырым мен оның жағалауындағы қалалар, Дербентке дейін созылып жатқан Кавказ, тіпті Баку, батыста Днестрден басталатын далалар, шығыста Батыс Сібір мен Сырдария етегіне дейінгі жерлер кірді. Дәл осындай дәстүр бұл аймақтардың бәрінде де болған. Алтын Орда түркі халықтарының өмірінде мәдениет ошағына айналғаннан кейін мұның бір оңды тұсы мәдени өмірдің Орта Азиядан Алтын Ордаға ауысуы болды. Әрине, бұл көшу тарих ағымымен үндес, табиғи процесс болды. Алтын Орданың әдеби ортасы мұсылман мәдениеті мен ислам дінін тарату мақсатында пайғамбарлар тарихына арналған еңбектердің алғаш өзбек тілінде жасалуымен ерекше. ***Насируддин Бурхануддин Рабғузидің «Қисас Рабғузи» (710\|1310) және Махмуд ибн Әли әс-Сарайдың «Нахжул-фародис» (Жұмаққа апаратын ашық жол) (761\|1361) шығармалары осының жарқын мысалы. «Қисасул-әнбияның» «Қисас Рабғузий» сияқты өзбек тіліндегі көптеген көшірмелері бүгінде түрік мұражайлары мен кітапханаларында сақтаулы. Бұл шығармалардың біразы Алтын Орда тұсында жасалған. Бұл «Қисасул-әнбияның» көпшілігі парсы тілінен жасалған аудармалар.*** Әрине, Қайта өрлеу дәуірі, А.Ф.Лосевтің пікірінше, адамның жер бетінде өмір сүруін растауға тырысуы. Алайда, адамның жер бетінде тіршілігі тек күн көру, күн көру, түрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру деп түсінбеу керек. Қайта өрлеу мәдениеті кез келген тұрмыстық өмірден асып түседі. Ояну, біз жоғарыда атап өткен үш кезеңнің қайсысына қарамастан, ең алдымен ойлаудың өзгеруі болып табылады. Ойлаудың өзгеруі адамның рухани, психикалық, физикалық және жалпы материалдық еркіндігін білдіреді. Қайта өрлеу дәуірінің эстетикасы осыны талап етеді. Бұл ояту кезеңдері үшін біз атап өткен негізгі қағидалар. Шығыс Ренессансы мәдениеті өз шеңберінің ішінде қалмай, бүкіл адамзаттың жетістігіне айналды. Шығыс жетістіктерінің Батысқа таралуына Византия мәдени әлемінің де ықпалы зор болғанын тарихи деректер көрсетеді. Қолайлы сыртқы және ішкі жағдайлар Шығыс мәдениетінің дамуын қамтамасыз етті. Сонымен бірге Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің мәдениеті өз аясында қалып қоймай, жалпы адамзаттың жетістігіне айналды. ***Әлішер Науаи шығармашылығы Қайта өрлеу дәуірінің екінші кезеңін үлкен шыңға жеткізді. XV***

ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірі өзінің «Хамсасымен», эпостарындағы биік гуманистік идеяларымен, тарихи-ғылыми еңбектерімен ерекшеленеді. Өзбек әдебиетін жоғары деңгейге көтеріп, өзбек әдеби тілін жасап, ғылымның сан алуан салаларына – тарихқа, философияға, музыкаға, өнерге қамқорлық жасау арқылы XV ғасырдағы мәдени ортаны түбегейлі өзгертті. Батыс Еуропада классикалық әдебиеттің халық тілінде жасалуы Қайта өрлеу дәуірінің ең үлкен жетістіктерінің бірі болған деседі[6]. Әлішер Науаидың еңбегі мен қызметінің арқасында ғана XV ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірі Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің тарихында ерекше орын алады. Алайда, Науаи заманындағы Қайта өрлеу дәуірін, атап айтқанда, Науаи шығармашылығының XV ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірін тудырғанын жоғарыда айтылғандармен шектеп қою жеткіліксіз. «Хамса» поэмасы Қайта өрлеу дәуірінің ең жарқын туындысы ретінде шыққанын айта кеткен жөн. «Хамса» жазуымен емес, Науаи эпостарына қайта өрлеу дәуірінің романтизмін енгізуімен ерекшеленеді. Әсіресе, Фархад образындағы идеал адам бейнесі де *Қайта өрлеу дәуірінің идеалы.* Ол көптеген қолөнерді үйренеді, әкесі ұсынған тағын қабылдамайды, Ширинге деген сүйіспеншілігі оны ерлік істерге баулиды, Хұсраумен пікірталаста өзінің рухани артықшылығын көрсетеді, т.б. Бұл қасиеттер Шығыс пен Батыс әдебиетіндегі Ренессанс қаһармандарына тән идеалды қасиеттер. Сонымен қатар, Науаи өзінің «Фарход пен Ширин» дастанында ежелгі ойшылдардың есімдерін атайды. Ханзада Фархадтың таланты ежелгі грек ойшылдарының беделімен салыстырылады, ал, грек философтары басқа дәуірдің адамдары үшін басқаша кейіпте, басқа уақытта, басқаша ойлау тәсілі үшін XV ғасырға дейін барады.

Қайта өрлеу дәуірінің Шығыс пен Батыста өзіне тән заңдылықтары бар. Демек, Науаи дастандары да Еуропаның ортағасырлық эпостарының айырмашылығын түсінуге көмектеседі. Мысалы, ортағасырлық Германияда «Ғашық Роланд», «Роланд туралы ән» сияқты эпостар бар. Бұл эпостардың қаһармандары орта ғасырлардағы рыцарлар өмірін дәл бейнелейді, яғни олар нағыз рыцарь ретінде бейнеленіп, сол дәуір тұрғысынан рыцарьдың реалистік бейнесі салынған. Қайта өрлеу дәуірі эпостарының кейіпкерлері романтикалық

---

[6] В.М.Жирмунский. Сравнителное литературоведение. –Л.: “Наука”, 1979, стр.178.

[7] Н.И. Конрад. Средневосточное Возрождением Алишер Навои. – Избранне труд. “Наука”, М.: 1978, стр.94

сипатта бейнеленген. Бұл өздігінен түсінікті: Қайта өрлеу дәуірінде рыцарлар болған жоқ. Егер олар қандай да бір жолмен бейнеленетін болса, бейнелер қиялды жұмылдыруы керек еді. Дәл осылай романтикалық образ біздің дәуірімізге дейінгі IV–II ғасырлардағы XV ғасырдағы грек философтарын бейнелеу үшін өте маңызды болды. Қайта өрлеу дәуірінің ойлау тәсілі дәл осыны талап етті.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары және оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.

Ойшылдар ұсынған көзқарастар орта ғасырлар жағдайында адам, оның тәрбиесі, жеке тұлғаның жан-жақты қамтамасыз етілуін қамтамасыз ететін факторлар туралы гуманистік идеялардың мазмұнын байытып, барлық дәуірлер үшін бірдей маңызды рухани-адамгершілік концепцияның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Осы тұста халықты тура жолға шақырып, дана ойларымен күллі әлемді таң қалдыратын ғұламаларымыз туралы сөз етпекпіз. Әбу Наср әл-Фараби (873-950) – Таяу Шығыстың атақты ойшылы, ежелгі грек ғылымы мен философиясын Шығыста ең ірі таратушы, оның дамуына үлес қосқан ғалым. Фароби өз заманының бірқатар ғылымдарын терең зерттеп, әр салада ғылыми еңбектер жазды. Ол өз заманының тұңғыш философы, музыканты, ақыны, энциклопедисті ретінде танылды. Ол 160 тан астам шығарма жазды.

Философ Платон мен Аристотельдің барлық философиялық және философиялық, жаратылыстану - ғылыми еңбектеріне, Птолемейдің «Аспан денелерінің қозғалысы», Александр Афродиттің «Жан психологиясы», Галеннің «Медицина» туралы еңбектеріне, Эпикур, Евлид, Зенон трактаттарына шолулар мен түсініктемелер жазды. Ғылымның дамуына қосқан зор үлесі үшін Аристотельге «Бірінші ұстаз» атағы берілсе, әл-Фараби өзінің даналығы, Аристотельді білгені, энциклопедиялық ақыл-ойды дамытуға қосқан зор үлесі үшін «Әл-Муаллим ас-Сони», «Екінші ұстаз» және «Шығыс Аристотелі» атағын алған. Фараби адам кемелдікке жалғыз қол жеткізе алмайды. Ол басқалармен, олардың қолдауымен немесе қарым-қатынасымен байланысу керек деп санайды. Фараби тәрбиенің басты міндеті – қоғам талабына сай, соған қызмет ете алатын жетілген тұлға тәрбиелеу деп есептейді.

1. Шығыс Ренессансы және ондағы адам мәселесінің көрінісі Берунидің дидактикалық ойлары. Ферғани шығармаларындағы тәрбие мәселелері.

Фараби тәлім-тәрбиеге анықтама берген алғашқы ғалым болып саналады. «Тәлім» сөзі адамды оқыту, түсіндіруге негізделген теориялық білім беру; Тәрбие дегеніміз – белгілі бір кәсіпті меңгеруге қажетті теориялық ізгілікке, мінез-құлық нормаларына, практикалық дағдыларға үйрету дейді. Ойшыл мұғалімнің оқу-тәрбие процесіндегі рөлінің маңыздылығын атап көрсетеді. Мұғалімнің бойында мынадай қасиеттер болуы керек дейді.

- сезім мүшелері тамаша, есте сақтау қабілеті күшті, қозғыштығы, шешендік өнері, ғылымға деген сүйіспеншілігі болуы;

- ол ішіп-жеуден тыйылып, байлыққа құмар емес, адал, батыл болуы керек.

Фараби оқушының мінез-құлқына қарай оқу-тәрбие процесінде жұмсақ та, қатты да әдісті қолдану керек дейді. Біз Әбу Райхан Әл-Беруни (973-1048) және оның педагогикалық идеяларына тоқталамыз. Берун немесе Бурун сөзі сыртта дегенді білдіреді. Хорезмдіктер туған жерінен кеткендердің барлығына «Беруни» деген лақап ат қойған. Әбул Фазл Байхақи оған «Беруни» деген лақап атын қолданбайды, тек «Әбу Райхан» деп атайды. Әбу Райхан «Мархабатты», «Шүкір», «Мейірімді» дегенді білдіреді. Әбу Райхан Беруни «Өткен күндердің ескерткіштері», «Үндістан», «Геодезия», «Минерология», «Ат-Тафхим», «Хорезм ұлылары», «Заң Масъуди», «Фармакология» сияқты еңбектерінде адам тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген, бірқатар дастандарында араб тілінен түрік тіліне аударған. Ғалым жастарды білімді болуға шақырады. Білікті де санатты педагог ретінде ол оқуға деген көзқарасты былайша атап көрсетеді: Ілім мекемесіне қадам басқан сайын адастыратын жат қылықтардан, адамды соқыр жағдайдан, қатып қалған дәстүрден, сараңдықтан, өз билігің үшін күрестен таза болу керектігін айтады. Мамандықтың жастарға ауа мен судай қажет екенін, олардың болашағы соған байланысты екенін айтады. Осы мақсатта жастарды тынымсыз еңбек етуге, шыдамдылыққа, жігерлі болуға, сонымен бірге еңбекқор болуға шақырады. Үндістанның ұлы мемлекет қайраткері ***Джавахарлал Неру*** Беруни шығармаларын оқығаннан кейін былай деп жазды: Грек философы әл-Беруни философияны зерттеп, үнді философиясын зерттеу

үшін санскрит тілін үйрене бастады. Әл-Беруни педагогиканың философиялық мектебін құрды. Оның педагогикалық қызметіндегі басты мәселе адам және оның бақыты, білімі, кемелдігі болды. Бтруни адамды табиғаттың бір бөлігі дейді. Жаратылыстану және қоғамдық ғылымдарды оқуда ол «өзім көрмейінше сенбеймін» деген ұранмен өмір сүрді.

Экономиканың, мәдениеттің, ағартудың дамуы.

Надандықпен күресте Орта Азияның ұлы энциклопедист ғалымы Ибн Синаның (980-1037) тәлім-тәрбие, имандылық саласындағы мол мұрасы қашанда маңызды болды. Ғалымдар мен педагогтар ұлы ойшылдың білім туралы ойларын жүйелі түрде зерттеп, қолдануда. Ибн Сина «Әдеп туралы трактат», «Міндет туралы трактат», «Тазалық туралы трактат», «Тәнді бақылау», «Әділет туралы трактат», «Саламон және Ибсол», «Хай ибн Якзан», «Мекен-жайды басқару», «Хикмет бұлақтары», «Құс туралы трактат», «Данышпанднама» сияқты еңбектерінде білім мен тәрбие мәселелерін көтерген. Ибн Сина ата-ананы бала тәрбиелеудегі алғашқы тәрбиеші деп есептейді. Шығармаларында ол бала тәрбиесіне кішкентай кезінен тәрбиелеу тиістігін ұқтырған. Ғалым ата-аналарға мынадай кеңес береді: Ол ерте жастық шағында балалардың әрекетшең, заттар мен оқиғаларға құмар болатынын, олардың мінез-құлқы мен әдеттерін қалыптастыруда идеялық және дене тәрбиесінің үлкен рөл атқаратынын айтады. Ойшыл өзінің «Медицина заңдары» атты шығармасында адамның әлеуметтік мәнін, сонымен бірге, оның тәрбиесін, тәрбиенің алуан түрлі формаларын, міндеттерін, мақсаттарын көрсетуге көңіл бөлген. Ибн Сина адамдарды жәннатқа жетелейтін тіл, тозаққа апаратын тіл дейді. Тіліміз арқылы кез келген нәрсеге қабілеттіміз. Ол «Парасат ғылымы» атты еңбегінде тіліміз арқылы жақсы адамдар екенімізді, тіліміз арқылы өсекші, сараң, көреалмаушылық және басқа да бірнеше қасиеттерге ие екенімізді айтады.

Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезмидің ғылыми мұрасы: Алгебраның атасы - Орта Азияның ұлы ғалымы Әбу-Абдолла Мұхаммед Хорезми. Әбу-Абдолла Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми әл-Мәджуси 780 жылы шамасында Хиуада туып, 850 жылы шамасында Бағдатта қайтыс болған. Оның ныспысы, яғни фамилиясына тіркестірілген жер аты, Хорезмде туғанын көрсетеді. Обсерваторияда Хорезми аспан денелерін

зерттейді. Зерттеулердің нәтижесі «Астрономиялық таблицалар» атты әйгілі еңбегінде жарияланады. Хорезми Жер меридианының ұзындығын анықтау жұмыстарын да басқарды. Бұл үшін Тадмор мен әр-Раққа қалаларының аралығы өлшенді. Меридианның бір градусқа келетін доғасы 111815 метр болып шықты. Қазіргі өлшеулер бойынша бұл доға 110938 метр. Сонда дәлсіздік бір проценттен кем. Хорезми - ұлы географ. Оның «Китаб сурәт әларда» - «Жер түрлері жайындағы кітабы» араб географиясының негізгі арқауы болды. Бұл еңбектің де түпнұсқасы сақталмаған, дүние жүзінде XI ғасырда жазылған жалғыз ғана арабша көшірмесі бар. Көшірме 1878 жылы табылған, оны 1926 жылы чех географы Мжик бастырып шығарған. Хорезмидің даңқын дүние жүзіне жайған, есімін тарихта мәңгі қалдырған еңбектері-математикалық шығармалары. Бұлардан бізге жеткені екі кітап: «Китаб әл-джәм уә-т тафриқ би-хисаб әл-үнді» - «Үнділер есебі бойынша қосу мен азайту кітабы» және «Әл-Китаб әл- мұхтасар фи хисаб әлджәбір уәл-мүкәбәла» - «Әлджәбір мен уәлмүкәбәла есебі жөніндегі қысқаша кітап». Біріншісінде арифметика, екіншісінде алгебра баяндалған. Ғалымның арабша «әл-Хорезми» деген фамилиясы латын, грек, испан, итальян, француз тілдерінде айтқанда «Алгоризмус», «Альхоризмус», «Алькарезмус», «Альховаризмус», «Альгоритмус», «Алгоритми» болып, мүлде өзгеріп кеткен. Арифметиканы Хорезми үлгісімен жазған авторлардың кітаптары «Алгоритми айтады» деп басталатыны сондықтан. Арифметика ережелері «алгоритм ережелері» немесе қысқаша «алгоритм» деп аталған. Европа тілдерінде «тм» мен «фм» ауыса береді, мысалы: математика-мафематика, арифметика-аритметика, логарифм - логаритм. Сол себепті «алгоритм» орнына «алгорифм» деп те айтылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1.Шығыс Ренессансы туралы мәліметтер. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениеттің дамуы туралы баяндаңыз.

2.Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары мен оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану жайлы ойыңызды білдіріңіз.

16-ТАҚЫРЫП: ШЫҒЫС ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІЛІМДЕРІ, ТӘРБИЕЛІК-АДАМГЕРШІЛІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Жоспар:

1.Шығыс педагогикалық біліміндегі тәрбиелік-адамгершілік еңбектердің пайда болуы.

2. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік», Жүсіп Баласағұн Хас Хажибтың «Құтты білік» еңбегі – түркі тілінде жасалған тәлім-тәрбиеге арналған алғашқы еңбек ретінде.

3.Унсурулмаоли Кайқауыстың «Қабуснамасы» насихаттамасы алғашқы шығарма ретінде.

4.Ахмет Йүгінеки (12 ғ.) «Ақиқат сыйы» («Хибатул-хақайық») еңбегінде білімге қатысты мәселелердің көрінісі.

Шығыс педагогикалық ілімінде тәрбиелік-адамгершілік еңбектердің пайда болуы Шығыс ағартушылық дәуірінде рухани-ағартушылық білім саласындағы басты мәселе адам тәрбиесі мәселесі болғаны белгілі. Сондықтан білім беру мәселелеріне үлкен көңіл бөлінді. Дидактикалық еңбектерде адамның адамгершілік-рухани кемелденуі, оның шығысқа тән жоғары деңгейге көтерілу мәселесі жетекші идея болды. Адамгершілік идеясы, адамды дәріптеу тәрбие туралы жасалған еңбектердің негізгі өзегі саналды. Бұл идеяны, яғни адамгершілік идеясын жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде жоғары адамгершілік әдеттерді, адами қарым-қатынас пен қасиеттерді қалыптастыруға жетелейтін тәрбиені жүзеге асыру маңызды мәселе ретінде қарастырылды. Адамгершілік идеясы жоғары адамгершілік қасиеттерді білдіргендіктен, Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің философиясы мен педагогикасында тәрбиелік-адамгершілік бағыты маңыздылыққа ие болды. Адамгершілік мәселесі философтардың да, ұлы ойшылдардың да, тарихшылардың да, ақын-жазушылардың да назарында болды. Моральдың теориялық және практикалық мәселелерін талдайтын тәрбиелік моральдық трактаттар пайда болды. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (1072-1074). Бұл еңбек барша түркі тілдерінің алғашқы сөздігі болатын. Ортағасырлық түрколог Махмұд Қашқаридің “Диуани лұғат-иттүрк” (Түркі тілдері сөздігі) еңбегі түркі дүниесіне ортақ мұра және ежелгі тіл жәдігері. Бұл

еңбек араб тілінде жазылған түркі сөзінің аудармалары. Бұл еңбектен қазақ және түркі тіліне ортақ лексиканы көреміз. Махмуд Қашқаридың “Диуани лұғат ит-түрк” (Түркі тілдерінің сөздігі) атты еңбегі 11 ғасырдың (1072-1074 жылдары жазылған) ескерткіші. Бұл сөздік тұңғыш рет 1915-1917 жылдары Түркияда үш том болып жарық көрген болатын. Кейінірек оны түрік ғалымы Бесім Аталай араб тілінен түрік тіліне аударып, 1939, 1940, 1941 жылдары үш кітап етіп жариялады. Бұл сөздіктің қазақ тіліне аударылуына қазақ зерттеушілері де, лингвистері де ат салысып келеді.[1;48-б]

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (1069-1070). Бұл еңбек - Түркі әлеміндегі алғашқы саяси-дидактикалық поэма. «Құтты білік» дастанында мемлекет басқару, билік, адамгершілік мәселелері қарастырылады. Унсурулмаоли «Қабуснама»сы, Ахмед Йүгінекидің «Хибатул-хақайық», Насирий «Ахлоқи Насирий», Саъдидің «Гүлистанында», Абдурахмон Жами, Мир Әлішер Науаидың «Махбуб ул-қулубы», Джалолиддин Давани, Хусайн Воиз Кашифий сияқты ғұламалардың ағартушылық және өнегелік еңбектері, жоғарыда атап өткеніміздей, адам тұлғасын рухани-адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру мәселесін шешу саласында жасалған таза педагогикалық еңбектер ретінде елеулі мәнге ие. Бұл тәрбиелік, өнегелі еңбектерде адамның рухани жетілуінде жоғары адамгершіліктің маңызын ғылым атап көрсетеді. Өйткені, біз қарастырып отырған кезеңнен бастап сауат ашу «Құран» мен «Хадис» оқумен, олардың нұсқауларын меңгертумен қатар жүргізілді. Тиісінше, «Құран»дағы және хадистегі кеңестер ғалымдардың да, жазушылардың да шығармашылығына әсер етті. Хадистердің ықпалына байланысты жалпы адамзаттық қасиеттерге ерекше мән берілді. Оларда алға қойылған исламның маңызды белгілері: адалдық, жомарттық, мейірімділік, қайырымдылық, қарапайымдылық, білімге ұмтылу, мінез-құлық ережелері, адамгершілік нормалары, т.б. өз көрінісін тауып, шығыс әдебиетіне, оның ішінде тәрбиелік, өнегелік шығармаларға әсер етті. Хадистерде айтылған ой-пікірлер негізінде тікелей тәрбиелік, өнегелі еңбектер жасалды. Хадистердің әсері Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік»нен басталып, Унсурулмаоли Кайқауыстың «Қабуснамасы», Ахмет Йүгінеки «Ақиқат сыйы» («Хибатул-хақайық»), Саъдидің «Гүлистанында», Мир Әлішер Науаидың «Махбуб ул-қулубында» және басқа да еңбектерінде

көрінеді. Идеясы да, мазмұны да, формасы да соның айғағы. Мысалы, «Құран», «Хадисте», тағылымдық-адамгершілік дастандарда ғылымға анықтама берумен қатар жүріс-тұрыс ережелері, өмір сүру әдептері қамтылған. Қорыта айтқанда, шығыстық білім мен тәрбиеде ғылымды насихаттау, мінез-құлық ережелері исламдық қағидаларға негізделсе, тәрбиелік-адамгершілік еңбектердің мазмұнының ұқсастығы олардың қандай рухани негізге сүйенетініне байланысты. Мысалы, Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» еңбегін педагогика тарихындағы тәрбиелік-адамгершілік әдістемеде жазылған барлық еңбектердің ірге тасы деуге болады. Ж.Баласағұни өмірі жайында мәлімет аз. Ол 1015-16 жылда Қыз-Орду атымен белгілі Баласағұн қаласында дүниеге келген. Бұл қаланың орналасқан жері жөнінде түрлі пікір бар. Бірі Жетісу, Шу жағалауында десе, екіншісі Жамбыл облысының аумағында дейді. Кейбір деректерде Баласағұн Қарахан мемлекетінң қолөнер сауда орталығы болғанын айтады. Баласағұни - ақын,ойшыл. Ол 85 тараудан тұратын «Құтты білік» атты кітап жазған. Кітапты Шығыс патшалары көшіртіп алып оқитын болған. Оған «Түркі шаһнамасы» деген атақ берген. «Құтты білік» поэмасы - ең алғаш, ең көне, түркі тілінде жазылған шығарма. Ол-түркі тектес халықтарға ортақ өлеңмен жазылған трактат. Онда жалпы адамзат баласын ғасырлар бойы толғандырып келген ізгі мұраттар, оқу,білім,тіл өнері,ел басқару,тұрмыстық мәселелер қамтылған. Кітап ақыл-өсиет, өнеге-уағыз үлгісінде жазылған. Баласағұни осы кітабы арқылы Ұлы Хас Хажиб (сарай министрі) атағын алған. Біздің заманымызға келіп жеткен көне түркі жазба ескерткіштерінің арасында араб әліппесімен жазылған жадыгерліктердің алатын үлесі өте үлкен. Мұндай нұсқалар негізінен орта ғасырларда жарық көрген. Ескі түркілік мұралардың зерттеушілер мойындаған ең басты ерекшелігі – олардың бүкіл түркі халықтарына ортақтығы. Солай бола тұрса да, ескерткіштер тілінде, бір-бірімен салыстырғанда едәуір дәрежеде айырмашылықтар бар. Бұлай болу себебі, әлбетте, әдебиет, ғылым туындыларының әр ғасырда, әр мемлекет, әр қағандықта әр түрлі көлемде жазылғанынан. Алдарына қойған мақсаттары мен пайдаланған жанрлары да әр бөлек болғандығынан. Тарихи жазба ескерткіштердің қай-қайсысы да өз деңгейінде жан-жақты зерттелмегендіктен, олардың тіліне түрколог ғалымдар тарапынан осы кезге дейін дәл ғылыми анықтама берілмей

келеді. Мысалы, Қарахан мемлекетінің ғылым әлеміне кеңінен танымал ескерткіштері – «Диван-у луғат-ит турк» пен «Құтты білік» әлеуметтік яғни династиялық қатысына қарай – хақан, боғрахан тілінде, тайпалық қатысына қарай – қарлұқ тілінде, тарихи-мәдени белгісіне және жазба-әдеби дәстүріне қарай – қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деп есептеледі. Аты шулы зерттеуші А.Н.Самойлович XI-XVI ғасырларда Орта Азияда, Мәмлүк Египетінде пайда болған бүкіл түркі ескерткіштері бір әдеби дәстүрде, бір әдеби тілде хатқа түскен деп мәлімдеген. Бұған керісінше белгілі түрколог Әмір Нәжіп бір ғана XIV ғасырда Алтын Орда мен Египетте жарық көрген мұраларды бірнеше әдеби тілде – 1) ескі түрікмен әдеби тілінде; 2) оғыз-қыпшақ әдеби тілінде; 3) қыпшақ-оғыз әдеби тілінде жарық көрген деп санайды. Дәл қазір түркологтар арасында «Махмуд Қашғаридің «Диван-у луғат-ит турк», Жүсіп Баласағунидің «Құтты білік», Ахмед Йүгінекидің «hибатул хақайық» ескерткіштері қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған» деген пікір үстем. Біріншіден, «қарлұқ» деген сөз, тарихшылардың дәлелдеуінше белгілі бір тайпаның аты емес, дерексіз жалпы есім. Бірнеше этностың жинақ атауы. Осы көне сөздің лексикалық мағынасына, семантикалық мазмұнына назар аударсақ, «Қарлы таудың төңірегінде тұрушылар» деген мәнде жұмсалғанын байқаймыз. Қарлы тау деп отырғаны қазіргі Алатау емес пе?! Алатаудың төңірегінде тұрғандар, негізінен, үйсіндер мен қаңлылар екендігі жалпы жұртқа белгілі. Бұлармен оғыздардың араласуы – шынын айтқанда кейінгі тарихи фактор. «Қарлұқ» атауын өзбектер мен ұйғырларға таңған Н.А.Баскаков. Осы атаудың өзі ғылыми дәлдігі болмағандықтан ғылыми жұртшылықты адастырып отыр. Енді қосарланған «қарлұқ-ұйғыр» атауына келсек, субъективизмнің иісі аңқиды. Бұған дәлел ретінде айтыла-айтыла аксиома болып кеткен академик-тарихшы В.В.Бартольдтің мына сөзін келтірсек те жеткілікті. «Қарахан мемлекетінің қарауындағы халық өздерін ұйғырмыз деп атамаған. Демек, Жүсіп Баласағунидің жазғандары ұйғыр тілінде емес». Бұл тұжырымның жалғыз ««Құтты білік»ке ғана емес, аталған үш жадыгерліктің үшеуіне де қатысы бар. Бұл жерде көптеген ескерткіштерді ешқандай дәлелсіз ұйғырлар мен өзбектерге танудың әділетсіздік екенін айта кеткелі отырмыз. Екіншіден, лингво-статистикалық, лингво-текстологиялық зерттеулер жүргізу арқылы кез келген ескерткіштің тілін дәл анықтауға болады. Өйткені, мұндай

орасан зор жұмыс бүкіл түркологтар атсалысқанда ғана жүзеге асады. Дұрысы, әр нәрсені өз атымен атаған орынды. XI-XVI ғасырлар аралығында халық арасында тараған жазба әдебиеттің кез келген үлгісін Көне түркі әдеби тілінде бір әдеби дәстүрдің ықпалымен жазылған деп санасақ, қателеспейміз. Бұл сөйлемдегі «бір әдеби-дәстүр» деген тіркестің түсінік-мағынасы өте кең. Бұл ұғымға орта ғасырлардағы барлық ескерткіштерде кездесетін құдайға, пайғамбарға бадақ айту дәстүрі, араб-парсылық немесе түркілерге тән архаизмдік элементтерді көп я аз пайдалану, ақынның жазушының, ғалымның белгілі бір ұстанымдарды басшылыққа алды, яки алмауы сияқты толып жатқан мәселелердің барлығы еніп кетеді. Басқаша айтқанда бұл ұғым «әдеби тіл» деген қолданыстан әлдеқайда ауқымды. Ал «Көне әдеби тіл» деген түсінікке қазіргі әдеби тіл ұғымы тұрғысынан келу қисынсыз. Мәселе ертеректе бір әдеби дәстүрдің, бір әдеби тілдің әр түрлі аймақта, әр түрлі кезеңде сан алуан рең алып, өз ерекшеліктерімен көрінуінде. Нақтырақ айтқанда, көне түркі әдеби тілінің бірнеше тармақтары немесе вариантары болады. Мысалы, оғыз-қыпшақ, көне түрікмен, көне өзбек, қыпшақ-оғыз тағы басқа әдеби тілі деп жүргеніміз Еділ өзені бойында, Орта Азия мен Қазақстанда қалыптасқан көне түркі әдеби тілінің әр түрлі тармақтары немесе көріністері. Олардың қай-қайсысының да диалектілік негізі – белгілі бір тайпаның тілі. Біз әңгімелеп отырған Қарахан мемлекетінің әдебиетіне қай тайпаның тілі диалектілік ұйтқы болған? Біздіңше, арғу, чиғыл (чігіл) тайпалары. Мұны атышулы Махмуд Қашғаридің мәліметіне сүйеніп айтып отырмыз. Ол өзінің сөздігінде көптеген сөздердің тұсына лексикалық белгі қойып, ол сөз қай тайпа тіліне қатысты екендігін, оның өзге тайпаларда кездеспейтіндігін көрсетіп отырған. Қарахан әдебиетінде жиі және жаппай қолданылатын бір шоғыр сөздердің арғу, чығыл тайпаларының сөзі екендігі қалтқысыз дәлелделеді. Мысалы, *үрүң (ақ), ажун (дүние), йарлығ (жарлық), оң (сол емес), құм (құм), мүр (мысық) – чығыл сөздері болса, байат (құдай), тархан (лауазым атауы), қану (қайсы), чыған (кедей)* тағы осы сияқтылар арғу сөздері. Мұның үстіне арғу, чығыл тайпаларының Махмуд Қашғари көрсеткен фонетикалық, грамматикалық белгілері «Құтты білік» пен «hибат-ул хақаиқта» жеткілікті. Тарихи фактілер Қарахан мемлекетінің әдебиет туындылары Көне түркі тілінің арғу-чығыл вариантында жазылған деп айтуымызға

толық кепілдік береді. Атақты түрколог С.Е.Маловтың анықтауы бойынша «hибат-ул хақайиқ», «Құтты білік» ескерткішінен бұрын X ғасырда жазылған. Себебі, мұнда «Құтты білік» те ұшыраспайтын архаизмдік элементтер біршама дәрежеде көрініс тапқан. Кейінгі зерттеушілер оны XII ғасырдың аяғы, XIII ғасырдың басында дүниеге келген жадыгерлік деп таниды. Кейінгі көшірмешілердің «hибат-ул хақайиққа» лайықсыз көп түзету енгізіп жібергендігінен, зерттеушілердің көпшілігі ақиқатқа сәйкес келмейтін тұжырым жасапты. Біздің заманымызға Ахмед Йүгінекидің өз дәуірінде қағазға түскен бірде-бір көшірмесі келіп жетпеген. Кем есеппен алғанда, үш жүз жылдан кейін ғана әдебиет жанашыры Арслан Қожа Тархан деген кісі «hибат-ул хақайиқты» қайта қолға алған. Осы себепті оның алғашқы нұсқасына ұшан-теңіз өзгертулер еніп кеткен. Соның өзінде 1444 жылғы ұйғыр әліппесі нұсқасында қыпшақ сөздері біршама көп. Бір ғажабы ұйғыр жазуын араб жазуына аударған көшірмешілер қыпшақ сөздерін оғыз немесе ұйғыр, араб-парсы сөздерімен алмастырған. Лингвотекстологиялық зерттеулер мұндай өзгерістерді оп-оңай анықтай алады. Қысқасы, «hибат-ул хақайиқтағы» қыпшақ сөздері оғыз, ұйғыр, араб, парсы сөздерімен ауыстырыла берген. «Құтты білік»ке көлемінің аса үлкендігі себепті лингвотекстологиялық зерттеу жүргізілген жоқ. Дәл осындай орынсыз өзгерістер «Құтты білік»те де орын алған деп есептейміз. Алдынала зерттеулер «Құтты білік» ескерткішінде оғыз элементтерінің қыпшақ элементтеріне қарағанда көп екендігін көрсетті. Ал қарлұқ-ұйғыр элементтері әдеби дәстүр ыңғайымен еніп кеткен.

Унсурулмаоли Кайқауыстың «Қабуснамасы» насихаттамасы алғашқы шығарма ретінде. «Қабуснама» – 1082-1083 жылдар ішінде жазылған үлкен тәрбиелік мәні зор шығарма, орта ғасыр ойшылдарының тәлімдік идеяларының қалыптасуы мен даму тарихын және оларды оқутәрбие үдерісінде пайдалану мәселесі бойынша зерттеулерде отандық педагогика, психология ғылымдары саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізілді десек те, аталған ғылыми еңбектер сапынан «Қабуснамаға» қатысты арнайы зерттеуді ұшырата алмаймыз. Бұл У.Кайқауыс еңбегі мүлдем зерттелмеді деген де сөз емес. Шығыс пен Батыста «Қабуснама» ғалымдар назарын өзіне ертеден-ақ аударған. У.Кайқауыс ілімінің жекелеген қырлары көптеген ғалымдардың зерттеу

еңбектеріне арқау болған. Себебі, тәрбиенің өмірлік сипаты және табиғаты өткеннің мәдени тәжірибесі мен тәрбие аспектілерін Шығыс ойшылдарының мұраларынан іздеу керектігін байқатуда У.Кайқауыстың «Қабуснама»сындағы педагогикалық идеялар негізінде болашақ педагогтерді даярлауды теориялық тұрғыдан негіздеу, оны тәжірибеде пайдаланудың моделін жасау, әдістемесін әзірлеу, тәжірибеден өткізу – аса өзекті де қажетті мәселе. Біздіңше, егер «Қабуснама» мазмұнына ғылыми тұрғыдан талдау жасалынып, оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану әдістемесі әзірленсе, онда бұл еңбектегі тәрбие мәселелері туралы деректер болашақ педагог тұлғасын жетілдіруге нақты үлес қосар еді, өйткені бұл жағдайда болашақ педагогтардың руханиадамгершілік сапалары ұлғайып, кәсіби білімдері кеңейіп, біліктіліктері мен тағылымы арта түсері даусыз. Қуанарлығы, бүгінгі таңда У.Кайқауыстың «Қабуснама» туындысы алғаш педагогикалық зерттеу нысанына айналып, У.Кайқауыс дәуіріндегі әлеуметтік-мәдени жағдайлар мен «Қабуснаманың» ғылыми тұрғыда зерттелу жайы анықталуда. Бізді У.Кайқауыстың педагогикалық ілімінің идеялық бастаулары айқындалып, олар халық педагогикасымен сабақтастықта таразылануы қуантады. Кайқауыс өмір сүрген тарихи дәуір – экономиканың, әлеуметтік саяси өмірдің жақсы деңгейде және оқу-білімнің, ғылым мен мәдениеттің, тәлім-тәрбиенің жаңа сапада дамып, өркендеу кезеңі. Біздіңше, болашақ педагогтерді «Қабуснама» дағы педагогикалық идеялар негізінде даярлаудың әдістемесі У.Кайқауыстың педагогикалық идеяларын оқу-тәрбие жұмысында пайдалану, оның шығармашылық қабілеттерін тәрбиені ұйымдастырудың түрлі формаларында дамытуды жақсарту, яғни, студенттің адамгершілік-тұлғалық және кәсіби іс-әрекеті деңгейі тұрғысынан келу жиынтығын білдіреді. У.Кайқауыс ұлы Саманилер империясы құлағаннан кейінгі постсаманилер кезеңінде өмір сүріп, еңбек еткен. Бұл кезеңде өзара тартыс, соғыс тұсында Хорасан, Мавераннахр аймағындағы саяси кеңістікте Қарахандар, Газневилер, Селжұқтар, Гурилер сияқты түрлі феодалдық мемлекеттер пайда болғаны мәлім. Ал X-XI ғғ.-тарихи оқиғаларға бай кезең. Осы уақытқа тән басты ерекшелік – экономиканың ілгерлеп, мәдениет пен ғылымның гүлденуінің артуы. Тарихи деректерде Саманилер билік құрған тұста У.Кайқауыс дәуірінің саяси-қоғамдық өмірінде ислам дінінің беделі

жоғары болды. Орталық Азияда ислам дінінің өркендеп, қанат жаюы сол кездегі саяси жағдайлармен тікелей байланысты. Демек, У.Кайқауыс дәуірінде шындыққа жанасатын бір мәселе – ислам діні, ислам мәдениеті, ислам әдебиеті парсы, араб, түркілерге ортақ болған. Саманилер кезеңінің екінші жартысында ғылыми прозаға жаңа парсылық тіл кірігеді. Себебі араб халифатының екі ғасырға жуық саяси-мәдени үстемдігі салдарынан Иран жеріндегі парсы тілінің қолданыс аясы тарылып, жойылуға шақ болатын. Осы сәтте Саман әулетінің саяси аренаға шығуы парсы тілінің қайта тіріліп, кеңінен қанат жаюына оң ықпал жасайды. Иран ақындарына өз шығармаларын парсы тілінде жазуға мүмкіндік туды. Ә.Фирдоусидің әйгілі туындысы «Шахнаме» осы тұста туындап, автор «Шахнамені» парсы тілінде жырлаудағы мақсатын: «Отыз жылдай тауқымет шегіп ана тілімді тірілттім, Сол арқылы парсыларды өз тіліне жүгінттім» деген жолдар арқылы білдірді. Осы дәлелдер, парсы тілі мен мәдениетінің түркі халықтары территориясына таралып, түрікшеден басым түскенін ашуға негіз болады. У.Кайқауыстың «Қабуснамасы» да – осы игі бастама жемісі [8;9;19]. XI ғ. ғылым мемлекеттік билікке тәуелді болады. Билікке жаңа келген Селжұқтар Иран әдебиеті мен мәдениетінің өркендеуіне белгілі бір деңгейде ықпал етеді. Бірақ Орталық Азияда биліктер арасындағы саяси қақтығыстарға қарамастан үштіктің – араб, парсы, түркі халықтарының ғалымдары мен ақындары арасында білімалмасу мен рухани қарым-қатынас арта түспесе, кеміген жоқ. Керісінше тікелей қарым-қатынас салдарынан араб әдебиеті мен мәдениеті түркі халықтарына көбіне парсы ғалымдарының ықпалымен жетіп отырса, араб және парсылармен қатар түркі халықтарының да ұлттық сана- сезімінің оянуы осы дәуірге тән. Мәселен, Қорқыт ата, Ж.Баласағұни, М.Қашғари, А.Яссауи еңбектері – осының айғағы [10;12;13;14]. Десек те, Иран әдебиеті мен өнері, мәдениеті өзінің шарықтау шегіне Саманилер тұсында қол жеткізеді. Атап айтқанда, көркем сөз шеберлері – Рудаки, Дакики, ғалым-ойшыл әр-Рази, Ә.Фирдоуси, ғалым-жаратылыстанушы әл-Беруни, философ А.Нотили, энциклопедист ибн Сина, ойшыл-моралист ибн Мискавейх, медицина саласындағы танымал ғалым ибн Нух Камари, тарихшылар Абуфазл Балъами, Мухаммод Наршохилер Саманилер билік құрған дәуірде шығармашылықтарын дамытты. Бұл кезеңде педагогикалық-

дидактикалық прозаның ерекше дамуы ойлантады. Аталған бағыт бойынша У.Кайқауыстың «Насихатнаме» немесе «Қабуснамасы», Ансаридің «Насоехі» («Сентенции»), Газалидің «Насихат-ул-мулукі» («Назидания правителя») сияқты жеке шығармалары жазылды. Сондай-ақ, ғылым, әдебиет, ислам теологиясы, шешендік өнер мен тарих әулеттік үйлерден бөлек, ортағасырлық жалпыға танымал мәдени орталықтар медреселерде дамыды. Медресе ашудағы көрнекті өкілдердің бірі - Кайқауыстың замандасы, ғалым, жазушы, саясаткер, Селжұқ сарайының уәзірі Низамулмулк. Сондықтан X-XIII ғғ. медресе мектептік ұйымдардың жоғарғы түрі ретінде Орта Азияның барлық аймақтарына тарап феодалдық қалалардың сәулеттік келбетінің бір бөлігі болғаны таң қалдырмайды.

X-XI ғғ. Бұхара, Хорезм, Мерв, Нишапур, Балх, Газнада сан алуан медресе кітап қоймаларымен бірге қызмет етті. Бұл дәуірдің экономикалық, әлеуметтік, саяси, ғылыми және мәдени өмірі аса жақсы деңгейде дамыды. Ғалым-ойшылдар мен әдебиетшілердің, солардың бірі У.Кайқауыс дүниетанымының қалыптасуына себеп болған материалдық және рухани мәдениет салаларында үлкен жетістіктерге қол жеткізді. «Қабуснама» - ортағасырлық көрнекті ойшыл Унсурулмаоли Кайқауысқа әлемдік атақ пен сүйіспеншілік әкелген мәңгі өлмес туынды. Ол оқырманға халықтық тәрбиелік төлтума туынды ретінде әсер қалдырады. Автордың педагогикалық мақсаттағы баяндау тілі мен стилі өте әсерлі, қарапайым әрі жеңіл. У.Кайқауыстың мұндай стилді мақұлдап, қолдануының себебі баланың жас ерекшелік психологиясы мен жаңаны түсіну деңгейін ескеруімен және педагогикалық идеяларын анық әрі нақты жеткізу мақсатына байланысты. Сырластық мәндегі әңгімелер барысында ойшылдың лайықтысөз тіркестері мен ұғымдарды ұтымды қолдана білуінің өзінен бұл туындының 900 жылдық тарихына күмән тудырғандай.

«Қабуснаманы» зерттеу У.Кайқауыстың дүниетанымын анықтау үшін ғана емес, XI ғасырдағы Шығыс халықтарының әлеуметтік-педагогикалық ойлары дамуының деңгейі туралы толық түсінік қалыптастыру үшін де маңызды. Өйткені, ойшылдың педагогикалық ілімі Жақын және Орта Шығыс халықтарының педагогикалық идеяларының жалпы дамуы барысына елеулі ықпал етті. Еңбекке ғылыми тұрғыдан келудің қажеттілігі өткеннің мұраларын теориялық

тұрғыдан ұғыну ғана емес, рухани құндылықтардың озық үлгілерін қазіргі кезеңде насихаттау мен қолдану міндеттерінен туындайды. У.Кайқауыстың шексіз білімі мен дүниетанымы, өзіндік ой-өрісі мен қабылдауы, сезімі «Қабуснама» қалпындағы, тамаша педагогикалық-дидактикалық туындының пайда болуына себепкер болғаны даусыз. Туындының әр тарауын баяндау барысында автордың «перзентім менің», «білгін», «ұлым менің», «тырыс», «хабардар бол», «қымбаттым менің» формасындағы мейірімге толы сөздерімен берілген жүрекке жақын үндеулері мен өтініштері оқырман назарын аудару, негізгі нысанға құштарлықты арттыру мақсатындағы ойына сенімділік бере түседі. У.Кайқауыс тәрбиелік өсиеттерінде бұл киелі сөздерді өте қадірлеп, «Құдайдың сыйы» тұрғысында атайды. «Қабуснамадағы» сөйлемдер негізінен қысқа, ашық нақышты, мазмұнды. Формасы мен өнегесі адамның өмірлік бейнесіне тән қырларының түрлі мысалдарын, танымал философтар, патшалар, ғалымдар мен ойшылдардың тұжырымдарын нақты және өмірлік дерек ретінде орынды қолдануы тұрғысынан қисынды. Туындыгер өзінің тәрбие беру мақсатына жетуі үшін мұнымен де қанағаттанбай, ойын өз жанынан шығарған өлең жолдарының үзінділермен толықтырып отырады. «Қабуснамада» олардың саны шамамен мыңға жуық [8;9]. Бұл поэтикалық үзінділер аса құнды тәрбиелік идеялар мен өнегелік-эстетикалық мәнге ие. Автордың тәрбиелік нақыл сөздерін ақыл-кеңес беруде құрғақ, жалаң ұран сөздердің орнына қолдануға болады. Мәселен, «Барлық қабілеттердің жақсысы – сөйлей білу»; «Ұлылық шыққан тегіңде емес, ақыл мен білімде»; «Кімнің сөзі құнарлы болса, соның қолдаушылары да көп»; «Білімнен артық қазына жоқ, жаман адамнан асқан дұшпан жоқ», т.б.[8]. «Қабуснамада» автор фразеологиялық оралымдардың жоғары деңгейде дамуына ықпал ете отырып, мақал-мәтелдерді жиі әрі ұтымды қолданған. Бұл тәсілді туындыгер тәрбиелік ойларын баяндауында өз ойын қысқа, көркем, мәнерлі беру үшін қолданған. Онда түркі халықтарының жүзден астам мақал- мәтелдері шебер, орынды келтірілген. Мәселен, «Адам айнаға қарауы керек, егер оның келбеті жақсы болса, онда оның мінез-құлқы сыртқы келбетіне сай болуы тиіс, өйткені ұсқынсыздық көріктілікке жараспайды және бидайдан арпа өспейді, ал арпадан бидай өсіру мүмкін емес»; «Әжуа, сықақ жазуды үйренбеңдер, көзе толы суымен үнемі қайта келе бермейді»[9]. Мақал-

мәтелдердің белгілі бір бөлігі араб тілінен алынған. Автор оларды көп жағдайда бастапқы формасында берсе, кейбір жағдайда аудармасын қолданған. Мәселен, «Әзіл – зұлымдықтың бастауы»; «Ал-адабу сурат-ул-акли – білім – ақылдың жүзі»; «Аш-шабобу навъ-ун мин-ал-чунуни – жастық – бұл ақылсыздықтың бір түрі» т.б.[8]. «Қабуснамада» мақалмәтелдермен қатар, даналық сөздер, афоризмдер дидактикалық сипатта қолданылған. Аристотель, Сократ, Платон сияқты ежелгі данышпандардың афоризмдері де келтіріледі. Мәселен, «Білімділіктен жақсы қазына жоқ» (Сократ) дегендей, У.Кайқауыс даналық сөздерді олардың өз аттарынан және «данышпандар айтқан немесе ойға жүйрік шешендер айтқан» деген кіріспе сөздер арқылы қолданып отырған. Туындыдағы көптеген тәрбиелік афоризмдер кіріспе сөзсіз келтіріледі. Біз ондай сөз орамдарын туындыгердің өзі шығарғанын айтар едік. Мәселен, «Жалқаулық – тәннің бұзылуы», «Ұялшақтық – сенімнің жемісі», т.б.[8;9]. «Қабуснаманың» бір ерекшелігі – автор кейде қандай да бір тарауды қорытындылау кезінде өз ойларын дәлелдеу үшін тақырыпқа сәйкес келетін және тәжірбиелік мәні маңызды әңгімелер мен аңыздарды орынды қолданған. Мәселен, «Жиынтықты бәрі біледі, ал жиынтық материядан әлі туылған жоқ»; «Шындыққа ұқсас өтірік, өтірікке ұқсаған шындықтан жақсы»; «Аманатты сақтау», т.б.[8; 9]. Сондай-ақ, автор өзінің мақсаты мен логикалық ойларына жету үшін нақты бір тақырыпты баяндау барысында келтірілген басқа да халықтық мақалдар бар. Мәселен, «Жақсылық жаса да суға таста, уақыт өте келе ол өз жемісін береді; «Сортаң жерге ұрық екпе, бәрібір өнбейді және тек еңбегің босқа кетеді», т.б. «Қабуснамадағы» мұндай сан алуан мәтелдер мен даналық сөздер бастан- аяқ педагогикалық тақырыпқа арналған және аса жоғары тәрбиелік сипатқа ие. Дегенмен «Қабуснамадағы» бұл халықтық мәтелдердің, өсиет әңгімелер мен нақыл сөздердің шығу тарихы әлі де зерттеуді қажет етері сөзсіз. Аталмыш туындыға әр тұрғыдан әр кезде берілген бағалар да баршылық. Мәселен, ғалым М.Фозиловтың «Қабуснаманы» таза «әдеби шығарма» тұрғысында тануымен келісе алмаймыз. Өйткені, оның мазмұны педгогикалық сипатқа ие. Өкінішке орай «Қабуснаманы» зерттеуші әдебиеттанушылардың көпшілігі шығарманы әдеби көзқарас тұрғысынан талдағандықтан, өнегелік тәрбиелік жағын ескермеген. «Қабуснаманың» оқырмандарды баурап алуының бір ерекшелігі –

құрылымы халық педагогикасына негізделген. Даналық сөздер, афоризмдер, өсиет әңгімелер, нақыл сөздер т.б. мыңдаған жылдар бойы адамдардың өмірі мен шығармашылығына еніп, жазба әдебиеті мен ауызекі сөйлеудің дамуында үлкен тәрбиелік рөл атқарған. Тарихи халықтық шығармашылық дегеніміз-осы. У.Кайқауыстың көптеген нақыл сөздері фольклорға жақындығы сонша, У.Кайқауыс оларды фольклордан алған ба, жоқ па, немесе, керісінше, оларды халықтық шығармашылыққа ендірді деп дөп басып айту қиын. Оның көптеген пікірлері «қанатты сөздерге» айналған. Ал оның насихаттары – мінез-құлықтың үлгісі. У.Кайқауыс тарапынан ұсынылған педагогикалық идеялар оқырмандарын тәрбие беру мәселелері туралы ойлануға түрткі бола алады. Туындының негізгі бөлігінде автор тәрбиенің түрлі мәселелері туралы пікірлерін ұлына қарата үндеу арқылы білдіреді. Ақыл-кеңес беру, әңгімелесу екпіні өте нәзік және негізінен табандылықпен, әмірлі, кейде қандай да бір мінез-құлықты мойындамау немесе мақұлдау түрінде сипатталған. «Қабуснаманың» танымалдылығы – оның тақырыптарының өміршеңдігі, ойшыл-педагог, данышпанның көп жылдар аралығында не бір қилы ел аралаулары негізінде игерілген өмірлік бай тәжірибесінің нәтижесі. Баяндау стилінің қысқалығы мен анықтығы авторға өз пайымдауларын прозаны поэзиямен алмастыра отырып, кішігірім, шағын әңгімелер, нақыл сөздер, өсиет формасында беруіне көмектеседі. Әр нақыл сөздің, әр әңгіменің мәні бәйіттермен немесе төрт жолды өлең жолдарымен бекітіліп отырады. Бұл оқырманның есінде жылдам әрі ұзақ сақталуына және өмірлік жағдайларында қолдана алуына қолайлы. Ойшылдың басты мақсаты – адамның кемелденуін, бақытқа жету жолындағы оның жан тыныштығын тәрбиелеу. Тіпті, ең бір қарапайым оқиғадан өнеге алуға, қандай да бір даналық ой алуға, адамды қателіктерден сақтандыруға, оған өмірлік жол көрсетуге тырысуы құптарлық. Бүгінгі таңда «Қабуснамаға» ғылымның түрлі салаларының зерттеушілері тарапынан назар аударылған (философтар, шығыстанушылар, саясаттанушылар, экономистер, әлеуметтанушылар және заңгерлер т.б.). Мәселен, шығыстанушы Т.Гольцтің: «Гуманизм мен еркін ойлылық туындыны өзектілендіре түседі. Сол арқылы тек танымдық мән емес, сонымен қатар сол дәуірдің озық ой-пікірін көрсетеді. Табиғи теңдік идеясы мәселесі автордың қызметті адамдардың қабілетіне қарай

бөлу керек деген талабынан шығады» деуі орынды. Сондай-ақ, Т.Гольц «Қабуснаманы» белгілі бір уақыттың өмірлік энциклопедиясы», – деп атайды. «Қабуснама» мазмұны адам өмірінің түрлі аспектілерін қамтиды және оны әрбір жастағы адам үшін педагогикалық мектеп пен өмірлік тәжірибенің үлгісі ретінде тануға болады. Педагогикалық туындыда тәрбие мәселелері бірсарынды емес, ойшылдың өсиет, ұлағатты әңгіме, кеңес беру және оқырман не тәрбиеленушімен өзара ынтымақтастық стилінде ұсынылған. Сондықтан «Қабуснаманы» тек өнегелік туынды ретінде санасақ, біз ойшылдың орасан зор еңбегін шектеген болар едік. Өйткені «Қабуснамада» тәрбие теориясы мен дидактика мәселелерінің терең және жан-жақты зерттелуі бар. Бұл кітапта тәрбиенің мақсаттары мен мәні, педагогикалық ұғымдар (тұлғаны жетілдіру, білім беру, оқыту, тәрбиелеу т.б.), ақыл-ой және идеялық-өнегелік дүниетаным, музыка және орындаушылық шеберлік, эстетика, еңбек, қолөнер, дене тәрбиесі және білімнің басқа да түрлері қамтылған. Бұл туралы ғ а л ы м М.Муллоахмедовтің «Қабуснаманың» кіріспесіндегі: «Кайқауыс өзінің өсиеттерін «әкелік міндетін орындау» үшін ұлын тәрбиелеу мақсатында жазғанымен, «Қабуснама» педагогикалық-өнегелік нұсқаулық және көркем шығарма ретінде мыңдаған оқырмандарын тапты, ал автор есімі әдебиет және парсы тілдес халықтардың педагогикалық ойлары тарихында мәңгі қалады»,- дей келе, «Қабуснаманың» мазмұны мен құрылымына қатысты: «Туындының стилі өте қарапайым. Жазушының өзінің тәрбиелік ойларының тұрақтылығы үшін келтірілген қысқа әңгімелері негізінен өмірлік және шынайылығында» деген. Белгілі орыс шығыстанушысы Е.Э.Бертельс кітаптің тілін Иранның ғана әдеби тілі болған жоқ, сол кездегі самандық иелікке түгелдей қызмет етті. Бұл – Рудаки мен Фирдаусидің тілі. Осы себептен де бұл кітапты парсылар емес, тәжік әдебиетіне жатқызуға болады деген пікірде болды. Тарихтан белгілі, XI ғ. бұл әлі жеке-жеке ұлт болып қалыптасу болмаған кезең, сондықтан бұл туынды жалпы түркі халықтарына ортақ мұра ретінде танылады. Дегенмен Е.Э.Бертельстің өмірбаяндық деректер мен У.Кайқауыстың атасы Қабус құрған Жүржандар сарайы маңындағы ірі әдеби ошақ пен Қабус туралы жазғандары ұзақ уақыт классикалық үлгі болып саналған деген жоғары пікірі орынды айтылған. Атақты орыс шығыстанушысы И.С.Брагинский XI ғасырдың прозалық шығармаларын зерттей отырып:

«Қабуснама» – бұл тәрбие мен этиканың маңызды мәселелерін қамтитын өнегелік-дидактикалық туынды. Шығарманы балаға өсиет етіп қалдыру дәстүрі парсы-тәжік әдебиетінде Унсурулмаолиге дейін дамыған. Бірақ ол оның аясын кеңейтіп, балаларға өсиетті ерекше жанрға айналдырды» деген А.Е.Крымский У.Кайқауысты дарынды деп санап, баяндаудың жүйелі және көркемдік мәнерін ерекше атап көрсетеді. Демек, шығыстанушылардың пайымдауларынан «Қабуснаманың» баяндау стилі қарапайым формаға жататындығын түсіну қиын емес. Туындыны зерттеу нәтижесінде автордың педагогика, психология, философия, логика, мәдениет, этика, тарих және география, анатомия, физиология және т.б. сияқты түрлі ғылымдармен және кәсіптермен таныс болғандығы анықталады. Мәселен, ғалым К.Кадиров «Педагогика и дидактика суфизма» атты монографиясында «Қабуснаманың» XI ғасыр педагогикалық әдебиеті ескерткіштері қатарындағы рөліне тоқталады. Ол педагогтер назарын У.Кайқауыстың «жомарттық» (кемел адам) мәселесіндегі бала дамуындағы тәрбиенің рөлі, қолөнер шеберлігі, адамгершілік, достық, отбасы рөлі туралы идеяларына аударады. Ғалым М.Муллоахмадов «Қабуснаманың» мәтінін бастырып, алғысөзінде мазмұнын қысқаша сипаттай келе, У.Кайқауыс назары педагогикалық категориялардың жалпыға ортақ: әлеуметтік, әділдік, жақсылық, ізеттілік, жамандық, шыншылдық, жомарттық т.б. сияқты түрлеріне аударылғанын айтады. У.Кайқауыстың тұжырымдары шынымен де назар аударуға тұрарлық, өйткені, біріншіден, оның ғылымдарды жіктеуі қызықты; екіншіден, ғылым мен кәсіп бір-бірінен ажырағысыз, ғылым тәжірбиелік тұрғыдан белгілі бір әрекетке жатады, ал әрекет теориялық тұрғыдан қандай да бір ғылым қатарына жататындығы туралы және ғылымды үйрену мен өнеркәсіпті меңгеру адамның ақыл ойының дамуы, рухани баюы мен оның мәдени өсуі үшін өте қажет екенін ескерсек керек. Сондай-ақ, У.Кайқауыстың ел басқару өнеріне қатысты ойлары болашақ тәрбиешілердің басқарушылық ісінде назарға алуға тұрарлық, өйткені У.Кайқауыстың: «Әділ, таза бол, өйткені көңіл тазалығы – сенім тазалығы»; «Падиша үшін ең жаман іс-халықтың әдепсіздігі»; «Өз уәдеңе берік бол. Әрдайым кешірімді болуға әдеттен; «Елде әділетсіздікке жол берме, Өйткені, әділдік – гүлдену, ал зұлымдық – ойран болу белгісі» деген сияқты басшыға тән қасиеттер мен талаптар туралы ойлары бүгінгі заман үшін

де өте құнды [8;9]. «Қабуснама» – У.Кайқауыстың шексіз ел аралаулары кезінде жинаған өмірлік тәжірибесінің жемісі. Кайқауыстың прогрессивті идеялары ортағасырлық жазушылар мен ойшылдар тарапынан қолдауға ие болып, дамыды және сол кездегі шығыстық қоғамының жас ұрпақтарын тәрбиелеуде үлкен рөл атқарды. Біз У.Кайқауыс сияқты танымал ойшылдар мен гуманистер туындыларын, белгілі бір топқа және өз уақыты үшін ғана жазды деп айта алмаймыз. Олар туындыларын қазіргі және болашақ адамзат ұрпағы үшін жазды. Біздің бұл пікірімізге У.Кайқауыстың: «Егер сен менің сөздерімнен жақсы мұра іздемесең, онда жақсы сөздерді тыңдап, оларға мойынсұнатын басқа адамдар табылады» деген ойлары дәлел. Біздіңше, Шығыс халықтарының бұл дәстүрі барлық ғасырларда ұлдар өздерін және шығу тегін ұмытпай, ата-бабаларын құрметтесін деген түсінікте қабылданған. Бұл дәстүр өте жағымды тәрбиелік сипатқа ие. Бұл тәсіл-шығыстық тәрбие элементтерінің бірі. Бұл идеяның қайнар көзі «Авеста» кітабы мен өзге де көптеген ойшылдардың шығармаларында, әсіресе, Фирдаусидің «Шахнамасында» қаланған. Қысқасы, «Қабуснама» XI ғасырда жазылған барша түркі халқына ортақ туынды. Демек, бүгінгі таңда «Қабуснамадағы» педагогикалық идеялардың жекелеген қырлары болмаса, кешенді тұрғыда толық зерттелмегені анықталып отыр. Олай болса, ендігі зерттеу-зерделеу жұмыстарында У.Кайқауыстың педагогикалық идеяларына жеке-жеке тоқталып, олардың әрқайсысын халық тәрбиесімен сабақтастықта таразылау орынды болмақ [27].

Ахмет Йүгінеки (12 г.) «Ақиқат сыйы» («Хибатул-хақайық») еңбегінде білімге қатысты мәселелердің көрінісі. Ислам дәуірінің этикалық, моральдық, дидактикалық мәселелерін зор білгірлікпен жырлаған сөз зергерлерінің бірі Ахмет Иүгнеки еді. Ахмет Иүгнеки (Ахмет Махмұдұлы Жүйнеки) XII ғасырдың орта кезінде өмір сүрген ас көрнекті ақын, есімі кезінде бүкіл ұлан-ғайыр Қарахан мемлекеті түркілеріне мәшһүр ғұлама ақын болған. Ақынның туған жері Түркістан қаласының маңындағы Жүйнек деген елді мекен болса керек. Алайда, Жүйнек деп аталатын қоныс басқа жерлерде де болуы мүмкін деген жорамалдар да бар. А.Иүгнекидің өмірі мен ақындық қызметі жайында мәлімет жоққа тән. Әйтсе де ақын дастанында өзі туралы кейбір деректер берген. Сондай-ақ дастанды ертеректе көшірген

хуснихҳатшылар да шығарманың авторына қатысты мәліметтерді өз тарапынан қосып жазған. Мәселен, А.Иүгнеки туралы мынандай жолдар бар:

Ахмет Әдіб – атым, үлгі сөзім,
Қалады мұнда сөзім, кетем өзім.
Күз келер, жазда кетер, өмір де өтер,
Сонымен жұмылар да екі көзім.
Ей, досым, жазуым кітап түрікшелеп,
Мейлің сөк, мейлің, қала ерекшелеп.
Артымда ат қалсын деп жаздым мұны,
Ғажайып таңсық сөзбен ерекше елеп.

Бұл өлеңдерден біз ақынның шын аты Әдіб Ахмет екенін, әкесінің аты Махмұд болғанын аңғарамыз. Болашақ ақын анасынан көзі соқыр болып туған:

Көрмеген туа-біте Әдіб көзі,
Тұрады он төрт баптан осы сөзі.
Жүк болса, піл көтермес алтын күміс,
Соған теі осы аз ғана сөздің өзі.

Дастанның өзі көне түркі тілінде жазылса да, ақын шығармасының атын «Хибатул—хақайық» деп әдейі арабша қойған сияқты. Бірқатар қолжазбалар бұл шығарманың атын «Айбатул-хақайық» деп жазған. «Ақиқат сыйы» дастанының көне қолжазбасы табылғаны жөніндегі алғашқы мәліметті түрік ғалымы Нәжіп Асим 1906 жылы хабарлады. Қазір бізге бұл шығарманың бірнеше қолжазба нұсқасы мәлім. Солардың ішіндегі ең көнесі Самарқанд нұсқасы. Бұл қолжазба қазіргі Стамбул қаласындағы Айя-София кітапханасында сақтаулы. Оны 1444 жылы Самарқанд қаласында атақты каллиграф Зейнул-Абидин Джурани деген кісі ұйғыр әріпімен көшірген екен. Дастанның бұдан кейінірек 1480 жылы Шейхзаде Әбдіразақ Бахши көшірген нұсқасын Нәжіп Асми осман түріктерінің тіліне аударып, шығарманың түпнұсқасымен қоса оны 1916 жылы жеке кітап етіп басып шығарады. А.Иүгнекидің араб әріпімен көшірілген қолжазба нұсқаларының бірі қазіргң Берлин қалалық кітапханасында сақтаулы тұр. Бұл дастанның ғылымға мәлім болған нұсқаларын салыстыра отырып, шығарманың толық мәтінін әзірлеген зерттеуші түрік ғалымы Рашид Арад Рахмат болды. Ол 1951 жылы Осы дастанның толық мәтінін әзірлеп, олны латын әріпімен кітап

етіп шығарды. «Ақиқат сыйы» дастанын жан-жақты зерттеу ісіне кезінде В. Радлов, Т.Ковалевский, Ж.Дени, т.б. шығыстанушы ғалымдар да белсене ат салысты. «Ақиқат сыйы» дидактикалық сарында жазылған шығарма. Дастан сюжетке құрылған емес. Шығарманың әрбір тарауында белгілі бір мәселе жөніндегі әңгіме болады. Адам қалай өмір сүру керек? Ақын осы сауалға өзінше жауап іздеп, дидактикалық сарында оқырманына өсиет уағыз айтады. Дастан 254 бәйттен тұрады. Мұның бәрі 14 тарауға бөліп берілген. А.Иүгнеки ислам дәуірі әдебиетінің көркемді дәстүрін негізге ала отырып, дастанның алғашқы тарауын (1-10 бәйІттер), қайырымды, мейірімді Аллаға, екінші тарауын (11-19 бәйіттер) Құдайдың жердегі өкілі Мұхаммед пайғамбарға арнайды. Содан кейін 3-ші тарауда (20-33 бәйіттер) ақын осы кітаптың жазылуына себепші болған ЫспахсалАр бекті мадақтайды. А.Иүгнеки – әрбір сөздерді ажарлап та, құбылтып та шебер пайдлана білетін сөз зергері. Дастан негізінен дидактикалық сарындағы ақыл-өсиет, уағыз, ғибрат сөздерден тұрады. Ақын өзі хикаялап отырған құбылыстыі ерекше белгілерін ажарлап, оған үстеме мағына беріп, суреттеу үшін теңеу әдісін кеңінен қолданады. Мәселен, автор дастанда ЫспахсаларДы – теңізге, ал, өзін – жауын тамшысына теңейді. Ал, мұндай тамшылар теңізге құйылып, қымбат бағалы маржанға айналады дейді. Білімді адам – таза алтынға, надан кісі – құны жоқ жалған ақшаға, білімді әйел – ер жігітке, ал, білімсіз еркек – әйелге, шын сөз – балға, жалған сөз – пиязға теңеледі. Сондай-ақ, дастанда сараңдық – ем қонбайтын дерт, жеміс бермейтін ағаш, ал, жомарттық – алқызыл раушан гүлі деген секілді теңеулер де бар. Ақын әдеби тілдің әсерлігін арттыра түсу үшін екі бірдей ұғымды, құбылысты, сезімді, т.б. қатар қойып, жұптап зерттейді. Дәлірек айтсақ, сөзді айшықтап қолданудың бір түрі — параллелизм яки егіздеу әдісін зор шеберлікпен пайдаланады. Мәселен, дастанда: білімді-надан, жомарт-сараң, тәкаппар-момын, атлас шәйі-бөз, адал-арам, ұзын-қысқа сияқты ұғымдар бір біріне қарсы қойып суреттеледі.

Өмір тәтті, бүгін қолың жеткенде,
Удай ащы ертең тастап кеткенде.
Қайда балы сонда арасы бір жүрер,
Балдан бұрын татып көрші зәрінен.

«Ақиқат сыйы» авторы белгілі бір құбылысты айна қатесіз, дәл белгілейтін нақыл сөздер, мақал-мәтелдер секілді теңеулер, қанатты

сөздер тауып айтуға шебер. Мәселен, «Ақымақтың тілі өзіне жау болып жармасады, сараң адам – өзі жиған байлықтың құлы, жомарттық – сараңдықтың айнасы, білім – сарқылмас тауар, т.б. Түйіндеп айтсақ, ислам дәуірі әдебиетінің көрнекті өкілі Ахмет Иүгнекидің «Ақиқат сыйы» дастаны – өз заманының көкейтесті мәселелерін – ақыл-парасатты, білімділікті, қарапайымдылықты, әдеппен сөйлеуді, кішіпейілділікті, сабырлықты, т.б. ізгі қасиеттерді этикалық-дидактикалық сарында жырлаған көркем туынды.

Біз «Ақиқат сыйы» дастанының идеялық-тақырыптық бағытына, композициялық құрылысына, көріктеу құралдарына, жырдың метрикалық жүйесіне біршама талдау жасадық. Содан шығатын қорытынды: «Ақиқат сыйы» дастаны – өз заманының көкейтесті мәселелерін жырға арқау еткен, көркемдік дәрежесі биік, дидактикалық сарында жазылған, бүгінгі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра болып табылады. Ахмед Югнаки адам күнә жасаса, кешіру керек, ашудың отын барынша сөндіру керек дейді. Ақын өзгелермен қарым-қатынаста абай болу керектігін, пайдасыз даулар үлкендердің ашуын келтірсе, кішінің мінезін бұзатынын айтады. Ол адамдарды, әсіресе, шенеуніктерді қызметке жеткеннен кейін кішіпейілділікке, шыншыл болуға шақырады. Ол өз қызметін асыра пайдаланбауға кеңес береді: Егер сіз ұлылыққа қол тигізсеңіз, ұялмаңыз. Егер сіз қарлы жағдайда болсаңыз, атласты бұзуды ұмытпаңыз. (Ұлылыққа жетсең, атлас кисең, сұр кигеніңді ұмытпа.) Ақын дос пен дұшпанның аражігін ажыратып, жақсыларды дос тұтып, дос таңдауда қателеспеу керектігін айтады. Әрдайым жақсы адамдармен араласу керектігін, адамның өзі де өнегелі өмір сүріп, ізгі істермен айналысса, жақсы нәтижелерге қол жеткізе алатынын да айтады. Тікенек өскен жер жүзім жинамайды. «Ей, жақсылық үміт етіп жамандық жасап, тікен іздеген адам ешқашан жүзім үзбейді» дейді. Сондықтан Ахмад Югнаки адамдарға жамандық жасамау, тыныштық пен жайлылықта өмір сүру, адал болу, сараңдық жасамау, тыйым салынған нәрселерден аулақ болу сияқты өмірлік маңызды кеңестер береді.

Тақырыпты бекітуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. IX-XII ғасырлардағы тәрбиелік-адамгершілік еңбектердің пайда болу жағдайлары туралы айтыңыз.

2.Тәрбиелік-адамгершілік шығармаларының мазмұнындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіндіру.

3.Панднамаларда алға қойылған кемел адам (кемел адам) тәрбиелеудің негізгі шарттары қандай?

4.Жастар тәрбиесі кімдердің еңбектерінде алға қойылды және ол қазіргі заманда да неге өз маңызын жойған жоқ?

5.Жүсіп Хас Хажиб шығармаларынан мысалдар келтіре отырып, дәптеріңе кемел адамның қасиеттерін түсіндір,

6.Қазіргі оқу жүйесінде кемел тұлға тәрбиелеуде жоғарыда аталған еңбектерде көрсетілген әдіс-тәсілдер мен формаларды қалай қолданар едіңіз?

17-ТАҚЫРЫП: XIV ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XVI ҒАСЫРДАҒЫ МОВАРУННАХРДАҒЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ТӘРБИЕ

Жоспар:

1.XIV-XV ғасырлардағы Мовароуннахрде тәлім-тәрбие мен педагогикалық пікірлер. Шығыстағы педагогикалық ойлардың дамуы. Әмір Темірдің Орталық Азия тарихындағы орны мен рөлі. Әлішер Науаи шығармаларындағы тәрбие және адамгершілік мәселелері. Абдурахман Жәми туралы мәліметтер.

2.Сайыпқыран Әмір Темір мен Темурилер тұсындағы ілім-пән, тәлім-тәрбиенің гүлденуі. Ұлы Әмір Темірдің ағартушылық көзқарастары және оның тәлім-тәрбие саласына қосқан үлесі.

3.Захириддин Мұхаммед Бабырдың ағартушылылық-ақылақтық көзқарастары. «Хәтті Бобурий» және «Бабырнама» шығармаларының дидактикалық ерекшеліктері мен тәрбиелік мәні.

4.Әмір Темір мен Тимурилер тұсындағы мәдениет, ғылым мен ағартушылықтың дамуы. Жалолиддин Даванидің моральдық көзқарастары.

XIV-XV ғасырлардағы Мовароуннахрде тәлім-тәрбие мен педагогикалық пікірлер. Шығыстағы педагогикалық ойлардың дамуы. Әмір Темірдің Орталық Азия тарихындағы орны мен рөлі.

Әлішер Науаи ұлы ақын болумен қатар ағарту саласындағы құнды ой-пікірлері де ең алдымен ұстаздар алдындағы қызметінен, халықпен, азаматтармен қарым-қатынасынан, өмір тәжірибесінен, өмірдегі оқиғаларды бақылауынан қорытынды жасау арқылы қалыптасты. Тәрбиелік мәні бар тағы бір тамаша еңбегі «Арбаин хадисі» деп аталады. Арбаин араб тілінде қырық деген мағынаны білдіреді. Әлішер Науаи «Арбаинді» түрік тіліне аударғанда, ең алдымен хадистерге деген зор сенімін, мешітке деген шынайы махаббатын білдіреді. Екіншіден, түрік тілді оқырмандардың осынау қасиетті де сенімді хадистерден ләззат алуын шын жүректен қалап, сол себепті бұл шығарманы төрттік арқылы тез арада өзбек тіліне аударды. Арбаин Мұхаммедтің (с.ғ.с.) мұсылмандық тәрбиесі мен тәрбиесінің ілімі, мінез-құлқы және қағидалары туралы қырық хадисті насихаттайды. Жалпы, хадистер татулыққа, достыққа, бауырмалдыққа, көршілікке, сүйіспеншілікке, ата-ананы құрметтеуге, жетім-жесірге, кедей-кепшікке мейірімділік танытуға, өмірдің барлық саласына арналғанына куә боламыз. Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Арбаин жұмыстарына қатысты сипаттамасы: «Кімде-кім дінге қатысты қырық хадисті үмметіме жеткізсе, Алла Тағала оны қиямет күні фиқh (құқық) ғалымдарының қатарына қосады» делінген. Мұхаммед (с.ғ.с.): «Мен сендерге екі нәрсе қалдырдым: Алланың Кітабы мен сүннетімді», - дегенде, ол сөзсіз дұрыс болды. Хадистерді жаттау, білмейтін, естімегендерге жеткізу, үйрету – әрбір мұсылманның қасиетті парызы. Әлішер Науаи, Әлішер Низамаддин Мир Науаи – түркі халқының ұлы ақыны, ойшылы, мемлекет қайраткері. Гератта, Мешхедте, Самарқанда оқып, Фирдауси, Низами, Хорезми, Сайф Сараи, Жәми шығармашылығымен танысты. Мектептес досы Хұсайын Байқара Хорасанның әмірі болған кезде, оның мөр сақтаушысы (мұхрад) қызметін атқарды. Әлішер Науаи осы қызметтерде жүріп, ғалымдарға, суретшілерге, музыканттарға, ақындарға, хуснихатшыларға (каллиграфтарға) қамқорлық жасады. Өз қаржысына жолдар, көпірлер, каналдар, керуен сарайлар, мектептер, шеберханалар салдырды.

Әлішер Науаидың халық арасында абырой-беделінің артуын қызғанған басқа уәзірлер оны Байқарамен араздастырып, 1476 ж. уәзірліктен босатылуына себепші болды. Ол шығармашылық жұмыспен айналысып, түркі-шағатай тілінде «хәмсә» жырлар тобына енетін

«Жақсылардың таңдануы» (1483), «Фархад пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Жеті әлем» (1484), «Ескендір дуалы» (1485) атты шығармаларын жазды. 1488 – 1501 ж. ол тарихи-өмірбаяндық («Әджәм патшаларының тарихы», «Саид Хасан Ардашердің өмірі», Пәһлован Мұхаммедтің өмірі»), дидактикалық-философиялық («Құстар тілі», «Көңілдердің сүйгені»), әдеби-теориялық («Өлең өлшемі»), лингвистикалық («Екі тілдің таласы»), әлеуметтік-экономикалық («Вақфия»), діни-ғұрыптық («Пайғамбарлар мен хакімдердің тарихы», «Мұсылмандық нұры», «Гауһарлар шоғыры») туындыларын жазды. Парсы тілінде 12 мың жол өлеңін «Диуан-фани» деген атпен дербес жинақ етіп құрастырды. «Бес қайрат» («Хәмсәт ул-мутахаирин») кітабын ұстазы Абдрахман Жәмиге (1414 – 92) арнады. 15 ғасырда өмір сүрген 400 шайырдың шығармашылығынан мәлімет беретін «Ғажайып мәжілістер» («Маджолис ун-нафоис») кітабын жазды. Ақын 1501 жылдың үшінші қаңтарында туған қаласында қайтыс болған. Әлішер Науаидың ақындық дарынына ұлы Абай да тәнті болып, оның шығармашылық дәстүрін жалғастырған. Әлішер Науаи шығармашылығын зерттеуге қазақ ғалымдары да Мұхтар Әуезов, Есмағамбет Ысмайылов, Рахманқұл Бердібаев, т.б. елеулі үлес қосты. Ақын Несіпбек Айтов Әлішер Науаидың ғазалдарын қазақ тіліне тәржімалап, жеке кітап етіп шығарған.

Мәулана Нуриддин Абдуррахман ибн Ахмад Джамидің өмірі XV ғасырды түгелдей дерлік қамтиды. Ұлы тәжік-парсы ақынының шығармасы – қайшылықты ағымдарды бойына сіңірген дәуірдің өмірінің, әдебиетінің, философиясы мен мәдениетінің жарқын көрінісі. Әдебиет пен өнердің дамуына елеулі әсер еткен жағдайлардың бірі сол кездегі екі көрнекті тұлға – тәжік ақыны және ғалымы Абдурахман Жәми мен оның шәкірті, досы әрі меценаты, өзбек ақыны және мемлекет қайраткері Әлішер Науаидың достығы болды. Жәми мен Науаидың төңірегіне ақындар, ғалымдар, тарихшылар, суретшілер, каллиграфтар, сәулетшілер жиналды. Жәми мен Науаи мәдени өмірдің мәселелері – поэзия, проза, музыка, кескіндеме мәселелері талқыланатын үлкен жиындар мен әдеби пікірталастардың бастамашылары мен ұйымдастырушылары болды. Жәмидің алғашқы шығармаларына нақшбандизм туралы айтылатын «Алтын тізбек» (1472) поэмасының бірінші бөлімі, прозадағы сопылық трактаттар, зайырлы

сипаттағы шығармалар – метрика мен рифма туралы трактаттар, поэтикалық формада ребустар құру туралы «нұсқаулар» (бұл қиын да тартымды өнер 15-ғасырда өте танымал болды). Осы кезеңнің өзінде-ақ талпынған ақынның шығармашылық мәнерінің айрықша ерекшелігі айқындала бастады: оның поэзиясында барлық дәстүрлі поэтикалық формалар көрініс тапты. 1474 жылдан бастап оның жазушылық қызметінің гүлденген кезеңі деп есептелетін кезең басталады. Ол 1475 жылы жазылған «Құпиялар теңізі» және «Рухтың нұры» діни-философиялық қасидаларынан басталды, оның қызыл жібі Ибн Синаның рационалистік ұстанымдарын теріске шығару болды. 1476-1478 жылдары сопы әулиелерінің өмірбаяндарын қамтитын «Әулие мекеннен достық тынысы» атты жинақ құрастырды. 1480-1487 жылдары Жәмидің қаламынан бірінен соң бірі «Жеті тақия» атты циклды құрайтын өлең шықты. Оған басқалармен қатар, «Саламан мен Әбсал», «Жүсіп пен Зүлейха» және «Лейлі мен Мәжнүн» поэмалары кірді - ақын сопылардың иlаһи, шынайы махаббат жолында нәпсі қалауын жеңу жолынан өту керек деген ілімін өздерінің махаббат полотносында орналастырады. 1481-1482 жылдары жазылған «Асылға сый» поэмасы өнегелі, айыптау сипатындағы 20 теңеуден тұрады. Бұл циклге сондай-ақ «Әділдердің тәсбиесі» (1482-1483) поэмасы, «Алтын тізбек» поэмасының 2 және 3 бөлімдері, «Ескендірдің хикмет кітабы» (1486-1487) кірді. Өмірінің соңғы жылдарында Жәмидің шығармашылық мұрасы «Бахаристан» поэмасымен (1487), үш лирикалық диуанмен (1479-1491) және «Музыка туралы трактатпен» толықтырылды. Абдуррахман Нураддин ибн Ахмад Жәми шығармашылығының гуманистік бағыттылығы және оның жоғары моральдық-этикалық мұраттарды жариялауы негізінен Парсыда ғана емес, басқа да ислам мемлекеттеріндегі әдебиеттің одан әрі дамуын анықтады. Жәми шығармашылығының парсы тілінде жазылған классикалық поэзия кезеңін аяқтағандығы жалпы қабылданған. Ақын 1492 жылы 9 қарашада Гератта қайтыс болды. Джамидің ең ірі поэтикалық шығармасы – «Хафт авранг» («Жеті тақ»). Ол жеті бөлімнен тұратын өлеңдер циклінен тұрады:

1. «Асылға сыйлық» (1481-1482);
2. «Әділдердің розариясы» (1482-1483);
3. «Жүсіп пен Зулейха» (1485);

4. «Ләйлі мен Мәжнүн» (1485 жылы аяқталды);

5. «Ескендірдің даналық кітабы» (1485);

6. «Алтын тізбек» (оның үш бөлімі автор өмірінің әртүрлі кезеңдерінде жазылған);

7. «Саламан мен Әбсал» (1480-1481).

Ойшылдар ұсынған көзқарастар орта ғасырлар жағдайында адам, оның тәрбиесі, жеке тұлғаның жан-жақты қамтамасыз етілуін қамтамасыз ететін факторлар туралы гуманистік идеялардың мазмұнын байытып, барлық дәуірлер үшін бірдей маңызды рухани-адамгершілік концепцияның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Бір жарым ғасырға жуық моңғол езгісінде күйреген Мовароуннахр халқы XIV ғасырдың басына қарай моңғол басқыншыларының езгісінен құтыла бастады. Мовароуннахрде күшті мемлекет құру ниеті басым болды. Бұхара халқы Махмұд Торабидің басшылығымен моңғол басқыншыларына қарсы көтерілді, Самарқанд пен Хорасанда сарбадарлардың көтерілістері болды. Нәтижесінде сарбадарлар тіпті ұзақ уақыт билікті ұстады.

XIV ғасырдың 2-жартысында Мовароуннахрдегі феодалдық бытыраңқылық тоқтатылып, ел монғол басқыншыларынан тазартылды. XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырларда Орталық Азияда феодалдық қатынастар одан әрі дами бастады. Мовароуннахр тарихында Сайыпқыран Әмір Темір мен бастапқы Темурилер билігі кезеңі ерекше орын алады. Ұлы орталықтандырылған Темір мемлекетінің құрылуымен Мовароуннахрде ғылым, мәдениет, ағартушылық қайтадан өркендей бастады. Сондықтан XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасыр Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің екінші кезеңі деп тарихта аталады. Өйткені, бұл кезең мәдениеті өзінің ұстанымы, бағыты, экономикалық негізі жағынан IX-XII ғасырлардағы мәдениеттің жалғасы болып саналады. Сондықтан XIV-XV ғасырлардағы Мовароуннахрдегі Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің мәдени өркендеуін оның IX-XII ғасырлардағы мәдени дамуынан бөліп қарау мүмкін емес. Орта Азияда XIV ғасырдың үшінші ширегі мен XV ғасырда экономика, ғылым, мәдениет өркендеді. Әмір Темір тұсында Самарқандқа әлемнің көптеген қалаларынан қолөнершілер, ғалымдар, суретшілер, өнерпаздар, инженерлер әкелініп, олардың бай тәжірибесі мен шығармашылық шеберлігі ғылым, білім, мәдениет, құрылыс салаларында кеңінен пайдаланылды. Самарқанд пен Хиратта медреселер, кітапханалар, обсерваториялар салынды.

Медицина ғылымын оқуға деген қызығушылық артты. Математика, астрономия, география, тарих, әдебиет, философия, білім беру мен тәрбиеленушілік бойынша еңбектер жасалды. Әл-Фараби, Ибн-Сина, Әл-Беруни, Омар Хайям, Саъди мұраларын, грек-рим мәдениетін зерттеуге деген құлшыныс артты. Ғылым мен мәдениет Темір мен оның ізбасарлары Темурилер тұсында дамығанын айта кеткен жөн. Әсіресе, Самарқанд пен Хират қалалары мәдениеттің, ғылымның, ағартушылықтың орталықтарына айналды.

Әмір Темір империяны құру және нығайту жолында үлкен қызмет атқарды. Осы үлкен қызметтердің ең маңыздысы еліміздегі білім беру жүйесін дамытуға бағытталды. Өйткені, оның пайымдауынша, білімді де іскер адам ғана ел дамуына үлес қоса алады. Сондықтан да сайыпқыран білімді де іскер азаматтарды, кәсіпкерлерді тәрбиелеуге көп көңіл бөледі. Бұл тұрғыда білім беру жүйесінің орны ерекше болуы керектігін түсініп, мектеп пен медреселер салып жатыр. Ол сұлтандық астанасы Самарқандтың айналасына он екі бақ пен сарай салып, Көксарой мен оның айналасына Бостансарой қала аркасын салды. Мешіт, кесене, сәулет ескерткіштерін салады. Түрлі медреселер салуға Әмірдің өзі ғана емес, айналасындағылар да атсалысты. Бұлардың ішінде Әмір Темірдің әмірлері Идиғұ Темур, Мевлана Құтбиддин, әйелі Сараймүлкханым және немересі Мұхаммед Сұлтан да медреселер салады. Медреселер белгілі бір дәрежеде мамандандырылды. Мысалы, Мұхаммед Сұлтан медресесі басқарушы кадрларды, Мәулана Құтбиддин Садр медресесі діни мекемелерге, Идигу Темур мен Сараймүлікхоним медреселері жалпы мамандарды, яғни зиялыларды, имамдарды, ғалымдарды және мектеп мұғалімдерін дайындауға маманданған. Бірақ олардың барлығы Құран, Хадис, Фиқһты үйренді. Медреселердің мамандығына қарай жалпы зиялылық, жалпы әскери, жалпы әкімшілік пәндер де оқытылатыны туралы мәліметтер бар. Медреселерде сабақ араб, парсы, түрік (өзбек) тілдерінде жүргізілді. Араб грамматикасын үйретуге көбірек уақыт бөлінеді. Осы себепті Саъди Шерозидің «Гулистон», «Бустон», Фаридуддин Аттардың «Мантик ут-тайр» және т.б. Әрбір медресенің құрылтай куәлігінде студенттерді, ұстаздарды және басқа да қызметкерлерді қабылдау және оқу іс-шараларын жүргізу қарастырылған[1].

[1] ValixO’жaev Boturxon. Samarqandda oliy ta’lim—madrasai oliya—Universitet tarixidan

Ұлықбек тұсында математика, астрономия сияқты ғылымдар ерекше дамыды. Медицинаның, тарихтың, әдебиеттің, сонымен қатар, діни білімнің дамуына үлкен көңіл бөлінді. Жоғары мектептер – медреселер салынды. Бұхара, Самарқанд, Гиждуван қалаларында салынған үш медресе ғылымды дамытудың ғылыми орталығына айналды. Бұхарадағы бір медресенің қасбетіндегі мына жазулар әлі де анық байқалады: «Білімге ұмтылу әрбір мұсылман еркек пен әйелге парыз әрі парыз». Ұлықбек 1428-1429 жылдары Самарқандта обсерватория салды. 1437 жылы осы обсерваторияда «Қурагон кестесін», яғни жұлдыздар кестесін құрастырған. Ол жасаған кітапханада ғылымның әртүрлі салаларына арналған 1500 томдық кітап болды. X ғасырда Самарқанд қаласында көрнекті ғалымдар дәріс беретін 17 медресе болса, XIV— XV ғасырларға қарай олардың саны бұдан да арта түсті. Медицина, тарих, әдебиет, өнер де дамыды. Байсұңқыр Мырза тұсында сарай кітапханасы қатты дамыды. Оның жетекшілігімен кітапты тіркеу, ғылыми мәтін жұмыстары да жүргізілді. Фирдоусидің «Shahнамасының» толық мәтіні осы кезеңде жинақталып, миниатюралармен безендірілген. XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасыр Орта Азия тарихында қайта өрлеу кезеңі ретінде тарихқа енді деуге болатын себептер осы. Бұл кезеңде Атой, Сақкоки, Хайдар Хорезми, Дүрбек, Лутфийлер тудырған құнды шығармалармен өзбек әдебиетінде де айтарлықтай ілгерілеушілік болды. Сол сияқты тарихи-әдеби шығармаларды өзбек тіліне аудару жұмыстары да жанданды. Ұлықбек ғалымдарға қамқорлық жасап, ғалымдарды жігерлендірді, оның өзі әсіресе астрономия мен математикада маңызды істер атқарды. Ұлықбектің Самарқандта обсерватория құрып, оны сол кездегі ғылыми орталыққа айналдыруы маңызды оқиға деп саналды. Бұл кезеңде Самарқандта Қазизода Руми, Жамшид бин Масуди, Муйиддин және оның ұлы Мансур Коший, Әли ибн Мұхаммед Бирджанди және т.б. Хиратта Әлішер Науаи, Абдурахмон Жами, ұлы суретші Бехзод, тарихшы Хондамир, каллиграф Сұлтан Әли Машхади және т.б. шығармашылық шыңына көтерілді.

Ұлықбектің шәкірті Алавиддин Әли ибн Мұхаммед Құсшы Самарқанди (1403-1474) сол кезеңдегі Мовароуннахрдың мәдени және ғылыми өмірінде үлкен рөл атқарды. Астрономиядан «Астрономия

lavhalar. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,Samarqand,2001.38—47-betlar

туралы трактат» атты кітап жазған Әли Құсшы өз заманының Птоломейі деп аталды. Оның еңбектері геометриялық білімнің негіздерін белгілеп, нүкте, түзу, аудан, шеңбер және т.б ұғымдарды толық түсіндірді және жаратылыстану және т.б. салалардағы негізгі білімдерді ұсынды. Бұл шығармада барлығы қарапайым және күрделі нәрселермен сипатталады. Сұлтан Хусейн Байқара тұсында ғалымдар мен ақындар Самарқандтан Хиратқа көшті. Хират ғылыми және мәдени орталыққа айналды. Әлішер Науаи Хираттағы ғылымның, мәдениеттің, ағартудың дамуына, өлкенің көркейтуіне зор үлес қосты.

«Бабырнамасында» Хират туралы жазған Захириддин Мұхаммед Бабыр дүние жүзінде мұндай гүлденген қаланы көрмегенін айтады. Әлішер Науаи сонымен қатар, мешіттер, медреселер, моншалар, ауруханалар, көпірлер, сардабалар, каналдар салды. Ол қаланың ең көрікті жерінде тұрғызған Халосия мен Ихлосия ғимараттарының тобы ғылымға, әдебиетке, өнерге қызмет ететін мәдени орталыққа айналды. Хиратта Әлішер Науаи, Абдурахмон Жами, Камолиддин Бехзодпен қатар каллиграфтар Сұлтан Әли Машхади, хатшы Мир Әли, музыкант Құлмұхаммед, тарихшылар Абдураззок Самарқанди, Хандамир және т.б. Хиратта каллиграфия өнері дамыды. Тарихшылар Бұхараның өзінде «Хират жазуын» 1920 жылға дейін мирзалар мен каллиграфтар қолданып келгенін дереккөздерге келтіреді. Бұл кезеңде Мовароуннахрда өнер, сәулет өнері, құрылыс техникасы да өркендеді. Музыка, бейнелеу өнері, мәдениет, әдебиет, оқу-ағарту салаларында бірқатар жұмыстар жасалды. Сол кезеңде жасалған шығармалардың ішінде Хасан Бұхари Нисаридің (1556) «Музаккир әл-ахбаб» тазкирлері, Мүтрибидің «Тазкира – туш шуаро» (1604-1605) жинақтары, «Бабырнама» тарихи-әдеби ескерткіші ерекше мәнге ие болды. Амин Ахмад Рази «Харф иқлим» («Жеті климат») атты географиялық библиографиялық сөздік құрастырған.

XVI ғасырда каллиграфия өнері жоғары деңгейге көтерілді. Сұлтан Әли Машхади, Мирали Халави, Махмуд ибн Исхақ аш-Шихайби және т.б. шебер каллиграф ретінде танымал болды. Дервиш Мұхаммед ибн Достмұхаммед Бұхари каллиграфия өнерінің теориясына арналған еңбек жазды. Осы кезеңде бірқатар ғылыми мекемелер салынды. Шайбанихан медресесінің, Абдурахим Садр медресесінің, Мирараб медресесінің, Калон мешітінің, тағы басқа құрылыстардың

салынуы тәлім-тәрбие үрдісіндегі маңызды кезең болды. Халықтың сауаттылығын арттырып, балаларға білім беруге де біршама мүмкіндіктер жасалды. Жекеменшік мектептер пайда болды, үйде оқыту әдеттегі тәжірибеге айналды.

Сайыпқыран Әмір Темір мен Темурилер тұсындағы ілім-пән, тәлім-тәрбиенің гүлденуі. Ұлы Әмір Темірдің ағартушылық көзқарастары және оның тәлім-тәрбие саласына қосқан үлесі.

Балаларды оқыту 6 жастан бастап қалаларда, ауылдарда, селоларда ашылған мектептерде басталды. Алты жасар балалар мектепке барып, әліпбиді үйреніп, оның кейбір әріптерін салуға жаттығады. Шәкірттер мектептерде сауатты болғаннан кейін діни және зайырлы пәндерді де меңгеру үшін медреселерге түсті. Осыған сүйене отырып, XIV— XVI ғасырларда Мовароуннахрде оқу-ағарту, педагогикалық идеялар дамудың жоғары сатысына көтерілді деуге болады. Әмір Темір Қорағон ибн Әмір Тарағай 1336 жылы 9 сәуірде Кештің (Шахрисабз) Хожайылғар (қазіргі бұл ауыл Якқабағ ауданына қарайды) ауылында дүниеге келген. Әкесі Әмір Тарағай өзін-өзі қамтамасыз ететін, ауқатты адам болған. Анасы Тегіна Бегім Бұхарадан шыққан атақты ғұлама Убайдолланың қызы еді**.** Темур 7 жасында білім ала бастады. Ол жастайынан ержүрек, батыл, батыр болып өседі. Ол жекпе-жек өнерінің шебері. Құран Кәрімді жаттап, хадис ғылымын меңгереді. Дүниелік білімді де меңгереді. Сондықтан да олар иманды, шыншыл, ақылды, өз сенімін берік ұстанатын, әділетті адамдар болып өседі. Әмір Темір өз мемлекетінің қуатын биікке көтеріп, әлемге танытты. Әмір Темір надандықты, зұлымдықты, зорлықты ұнатпайды. Ол адамгершілігі мол, әділ билеуші еді. Мысалы, «Темір жарғылары» билеушінің билікті басқару ережелері мен әдептілік нормаларын анықтайтын нұсқаулар жиынтығы. Белгілі ғалым Бөрібой Ахмедов «Темір жарғылары» патшалардың өмір салты мен адамгершілік нормаларын айқындайтын трактат деп сипаттайды. Расында да, бұл шығарманы әдептілік пен мінез-құлық ережелерін белгілеген дәстүрлі шығарма деуге болады. Өйткені, тарихи тұрғыдан алғанда барлық тәрбиелік-адамгершілік еңбектерде алдымен мемлекетті басқару туралы көзқарастар, сосын адамгершілік нормалары көрсетіледі. Тиісінше, бұл еңбекті тәрбиелік, өнегелік жұмыс ретінде пайдалану орынды. Әмір Темір бұл шығармасында адамилық, еңбексүйгіштік, әділдік, туған жерге деген

адалдық, ерлік, достық пен ынтымақтастық, мейірімділік пен жомарттық, сабырлық, қанағатшылдық, ізгілік сияқты қасиеттерді дәріптеп, опасыздық, сатқындықты айыптайды. Өмірде «шындық пен адалдық» қағидасын ұстанған Әмір Темірдің нақшбандилік тәртіпте «Діл ба ёру, даст ба кор» қағидасы бойынша әрекет етіп, Юсуф Хос Хажиб, Әбу Наср Фараби, Жалалуддин Дәуани және басқалар насихаттаған ақиқаттағы кәміл адам және әділетті қолбасшы үшін мынадай он екі ережені қабылдағанын көреміз: Ислам дінін барлық жерде және барлық уақытта қолдау; Мемлекет пен патшалықты басқаруда он екі тап пен санаттағы адамдарға сүйену; Дұшпанға қарсы күресте ақыл-кеңес, мәслихат, іскерлікпен әрекет ету, белсенді, қырағы, сақ болу, патшалық істерді жүргізуде ымырашыл, байсалдылық, мейірімділік және сабырлықпен әрекет ету; Мемлекеттік істерді жүргізуде мемлекеттік заңдар мен ережелерді қатаң сақтау; бизнесті әділдікпен және адалдықпен жүргізуге; Сайидтерді, ғұламаларды, масойхтарды, данышпандарды, инженерлерді, тарихшыларды құрметтеу; табандылықпен әрекет ету (өз сөзін орындау), жемқорлықты болдырмау; азаматтың жағдайынан хабардар болу; әркімге ізет, ілтипатпен қарау, мейірімді, жомарт, ізетті болу, өз құқығын орындау; Балаларыңызды, туыстарыңызды, таныстарыңызды, достарыңызды әрқашан есте сақтаңыз және олармен тығыз байланыста болыңыз; Жауынгерлерге деген құрмет пен қамқорлық.

Әмір Темір мен Темурилер тұсындағы мәдениет, ғылым мен, ағартушылықтың дамуы. Әмір Темірдің осы талаптарды орындауының арқасында империясы гүлденіп, ғылымы мен мәдениеті өркендеп, мемлекетінің беделі көтеріліп, оны Шығысқа ғана емес, Батысқа да әйгілі еткені анық. Осы он екі ережені орындаумен қатар, Әмір Темір өзінің өмірлік ұстанымдары туралы былай дейді:

«Өмір бойы мен бес нәрсеге нық сендім және әрқашан оларды ұстандым, олар:

Алла – құдіретті күш, Оған шын жүректен құлшылық етсең, Ол саған қалағаныңды береді;

Ойлау — ойлау және бақылау қабілеті;

Қылыш – жігіттің серігі, ел-жұрт тыныштығының сақшысы, кез келген жауды жою қаруы, оның күшімен кәпірлерді дінге тартуға болады;

Сенім – адамды барлық тіршілік иелерінен ерекшелейтін қасиет. Иманды адам сатқындық жасамайды, туған-туыстарының, халқының арнамысын қорғайды, адалдық пен тазалықты ізгі қасиет санайды;

Кітап (бітік) – барша шығармашылықтың, қиялдың және ақылдың, білім мен парасаттың негізі, өмір беретін ұстаз. Ендеше, нағыз кемелдіктің белгісі саналатын дінді, иманды, парасатты іс-әрекетті, ғылымға деген сенімді қатаң ұстанған Әмір Темір оларды өмірінде де, қызметінде де өзгелерге ұсынып, ұрпақты осы рухта тәрбиелеуге көңіл бөлген. Әмір Темір тұсында музыка, әдебиет, сурет өнері дамып, жастарды өлең жазуға, сурет салуға, музыкалық аспаптарда ойнауға, оқуға, тіл үйренуге, әдемі жазуға баулиды. Бұл өнер түрлері сол кезеңдегі білімге енді. Сахибқыранның ұлы тұсында жасаған ақын, суретшілер, күйшілер, т.б. Шарафиддин Әли Яздидің «Зафарномасында» бұл кезеңде ірі қалалардағы қолөнершілер де ән айтып, би билеп, шешендік өнермен айналысқаны айтылады.

Әмір Темір дене тәрбиесіне де үлкен мән берген. Шығыста ерлікке тәрбиелеу, яғни жастарды батылдыққа, батырлыққа тәрбиелеу басты мәселелердің бірі ретінде қарастырылды. Жас жігіттер бала кезінен садақ атуды, атқа мінуді, жүзуді, аңшылықты, семсерлесуді, шахматты шебер жаттықтырушылардан үйреніп, жаттығады. Әмір Темірдің өзі қуатты қолбасшы ретінде әскери ғылымның «Мың сарбаз» әдісінің негізін салушылардың бірі болды. Ұлы данышпан былай дейді: «Армия құрып, сарбаз алған кезде мен үш ережені ұстандым: біріншіден, жас жігіттің күш-қуатына, екіншіден, қылыш ұстай білуіне, үшіншіден, оның ақыл-ойы мен кемелдігіне мән бердім». Осы үш қасиет қосылса, сарбаздық қызметіне апарамын. «Өйткені, қайратты жас кез келген қиындыққа төтеп бере алады, қылыш ұстаған жігіт қарсыласын жеңеді, дана сарбаз өзінің ақыл-парасатын, көрегендігін кез келген жерде қиындықты жеңе алады» демекші, сарбаздардың тек дене бітімі ғана емес, ақыл-ойы да шыныққан болуы керектігіне тоқталды. Оның ұлдары Әмірзода Мұхаммед Жахонгир, Умаршайх, Мираншах, Шохрух және немерелері Әмірзода Мұхаммед Сұлтан мен Әмірзода Пірмұхаммад шебер жауынгерлер болып, ірі шайқастарға жеке қатысқан. Әмір Темірдің өзі де ойды ұштайтын құрал – шахмат ойынына шебер болған. Өйткені, сол дәуірдің тәрбиесі әрбір жастың шахмат ойынын үйренуі керек еді. Тіпті, Әмір Темірдің сүйікті ұлы

Шахрухтың есімін қою шахмат ойынымен байланысты болған деген аңыз бар. Қорыта айтқанда, Әмір Темірдің ұлы мемлекеттік саясаты – еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуымен қатар тарих алдындағы тәрбиелік қызметтері де теңдессіз. Оның тәлім-тәрбиесі мен білімге қатысты саясаты бүгінгі күні де өз құндылығын жойған жоқ. Әмір Темірдің еңбектері мен оқу-ағарту туралы көзқарастары қазіргі адам тұлғасын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Жалалиддин Давани (1427-1502) – педагогикалық ойдың дамуына үлкен үлес қосқан Таяу Шығыстың әйгілі ойшылдарының бірі. Мұхаммед Асад бин Жалалуддин (кейбір деректерде Саадиддин) көп қырлы энциклопедист ғалым болған. Әл-Фараби, Ибн Сина, Насриддин Ат-Тусидің ғылыми еңбектері мен әлеуметтік идеяларын зерттеп, Герат, Византия (Рум), Әзірбайжан, Кармана, Ормуз, Табаристан, Хорасан, Журжан ғалымдарымен хат алысты. Давани ұзақ жылдар бойы Гератта тұрып, Абдуррахман Жәми және басқа да ғалымдармен кездесті. Ширазға келгеннен кейін ол Жәмимен үнемі хат алысып тұрады. Давани Али Кушимен жақын таныс болған. Даванидің философиялық-әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына Орта Азиялық ғалымдардың ой-пікірлері үлкен әсер етті. Ол ұстаздарының мәдени, философиялық және ғылыми ортаазиялық дәстүрлерін жалғастыра отырып, олардың идеялары мен жұмыстарын насихаттады. Сонымен қатар, Аристотель, Платон, Әл-Фараби, Ибн Сина, Насриддин Тусси сияқты ежелгі грек жазушылары мен Орта Азия ғұламаларының еңбектеріне сүйсініп, олардың шығармаларына түсініктемелер мен жазбалар жазған. Даванидің ғылыми мұрасы өте бай болды. Философия, логика, құқықтану, этика, математика және геометрия бойынша кітаптар жазды. Қазіргі көптеген ғалымдар оның шығармаларын пайдаланып, зерттеп, оның жазған идеяларына енуге тырысты. Шығармашылық еңбектері көптеген пәндерге оқу құралына айналды. Ол «Рисалайи Ибиди Уажиб» («Қажеттілікті дәлелдеу туралы трактат»), «Рисаләт ул-хуруф» («Хаттар туралы трактат»), «Рисалайи фи тауджиh ул-ташбих» («Ташбихті түсіндіру трактаты»), «Рисаләт дармәс-ул-мәдәт» («Тәуәтә ульмәд»), «Киноянының түсіндірмесі туралы трактат», «Руханият туралы трактат», «Тариқати тарифадат ул-әуләд» («Бала тәрбиесі әдісі»), «Арзнома» («Қарулы күштерді басқару әдісі») және т.б. Давонидің әлеуметтік-рухани, ұжымдық-адамгершілік, педагогикалық проблемаларды

көтерген ең ауқымды шығармасы «Адамгершілік қасиеттердің жарқырауы» немесе қысқаша айтқанда, «Ахлоки Жалоли» («Даңқты мораль»). Даванидің ең үлкен шығармасы – «Ахлоки Жалоли» («Даңқ мораль»). Ол 1470-1478 жылдар аралығында салынған және Батыс Иранның губернаторы Ұзын Хасанға арналған. Бұл кітапты В.Ф. Томпсон ағылшын тіліне аударған. Оның «Ахлок-и Жалали» кітабы парсы тілінде жазылған және қолжазба әлемнің көптеген мұражайлары мен кітапханаларында сақтаулы. Бұл кітапта сол кездегі қоғамдық-саяси және моральдық тәртіп сипатталған. Ол қоғамның құрылымын, оның таптық жіктелуін, мемлекет құрылысын және оның басқару әдістерін, әділ және әділетсіз билеушілерді және олардың өз қол астындағыларға қатынасын, адамдардың қоғамдағы және білімдегі орнын сипаттайды. Ол жалғыз тұрып, тамақты өзі дайындады, киім-кешектерін өзі жасады, ауылшаруашылық жұмыстарына құрал-саймандар жасап, өзі көп нәрсені жасады, сондықтан ол барлық кәсіптің домкратына айналды. «Ахлоқи жалоли» кітабының 135-бетінде: «Адамдар бас қосып, бір-біріне көмектессе, өзгенің қамын да шын көңілмен қарайды, өзара көмек пен қарым-қатынас орнаса, әділеттің сыннан өткен жолдары пайда болып, тіршілігі реттеледі, халықтың жағдайы нығаяды, адам баласы сақталады» деп жазылған. Онда суретші мемлекеттік жүйе туралы қиялды ойларын білдіреді. Ол Ибн Мискауайх, Әл-Фараби, Насриддин Тусси сияқты қала мен мемлекет дамып, онда ғылым мен мәдениет дамып жатқанда, оның дамуында артта қалуы да мүмкін деп есептеді. Давони дамып келе жатқан және дамып келе жатқан қалалар туралы айтты, онда «заңдар мен ережелер адамдардың гүлденуіне және оларды өмірдегі қиын жағдайлардан шығаруға мүмкіндік беретін жолмен бекітілген» (осы кітапта, 152-бет). Дамыған қалаларды әділ және күшті адамдар басқаруы керек. Барлық адамдар, қай тапқа қарамастан, бір заңға бағынуы керек. Артта қалған қалалардың билеушілері өз мүдделерін ғана ойласа, онда жемқорлық пен шенеуніктерге бағыну белең алған. Энциклопедист-ғалым Давани одан да педагогикалық мұра қалдырды. Философия, логика, жаратылыстану, этика, математика, геометрия бойынша еңбектер оған тиесілі. Даваниде барлығы жүзден астам кітап бар. Ол «Маңыздылығын дәлелдейтін трактат», «Заттар туралы трактат», «Жүректі бағындыру туралы трактат», «Жүрек әмірі туралы трактат», «Иронияны түсіндіру туралы

трактат», «Руханият туралы трактат», «Бала тәрбиесінің әдістемесі» сияқты еңбектер жасады. Давонидің әлеуметтік-рухани, ұжымдық-адамгершілік, педагогикалық проблемаларды көтерген ең ауқымды шығармасы «Адамгершілік қасиеттердің жарқырауы» немесе қысқаша айтқанда, «Ахлоки Жалоли» («Даңқты мораль»). Оның шығармашылық еңбектері, атап айтқанда, «Ахлоки Жалолий» Орта Азия халқының, әсіресе Өзбекстан халқының педагогикалық ой-пікірінің дамуына зор әсер етті. Давонидің «Ахлоқ-и Жалоли» ұзақ жылдар бойы Самарқанд пен Бұхара мектептері мен медреселерінде оқулық ретінде пайдаланылды. Бұл еңбек Жүсіп Қарабоғи, Әбу Тоҳир Самарқанди, Абдолла Авлонидің педагогикалық және адамгершілік дүниетанымын қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Осы себепті Даванидің бұл еңбегін зерттемейінше, Өзбекстандағы 15-ғасырдан кейінгі педагогикалық ой-пікірдің дамуының өзіндік ерекшеліктері мен негізгі бағыттарын анықтау қиынға соғады десек, артық айтқандық емес.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1.XIV-XV ғасырлардағы Мовароуннахрде тәлім-тәрбие мен педагогикалық пікірлер. Шығыстағы педагогикалық ойлардың дамуы. Әмір Темірдің Орталық Азия тарихындағы орны мен рөлі туралы баяндаңыз.

2.Сайыпқыран Әмір Темір мен Темурилер тұсындағы ілім-пән, тәлім-тәрбиенің гүлденуі. Ұлы Әмір Темірдің ағартушылық көзқарастары және оның тәлім-тәрбие саласына қосқан үлесі туралы не білесіз?

18-ТАҚЫРЫП: XVII ҒАСЫРДАН XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚУ-ТӘРБИЕЛІК ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫҢ ДАМУЫ.

Жоспар:

1. Түркістандағы жәдидтік қозғалысы және оның оқу-ағарту ісін дамытудағы рөлі. Қоғамдық-саяси өзгерістерді жүзеге асыру туралы. Жәдидтердің мектеп, мәдениет, өнер салаларына, революциялық қозғалыстарға әсері.

2. Махмудхожа Бехбудидің әлеуметтік-педагогикалық қызметі. Тәлім-тәрбие туралы ойлары. Бехбудидің ғылыми-теориялық еңбектеріндегі мектеп-ағартушылық туралы ойлары. «Әке-өлтіруші» шығармасының маңыздылығы.

3. Абдолла Авлонидің өмірі мен шығармашылық жолы. Авлони негізін салған мектептер мен оқулықтар. «Бірінші ұстаз» («Алғашқы ұстаз»), «Екінші ұстаз» («Ұстаз соний») шығармалары туралы. Абдолла Авлонидің тәлім-тәрбие туралы көзқарастарының маңызы.

Түркістандағы жәдидтік қозғалысы және оның оқу-ағарту ісін дамытудағы рөлі. Қоғамдық-саяси өзгерістерді жүзеге асыру туралы. Жәдидтердің мектеп, мәдениет, өнер салаларына, революциялық қозғалыстарға әсері.

Түркістандағы жәдидтік қозғалысы және оның оқу-ағарту. Түркістандағы жәдидтік қозғалыс кездейсоқ емес, өміріміздегі қоғамдық-саяси қайшылықтардың жемісі. Жәдидтік қозғалыстың қоғамдық-саяси және тәрбиелік аспектілерін профессор Б.Қасимов өз зерттеуінде жан-жақты баяндап берді. XIX ғасырдың басынан Бұхарадағы ғұлама мұсылман дінбасылары мен зиялылары арасында медреселер мен мектептер жүйесіне және ислам дініне енген жаңалықтарды реформалау идеясы пайда бола бастады. Мұндай реформаларды жақтаушылар жәдидшілер, яғни жаңашылдықты жақтаушылар деп аталады. Жәдидизм (арабтың «жадид» сөзінен шыққан, «жаңа» дегенді білдіреді). Осы кезден бастап қарсы ағым, яғни феодалдық-орта ғасырлық және діни фанатизм рухындағы адамдар қадимистер деп атала бастады. XIX ғасырдың басында бірнеше ағартушы медреселер Бұхарадағы 200 ге жуық медресені реформалау идеясын көтерді. Бұл қозғалысты медресе басшысы Әбу Наср Әл-Курсауи басқарды. Бұрынғылар оларды кәпірлік пен құдайсыздықпен айыптады. Бұхара әмірі Хайдар Курсавиді түрмеге тастап, өлім жазасына кеседі. Бірақ оның жақтастары түрмеден қашып кетті. Курсави қызметін Қазанда жалғастырып, 1813 жылы қайтыс болды. XIX ғасырдың 1950-1960 жылдары діни реформалар қозғалысы одан әрі кеңейе бастады. Енді бұл қозғалыстың басында Бұхара ғұламасы және тарихшысы Маржони (1818-1889), ғиждувандық ғалымы Фазил, Моминжон Вабканди, молда Худайберди Байсуни және басқа да

ғалымдар тұрды. Олар медреселер мен мектептерді реформалауды емес, артық сабақтарды жоюды жақтайтындарын жазады. Реформашыл көшбасшы Марджани өз бағдарламасында мынадай алты негізгі мәселені алға тартады: Құрандағы кез келген діни мәселе бойынша адамдар хабардар болған жағдайда өз пікірлерін еркін білдірсін.

Біреудің біреуге соқыр еруіне қатаң тыйым салынады. Медреседе оқытылатын хошия, ширқ сияқты мазмұны құрғақ, медресе шәкірттері үшін пайдасы жоқ, олардың 8-10 минут уақытын босқа алатын сабақтарды сабақ кестесінен алып тастау керек. Медреселерде Құран Кәрім, Хадис, олардың аудармалары, Ислам тарихы сияқты сабақтар өтуі керек.. Әрбір әрекетте Исламды Мұхаммед (с.ғ.с.) заманындағы көне ислам мәдениетіне қайтару мақсат болуы керек. Марджани және оның ізбасарлары, сол кездегі жәдидшілер, ежелгі ислам мәдениеті дәуіріндегідей, медреселерде діни сабақтармен қатар зайырлы сабақтардың оқытылуын талап ететін мұсылман озық ойлы өкілдері болды. Алайда қадимистердің құдалауы және әмірдің реакциялық саясаты нәтижесінде Марджани Бұхараны тастап кетуге мәжбүр болды. Оның көптеген серіктері түрмеге жабылып, 75 соққыға жығылғаннан кейін, олар өкініп, енді мұндай әрекеттерге бармауға уәде берді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістанда патшалық отаршылдық режимінің күшеюі нәтижесінде Орталық Азияның көптеген жерлерінде жәдидтік қозғалыс күшейді. Бұл қозғалыс қалыптасқан қоғамның әлеуметтік-мәдени негіздерін қайта құруға бағытталғандықтан, ол ескі жүйені, ескі өмір салтын, ескі мектепті жақтаушылардың қатты қарсылығына тап болды. Бұл қозғалыс қалыптасқан қоғамның әлеуметтік-мәдени негіздерін қайта құруды мақсат еткендіктен, ескі жүйені, ескі өмір салтын, ескі мектепті жақтаушылардың қатты қарсылығына тап болды. Жаңа ғасырдың басталуымен оларға бұрынғыдай әлеуметтік қорлау, экономикалық және мәдени артта қалу жағдайында өмір сүру мүмкін емес екені анық болды. Орта Азия халықтары ғана емес, Ресейде тұратын халықтар да феодалдық құрылыстың іргетасын талқандау арқылы ғана тағдырларын өзгертіп, жаңа өмірге кірісе алды. Ақ патша билеген елдегі бұл ауыр жағдай 1905 жылғы төңкеріске әкелді. Бұл төңкерістің мақсаты қоғамды демократияландыру, сегіз сағаттық жұмыс күнін енгізу, дворяндардың иелігіндегі ірі жер иеліктерін тартып алып, шаруаларға үлестіру және

т.б. Бірінші орыс төңкерісінің осы бағдарламасымен танысқан Орта Азияның озық ойлы зиялылары татар ағайындарына еріп, жәдидтік қозғалысқа қосылды. 1907 жылғы Иран буржуазиялық төңкерісі мен 1908 жылғы түрік буржуазиялық төңкерісі Орталық Азиядағы жәдидтік қозғалыстың қалыптасып, пайда болуында үлкен рөл атқарды. Олар әлеуметтік, экономикалық, мәдени реформалар арқылы халықтың, қоғамның өмірін жақсартуға, мәдени биіктерге көтеруге бағытталған бағдарламаны жүзеге асыруға кірісті. Олардың ықпалымен өзбек жерінің басқа жерлерінде де жәдидтік қозғалыс өркендеді.

Жәдидтік қозғалыс өзінің негізгі міндетін революция арқылы емес, реформалар арқылы қоғамды дамыту деп біледі. Бұл міндетті орындауда ол бір ғана тапқа – пролетариатқа сүйенген жоқ. Жалпы, жәдидшілік адамзатты таптарға бөлуді жақтамайды. Жәдидшілер тіпті ескі адамдармен одақ құрып, халықтың игілігі мен болашағы үшін, немесе бүгінгі тілмен айтқанда, тату-тәтті өмір сүріп, еңбек етіп жатқан әртүрлі саяси көзқарастағы адамдардың игілігі үшін бірлесе жұмыс істеу идеясын алға тартты. Осы «біртұтас» майданды құру идеясын білдіре отырып, Бехбуди: «Ғалымдарымыз немесе зиялыларымыз бен озық ойлы адамдарымыз, байларымыз бен қарапайым адамдарымыз бірігіп, діннің, ұлттың, Отанның дамуы үшін қызмет етсе», - деп жазды. Жәдидтердің мұндай біртұтас майдан құруға ұмтылуының себебі әртүрлі жағдайлармен айқындалды. Қарапайым халық, байлар, оқымыстылар, зиялы қауым – бәрі де патша үкіметінің кейбіреулері басқаларына қарағанда езгісіне ұшыраған халық еді. Орта Азия нарығында орыс сауда-өнеркәсіп буржуазиясы үстемдік етті, жергілікті буржуазия өкілдері күрес жүргізе бастады. Яғни, отаршылдық азабын жергілікті байлар мен саудагерлер де сезінді. Осындай тарихи жағдайларда жәдидтердің ойынша, қарапайым халықтың шаруашылық және мәдени өмірін жақсарту қажет болғаны сияқты, шетел капиталының езгісінен, отаршылдық бұғауынан арылу да сол сияқты өзекті мәселе болды. Жәдидшілер 1906 жылы «Тараққий» деп аталатын газет шығарып, көп ұзамай «Хуршид», «Шухрат» сияқты жаңа газеттер пайда болды. Орталық Азияның әртүрлі қалаларында жәдидтік мектептер ашылып, онда діни біліммен қатар зайырлы білім де кеңінен насихатталды. «Жәдидшілер не айтса да, бәрі жаңа тыныс, жаңа идея еді, пролетарлық идеология жоқ, жұмысшы табы да жоқ, табиғатты

бастапқы дейтіндердің идеологиясын ешкім түсінбеді деуге болады, ал білетіндер өте аз ғана халық еді». Демек, жәдидшілдіктің жаңа идеялармен пайда болуы, оның дін басылары мен үстем таптарға қарсы тұруы, мәдениет жасауы бір сөзбен айтқанда, жаңашылдық болды және «жәдид» сөзінің мағынасы да «жаңа» дегенді білдіреді. Қысқаша айтқанда, жәдидтердің әрекет бағдарламасы келесі мәселелерді шешуге бағытталған:

Діни ырымдар мен фанатизммен күрес. Діни нанымға негізделген ортағасырлық мектептерді еуропалық тайпалардың ана тілінде зайырлы ғылымдарды оқытуға бейімделген жаңа мектептермен алмастыру, феодалдық оқу жүйесін реформалау. Жаңа өзбек әдеби тілін дамыту, баспасөз бостандығы үшін күресу, жәдидшілдік идеяларын қалың бұқараға жеткізу мақсатын көздейтін, халыққа түсінікті әдебиет пен театр құру. Әйелдер мен қыздардың тағдырын өзгерту және жамылғыны шешіп, олардың заманауи мектептерге баруын қамтамасыз ету арқылы отбасын реформалау. Жергілікті байлар мен саудагерлердің орыс буржуазиясымен саяси және экономикалық теңдігі, патша билеушілерінің жергілікті шенеуніктердің езгісіне қарсы күресі. Осылайша отаршылдық саясатты реформалау. Негізгі шәкірттері осы кісілер болған жәдидшілер үшін білім мен ағартушылық бірден-бір қару болып, сол қарудың көмегімен елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуы үшін күресті.

Махмудхожа Бехбудидің әлеуметтік-педагогикалық қызметі. Тәлім-тәрбие туралы ойлары. Бехбудидің ғылыми-теориялық еңбектеріндегі мектеп-ағартушылық туралы ойлары. «Әке-өлтіруші» шығармасының маңыздылығы.

Махмұдхожа Бехбуди (1874-1919) Түркістандағы жәдидтік қозғалыстың негізін салушылардың бірі, жалғыз әлемге әйгілі өзбек географы, көрнекті қоғам қайраткері, ірі ислам ғұламасы, ұлы ағартушы және моральдық қайраткер, талғамы жоғары журналист Махмудқожа Бехбуди 1874 жыл 10 наурызда дүниеге келген. Самарқандтың Бахшитөбе ауылында діни қызметкер отбасында туылған. Махмұдхожа Бехбуди 6-7 жасында хат-сауат оқып, жазуды үйренген кезде, әкесі оны қари болу үшін Құран жаттата бастайды. Махмұдхожа Құран жаттағаннан кейін қарилығына көңілі толмай, 15 жасында нағашысы мүфти молда Әділдің қолынан білім алады. Мұнда ол «Қофия», «Шахри

молла», логикадан «Шәмсия», «Мұхтасар әл-Вакоя», «Хошия», сонымен қатар, арифметика ғылымын зерттеді. Махмұдқожа шәкірттері арасында ұшқыр ойлы, оқуға деген зор ынтасымен үлгілі деп саналды. Әкесі қайтыс болғаннан кейін Махмұдқожа Бехбуди оқуын тастап, кәсіпкерлікпен айналысуға мәжбүр болды. Самарқандтағы «Чашми об» уәлаятында енді ғана қазы болған нағашысы Мұхаммед Сыддықтың қол астында мирза қызметін атқарған. Осында екі жыл қызмет еткенде қазыхана жұмысымен кеңінен танысады. Іс жүргізу, заңдық, мүфтилікке қатысты барлық мәселелерден хабардар болды. Екі жылдан кейін «Қобуд» болысына ауысып, мырза болды, көп ұзамай мүфтилік қызметке дейін көтерілді. Онда 1916 жылға дейін жұмыс істеді. Бехбуди Мекке сапарына шындап дайындалып, араб тілін үйреніп, исламдық теориялармен танысады. Қажылықты кемелдік сынағы деп есептеп, ақыры 27 жасында Меккеде болып, қажы, мүфти атақтарымен оралды. Шығыс халықтарының рухани өмірі мен мектеп тәрбиесінде нағыз төңкеріс жасап, түркі халықтарының шын мақтанышы болған Исмаилбек Ғаспырәлі әзірлеген «жәдид әдістемесі» тарихта көрнекті орын алатыны сияқты, Түркістанның мектеп білімінде де Бехбуди есімі ерекше орын алады. Ол еліміздегі мектептерді ұйымдастырудың осы жаңа әдісінің алғашқы жақтаушылары мен тәжірибешілерінің бірі болып саналады. Бұл салада Бехбудий Исмаилбек Ғаспырәліден көптеген жаңа қырларын үйренді. «Тәржиман» газеті Бехбуди үшін жағдайды түсінуде таптырмас құрал болды. Газеттің алғашқы сандарында: «Кедей, дәрменсіз адамды көрсек, аяймыз. Бейшараның өліп жатқанын көргенде жүрегіміз ауырады. Жануардың қиналуының өзі бізді аяйды. Бірақ бір адамның емес, мыңдаған адамдардың, тұтас бір халықтың надандықпен теңдессіз қиналып жатқанын көрмейміз...», деген жолдар бар. Кейінірек «Тәржиманның» беттерінде жаңа мектептердің ашылуы, озық, тың идеялардың таралуы орын алды. Бұл Исмаилбек Ғаспырәлінің бір жағынан ұлттар бауырластығын қорғаса, екінші жағынан демократиялық сипатқа ие екенін көрсетеді. Сондықтан Бехбуди Ғаспырәлі ұстанған жолды таңдап, одан ақыл-кеңес алып, оның кеңесшісі болды. Бехбуди «жәдид әдістемесі» мектебінің қажеттілігін, оның заңдары мен ережелерін, мектепте оқытылатын сабақтарды, қандай емтихандар тапсырылатынын, мектептің құрылымын, оған қандай құрал-жабдықтарды қажет ететінін, мұғалімдердің міндеттерін,

олардың қаржы мәселелерін және тағы басқа көптеген аспектілерді Исмаилбек Ғаспырәліден және оның еңбектері мен мақалаларынан білді. Осыларды негізге ала отырып, ол Түркістанда «жәдид әдістемесі» мектептерін құруға бар күш-жігерін жұмсады. Оларды ұйымдастырып қана қоймай, осы мектептерді кітаппен қамтамасыз етуде де аянбай еңбек етті. Ол ескі Самарқанд қаласында өз ауласында тегін кітапхана, оқу залы, мектеп ашты. Әйгілі ұстаз Абдулқадір Шүкүрийдің жаңа үлгідегі мектебін өз ауласына көшірді. 1918 жылы Самарқандта «Мұсылман жұмысшы-шаруа кеңесі» құрылғанда Бехбуди ағарту комиссары болып тағайындалды. Содан кейін ол жаңа мектептердің желісін одан әрі кеңейтеді. Ол оқу бағдарламаларын жасау, жаңа оқулықтар жасау, мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарын ашу сияқты жұмыстарын дамытуда. Махмұдқожа Бехбуди «жәдид әдістемесі» мектептерге арналған бірнеше оқулықтар жазады. Оқулық ретінде «Мұхтараси тарихи ислам» («Мұсылманның қысқаша тарихы»), «Мадхали жуғрофи умрони» («Халық географиясына кіріспе»), «Мухтараси жуғрофи русий» («Ресейдің қысқаша географиясы»), «Амалиётчи ислам» және басқа да кітаптар оқытылды.

Әркімнің «Жәдид әдістемесі» мектептерінде оқуға құқығы болды. Бұл кездегі патша шенеуніктері Түркістандағы жаңа үлгідегі мектептерді мін тапса, дереу жауып тастайтын. Өйткені, патша үкіметі «бөтен халықтардың» тіпті жартылай білімді болып, зайырлы білім алуын қалаған жоқ. Жаңа үлгідегі мектептер патша үкіметіне ғана емес, жергілікті діни қызметкерлер мен ескі мектеп мұғалімдеріне де ұнамады. Олар «жәдид әдістемесі» жаңа мектептері «ислам дініне нұқсан келтіреді», бұл мектептердің ұстаздары «кәпір» деп үгіт жүргізді. Осындай көзқарастар мен кедергілерге қарамастан Бехбуди мен оның әріптестері Түркістан балаларын «жәдид әдістемесі» мектептерде оқыту жұмысын жедел жүргізді. Махмұдқожа Бехбудидің «Жәдид әдістемесі» мектебінде сабақ беру төмендегіше тәртіппен жүргізілді: «Мектеп екі кезеңнен тұрады, бірінші кезең ежелгі бөлім деп аталады. Бұл курстың ұзақтығы төрт жыл. Бірінші жылы: парсы және араб тілдерінде жазу мен оқуды үйренді, сүрелер жаттаған. Математика сабағы үйретілген. Олар әдетте бір жыл ішінде толық оқуды және жазуды үйренеді. Екінші жылы: Хафтияк, парсы, түрік, араб тілдерінде иман және сенім сабақтары, өлеңдер мен қасидалар (ғақлиялар)

оқытылды. Үшінші курста: Құран Кәрім, Ислам ғибадаттары, тәжуид, сади, парсы, түрік тілінен ақыл-кеңестер жан-жақты оқытылып, олардан эсселер жаздырылды». Әртүрлі іс жүргізу сияқты қажетті тұстар мен бухгалтерлік есептің маңызды аспектілері оқытылады. Төртінші курста: Құран Шәріп, егжей-тегжейлі тәжуид, парсы және түрік поэзиясы мен прозасы, этика, түрік және парсы тілдері, арифметика, тарих, география оқытылды. Осы төрт сыныпты бітірген балаларды мұғалімдер өздері таратып берді. Қаласа екінші кезеңге қалдыратын, жеткен жетістігіне қарай медресеге беретін, ал баланың өзі қаласа еуропалық мектептерге беретін немесе нәпақа табу үшін жұмысқа беретін.

Мектептің екінші кезеңі рушадия болды, оған бастауыш мектептің төрт сыныбын бітіргендер қатысты. Бұл кезеңде оқытылатын сабақтар мен ғылымдардың мазмұны төмендегідей: бірінші курста араб тілі, география, шафакия, парсы тілі, аударма, аударма сөйлем, пайғамбарлар тарихы мен ислам тарихы, Сағдидің «Гүлістаны», түрік тілі үйретілген; екінші курс – араб тілі, медицина, тарих, ислам этикасы, түрік тілі, арифметика, парсы жазуы, т.б.; үшінші курс – араб тілі, арифметика, каллиграфия, тарих, түрік тілі, орыс тілі де оқытылады; Төртінші курс – араб тілі, қазихананың орыс әріптері, болыснойхана хаттары, түрік тілі мен әдебиеті, денсаулық, мектеп пен өмір, махаббат пен махаббатсыз адамгершілік, тағы басқа көптеген өмірлік сабақтар оқытылды. Бехбуди мектебінде әр жылдың соңында салтанатты емтихандар өткізілетін. Ата-аналар мен басқа қонақтар, әрине, емтихандарға шақырылды. Бұл, біріншіден, «жәдид әдістемесі» мектептерін көбірек насихаттау және олардың оқыту әдістерін көрсету; екіншіден: мектеп өмірін қолжетімді ету, яғни отбасы мен мектептің бірлігін жүзеге асыру. Сегіз сыныпты, яғни екі деңгейді бітірген оқушы араб, парсы, түрік тілдерінде еркін сөйлеп, жаза алатын. Ол орысша да еркін сөйлеп, оқи алатын. Түркістанның барлық әкімшілік соттарында жұмыс істей алды. Бұл студент мектепте сабақ бере алады, саудамен айналысады, тіпті редактор бола алады. Әр жердегі өкілдерге жыл сайынғы емтихандарға шақыратын хаттар жіберілді. Бірақ көбі мектеп жетістіктерін көре алмағандықтан келмеді. Бехбуди: «Келсін, көрсін, дұрыс болса дами берсін, бұрыс болса, дәлелмен дәлелдесін... мақсатымыз қызмет пен ұлт болудан басқа емес», – дейтін.

«Усули жәдид» мектебін құру оңай болған жоқ. Бехбуди мен

Шәкури осы мақсатта барлық дамыған мұсылман қалаларындағы мектептерде оқыды. Осындай отаршылдық заманда Түркістанның болашағы үшін өз ауласында білім мен ағарту ошағын ашқаны үшін Бехбуди бірнеше рет таяқ жеді. Осыған қарамастан шейіх ұстаз «жаңа әдіс» мектебін табанды түрде қорғады. Патшалық орыс инспекторлары оның мектебін тексеруге келгенде, география, тарих, арифметика оқулықтарын ат қорасының астына тығып қойыпты. Бехбуди жан-тәнімен ұстаз болған. Ол өзі жоғары сынып оқушыларына география мен тарих пәнінен сабақ береді. Ол Мысырдан, Түркиядан, Қазаннан, тағы басқа жерлерден әкелген түрлі жаңа кітаптарын жоғары сынып оқушыларына, үздік оқушыларға, ұстаздарға сыйға тартатын. Ол не істесе де ұлы Түркістан үшін, оның болашағы, жастар үшін істеді. Жақсы адамгершілік пен тәрбиенің іргетасы – мектеп, барлық білімнің бастауы, бастауы – мектеп. Бақыт пен ізгіліктің рухани бастауы – мектеп деген сенімді ұстанды. Ол осы тақырыпта «Түркістан уәлаятының газеті», «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Турон», «Хуррият», «Ойна», «Самарқанд», «Жұмысшылар үні», «Ұлқ Түркістан», «Нажот», «Тірі сөз», «Тариман», «Уақыт», «Шуро» сияқты басылымдарда жүздеген мақалалар жариялады. Бұл мақалалар негізінен білім беру мен оқытуды дамытуға арналды. Мысалы, «Тахсил айы», «Эхтиёжи миллат», «Самарқанд Усули Жадид мактаби Хусусида», «Мәжлис Имтихон», «Тарих және география», «Самарқанд Китабхон Исламия», «Самарқанд кітапханасы мен баспаханасы», «Самарқанд Ислох Русум Мажлиси», «Бухара Усули жадиди» сияқты басылымдарда олардың маңыздылығы туралы жаңа ойлар жүйесін оқуға болады, жаңа білім мен мәдениетті дамыту, зайырлы ғылымдардың игілігі, ағартушылықты ынталандыру, кемел адам тәрбиелеу. Бехбуди білім мен тәрбие, оның мәселелері жөнінде мол публицистикалық мұра қалдырды. Соның ішінде «Иман және Ислам», «Мұқтаж ұлт», «Бухара Усули жадиди», «Бостандық – Азаттық – Ерік», «Білім айы», «Екі емес, төрт тіл керек», «Түркістан», «Ұлтты кім түзейді», «Жастарға үндеу», «Отансүйгіштік қажет», «Бізді кемірушi әдеттер», «Бұхара хандығына саяхат», «Ежелгі мектептеріміздің бұзылуы немесе ілгерілеу жолы», «Бізге реформа керек», «Құқық алынады, берілмейді», «Самарқандтағы ұлттық істер туралы» және т.б. 1917 жылы 16-23 сәуірде Ташкентте өткен Түркістан мұсылмандарының Құрылтайында ұлтты

келіспеушіліктен бас тартып, ұлы мақсатта бірігіп, одақ құруға шақырды. Бірақ ол армандарына жете алмады. 1919 жылы 25 наурызда Бехбуди осы идеялары үшін ұлтшыл жәдид деген айып тағылып, Шахрисабзда түрмеге жабылып, ату жазасына кесілді. Өлер алдындағы өсиетінде: «Біз өз тағдырымызды білеміз». Ел бақыты, ел азаттығы үшін жанымыз қиылса, ажалды қуанышпен қарсы алармыз.... Барынша жақсы мектептерді ашып, білім беру, халық бақыты жолында аянбай еңбек ету парызымыз, бізге ескерткіш болады...

Махмұдқожа Бехбудидің жаңа мектептерге арнап жазған еңбектері мектеп реформасындағы үлкен оқиға болды. Бұл кезеңде бұл оқулықтар теориялық, ғылыми және практикалық тұрғыдан кеңінен пайдаланылды. Бұл кітаптар бүгінгі күнге дейін құнды. «Китабатул атфол» («Балалар хаты») шығармасы өз заманында бірнеше рет жарық көрді. Бұл кітапқа қырыққа жуық парсы және түрік эсселерінің үлгілері енгізілген. Ол шаходатнамалар мен басқа да іскерлік құжаттарды жазуды үйретеді, сонымен қатар, мысалдар келтірілген. Губерниялық (волостнойхана) және жергілікті соттарда (қазыхана) жазылған құжаттар да осы кітап арқылы оқытылды. Кәрі-жасқа арналған 36 беттік жинаққа Республикамызда мемлекеттік мәртебе беріліп, тәуелсіздік шешіліп жатқан тұста бұл кітаптың теориялық, тәрбиелік мәні ғана емес, практикалық маңызы да бар. Бұл кітап өзбек тілінде жұмыс істегенде өте пайдалы. Кітаптың мақсаты да осы. Бехбуди 1907 жылы жазған «Фарёд Түркістан» атты мақаласында сол кездегі медреселердің жағдайын былайша суреттейді. Бехбуди: «Бір медресеге 20 студенттің келісімімен надан мударристі, ал бір провинциядағы 40 ел басыларынан 21-інің келісімімен надан мударрис сайланады», - дейді. Бехбуди бұл мударристер, мүфтилер мен қазылардың 80 пайызы қориялар дейді. Олар жастарға қандай білім мен тәрбие бере алады дейді.

Бехбуди Түркістанның болашағы оның жаңа кадрларында, мамандарында, білімді жастарында деп есептеді. Сондықтан да ол әр жазған мақаласында тың жаңалықтарға үн қосатын кадрларды тәрбиелеу мен дайындау мәселесін көтерді. Сауданы кеңейтіп, қазына ашу арқылы ұлттық табысты көбейту керектігі туралы ұдайы түсіндірмелер алып отырды: «Ғимарат құрамыз десек, жоба жоспары керек, инженерлерге мұқтажбыз. Бірақ біз әлі де инженерияны білмейміз. Контур мен ресми кітапты жүргізіп, касса ашып, сауда жасау

қажет? - деуші еді. Бехбуди Түркістанда өсірілген өнімдер Еуропа нарығына арзан бағамен шығарылып жатқанына өкініш білдірді. Ол біздің еуропалық нарықтарда сауда жасай алатын мамандарды дамытуымызды қалайды: «Түркістанның жемістері... дәндері, тасы, топырағы... және өнімдері Еуропа нарығына шығады». Еуропалық доллар келіп, арзан бағамен алып кетеді. «Біз жұмыс жасаймыз, олар жемісін көреді». Сондықтан Бехбуди: «Еуропамен сауда жасайтын адам ең алдымен, заманауи ғылымды үйренуі керек» дейді. Ол ұлттың рухани дамуын «оның білімі де, экономикасы да, ағартушылығы да» деп есептеді. Түркістанның болашағын ойлаған Бехбуди ұлтымыздың дамуының түрлі жолдарын іздеді. Сондай-ақ, ол байларға: «Басқа ұлттардың байлары кедейлер мен жетімдерге мектеп, аурухана салып, кедейлер мен жетімдерді оқыту үшін воқф (стипендиялар) белгілейді. Бүкіл Түркістан он бай елінде мың сомнан берсе, Ташкентте 25 бала (діни және қазіргі) бала үшін интернаты (пансионды) мен таңғы асы (нахорли) бар тамаша мектеп салынып, жыл сайын 50 бала мемлекеттік мектептерде оқытылады». Олай болса, он жылдың ішінде инженер, дәрігер, заңгер, экономист сияқты білімді мамандар шығады деп сенеміз.

Драматургия саласында да сәтті шығармашылық жасаған Бехбуди 1913 жылы жарық көрген «Әке-өлтіруші» драмасы оған үлкен атақ әкелді. Бұл драманы Бұхара, Самарқанд, Ташкент, Қоқан, Әндіжан, Наманған, Каттақорған, тағы басқа қалалардағы алғашқы театр ұжымдары қысқа мерзімде сахналады. Бехбуди бұл салада да керуен басшысы болды. Бехбудидің «Әке-өлтіруші» («Падаркуш») драмасында байдың өтірігіне сенген ұлы білімсіздігінен әкесін өлтіреді. Әкесі өліп, ұлы түрмеге түсіп, үйде жалғыз қалған анасын жаңа пікірлі адам (домла) жұбатады:

«Ана, сабыр етуден басқа амал жоқ, қасірет пен апаттың, надандық пен ақымақтықтың, бақытсыздық пен білімсіздіктің себебі осы». Надандық үйіңді қиратты. Сізді сауатсыздық құртты. Ұлыңызды сауатсыздық Сібірге жібереді. Сүйікті балаңыздың тәрбиесіздік бәлесі сіздің өміріңіздің құнына түседі. Балаңызды әкесі өсірген де, оқытқан да жоқ. Ақырында апат болып, жаман жолдастар (адамдар) адастырып, надандық құрбаны болдыңыз. Ата-анасының еркелігінен түңілген бұзық бала бос жүріспен жаман адамдарға қосылып, жаман жолға түсіп, ақыры

өзінің де, қалған отбасының да өмірін құртады. «Біз, – деп жазады Бехбуди, – бүлдірген... сауатсыздық пен надандық, үйсіздік, қиыншылық, жоқшылық, қажеттілік, қорлық – бәрі де надандық пен сауатсыздықтың жемісі мен салдары... Біз балаларымызды тәртіпті етіп тәрбиелемесек, арамызда келеңсіз оқиғалар мен келеңсіздіктер үнемі басым болады. Бұл қасиеттердің жойылып кетпеуіне оқу мен оқытудан басқа жол жоқ», - дейді. Бехбудидің шығармашылық қызметіндегі басты мәселе – Түркістандағы оқу-ағарту ісін дамыту. «Дүниеде өмір сүру үшін зайырлы ғылым мен білім қажет» деген. «Қазіргі ғылымнан айырылған ұлтты басқа ұлттар жеңеді» деген ұранға адалдықпен әрекет етті. Ол отаршыл Түркістанды надандық қамытынан құтқару үшін ескі мектепті реформалау қажеттігін дәлелдеп, жәдидия әдісінің негізін қалады. Бехбуди идеялары халық педагогикасының тарихына қосылған орасан зор үлес болып табылады. Оның педагогикалық ой-пікірлері өзі өмір сүрген дәуір үшін ғана емес, бүгінгі жастарды тәрбиелеуде де тиімді.

Абдолла Авлонидің өмірі мен шығармашылық жолы. Авлони негізін салған мектептер мен оқулықтар. «Бірінші ұстаз» («Алғашқы ұстаз»), «Екінші ұстаз» («Ұстаз соний») шығармалары туралы. Абдолла Авлонидің тәлім-тәрбие туралы көзқарастарының маңызы.

Абдолла Авлони (1878—1934)

Атақты ағартушы-жазушы Абдолла Авлони өзбек халқының озық салт-дәстүрлері мен тәрбиенің өмірлік маңызды мәселесін өз шығармаларында бейнелеп, педагогикалық ойдың дамуына зор үлес қосқан педагог-ғалым. Абдулла Авлони 1878 жылы 12 шілдеде Ташкенттің Мерганча махалласында шағын қолөнершілер мен тоқымашылардың отбасында дүниеге келген. Оның ата-анасы білімді адамдар болған. Абдолла Авлони ескі үлгідегі мектепті бітіргеннен кейін 12 жасында медресеге түседі. Жазда ата-анасына көмектесу үшін жұмыс істеп, басқа уақытта оқыды. Өте дарынды Абдулла Авлони 15 жасында өлең жаза бастады. Ол өзінің алғашқы өлеңдері мен «Хиджрон» атты мақаласында халықты жаңа мектептерге оқуға шақырды. 1907 жылы Авбдолла Авлони «Шухрат» және «Осия» атты жаңа газеттер шығара бастады, бірақ патша шенеуніктері көп ұзамай газеттерді жауып тастады. ***Абдулла Авлони кейін «Садойи Түркістан»***

(1914-1915), «Турон» (1917), «Иштирокиюн» (1918) газеттерінде, «Қасабашілік әрекеті» (1921) журналында редакторлық қызмет атқарды. Осыдан кейін ол өзбек баспасөзінің көрнекті өкілі, өзбек баспасөзінің негізін салушылардың бірі ретінде танымал болды.

Абдолла Авлони газет-журналдардың халық арасында озық идеяларды таратуда, білім мен ағартушылықты насихаттауда өте маңызды рөл атқаратынын жақсы білген. 1907 жылы «Шухрат» және «Осия» газеттерін шығарып, редакциялады. Газеттің алғашқы санында «Баспасөз әркімге өз жағдайын көрсетіп, дүниенің жай-күйінен хабардар етіп, зұлмат күндерді нұрландырып, халық арасында білім, бірлік, қайырымдылық идеяларын таратады» деп, балық сусыз өмір сүрмейтіні сияқты, адам білімсіз өмір сүре алмайтынын үйретеді. XX ғасырдың басында Өзбекстанның қоғамдық-саяси өмірінде педагогикалық ой-пікірлердің дамуында ерекше орын алған Абдулла Авлони өзінің бүкіл шығармашылық жолында халқына қызмет ететін кемел тұлғаны тәрбиелеуге, оның руханиятының қалыптасуына ерекше көңіл бөлді. Абдулла Авлони – өзбек халқының өнері мен әдебиетіне, ұлттық мәдениеті мен халық ағарту ісіне зор үлес қосқан жазушы, қоғам қайраткері, дарынды ағартушы.

Абдулла Авлони 1913 жылы өзбек халық театрын кәсіби театрға айналдыру үшін «Турон» атты театр труппасын ұйымдастырған алғашқы өзбек зиялыларының бірі болды. Алайда бұл труппаның кәсіби театрға айналуына айтарлықтай кедергілер болды. Патша үкіметінің отаршылдық саясаты халықтың қоғамдық санасын оятуға ықпал еткен театрдың барлық түріне қарсы болды. Театрға деген осындай теріс көзқарас қалыптасқан кезеңде Авлонидің театр труппасын ұйымдастырып, әлеуметтік тақырыптағы пьесалар қоюы оның халықты ағарту жолындағы үлкен ерлігі болды. Авлонидің театр қызметі туралы театртанушы М.Рахманов былай деп жазады: 1916 жылы әзірбайжанның әйгілі актері Сидқий Рухилло Ташкентке келіп, «Турон» труппасымен бірге «Лейли мен Мәжнүн» спектаклін қояды. Бұл спектакльде Авлони Қайстың әкесінің рөлін сомдайды. Авлони мен оның труппа мүшелері 1914-1916 жылдар аралығында Ферғана аңғарында гастрольдік сапарда болады.

Абдолла Авлони 1917 жылғы төңкеріске дейін Түркістанда орасан зор қоғамдық-ағарту жұмыстарын жүргізген жәдидтік қозғалыстың

көрнекті өкілдерінің бірі болды. Абдолла Авлони прогресшіл зиялылармен бірлесе отырып, театр қойылымдары мен баспасөзден жиналған қаражатқа дүниелік ғылымдарды оқытатын «Жаңа әдіс» (Усули жәдид), яғни жаңа прогрессивті әдістермен мектептер ашып, халықтың балаларын осы мектептерде оқытты. Олар өз ұлтының кемел ғалым, білімді маман, мәдениет қайраткері болып, елін гүлдендіріп, Отанын азат, гүлдендіруді армандап, осы жолда жанқиярлық танытты. 1907 жылы Абдулла Авлони Ташкенттің Мирабад махалласында, кейінірек Дегрез махалласында жаңа үлгідегі мектептер ашты. Мектептердегі оқу құрал-жабдықтарын ауыстырып, өз қолымен парта, тақта жасаған. Мектепке қабылданған балалардың көпшілігі кедей-кепшіктердің балалары болғандықтан, достарының қолдауымен «Қайырымдылық қоғамын» құрып, оларды киім-кешек, тамақ, дәптермен қамтамасыз ету мақсатында осы қоғамды өзі басқарды. «Баспа» шіркетін құрып, Хадра қаласында «Мектеп кітапханасы» атты кітап дүкенін ашты. Авлони мектебінің ескі мектептерден айырмашылығы – оның мақсаты мен міндеттеріне сәйкес, сыныптық жүйе негізінде сабақ ана тілінде жүргізілуде. Ол өз мектебінде балаларға география, тарих, әдебиет, тіл, арифметика, геометрия, даналық сияқты пәндер бойынша нақты мәліметтер береді. Абдулла Авлонидің алғашқы шәкірттерінің бірі, Ташкент мемлекеттік университетінде ұзақ жылдар ұстаздық еткен белгілі ұстаз марқұм Юсуф Тоҳири Авлони Мирабадта негізін салған мектеп туралы естеліктерінде былай деп жазады:

«Қаланың қарсы бетінде, теміржолшылар тұратын Мирабадта жаңа үлгідегі мектеп ашылғанын естідік. Көп ұзамай бұл мектептің қасиеті мен ұстазы Авлонидің атақ-даңқы туралы қауесеттер бүкіл қалаға тарады. Баршаның тілінде: «Мирабадтағы мектепте 6 айда оқу мен жазу оқытылады, сонымен қатар, география, арифметика, жаратылыстану пәндері оқытылады», – деп айтатын. Бізге жұмбақ болып көрінген бұл мектеп пен оның дана ұстазын көруге асық едік. Ақыры бір күні үш-төрт адам баруға бел будық. Мектеп аласа, жартылай қараңғы, мешіттің дәлізінде орналасқан. Қыс пен көктемде бөлменің жоғарғы жағында жарық үшін қалдырылған тесік арқылы қар мен жаңбыр да жауатын. Бірақ бөлмеде оқушылар мен мұғалімнің шәкірттері көп болды. Біздің ойымызда ұстаздың бір сырлы жағы бар

еді. Бізді аласа бойлы, қара өңді, қызба мінезді, сақал-мұрты қалың жігіт қарсы алды. Аты аталған ұстаз – Авлони. Бізді оқуға қабылдады. Көп ұзамай алдымызда жаңа дүние ашылғанына толық көз жеткіздік. Балаларымыздың мектепке барғанына бірнеше жыл болса да, Мирабадтардың алдында ұятқа қалдық. Олар оқу мен жазу шеберлігімен, арифметикалық есептерді шығара білуімен, табиғат құбылыстарын білуімен бәрімізді таң қалдырды. Бұл кезде ескі мектебіміз босап, Мирабадтағы Абдолла Авлони мектебі арамыздан кеткен балалармен толыға бастады. Осылайша бұл мектеп атаққа ие болды[1]».

Абдулла Авлони «Усули жәдид» мектептері үшін төрт бөлімнен тұратын «Әдебиет немесе ұлттық жырлар» және « Тұңғыш ұстаз» (1912), «Түрік гүлістаны немесе этика» (1913), «Екінші ұстаз» (1915), «Мектеп гүлістані» (1917) сияқты оқулықтар мен оқу кітаптарын жасады. Осы еңбектерінде, публицистикалық мақалаларында дүние жүзі халықтарының мәдениетін, ғылымын, мектебін, білімін дәріптейді, халқын білімді, мәдениетті болуға шақырады. XX ғасырдың басында жаңа мектептерге жазылған әліпбилер санаулы ғана болатын. Бұлардың ішінде Авлонидің «Тұңғыш ұстазы» да ерекше орын алады; «Тұңғыш ұстаз» 1917 жылғы төңкеріске дейін 4 рет жарық көрді. Оны жазуда Авлони бұрыннан бар оқулықтарға, ең алдымен Саидрасул Азизидің «Устози аввалына» сүйенеді (оқыту процесінде жинаған тәжірибесін тиімді пайдаланады). Авлонидің «Екінші ұстаз» кітабы «Тұңғыш ұстаздың» логикалық жалғасы. Бірінші кітапты шартты түрде әліпби, екінші кітапты хрестомия деп атауға болады десек қателеспеген болар едік.

Кітап мектепті мадақтайтын өлеңмен басталады:

Мектеп адамды адам етеді,
Мектеп өмір береді,
Мектеп мұңы бұзады,
Жақсы оқы, балам!
Мектепте кемел білім,
Мектепте сұлу ілім,
Ұлттық қиял мектепте,
Жақсы оқы, балам!

[1] YU.Tohiriy. Dono Murabbiy. «Toshkent oqshomi» gazetasi, 1966 yil 10 noyabrь.

Авлони бұл өлеңінде мектепті адамзатты құтқаратын жол, өмірдің гүлі, адамдарды кемелдікке жұмылдыратын күш ретінде дәріптейді. Кітаптағы алғашқы екі әңгіме «Жомарттық» және «Сараңдық» деп аталады. Бірінші әңгімеде сол кездегі өмірге тән оқиға суреттеледі. Саид есімді баланың әкесі баласына күнде мектепке барар алдында түскі асқа 10 тиын беретін. Бір күні Саид мектепке бара жатқан жолда бір кедейді кездестіреді. «Балам, екі күннен бері қарным ашты, тамақ алып, жеуге барсам, жыртық шапанымнан басқа ештеңе жоқ», – дейді. Саид қолындағы 10 тиынды береді де, сол күні тамақсыз жүреді. Әкесі баласының жомарттығына риза болып, «Жомарт ұлым» деп қошемет көрсетеді. Келесі күні маған 20 тиын жібереді.

«Авария» хикаясында бір байдың сараңдығы, қаттылығы, топастығы, арамдығы суреттеледі. «Түрік гүлістаны немесе этика» еңбегінде кемел адам тәрбиелеуге қатысты айтылған ойлар: а) интеллектуалдық тәрбие; ә) ар-ұжданды дәріптеу; в) патриотизм; ж) адамдық әдептілік туралы; г) махаббатпен жасалған дүние; д) надандықты айыптау.

Абдулла Авлонидің педагогикаға қатысты еңбектерінің ішінде XX ғасыр басындағы педагогикалық ой-пікірлердің дамуын зерттеуде «Түрік гүлістаны немесе этикасының» маңызы зор. «Түрік гүлістаны немесе этика» шығармасы – адамгершілік, ақылақтылық пен тәрбиелік шығарма. Шығармада «адамдарды жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыятын» имандылық ғылымы талқыланады. Осы аспектілерден бұл еңбек Юсуф Хос Хаджибтің «Құтадғу билиг», Насыр Хисравтың «Саодатномасы», Саъдидің «Гүлистан» және «Бостан», Джамидің «Бахористаны», Науаидың «Махбуб ул-қулуб», Ахмад доништың «Перзенттерге өсиет» стиліндегі бірегей тәлім-тәрбиелік еңбек болып табылады. Абдолла Авлони бала тәрбиесінің тәрбиеші рөліне тоқтала келе: «Егер адам жастық шағында нәпсі бұзылып, тәрбиесіз, әдепсіз өссе, Аллаһу Әкбар, ондай адамдардан жақсылық күту жердегі жұлдыздарға қол созумен бірдей» дейді. Оның ойынша, баланың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда әлеуметтік ортаның, отбасылық жағдайлардың, айналасындағы адамдардың маңызы зор.

Өзбек педагогикасының тарихында Абдулла Авлони педагогикаға алғаш рет «Педагогика», яғни бала тәрбиесі туралы ғылым» деп анықтама берді. Әрине, мұндай анықтама Авлонидің педагогика

ғылымын жақсы білгендігін көрсетеді. Абдолла Авлони бала тәрбиесін мынадай төрт тарауға бөледі: 1. «Тәрбие заманы». 2. «Дене шынықтыру». 3. «Ақыл-ойды тәрбиелеу». 4. «Адамгершілік тәрбиесі» және оның маңыздылығы туралы ой қозғайды.

«Тәрбие заманы» атты бөлімде тәрбиені жастайынан беру керектігін, бұл жұмысқа ата-ана да, ұстаздар да, үкімет те, т.б. дәріптейді. Авлони: «Біз үшін нәтижелі тәрбие - бұл өмір немесе өлім, құтқарылу немесе жойылу, бақыт немесе апат мәселесі», - дейді. Тәрбие жеке мәселе емес, ұлттық, әлеуметтік мәселе. Жазушы әр халықтың өркендеуі, мемлекеттердің қуаттылығы көп жағдайда ұрпақ тәрбиесіне байланысты деп есептейді. Тәрбие бала дүниеге келген сәттен басталып, өмірінің соңына дейін жалғасады. Ол бірнеше кезеңнен тұрады – үй, балабақша, мектеп, қоғамдық тәрбие. Авлони ерте жастағы бала тәрбиесінің ауқымын кең мағынада түсінеді. Ол тек адамгершілікпен шектелмейді. Ол алдымен баланың денсаулығына мән беру керектігін айтады. Авлонидің ойынша, ақыл-ойы дұрыс, адамгершілігі жақсы, білімді болу үшін денені шынықтыру керек. «Адам үшін ең бастысы денсаулық пен күшті қуатқа ие болу». «Өйткені, оқу, оқыту, үйрету үшін адамға мықты, аурусыз дене керек». Абдолла Авлони дене тәрбиесі мәселесінде ата-аналарды балаларды дені сау етіп тәрбиелеуге шақырса, интеллектуалдық тәрбие мәселесінде ұстаздардың қызметіне ерекше мән береді. Балалардың ойлау қабілетін дамытып, оны тәрбиемен үйлестіруді жүйелі түрде айналысу – аса қажетті де қасиетті іс. Ендеше, ұстаздардың «зейініне, ар-ожданына жүктелген қасиетті парыз... Өйткені, ойдың мықтылығы, сұлулығы, кеңдігі ұстаздың тәрбиесіне байланысты». Бұл ретте автор білім мен тәрбиенің бір-бірімен тығыз байланысты екендігін де атап көрсетеді: «Сабақ пен тәрбиенің арасында шамалы айырмашылық болғанымен, бірінің жаны мен тәні бірігіп тұрғандай, екеуі бір-бірінен ажырамайды»[2]. Абдолла Авлонидің пікірінше, адам – барлық жаратылыстың көркі және құрметі. Адамдар өзінің сұлулығымен және күрделілігімен ғаламдағы барлық жаратылыстардан жоғары тұрады. Бүкіл жаратылыс адамға қызмет етуі керек, өйткені, адам оның иесі. Өйткені, адамда ақыл бар. Осы ақылдың көмегімен білім алады, ілім арқылы дүниені билейді.

[2] O’sha kitob, 15-bet.

«Интеллект, - дейді Авлони, - адамның кемел ақсақалы, жалғыз жол көрсетушісі, жанның жұмысшысы, ақыл-ойдың жетекшісі». ...адам хайуаннан сөзімен, ақылымен ерекшеленеді. Бірақ адам өзінің ақыл-ойы мен түсінігінің көлеңкесінде өзіне тигізетін зияны мен қысымынан қорғалған. «Жер бетіндегі жануарларды қолға түсіріп, мойнынан байлап, арқанының ұшын қолдарына ұстаған адамдардың санасы». Авлони адамды және оның ақыл-ойын жоғары бағалайды. «Ілім – адамзаттың күш-жігері, өмірі, басты құтқару құралы». Егер сіздің ойыңыз жаныңыздың тізгінін ұстаса, ол сізді жаман жолдардан сақтайды. «Барлығы мол болған кезде арзанға түседі, бірақ білім мен тәжірибе арқылы ақыл-ойдың құндылығы артады». «Түрік гүлістаны немесе этика» кітабы ағартушылық идеяларын насихаттайды. Бұл туралы Абдулла Авлони өз кітабында ілім туралы былай дейді: «Ілім – дүние абыройы және ақырет шарапаты. Ілім – адам үшін ең жоғары, киелі қасиеті. Өйткені, ғылым бізге өз жағдайымызды, іс-әрекетімізді айна сияқты көрсетеді. Ақылымыз бен ойымызды қылыштай өткір жұмсау, ... Ілімсіз адам жеміссіз ағашпен тең...». Авлони жалпы ілім туралы емес, оның практикалық және өмірлік пайдасы туралы айта отырып, «Ол бізді надандық пен қараңғылықтан құтқарады. Мәдениет адамзатты нұрлы әлемге әкеліп, оны жаман істерден, арам әрекеттерден тыйып, жақсы мінез-құлық, әдептілік иесі етеді... Соның нәтижесінде біздің бүкіл өміріміз де, денсаулығымыз да, бақытымыз да, байлығымыз да, тіршілігіміз де, күш-жігеріміз де, қуатымыз да, дүние және ақыретіміз де біліммен байланысты»[1].

Жазушының бейнелі сөзімен айтқанда, білім бадамның ішіндегі өзегі іспетті. Оны алу үшін көп еңбек ету керек, яғни оны қазып, қабығынан ажырату керек. Ол ғылымның қоғам дамуындағы рөлін жақсы түсінеді. Сондықтан да ол жастарды ғылымның қыр-сырын меңгеруге, оқиғалардың мәнін ашуға, кітап оқуға шақырады. Оның ойынша, ғылым қоғам мүддесіне қызмет етпесе, халықтың игілігі үшін пайдаланылмаса өледі. А.Авлони өз білімін іс жүзінде қолдана алатын адамдарды жоғары бағалайды, оларды дана деп атайды. Абдолла Авлони кешегі ойшылдар сияқты жастарды пайдалы кәсіппен айналысуға шақырады. Ақын байлық қуғандарды жек көреді, олардың пендешілікке жат істерге барғанын көреді. Авлони жастарды байлыққа

[1] A.Avloniy. «Turkiy guliston yoxud axloq». 17-bet.

ұмтылмауға шақырады. Ол байлықты өткінші бұлтқа теңейді. Абдолла Авлони бекершілікті барлық жаман қасиеттердің тамыры деп есептейді. Сондықтан да еңбек адам бойындағы ең әдемі қасиет деп еңбекті мадақтайды. Бұл жағынан оның «Ақылды бағбан» әңгімесі тән.

Әңгімеде айтылуынша: «Бағбанның жалқау, жұмысты ұнатпайтын үш ұлы болыпты. Әкенің оларға мұра қалдыратын бір алтын тиыны да жоқ. Өмірінің бітетінін сезген әке балаларының тағдырына алаңдайды. Ол былай ойлайды. Үш ұлын да қасына шақырады. «Мен көзім ашық тұрғанда, сендерге өз өсиетімді айтамын». Тынымсыз еңбектің арқасында мен бір құмыра алтын жинадым. Мен оны осы баққа, бір жүзімнің астына жерледім. Ол сендердікі. Бірақ бұл іске көп жылдар болды. Қанша тырыссам да қайда көмгенімді есіме түсіре алмадым. «Өздерің іздеп, өзара бөлісіңдер» дейді. Алтын толтырылған құмыра естіген үш жалқау оны іздеуге шығады. Олар бақшаның бәрін іздейді. Жұмбақ құмыра сыртқа шыға қоймайды. Олар тоқтаусыз жерді қазуды жалғастырады. Күтілетін нәтиже әлі де жоқ. Бұл көрініс баубақшада бірнеше рет қайталанады. Жер қазылып, топырағы құнарлана түседі, бірақ алтын құмыра табылмайды. Осы уақыт ішінде жүзімдіктегі жүзімнің ең терең тамырлары да ашылады. «Бақ сол жылы осындай өнім береді, олар бірнеше құмыраны толтыратындай алтын алады». Үш еріншек ұл әке сөзінің шын мәнісін түсінеді: алтын – еңбекте»[2]. Сол әңгіме арқылы жазушы еңбекті дәріптеп, оқырман жүрегіне еңбекке деген сүйіспеншілікті ұялатады. Адамдар бақыт пен әл-ауқат тек қажырлы еңбек арқылы жүзеге асады деп есептейді. Абдолла Авлони өз еңбегінде сабыр, күш, табандылық, қайсарлық мәселелеріне тоқталып, «Әр істе сабырмен әрекет ету керек. Сабырлылық – адам баласы үшін үлкен қасиет, мақсатқа жету жолы. Сабырмен нәпсісін қолға алған адам әр ісінде сабырлы, асықпай әрекет етеді. Жаныңызды бұзылудан және менмендіктен сақтаңыз. Сабырдың құдіреттілігі соншалық, нәпсісін пәктікке, ашуды батылдыққа, зорлықты момындыққа, тәкаппарлықты кішіпейілділікке, жамандықты жақсылыққа айналдыратын құдіреті бар... Сабыр – бақыт кілті...».

Абдолла Авлонидің тәлім-тәрбие туралы көзқарастарының маңызы.

[2] O’sha kitob, 228-bet.

Авлони тәртіпті адам баласының мінез-құлқының кемелдігі мен тәрбиесінің қайнар көзі деп санап, оны үнемі қадағалау қажеттігін атап көрсетеді: «Ғибадатымызды, амалдарымызды уақытында және тәртіппен орындауымыз керек дейді, бұл амалымыз. Жер бетінде тәртіп болмаса, адамдар бір минут та өмір сүре алмас еді. Әрбір халықтың ілгерілеуі мен өркендеуі оның істерінің дер кезінде, рет-ретімен атқарылуына байланысты... Өйткені, тәртіп пен қадағалауды сақтамағандардың істері қашанда аяқталмай, өздері де тәртіпсіздікке ұшырайды. «Бірақ өз істерін тәртіпке келтіргендердің істері жер бетінде және өздері тыныштықта және жайлылықта». Патриотизм – ең адамдық және шынайы сезімдердің бірі. Адам өз Отанын жай ғана сүюі дұрыс емес, оның азабымен өмір сүріп, оның бақытына қуанып, оны әрдайым мақтан тұтуы керек. Авлони Отанды, оның алдындағы борышын былай түсінеді: «Әр адамның туып-өскен қаласы мен елі сол адамның туған жері деп аталады». Әр адам туып-өскен жерін өз өмірінен артық көреді. Жан-жануарларда да тіпті осындай отан сезімі бар. Жануар туған жерінен – үйірінен айырылса, туған жеріндегідей жайлы өмір сүрмейді... Біз түркістандықтар туған жерді өз жанымыздан да жақсы көретініміздей, арабтар өз Арабиясын, оның құмды, ыстық шөлін, ал эскимостар солтүстікті, қар мен мұздың ең суық жерлерін басқа жерлерден артық жақсы көреді. Авлони: «Егер олар оны жақсы көрмесе, олар туған жерлерін тастап, ауа-райы жақсы және өмір сүру жағдайлары жеңіл жерлерге қоныс аударар еді» дейді.

Авлони түйсік пен зеректікті көзі ашық, жақсы мінезді, зерделілік деп түсінеді. «Жас кезімізден ақыл мен парасаттылықты шыңдау үшін асыл өмірімізді ойын-сауық, бос сөз, өсек-аяң сияқты бос сөзбен өткізбей, әр түрлі кітап, газет-журналдарды оқып, ой-өрісімізді кеңейтіп, ақыл-ойымызды шыңдауымыз, ақыл мен даналықты ағартушылықпен байланыстыруымыз, қуаттандыруымыз қажет»[3] - дейді.

Бұл Авлонидің халықты ағартушылыққа шақырғанын көрсетеді. Әсіресе, ақынның мына бір өлеңі пікірімізге дәлел бола алады:

Түсінігіңмен, ақылыңмен жақсы мен жаманды айыр,
Бұл қымбат уақытты босқа өткізбеңіз.
Талпын, үдет, білімге ұмтыл,

[3] Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. 31-bet.

Қараңдаршы, олар бұл дүниені даналықпен жаратты. [4]

Абдолла Авлони ана тілін жетік білу, әр сөзді өз орнында қолдана білу, ұлттық әдеби тілдің өркендеуіне құлшыныс таныту керектігін айтады. «Әрбір халықтың дүниедегі бар екенін көрсететін айна – оның өмірі: тілі мен әдебиеті». Ұлттық тілден айырылу – ұлттың рухын жоғалту. Апыр-ай! Біз түркістандықтар ұлттық тілді ұмытып, күннен күнге жоғалтып бара жатқанда сақтап қалуға тырысамыз. Тіліміздің жартысына араб, парсы тілдерін қосып, бір жағына орыс тілін қосып жатырмыз. Иә, мен орыс тілін білуім керек, бірақ оны дұрыс пайдаланып, дұрыс сөйлеуім керек. Зығыр майымен араластырып, үйлестіру, оны мошкичри (тағам түрі) ұқсату тілдің рухын бұзады[5].

... «Ата-бабамыз мұра етіп қалдырған киелі тіл мен әдебиет біз үшін де кемдік етпес». Өз үйімізді қыдырсақ, іздесек, жоғалғандарын да табамыз. «Жоғалса жоғалсын, өз басыма тар еді», - деп еуропалық қалпақ киіп, күлкіге айналу үлкен ұят және кінә»[6].

Авлони сөйлесу әдебіне де ерекше мән береді. Адамның қадір-қасиетін анықтауда сөздің маңызын жоғары бағалап, «Сөз – адамның дәрежесі мен кемелдігін, ілімі мен қасиетін өлшейтін таразы. Даналар адамның ойы мен ниетін, ілімі мен қуатын, қадірі мен мәнін айтқан сөзінен біледі»[7],— дейді.

Адамның дамуына қажетті тағы бір фактор – абырой (қадір – күш, төзімділік, абырой дегенді білдіреді). Авлани көпшіліктің арасынан ерекшеленуге немесе халықтан жоғары болуға тырысқан адамды халық пен тұлға қабылдамай, оқшауланып, ұмытылатынын атап өтті. Адамның кішіпейіл болуы қажеттігін атап көрсетеді: «Менмендік – тәкаппарлықтан, мақтаншақтықтан сақтану деген сөз» деп жазады Авлони. Өйткені, тәкаппарлық, менмендік, мақтаншақтық адамды басқалардан төмен, сенімсіз етеді. Қанша білім мен байлық болса да, бір тиындық құны жоқ... Шынайы адам менмендік пен мақтаншақтықтан ада. ...Адамның шынайы дәрежесіне жету үшін білім мен мағлұмат керек[8]».

[4] O’sha kitob, 32-bet.
[5] O’sha kitob, 32-bet.
[6] Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. 32-bet.
[7] O’sha kitob, 33-bet
[8] O’sha kitob, 34-bet.

Авлони оқиғаның мәнін өте қарапайым, түсінікті өрнектер мен детальдар арқылы оқырманға жеткізуге тырысады. Жібек құртының тағдырын елестетіп көріңізші. Піллəге орап, тіршілігін жояды. Піллəлердің еңбекпен өндірген жібектері басқаларға беріледі. «Өмірін байлық жолында өткізгендердің тағдыры осындай» дейді жазушы. «Түрік гүлістаны немесе этика» еңбегінің бірінші бетінен соңғы бетіне дейін Авлонидің гуманитарлық идеялары айтылады. Ол халық мүддесін бірінші орынға қойып, халқына шын жүректен қызмет етуді өзінің қасиетті борышы санайды. Оның көзімен қараса, ағартушы жұртты ойламайтын, халықтан алшақ тұратын өсекшіл, жала жабушыны адам деп есептемейді. Автор өсек, көреалмаушылық, өтірік, екіжүзділікке тоқталып, олардың адам өміріне тигізетін зиянын жан-жақты көрсетеді. Авлони өсекшілер мен жалашыларды өгізге теңейді. Кеміргіш құрт ағаштың тамырын кеміретіні сияқты, ғайбатшылар мен өсекшілер де адамдар арасындағы махаббат ағашын кеміреді. Бір данышпанымыз айтқандай: «Адамдар арасындағы достық, махаббат, сүйіспеншілікті ұрлайтындардан сақтану – байлық пен дүние-мүлікті ұрлағандардан артық»[9].

Авлони ғайбат пен оның салдарын былайша талдайды: «Адам өз нəпсісінің рахаты үшін басқа күнəларды жасайды. Бірақ өсекші рахаттың орнына өзіне немесе басқа біреуге апат əкеледі. Өйткені, сөз ғайбатталатын адамның құлағына жетеді. Ашудың қаны қозғалады. Олар ғайбатшыдан кек алу мүмкіндігін пайдаланады. Бұлай ету екі мұсылман арасында ғайбат көлеңкесінде үлкен дұшпандық тудырады. Соңы белгісіз. Осылайша, өсек-аяңнан туған араздық əлі де сақталып, араздық күшейген сайын өзара жеке жанжалдасып, асыл жандарынан айырылып, қарапайым халықтың игілігі үшін жасалып жатқан ұлттық істерден айыру арқылы халық арасындағы ауызбіршіліктің жойылуына да себеп болады». Өсек айту харам болғаны сияқты, оны тыңдау да харам. Сүйікті Пайғамбарымыз, оған Алланың игілігі мен сəлемі болсын, былай деген: «Ғайбаттан сақ бол, бұл түрмеден де жаман», дейді олар. Авлони сол кітабында əрбір адам өз міндетіне адал болуы, ал егер олар тəлімгер болса, шəкірттерінің жүрегіне ағартушылық сүйіспеншілікті ұялатып, халық арасында ағартушылықты тарату қажеттігін атап көрсетеді.

[9] Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. 50-bet.

«Қазіргі заманда мақсатқа жету, ұлтына қызмет ету, халықтың қабылдауында болу үшін ілім мен байлық қажет». Дүниедегі барлық ұлттардың мәртебесі мен қуаты олардың малы әрі байлығымен өлшенеді. ...Ақша табудың ең жемісті жолдары: қолөнер, егіншілік, мал шаруашылығы, сауда. Бұлардың әрқайсысы біздің заманымызда білімді қажет етеді... Американдықтар бір дәнді бидай егіп, жиырма бума алады. Еуропалықтар біздің бес тиындық мақтаны алып, бізге жиырма бес тиынға сатады. «Бірақ біз азиялықтар, әсіресе, түркістандықтар бөксесін сатамыз, шандыр шайнаймыз, кілегей береміз, сүт ішеміз, нанның орнына кесек тістейміз» дей отырып, Авлони қазіргі заманға сай адам болу үшін білім мен мағлұмат алу керектігін айтады. 1917 жылғы төңкерістен кейін, 1918 жылдан бастап, Абдолла Авлони республикамызда мұғалімдер, сақшылар, қаңылтыршылар, тері өңдеушілер, қолөнершілер, полиграфиялық жұмысшылар кәсіподақтарын ұйымдастырып, басқарды. Бұрынғы ескі қала жұмысшысы Кеңес атқару комитетінің төрағасы болып сайланады. Авлони Түркістан Республикасы Ұлттық Комиссариатының жауапты қызметкері ретінде ұлттық салт-дәстүрлер мен жаңа мәдени нормалар, заңдарға қатысты мәселелермен айналысады. 1919-1920 жылдары Авлони Ауғанстанның Хират қаласындағы Кеңес елшілігінде бас консул болып жұмыс істеді. Халқымыз арасындағы бауырластықты нығайтуға сіңірген еңбегі үшін Ауғанстан патшасы Аманулла ханның қолынан күміс сағатпен марапатталған. Бұл Авлонидің тарихымызда ерекше орын алатынын көрсетеді. 1920 жылдары Авлони түрлі әлеуметтік міндеттермен қатар ұстаздық қызметін жалғастырып, сауатсыздықты жоюға белсене араласты. 1920 жылдан бастап Абдулла Авлони Ташкентте құрылған облыстық мектептің, одан кейін әйелдер мектебінің директоры қызметін атқарды. Халық ағарту институтында және Түрік майданы әскери училищесінде (әскери оқу орны) оқытушы болып жұмыс істеді. 1924-29 жылдары Орта Азия мемлекеттік университетінде (САГУ) және басқа да жоғары оқу орындарында оқытушы болып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Абдулла Авлони жаңа әдебиет бағдарламасы негізінде 1933 жылы өзбек мектептерінің 7-сыныбына арналған «Әдебиет оқулығын» құрастырды. Абдулла Авлонидің еңбегі жоғары бағаланып, 1925 жылы өзбек мәдениеті мен әдебиетін насихаттаудағы көп жылғы адал еңбегі үшін

«Еңбек Ері» атағы берілді, Өзбекстанның «Еңбек ері» атағы берілді жұмыс, ғылыми жұмыс және еңбектер. Абдулла Авлони 1934 жылы 25 тамызда Ташкентте қайтыс болды. Абдулла Авлонидің білімге деген көзқарастары өзбек халқының рухымен, тұрмыс-тіршілігімен, ұлттық құндылықтарымен тығыз байланысты. Оның мол педагогикалық мұрасы ұлттық мектеп пен халық педагогикасын дамытуда құнды дереккөз қызметін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда Авлонидің қайраткері мен қызметі біз үшін құнды.

Ұлтымыздың осындай ұмытылмас тұлғаларының бірі – жазушы, педагог, ағартушы Мунаввар Қоры Абдурашидханов. Мунаввар Қори есімі өз болмысына сай, рухани болмысы бөлек адам еді. Ғасырымыздың алғашқы ширегінде халқымыздың басынан кешкен алапат жылдарда «Мен сенде, сен менде» деген даналыққа сай, халқымыздың, ұлтымыздың жүрегіне нұрлылық пен азаттықтың, ерік пен азаттықтың нұрын шашып, өмірдің қиын-қыстау соқпақтарын нұрландыруға ұмтылған ғұлама. Мунаввар Қори «ескілер» «құдайдың ұясы» деп атаған жаңа мектепті патша отаршылдарының езгісінде ұлттық намысы мен қадір-қасиеті жаншылған, талан-таражға түскен, үрейге ұшыраған халықты ағарту орталығы, жаңа руханияттың, мәдениеттің, насихаттың ордасы ретінде қарастырды. Мектепті реформаламай, халықтың санасын өзгерту мүмкін еместігін жақсы түсінді. «Наука и просвешение» журналының мәліметі бойынша Мунаввар Қори Абдурашидхановтың «Намуна» мектебінде бірнеше жүздеген бала білім алған. Бұл мектепте дайындығы айтарлықтай салмақты болған дарынды жастар сабақ берді. Олардан білім алған жастардың арасынан Хамза, Каюм Рамазан, Ойбек, Маннон Ұйғыр сынды талантты жазушылар мен өнерпаздар кейін шықты. «Турон» қоғамының мүшелері мен жергілікті байлардың назарын оқу-ағарту ісіне аудара білді. Мунаввар Қори тек педагогикалық қызметпен ғана шектеліп қалмай, ғылыми, педагогикалық, көркем шығармалар жазды. Түркістанда алғашқылардың бірі болып «Әдиби аввал», «Әдиби сони», «Ер юзи» («География»), «Хавойижи диния» (1907 ж.) кітаптарын шығарды. Сәлім 1914 жылы Исмаил Ульвидің Құран оқуға арналған «Тәжвид» кітабын өзбек тіліне аударып, Орынборда басып шығарды. Қами, Хислат, Суфизода, Хамза сынды ақындардың «Садойи Түркістан» журналында жарияланған өлеңдерін жинақтап, «Сабзазор»

деген атпен жариялағаны белгілі. Ұлы ойшыл бұл шығармалармен шектеліп қалмады. Ол пікірлес жастармен – Убайдулла Хожаев, Абдулла Авлоний, Тошпулатбек Норбұтабеков, Кәрім Норбеков және басқалармен бірге 1909 жылы Ташкенттік ауқатты кісінің төрағалығымен «Қайырымдылық қоғамын» құрды. Алайда, бұл қоғам экономикалық тұрғыдан аздаған адамдардың қайырымдылықтары мен көмегіне сүйенетіндіктен еркін жұмыс істей алмайды. Бірақ төраға орынбасары Мунаввар Қоридің табандылығымен қоғам озық ойлы жастардың қолына өтеді.

Мунаввар Қори Абдурашидханов – ұлттық баспасөздің ірге тасын қалаған журналистердің бірі. 1906 жылы қыркүйекте «Хуршид» («Күн») журналын шығарып, өзі редакторлық етті. Өзбек халқының көзін ашуға, санасын оятуға, құқықтарын тануға қызмет еткендіктен бұл олқылықты Ақ пашаның қызметшілері тез жауып тастады. Кейін «Наджот» (1917), «Кеңғаш» (1917), «Хурриият» (1917), «Азия», «Сұрат», «Хақиқат», «Турон» газеттерінде бас редактор, «Садойи Түркістан» газеттерінде (1914-1915) бөлім редакторы қызметтерін атқарды. Мунаввар Қори баспасөзді халықты ғафлет ұйқысынан оятатын ұлы күш, мәдениет пен ағартушылыққа шақыратын құдіретті құрал, ақиқат айнасы деп есептеді. Баспасөз арқылы көкейіне жиған армандары мен ұсыныстарын жұртшылыққа жеткізді. Мунаввар Қори 1913 жылы жұмыс істей бастаған «Турон» труппасының ұйымдастырушыларының бірі. Ол өзінің достары Абдулла Авлоний, Ильхомжон Иногомов, Комилбек Норбеков, Тулаган Хожамёров (Тавалло), Мұхаммед Пошшақожаев, Убайдуллабеков, Норбужаев, Тобұжаев, Тобұжаев және басқаларымен бірге труппаның барлық іс-шараларына қатысқан. 1913 жылдың маусым-шілде айларында «Турон» труппасы ресми емес қойылымын ұсынды. Мунаввар Қори труппаны ұйымдастыруға және насихаттауға белсене қатысады. Осындай рухани және мәдени-саяси, әдеби-көркемдік игіліктің арқасында жас озық ойлы адамдар, оның ішінде ұлы тұлға Мунаввар Қори патша үкіметінің «Мұсылман драма өнері әуесқойлары – Турон қоғамы» ресми танылуына қол жеткізді. Труппаның жарғысын қарап шыққаннан кейін үкімет рұқсат беруге мәжбүр болды. «Турон» труппасы мен қоғамының мақсаты жарғыда былай көрсетілген:

«а). Халық арасында салмақты және сахналық жұмысқа, қайырымдылыққа деген сүйіспеншілікті ояту;

ә). Халыққа қойылым қойып, салауатты шоу көрсету;

в). Ақшалай көмек көрсету арқылы Түркістан аумағында тұратын мұқтаж мұсылмандардың рухани және материалдық жағдайын жақсарту.

Осындай игі мақсаттарының арқасында жазушы театр өнеріне сүйіспеншілікпен қарап, оның қоғам өміріндегі орны мен рөлін дұрыс бағалай білген.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1.Түркістандағы жәдидтік қозғалысы және оның оқу-ағарту ісін дамытудағы рөлі жайлы не білесіз?

2.Қоғамдық-саяси өзгерістерді жүзеге асыру туралы көзқарасыңыз қандай?

3.Жәдидтердің мектеп, мәдениет, өнер салаларына, революциялық қозғалыстарға әсері туралы баяндаңыз.

19-ТАҚЫРЫП: ДҮНИЕ ЖҮЗІ ЕЛДЕРІНДЕГІ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДӘУІРДЕГІ ПЕДАГОГИКАНЫҢ ДАМУЫ.

1. Дүние жүзі елдерінің білім беру жүйелері.
2. Экономикалық дамыған елдердің білім беру жүйесі.
3. Халықаралық жобалар мен білім беру бағдарламалары.

Жаһандық білім беру кеңістігінің пайда болуы, белсенді интеграциялық процестер, білім берудің «адам капиталы» ретінде танылуы, білім дипломдарының дүние жүзіне танылуы шетел тәжірибесінен үйрену үдерісін жеделдете түседі. 1997 жылы ХТСК (Халықаралық білім беру стандарты классификациясы) жаңартылды. Ол жеті кезеңді көрсетеді. 0 – мектепке дейінгі тәрбие; 1 – бастауыш білім; 2 – орта білім берудің бірінші сатысы; 3 – толық орта білім 4 – орта білімнен кейінгі білім (жоғары білім емес); 5 – жоғары білімнің бірінші сатысы; 6 – жоғары білім берудің екінші сатысы – жоғары оқу орнынан

кейінгі білім. Жаһандық білім беру жүйесінің көп факторлылығы метаблоктардағы, макроөңірлердегі және жекелеген елдердегі білім беру жүйесін талдауға мүмкіндік береді. Әлемдік білім беру жүйесінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесу белгілері бойынша аймақтарды бірнеше түрге бөлуге болады:

Бірінші типке интеграциялық процестің генераторлары болып саналатын аймақтар жатады. Мұндай аймақтың ең жарқын мысалы – Батыс Еуропа. Бірлік идеясы Батыс Еуропа елдерінде 1990 жылдардан бастап білім беру реформаларының негізіне айналды. Бірінші типке жататын аймақтарға АҚШ пен Канада да кіруі мүмкін. Әлемдегі интеграциялық үдерістердің генераторы ретінде жаңа Азия-Тынық мұхиты аймағы да пайда болуда. Оның құрамына Корея, Тайвань, Сингапур және Гонконг сияқты елдер, сондай-ақ, Малайзия, Таиланд, Филиппин және Индонезия кіреді.

Екінші типке интеграциялық процестерге сәтті жауап беретін аймақтар жатады. Біріншіден, бұл Латын Америкасы елдері. Тарихтағыдай, Латын Америкасы бүгінде интеграциялық ошақтардың аймағы ретінде АҚШ пен Батыс Еуропаның ықпалында. Үшінші типке оқу үдерісін интеграциялауға аз көңіл бөлетін аймақтар жатады. Бұл топқа Сахараның оңтүстігінен бастап Африка елдерінің көпшілігі, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азияның бірнеше елдері, Тынық мұхиты мен Атлант мұхиты бассейндеріндегі шағын аралдық мемлекеттер кіреді. Африка елдеріндегі мектептегі білімнің ең аз ұзақтығы 4 жылдан аз. Бұл аудандардағы халықтың басым бөлігі сауатсыз. Мысалы, Сахараның оңтүстігіндегі Африкада тұратын 140 миллион африкалық сауатсыз күйінде қалып отыр. Оқудың ең қысқа ұзақтығы Нигерияда – 2,1 жыл, одан кейін Буркина-Фасо – 2,4 жыл, Гвинеяда – 2,7 жыл, Джибутиде – 3,4 жыл.

XX ғасырдың соңына қарай бірқатар экономикалық, саяси және әлеуметтік себептерге байланысты білім беру үздіксіздігі мен интеграциялық процестері бұзылған аймақтар анықталды. Мұндай аймақтарға араб елдері, Шығыс Еуропа, бұрынғы КСРО елдері жатады. Араб елдерінде ішкі интеграция негізінде төрт субаймақ құру ниеті бар. Бұл аймақтарға: Мағриб (соның ішінде Ливия), Таяу Шығыс (Египет, Ирак, Сирия, Ливан, Иордания), Парсы шығанағы (Сауд Арабиясы,

Кувейт, БАӘ, Катар, Оман, Бахрейн), Қызыл теңіз жағалауы елдері және Мавритания жатады.

Экономикалық дамыған елдердің білім беру жүйесі. Дамыған шет елдерде білім беру елдің ішкі саясатына белсенді әсер ететін әлеуметтік процесс ретінде танылатыны рас. Осы себепті дамыған елдердегі мектептердің экономикалық қажеттіліктеріне бөлінетін қаржы көлемі жылдан-жылға артып келеді. Мысалы, жапондар арасында «мектеп тек табыс пен гүлденудің символы ғана емес», сонымен қатар, «адамдарды кемелдендіреді» деген түсінік сенім мен сенімге айналды.

Білім саласына деген қамқорлық тіпті көрнекті саясаткерлердің де назарында болды. Сондықтан АҚШ-тың бұрынғы президенті Р.Рейганды, Ұлыбритания премьер-министрі М.Тэтчерді, Франция президенті Ф.Миттеранды мектеп реформасының бастамашылары деп атауы тегін емес. Ф.Миттеран мектепті «қоғамның қозғаушы күші» деп есептеді. Дамыған елдерде педагогикалық зерттеулер жүргізетін көптеген ғылыми мекемелер бар. Германияда олардың екі мыңнан астамы бар. Францияда, АҚШ-та, Жапонияда білім беру теориясы мәселелерімен жүздеген мемлекеттік және жеке ұйымдар, университеттер, педагогикалық ғылыми орталықтар айналысады. Олардың қызметін АҚШ-тағы Халықаралық білім институты сияқты халықаралық білім беру орталықтары үйлестіреді. Олардың қызметінің басым бөлігі оқу бағдарламаларын жетілдіруге және қайта жасауға бағытталған. XX ғасырдың 1980 жылдарынан бастап АҚШ-тағы сияқты Ұлыбританияда да міндетті түрде оқытылатын пәндердің ауқымы кеңейді. Ағылшын тілі мен әдебиеті, математика және жаратылыстану пәндері оқу бағдарламасының өзегіне айналды. Қалған пәндерді таңдау оқушылар мен ата-аналарға байланысты.

«Жаңа дүние»нің педагогикалық идеялары Франция мен Германиядағы білім беру ісіне де айтарлықтай әсер етті. Германияда орта мектептерде негізгі пәндермен қатар химия, физика және шет тілдері бойынша элективті курстар ұсынылады. Бұл оқу бағдарламасы орта мектептер мен гимназияларды қамтитын орта мектептен тыс кеңейіп келеді. Француз бастауыш мектептерінде оқу бағдарламасы ана тілі мен әдебиеті мен математикасын қамтитын негізгі пәндерге және тарих, география, халықтану, жаратылыстану, еңбек тәрбиесі, дене және эстетикалық тәрбие сияқты көмекші пәндерге бөлінеді. Жапон

мектептері Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірден американдық білім беру жолымен жүрді. Дегенмен, бұл екі елдің оқу бағдарламаларында бірқатар айырмашылықтар бар. Жапонияда оқу бағдарламалары айтарлықтай күрделене түсті, негізгі пәндердің ауқымы кеңейді, бірқатар жаңа арнайы және элективті курстар енгізілді. Мәселен, жалпы орта білім беретін мектептерге арналған жаңа музыкалық білім беру бағдарламасы ұлттық және әлемдік классикалық музыканы оқытуды қамтиды. Айта кетерлігі, экономикалық дамыған елдерде XX ғасырдың 60-80 жылдары жаратылыстану ғылымдары бойынша білім беру бағдарламасына физика, химия, биология, ал кей жағдайда астрономия, геология, минералогия, физиология, экология элементтері енгізіліп, АҚШ пен Францияда 4 жыл, Германияда 6 жыл, Германияда 62 жыл оқытылды. Оқу бағдарламаларын интеграциялау нәтижесінде жаңа курстар пайда бола бастады. Францияда XX ғасырдың 1970-1980 жылдары орта мектеп бағдарламасының жаратылыстану-гуманитарлық категорияларына эксперименттік, экономикалық және гуманитарлық курстар енгізілді.

Қазіргі уақытта дамыған елдердің оқу бағдарламасына кіріктірілген курстарды енгізу толығымен жүзеге асырылды: француз мектептерінде оларға оқу сағатының 6-10 пайызы, ал британдық мектептерде 15 пайызы бөлінеді. Мектептерде жүргізіліп жатқан реформалар оқу-тәрбие жұмысын бөлу мәселелерін туғызды. Экономикалық дамыған шет елдерде білім беруді саралау ең өзекті мәселеге айналды. Шет елдерде саралап оқыту негізінен бастауыш білім курсынан кейін жүзеге асырылады. Мысалы, француз педагогтары оқу үрдісінде оқушыларды үш топқа бөлуді жөн көреді. Бұл мыналар:

1. Біртекті – математика және гуманитарлық пәндер бойынша жұмыс істей алатын оқушылар.

2. Жартылай біртекті-табиғи категориядағы пәндерді меңгеруге бейім оқушылар.

3. Гегемон – барлық пәндерді әртүрлі деңгейде меңгеретін студенттер, т.б.

Саралау үдерісіндегі жаңа маңызды бағыт қосымша білім беруді дамыту болып қала береді. Қосымша мектептердің пайда болуының себебі АҚШ пен Батыс Еуропада үлгерімі төмен оқушылар санының артуы, функционалдық сауатсыздықтың өршуі. Қосымша білім беру

мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, лицейлерде жүзеге асырылады. АҚШ-та БАҚ мүмкіндіктері де осы қызметке жұмылдырылған. Ұлттық телекомпания арнайы білім беру арнасы арқылы 130 сағаттық танымдық хабарлар ұйымдастырады. Көптеген шет елдерде оқу үдерістерін саралау бойынша зерттеулер жүргізілуде. Дамыған елдерде дарынды балаларға көбірек көңіл бөлінуде. Соңғы кездері өз құрдастарынан бірнеше есе қабілеттері жоғары балалар көптеп табылды. Олар оқуын өте ерте бастап, оқу курстарын меңгеруде тамаша жетістіктерге жетеді. Мұндай таланттар мектебі Батыста өткен ғасырдың 60-жылдарының өзінде-ақ пайда болды. Мұндай мектептердің оқу бағдарламалары балалардың қабілеттері мен әлеуетін толық іске асыруды қамтамасыз ететіндей құрылған.

АҚШ та дарынды балалармен жұмыс жасау бағдарламалары кең тараған. Кейбір қалаларда 4-5 жастағы оқушылар мектеп бағдарламасы бойынша білім алатын жоғары санатты балабақшалар ашылды. Америка Құрама Штаттарында Merit бағдарламасы жыл сайын орта мектептер мен колледждерден ең дарынды 600 000 баланы таңдайды. Олардың арасында сынақтар өткізіліп, ең дарынды 35 000 оқушы іріктеліп, оқытылады. Оларға түрлі жеңілдіктер, шәкіртақы, жайлы баспана, рейтингі жоғары оқу орындарына түсу және т.б. Дегенмен, дарынды балаларға қарама-қарсы тұрған ақыл-ойы кем оқушылардың тағдыры да шетелдік әріптестерді алаңдатып, бұл жағдайдың себептерін зерделеу, оның алдын алу мақсатында көптеген профилактикалық жұмыстар жүргізіліп, олар үшін арнайы мектептер ашылуда. Бірақ статистика мұндай балалардың санының артып келе жатқанын көрсетеді. XX ғасырдың 1970 жылдары АҚШ та жалпыұлттық «Болашақ мектебі» жобасын жүзеге асыру басталды. Бұл эксперименттің мақсаты – мұғалімнің нұсқауын орындай отырып, көбірек оқушыларға өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік беру. Білім беру мазмұнына аудиториялық жұмыс, өз бетінше оқу және мұғалімнің кеңесі кіреді. Неміс мектептері сыныптардағы оқушылар санын азайтуға бет бұруда. Осы студенттердің әрқайсысына жеке пакеттер (тапсырмалар) таратылады. Студент тапсырмаларды өз бетінше орындайды, қажет болған жағдайда оқытушыдан кеңес алады.

Жоғарыда көрсетілген мақсаттар:

- мектептердің гуманитарлық және жалпыадамзаттық бағдарын күшейту;

- оқушы тұлғасын қалыптастырудың тиімді жолдарын табу;

- тәрбиенің жаңа түрлерін – оқушылар кеңестерін, мектеп кеңестерін, тәрбиелік ойындарын қолдану;

- мектеп оқу бағдарламаларын мамандандыру, пәндердің өзара байланысын нығайту және жетілдіру;

- мектепті еңбекке, адам әрекетіне, кәсіптік бағдарлауға жақындату жұмыстарын қайта ұйымдастыру;

- сараланған білім беруді құру, арнайы білім беру мекемелерін дамыту (дарынды және ақыл-ой және дене кемістігі бар оқушылар үшін);

- білім берудегі жаңа, атап айтқанда, оқу-техникалық құралдардың маңыздылығын арттыру, мұғалімдерді компьютерлік оқытуды енгізу;

- Педагогикалық идеяларды жүзеге асыруда ауқымды зерттеулер жүргізу.

АҚШ білім беру жүйесі. АҚШ-тағы білім беру жүйесінің құрылымы келесідей:

1) 3 жастан 5 жасқа дейінгі балалар тәрбиеленетін мектепке дейінгі білім беру ұйымдары;

2) 1-8 сыныптарға арналған бастауыш мектептер (мұндай мектептерде 6 жастан 13 жасқа дейінгі балалар оқиды);

3) 9-12 сыныптардан тұратын жалпы білім беретін мектептер (бұл мектептерде 14-17 жастағы балалар білім алады). Ол төменгі және жоғарғы сатыдан тұрады.

4) АҚШ тағы келесі білім деңгейі – жоғары білім, ол 2 немесе 4 жылдық колледж, сондай-ақ медициналық мектептер мен басқа да жоғары оқу орындарының шеңберінде ұйымдастырылған магистратура немесе докторантура бағдарламалары.

Құрама Штаттарда міндетті білім 16 жасқа дейін жарамды. Бұл елдегі білім беру мекемелері мемлекеттік, қауымдық, жеке меншік немесе діни мекемелердің қарамағында болуы мүмкін.

Америкада аналар балаларды 3 жасқа дейін тәрбиелеуге жауапты, бірақ оларға ешқандай жеңілдіктер берілмейді. Үш пен бес жас аралығындағы балалар жеке немесе мемлекеттік балабақшаларды пайдалана алады, бірақ балабақшалар шағын және жүйесі дамымаған.

Күтушіні жалдау аптасына 200 доллар тұрады. Балабақшаларда бірыңғай бағдарлама жоқ. Барлық қажетті құрал-жабдықтар мен азық-түліктерді ата-аналар өздері әкеледі. Бес жастан бастап «Балалар бақшасы» деп аталатын дайындық мекемелерінде тәрбие басталады. Бастауыш мектепте 6 жастан 13-15 жасқа дейінгі балалар қамтылады. Бұл бастауыш мектептер жалпы сауаттылық пен кәсіптік бағдар беру міндеттерін шешеді. Сыныптан сыныпқа көшу оқушының меңгеру деңгейіне байланысты. Бастауыш білім әртүрлі мемлекеттерде әртүрлі анықталады (4, 5, 6, 8 жыл). Мектептер әртүрлі үйірмелер, кездесулер, саяхаттар ұйымдастырады, бірақ олардың барлығын төлеуге тура келеді. Орта мектептер төменгі және жоғары деңгейлерден тұрады. 9-сыныпты бітірген оқушылар орта мектепке конкурстық негізде қабылданады. Жалпы білім беретін мектептерде кәсіптік оқыту төрт бағыт бойынша жүргізіледі. Америка Құрама Штаттарында денсаулық сақтау мекемелері негізгі функцияларына қарай келесі 6 түрге жіктеледі:

1. Зерттеу университеттері: I және II топ. (3%, 125 ЖОО), докторлық дәрежелерді беру. Бұл университеттердің I және II топтарының арасындағы айырмашылық федералдық қаржылық көмектің көлеміне байланысты, яғни II топтағы университеттерге қарағанда қаржыландыру аз бөлінеді.

2. Докторантура университеттері: I және II топтар (3%, 111 жоғары оқу орны). Ол білім берудің барлық сатыларын қамтиды. I топ пен II топ арасындағы айырмашылық ғылыми дәрежелер санына байланысты: I топ үшін 5 бағыт бойынша 40 докторлық дәрежесін береді, ал II топ үшін 3 бағыт бойынша 10 докторлық дәрежесін береді.

3. Магистратурада (15%, 529 ЖОО) бакалавриат және магистратура бағдарламалары бар. Бұл оқу орны көпсалалы және жан-жақты университет пен колледж деп аталады. I топ ұлттық, II топ аймақтық болып саналады.

4. Бакалавриат жоғары оқу орындарының 4 жылдық колледждері – I, II топтар. (18%, 637 ЖОО) – өте жоғары ақыға мамандарды дайындайтын және түлектерді елдің ең беделді университеттерінде магистратураға дайындайтын элиталық оқу орындары.

5. Мамандандырылған кәсіптік оқу орындары немесе бакалавр дәрежесі бар кәсіптік лицейлер (20%, 722 кәсіптік лицей), (медицина, заң, педагогика, менеджмент және т.б.)

6. Екі жылдық колледждер мен институттар (41%, 471 колледж).

Жапондық білім беру жүйесі және оның сипаттамасы.

Жапония қарқынды дамып келе жатқан ел, бұл көбінесе жапон халқының еңбекқорлығы мен іскерлік рухының арқасында. Дүниедегі барлық жаңалықтар мен жетістіктерге ұмтылу, соңғы жетістіктерді пайдаланып, оны одан әрі дамыту – жапон халқының ежелгі ұлттық әдет-ғұрпына айналған. Бүгінгі таңда Жапония әлемнің барлық елдері үшін ашық және халықаралық ынтымақтастық саласына белсенді түрде қатысады. Жапония елі шамамен 6800 аралдан тұрады, ел аумағының 99%-ын төрт ірі арал – Хоккайдо, Хонсю, Сикоку және Кюсю құрайды. Халық саны 127 мың адам. Күтілетін өмір сүру ұзақтығы ұлт денсаулығы мен оның тұрғындарының өмір сүру сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Жапондықтар үшін отбасы басты өмірлік байлық болып табылады. Әлемнің басқа дамыған елдеріне қарағанда мұнда ажырасу өте сирек кездеседі. Жапондық білім беру жүйесі де ерекше. Жапонияның қазіргі білім беру жүйесінің тарихы келесі 5 кезеңге бөлінеді:

1. Құрылу кезеңі. 1867-1885 жылдарды қамтиды. Қазіргі білім берудің алғашқы құрылымы қаланды.

2. Біріктіру (консолидация) кезеңі. 1886-1916 жылдарды қамтиды. Әртүрлі мектеп заңдары шығарылып, жүйелі білім беру ісі құрылды.

3. Кеңейту (экспанция) кезеңі. 1917-1936 жылдарды қамтиды. Ол білім беру жүйесі бойынша Төтенше кеңестің ұсыныстары негізінде әзірленген.

4. Әскери кезең. 1937-1945 жж. Милитаристік білім беру жүйесі.

5. Қазіргі заман. 1945 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі білім беру реформалары.

Жапон білімінің қалыптасуы 1867-1868 жылдары басталды. Жапония алдына екі мақсат қойды: 1. Бай болу, 2. Жапон өндірісіне батыстық технологияларды енгізу және оған жету үшін ең алдымен білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту қажет екенін түсінді. 1872 жылы «Білім туралы» заң қабылданды. Бұл жерде жапондық білім батыстық біліммен ұштасады. 1893 жылы алғашқы кәсіптік-техникалық

училищесі құрылды. 1908 жылы Жапонияда алты жылға міндетті бастауыш білім берілді. 1946 жылы қабылданған Конституция азаматтардың білім саласындағы құқықтары мен міндеттерін айқындап берді. Онда барлық балалар тегін жалпы білім алуы тиіс делінген. Жапондық білім беру жүйесінің қазіргі құрылымы келесідей: жоғары білім беру жүйесіне кіретін балабақшалар, бастауыш мектептер, толық емес орта мектептер, жоғары орта мектептер және жоғары оқу орындары. Балалар жас ерекшеліктеріне қарай 3, 2 немесе 1 жылдық білім беру курстарына қабылданады. Жапонияда мектепке дейінгі мекемелердің 59,9%-ы жекеменшік, 40,8%-ы мемлекеттік мекемелер. Жапонияда мектепке дейінгі тәрбиеге үлкен мән беріледі, өйткені психологтар адам өз білімінің 70%-ын 7 жасқа дейін, ал қалған 30%-ын бүкіл өмір бойы меңгереді дейді. Мектепке дейінгі тәрбие әдетте отбасында басталады. Жапон әйелдері үшін ана болу бірінші орында. Көптеген жапондық әйелдер бала тәрбиелеу олардың өмірінің мақсаты екенін айтады.

Жапондық білім берудің басты ерекшеліктерінің бірі - жапон педагогтарының балаларды «хан» деп аталатын шағын топтарға бөлу тәсілі. Бұл балаларды шешім қабылдауға, басқалардың пікірін құрметтеуге үйретеді және барлық топ мүшелерін бастамашыл болуға шақырады. Бұл әдіс бастауыш және орта мектептерде де жалғасын табуда. Бұл топтар орта есеппен 5 ай сайын құрылады. Жапон балалары сыныпты басқарғанды жақсы көреді. Сондықтан күн сайын балалардың өздері басшы сайлайды. Әр бала бұл тапсырманы орындайды. Бастауыш сыныпта мұғалімдер балаларды сыни көзқараспен қарауға, яғни олардың мінез-құлқының жаман жақтарын, мектептегі кемшіліктерін сынауға үйретеді. Бұдан мұғалім тек сабақ берумен шектеліп қалмай, баланың жан-жақты дамуына әсер ететіні анық. Сондықтан Жапонияда мұғалім мамандығына үлкен мән беріледі. Жапония мұғалімдердің жалақысы үкімет басшыларынан жоғары болатын жалғыз дамыған ел.

Міндетті білім. Бұл білім деңгейіне 6 мен 15 жас аралығындағы балалар кіреді. 6 жылдық бастауыш және 3 жылдық орта мектеп 9 жылдық жалпыға міндетті оқуды құрайды және ол тегін. Аз қамтылған отбасы балаларына тегін таңғы ас, оқу құралдары, медициналық көмек көрсетіледі. Қажет болған жағдайда олардың

отбасыларына материалдық көмек көрсетіледі. Дегенмен, Жапонияда жекеменшік мектептер де бар.

Жоғары орта мектепке 10, 11, 12-сыныптар кіреді. Мұндай мектептерде күндізгі, сырттай және кешкі бөлімдер бар. Оқушылардың 95%-ы күндізгі мектепте оқиды. Жапонияда оқу жылы 240 күн, АҚШ-та 180 күн. Жазғы демалыс маусым айының соңында басталып, тамызда аяқталады. Сабақтар күніне 7 сағаттан өтеді. Университеттер орта мектепті, орта мектепті немесе 12 жылдық қарапайым мектепті бітірген студенттерді қабылдайды. Мұнда 460 жоғары оқу орны бар, оның 95-і мемлекеттік, 34-і муниципалдық, 31-і жекеменшік. 1-санаттағы жоғары оқу орындарында бір студентке 3 оқытушыдан, ал 2-ші санаттағы жоғары оқу орындарында бір студентке 20 студенттен келеді. Жоғары оқу орындарына қабылдау 2 кезеңге бөлінеді: 1-кезең резиденцияда өтеді, ол үшін ежелгі жапон, математика, физика, химия, қоғамтану және тарих пәндерінен тест тапсырылады. Жапонияда жоғары білім міндетті және кәсіптік білім берумен тығыз байланысты. Жоғары білім беру жүйесі келесі түрлерді қамтиды:

1. Толық циклді университеттер (4 жыл).
2. Жеделдетілген университеттік цикл (2 жыл).
3. Кәсіптік колледждер.
4. Техникалық институттар.

Германияның білім беру жүйесі.

Германия Федеративтік Республикасы 16 тәуелсіз федеративті мемлекеттерден (штаттардан) тұрады, олардың әрқайсысында өз білім беру жүйесі бар. Білім беру мекемелері негізінен мемлекеттік болып табылады және білім беру бағдарламасына қатысты мемлекеттік нұсқаулары бар. Білім беруді жүзеге асыру және басқару федералды мемлекеттік үкіметінің (ФМҮ) құзыретіне жатады, бірақ орталықтан жалпы басшылық та бар: Білім министрлігі білім беру саясатының тұжырымдамасын әзірлейді және жоғары оқу орындарын кеңейтуге қаражат бөледі. Германия (ГФР) конституциясына сәйкес, әрбір федералдық мемлекет өз аумағында мектеп пен жоғары білімді жоспарлау мен жүзеге асыруға жауапты болғанымен, барлық федеративтік штаттар мен федералды үкімет жалпы білім беру және жоғары оқу орындарында оқытудың біркелкілігін қамтамасыз ету үшін ынтымақтасады. Федералдық билік пен федералдық штаттар білім беру

саясаты туралы келісімге келді: оқу мерзімі, мерекелер, оқу жоспары, емтихандарды өзара тану, сертификаттар, мектепті бітіргені туралы куәліктер, дипломдар және атақтар. Әрбір федералды жердің білім беру жүйесі туралы өз заңы бар, бірақ оның барлығы жалпы федералды заңға негізделген. Әрбір федералды штат мектепке бару уақытын, оқу мерзімін және оқулықтарды анықтауда тәуелсіз. Оқу жоспарлары мен білім деңгейі бір федералды штаттан екіншісіне өзгереді. Оқу бағдарламалары мен оқулықтар облыстық үкімет деңгейінде бекітіледі. Әр пән бойынша тиісті министрлік бекіткен бірнеше оқулық бар және мұғалімнің оқулықты таңдау құқығы бар. Осылайша білім берудің алуан түрлі нұсқаларына қол жеткізіліп, идеялардың плюрализмі қамтамасыз етіледі. Федералды үкіметтің өкілеттіктері негізгі заңдарды қабылдауда, соның ішінде қаржыландыру мәселелері бойынша шектелген. Білім беру шығындары туралы мынаны айтуға болады:

- федералдық жерлердің ешқайсысы мемлекеттік жалпы білім беру, кәсіптік білім беру немесе жоғары оқу орындарында оқу үшін ешқандай оқу ақысын алмайды;
- барлық федералдық аумақтарда оқушыларды үйден мектепке және мектептен үйге тасымалдау үшін өз қаражаты есебінен автобустар береді;
- студенттердің барлығын дерлік оқулықтар мен оқулықтармен өз құнынан аз мөлшерде қамтамасыз етеді;
- Мемлекет қолданыстағы федералдық заңдарға сәйкес оқушылар мен студенттердің жекелеген санаттарына қаржылық көмек көрсетеді.

Германияда жеке мектептерге, соның ішінде діни оқу орындарына рұқсат етілген. Бұл мектептерде студенттердің шамамен 8% оқиды. Жеке мектептер мемлекеттік мектептерге қарағанда оқу бағдарламаларын таңдауда көбірек еркіндікке ие болғандықтан, әртүрлі педагогикалық баламалар сыналуда. Біртіндеп сараланған білім беру жүйесі енгізілуде, яғни әр оқушының қабілетіне, әр түрлі оқу стиліне қарай икемді көзқарас. Жалпы, неміс білім беру жүйесі бірнеше кезеңдерді қамтиды:

1. Бастауыш білім беру: мектептегі білім берудің 1-ші сатысына жатады және мектепке дейінгі мекемелерді қамтиды. Бұл негізінен балабақшалар, даярлық сыныптары, таныстыру топтары, олардың ата-аналарының қалауы бойынша балалардың 3 жылға қатысуы ерікті.

2. Білім берудің бірінші кезеңі. (Primastufe) - 6 жастан басталатын бастауыш мектеп. Оқу мерзімі 4 жыл, Берлин және Бранденбург қалаларында 6 жыл. Бұл кезеңдегі білім берудің мақсаты – балаларға білім берудің екінші сатысында сол немесе басқа мектепте оқуын жалғастыруға мүмкіндік беретін негізгі білім беру.

3. I білім берудің екінші сатысы (Sekundastufe I) «бағыттау кезеңі» деп аталады, бұл кезеңде балалар өздерінің қабілеттеріне сәйкес оқу орнының тиісті түріне: негізгі мектептерге, нақты мектептерге, гимназияларға, жалпы білім беретін мектептерге бағытталады. Студенттер білім туралы куәліктерді нақты және негізгі мектептерді бітіргеннен кейін ғана алады.

4. II білім берудің екінші кезеңі (Sekundastufe II) гимназияның жоғары сыныптарын, сонымен қатар мекемелердегі кәсіптік оқыту мен кәсіптік білім беруді қамтиды. Мекемелердегі кәсіптік білім беруді «дуальдық жүйе» деп те атайды, онда білім беру және өндірістегі практикалық оқыту 2 жыл бойы жүзеге асырылады, бұл оқуды аяқтаудың орнына оқуды аяқтауға тең, ал оның соңында тек кәсіби салада оқуды жалғастыруға болады. Гимназияда 3 жыл оқығаннан кейін студенттер кез келген жоғары оқу орнына түсуге мүмкіндік беретін «жетілгендік туралы куәлік» – абитурдың жалпы сертификатын алады.

5. Білім берудің үшінші сатысы – жоғары білім туралы диплом беретін жоғары оқу орындары мен біліктілікті арттыру мекемелері.

Германияның білім беру жүйесі жалпыеуропалық білім беру жүйесіне біріктірілген: оқу орындарының барлық түрлері Еуропалық Одақ (ЕО) бағдарламасын жүзеге асыруға арналған, ЕО елдеріндегі білім беру стандарттары бірыңғай (бірыңғай), ал дипломдар осы елдерде жарамды. Германия ежелден ғылым мен мәдениеттің орталығы ретінде белгілі. Шиллер, Гете, Шнеегер, Гумбольдт, Кант, Гегель сияқты ұлы ақындар, жазушылар, философтар, қоғам қайраткерлері барлығына таныс. Германияда орта ғасырларда құрылған алғашқы университет бар. Ең көне университет - 1386 жылы құрылған Гейдельберг университеті. 1388 жылы негізі қаланған Кельн университеті ең көне университеттердің бірі болып табылады. Бұл оқу орындары ежелгі дәстүрлерімен және классикалық білімімен танымал. Қазіргі уақытта университеттер мен басқа да жоғары оқу орындарының саны айтарлықтай өсті, білім беру жүйесі де өзгерді. Бұрынғыдай

гуманитарлық білім берудің дәстүрлері маңызды орын алады, бірақ техникалық білім, теория мен практиканың бірлігі, пәнаралық білім де алдыңғы қатарға шығады. Жоғары оқу орындары ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін көрсететін бағдарламаларды енгізуде. Осы мақсатта оқу бағдарламалары қайта қаралуда.

Оқу үлгілері. XX ғасырдағы әлемдік білім беру жүйесіндегі жаһандық тенденциялар.

Салыстырмалы педагогикалық жүйе – салыстырмалы педагогика әдістемесі негізінде педагогиканың халықаралық, аймақтық және ұлттық тәжірибесін зерделеу және енгізу мүмкіндіктерін анықтауға, сондай-ақ, белгілі бір елдегі, аймақтағы немесе нақты оқу орнындағы педагогикалық жүйенің дамуын салыстыруға бағытталған динамикалық педагогикалық жүйе. Салыстыру технологиясы екі бөліктен тұрады, біріншісі «зерттеу және жазу», екіншісі «құрастыру және жүзеге асыру» деп аталады. «Зерттеу және жазу» бөлімінде салыстырмалы зерттеу келесі ретпен жүргізіледі.

- білім беру жүйесі мен оның элементтерінің жағдайы мен даму бағыттарын анықтау;
- мәліметтерді жинау;
- актілерді талдау және жіктеу;
- салыстыру критерийлерін таңдау.

«Құрастыру және жүзеге асыру» деп бөлімінде салыстырмалы зерттеулер келесідей жүргізіледі:

- зерттелетін объектінің болжамдық моделін құру;
- а) қолдану нысаны, әдісі және шегі; ә) жеке мен жалпыны анықтау;
- ең оңтайлы модельді құру;
- оқу орындарында енгізу.

Салыстырмалы педагогиканың негізгі құрамдас бөліктері – уақыт пен кеңістік факторлары. Уақыт факторы әртүрлі тарихи кезеңдердегі, ғасырлардағы, жылдардағы бір педагогикалық жүйені салыстыруды қамтиды. Бұл зерттеуде әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған педагогикалық теориялар қарастырылады. Кеңістіктік фактор әртүрлі аймақтарда орналасқан елдердің педагогикалық жүйелерін салыстыруды қамтиды. Төменде біз әртүрлі елдердің білім беру үлгілерін орналасқан жеріне қарай салыстырамыз. Мысалы:

Американдық үлгі: кіші орта мектеп → орта мектеп → жоғары мектеп → 2 жылдық колледж → университет жүйесіндегі 4 жылдық колледж → магистратура → докторантура.

Француз үлгісі: аналар мектебі → орта мектеп → колледж → технологиялық, кәсіптік және жалпы білім беретін лицей → университет → магистратура → докторантура.

Неміс үлгісі: жалпы мектеп → нақты мектеп, гимназия және негізгі мектеп → университет → магистратура → докторантура.

Ағылшын моделі: аралас мектеп → грамматика және заманауи мектеп → колледж → университет, магистратура, докторантура.

Орыс үлгісі: жалпы орта мектеп →толық орта мектеп, гимназия және лицей-колледж → институт, университет, академия → магистратура → докторантура.

Қазақстандық үлгі: жалпы білім беретін орта мектеп → колледж → университет, академия (бакалавриат) → магистратура → докторантура. Сондықтан педагогикалық жүйелердің үлгілерін уақыт пен кеңістік факторларына сәйкес салыстыру кезінде жаңа педагогикалық білімдер пайда болады. Оның мазмұны мыналарды көрсетеді:

• білім берудің ағымдағы жағдайын жазу;

• білім беру саясатын жетілдіру, баламалы білім беру саясатын ұсыну;

• білім беру үдерістеріндегі күтілетін жағдайларды болжау;

• салыстырмалы педагогиканың теориясы мен әдістемесін байыту.

XX ғасыр соңында әлем тәлім жүйесінде төмендегіше жаһандану тенденциялар ажыратылып көрсетілді:

1. Білім беру жүйесін демократияландыруға, яғни білім берудің баршаға ашықтығына, білім беру жүйесінің сабақтастығына, білім беру мекемелерінің дербестігін қамтамасыз етуге ұмтылу;

2. Жеке тұлғаның білім алу құқығын толық қамтамасыз ету (әрбір адам ұлтына, нәсіліне, шыққан тегіне қарамастан кез келген оқу орнында білім алуға құқылы);

3. Әлеуметтік-экономикалық факторлардың білім беруге айтарлықтай әсері (ақылы-контракт бойынша білім алу);

4. Оқушылардың әртүрлі қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға бағытталған оқу-ұйымдастырушылық іс-шаралардың көлемін ұлғайту;

5. Білім беру қызметтері нарығының өсуі;

6. Жоғары білім беру желілерін кеңейту және студенттердің әлеуметтік құрамын өзгерту;

7. Білім беруді басқару саласында жоғары орталықтандырылған және орталықтандырылмаған басқарудың үйлесімділігін қамтамасыз ету;

8. Дамыған елдердің негізгі қаржыландыру объектісіне білім беру;

9. Білім беру бағдарламаларын үздіксіз жаңарту және жаңарту;

10. «Орташа меңгеруге» мән бермей, әр оқушының даралығын ашып, қызығушылығы мен қабілетін дамытуға бағыт беру;

11. Дамуында ауытқуы бар балаларды оқыту үшін қосымша ресурстарды табу.

Халықаралық жобалар мен білім беру бағдарламалары. Әлемдік білім беру мәселелерін шешуде әртүрлі білім беру жүйелерінің қатысуын талап ететін ауқымды халықаралық бағдарламалар мен жобалардың маңызы зор. Негізгі халықаралық жобаларға мыналар жатады:

• ERASMUS – мақсаты – Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттерден келген студенттердің ұтқырлығын қамтамасыз ету (мысалы, бағдарлама аясында студенттердің 10%-ы басқа Еуропа елдерінің жоғары оқу орындарына оқуға баруы керек).

• LINGVA – бастауыш сыныптардан бастап шет тілдерін үйренудің тиімділігін арттыруға арналған бағдарлама.

• EUREKA – бұл жобаның мақсаты – Шығыс Еуропа елдерімен жүргізілген зерттеулерді үйлестіру.

• ESPRIT – бұл жаңа ақпараттық технологияларды құру саласындағы еуропалық университеттер мен компьютерлік фирмалардың күштері мен мүмкіндіктерін біріктіруді талап ететін жоба.

• EIPDAS – араб елдеріндегі білім беруді жоспарлау мен басқаруды жетілдіру бағдарламасы.

• TEMPUS – серіктес елдерде жоғары білімді дамытуға бағытталған Еуропалық Одақтың бағдарламасы.

• IRIS – әйелдердің кәсіптік білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған жобалар жүйесі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Дүние жүзі елдерінің білім беру жүйелерін атаңыз.
2. Экономикалық дамыған елдердің білім беру жүйесі қандай?
3. Халықаралық жобалар мен білім беру бағдарламаларын баяндаңыз.

V МОДУЛЬ. ПРАКТИКАЛЫҚ ОҚУ БОЙЫНША НҰСҚАУЛАР МЕН ҰСЫНЫСТАР

1-ТАҚЫРЫП: «БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ»НЫҢ ЖАЛПЫ НЕГІЗДЕРІ

Жоспар:

1. «Бастауыш білім беру педагогикасы» ұғымы
2. «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мақсаты мен міндеттері
3.«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің басқа пәндермен байланысы.

Ең жоғарғы білім – өмірдің мәнін түсіну. Барлық басқа ғылымдар оған апаратын жолдар. Лев Толстой

«Бастауыш білім беру педагогикасы» түсінігі. Өзбекстанда құрылған Үшінші Қайта өрлеу дәуіріндегі бастауыш білім берудің негізгі міндеттері:

- бастауыш сынып оқушыларының аналитикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту;
- алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибе негізінде бастауыш білім беруді жетілдіру;
- бастауыш білім беру тиімділігіне қол жеткізу.[1]

Бұл міндеттер жоғары педагогикалық білім беру үдерісінде оқытылатын «Бастауыш білім беру педагогикасы, инновация және интеграция» пәнінің мазмұнын анықтайды. Оның айтуынша, бұл пәннің мазмұны болашақ мұғалімдерге бастауыш білім, тәрбие, оқыту негіздері бойынша теориялық білім, білік, біліктілік беру болып табылады. Мыналарды атап өткен жөн: Бұл міндеттер жоғары педагогикалық білім беру үдерісінде оқытылатын «Бастауыш білім беру педагогикасы, инновация және интеграция» пәнінің мазмұнын анықтайды. Мыналарды атап өткен жөн: бастауыш білім беру тұжырымдамасы мыналарды қамтиды:

1. 7-11 жас аралығындағы оқушыларды адами және қоғамдық құндылықтар негізінде тәрбиелеу;
2. Бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеу процесі;
3. Бастауыш білім берудің тиімділігіне қол жеткізу;

4. Бастауыш білім беруді тұтас жүйе ретінде қабылдау.

Бастауыш білім берудегі тәрбие тұжырымдамасы мыналарды білдіреді:

1. Білім берудегі адамзат тәжірибесін бастауыш сынып оқушыларына беру;

2. Бастауыш сынып оқушыларын мәдениет пен құндылықтар әлемімен таныстыру;

3. Бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын дамыту;

4. Бастауыш сынып оқушыларын күрделі өмірлік жағдайлар мен жағдайларға дайындау.

Бастауыш білім берудегі оқыту тұжырымдамасының мазмұны төмендегідей:

1.Бастауыш сынып оқушыларына білім, өмірлік тәжірибе, дағды беру және олардың ой-өрісін қалыптастыру;

2.Бастауыш сынып оқушыларының бойында білім, білік, біліктілік сезімін қалыптастыру;

3.Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау, зейін, ойлау қабілеттерін дамыту;

4.Бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын, дарындылығын, қабілеттерін дамытуға көңіл бөлу.

Осы үш маңызды категориялық ұғым «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мазмұнын құрайды. Бұл пән арқылы мұғалім 7-11 жастағы балаларға бастауыш білім мен тәрбие беріп, олардың оқу дағдысын қалыптастырады. Қазіргі уақытта осы пәннің мазмұнына сәйкес бастауыш сынып оқушылары:

1. Оқу, яғни бастауыш сынып оқушылары мұғалімнің көмегімен сыныптастарымен бірге немесе өз бетінше нақты мәліметтер мен тапсырмаларды меңгереді;

2. Бақылау, салыстыру, ойлау дағдыларын меңгеру;

3. Өз пікірін, көзқарасын айта білуі керек.

Осының барлығы бастауыш білім беру педагогикасының мазмұнын құрайды. Бұл ғылымның тағы екі заманауи бағыты бар, ол – инновация және интеграция. Инновация – бастауыш білім беру педагогикасының негізгі бағыттарының бірі, ол осы пәнге жаңалықтарды, жаңа идеяларды, жаңа көзқарастарды, жаңа технологияларды енгізуді көздейді. Интеграция – бұл пәнге ғылыми,

педагогикалық және әлеуметтік жетістіктерді енгізуді, өзара байланысты ұйымдастыруды және пәндер арасындағы ынтымақтастықты орнатуды көздейтін бастауыш білім беру педагогикасының маңызды саласы. Өйткені, «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні бастауыш білім берудегі білім беру негіздерін, ондағы инновациялар мен кіріктіру процестерін зерттеп, тәжірибеде қолданады, болашақ мұғалімдерді осы пән бойынша кәсіби дайындайды.

«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мақсаты мен міндеттері. Бұл пәннің негізгі мақсаты – мемлекеттік білім беру стандарттары мен мемлекеттік талаптар негізінде бастауыш білім беруді қажетті деңгейде ұйымдастыру негіздері бойынша кәсіби білім, білік, біліктілік, құзыреттіліктерді беру. Осы мақсатқа жету үшін «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні келесі міндеттерді модульдік негізде зерттеп, болашақ мұғалімдерді оқытады және тәжірибеде жүзеге асыру міндеттерін орындайды:

Модуль 1: Бастауыш білім беру педагогикасының теориялық мәселелері;

Модуль 2: Бастауыш оқыту дидактикасы;

Модуль 3: Бастауыш білім берудегі тәрбие теориясы;

Модуль 4: Бастауыш білім берудегі инновация;

Модуль 5: Бастауыш білім берудегі интеграция.

Өз кезегінде бұл модульдер ішкі тақырыптарға, тапсырмаларға, өз бетінше оқу формаларына, зертханалық жұмыстарға бөлінеді. Осыған байланысты бұл пәннің негіздері кең, 60110500- «Бастауыш білім беру» мамандығы бойынша болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда кәсіби және міндетті пән ретінде қарастырылады. 2019-2020 оқу жылынан бастап жоғары педагогикалық білім беру үдерісіне енгізілген бұл жаңа пән өткен жылдар ішінде белгілі тәжірибе мен жетістіктерге қол жеткізді. Ғылымның тиімділігі оның мақсаты мен міндеттерін дұрыс жүзеге асыру нәтижесінде қол жеткізілгенін айта кеткен жөн.

«Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің басқа пәндермен байланысы. «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні «Жалпы педагогика», «Педагогиканың теориясы мен тарихы», «Педагогикалық шеберлік», «Педагогикалық технологиялар», «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», «Білім беру саласындағы

нормативтік-құқықтық құжаттар» пәндерімен тығыз байланысты. Сондай-ақ, бұл пән «Психология», «Антропология», «Физиология» пәндерімен тығыз байланысты және олардың әдістемелік және теориялық негіздерін пайдаланады.

Жалпы, бұл ғылымның жоғарыда аталған ғылымдармен келесі аспектілері бойынша тығыз байланысты екенін атап өткен жөн:

- бастауыш білім берудің теориялық негіздерін;
- бастауыш білім беру дидактикасы;
- бастауыш білім берудегі тәрбие факторлары;
- бастауыш білім беруге заманауи инновацияларды енгізу;
- бастауыш білім берудегі интеграция;
- бастауыш білім берудің психологиялық ерекшеліктері;
- бастауыш білім беру тиімділігінің көрсеткіштері.

Бұл мәселелер бойынша ғылымның сабақтас пәндермен тығыз байланысты және өзара байланыста болу ерекшеліктері бар. Сонымен қатар «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің өзіндік объектісі, пәні, зерттеу әдістері мен тәсілдері бар. Осыған байланысты бұл пән педагогикалық пәндер шеңберінде өзінің ерекше белгілерімен ерекшеленеді. Сонымен, «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің тұжырымдамасы осы жаңа пәннің негіздері туралы түсінік беретін өзіндік сипаттамаларға ие.

Өз бетінше оқуға арналған сұрақтар:

1. «Бастауыш білім беру педагогикасы» ұғымы нені білдіреді?
2. «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің мақсаты мен міндеттері қандай?
3. «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәнінің басқа пәндермен байланысы дегенді қалай түсінесіз?
4. «Бастауыш білім беру педагогикасы» пәні қандай компоненттерден тұрады?

2-ТАҚЫРЫП: ТҰЛҒАНЫҢ ДАМУЫ, ТӘРБИЕСІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТЕНУІ

Жоспар:

1. Тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтік педагогтың рөлі.
2. Этнопсихологиялық сипаттамалардың маңызы.

Тәрбиенің негізгі мақсаты – дамып келе жатқан жеке тұлғаның әлеуметтік тәжірибесін байыту, меңгеру, оның жан-жақты және үйлесімді дамуы. Адамның ең маңызды қасиеттері – оның санасы, жауапкершілігі, еркіндігі, қадір-қасиеті, даралығы. Әлеуметтік процестердің тенденцияларындағы жеке тұлғаның маңызы, әлеуметтік кейіпкердің қасиеті мен мінез-құлқындағы мінез-құлқының айқын да қайталанбас көрінісі оның іс-әрекетіндегі шығармашылық деңгейімен анықталады. Индивидуалдылық бір адамның екіншісінен, бір адамның екіншісінен, ешкімге ұқсамайтындығын және өзіне тән ерекшеліктерін сипаттайды. Индивидуалдылық, әдетте, адамның мінезі мен темпераментіне тән қасиет. Даралық ұғымы бір адамды екіншісінен, бір адамды екіншісінен ажырататын жалпы және жеке тұлғадан және оларға өзіндік ерекше сипат беретін әдемі және қайталанбас қасиеттерден тұрады. Адам табиғатын түсіндіретін тағы бір ұғым - индивид. Бұл сөз латын тілінен алынған, оның ана тіліміздегі баламасы жеке. Бұл сөз ұғым ретінде ешбір сипаттарды есепке алмай, адамзаттың өкілін білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда әрбір адам жеке тұлға. Бұл жеке тұлға ұғымының және онымен байланысты ғылыми категориялардың мәні. Адамның тұлғалық қасиеттері өмір бойы дамып, қалыптасып отырғандықтан, тұлғаның дамуы мен қалыптасуы ұғымдарының мәнін ашу педагогика ғылымының маңызды мәселесі болып табылады.

Даму – табиғатқа, қоғамға, әрбір жеке адамға ортақ қасиет. Даму – төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге қарай қозғалыс. Адамның дамуы, ең алдымен, оның қасиеттерінің сандық өзгерістері процесін білдіреді. Туылғаннан кейін адам физикалық түрде өседі, яғни оның кейбір дене мүшелері мен жүйке жүйесі өседі. Тілі дамып, сөздік қоры молайып келеді. Бала көптеген әлеуметтік-экономикалық және адамгершілік дағдыларды, еңбек дағдыларын, әдеттерді игереді. Даму - жеке қасиеттер мен белгілердің сандық өзгерістерінің жүйесі. Адам

дүниеге келген күннен бастап оның дене құрылысы мен әртүрлі мүшелері дами бастайды. Сөйлей бастайды, сөздік қоры кеңейіп, көптеген қоғамдық, тұрмыстық, рухани дағдыларды, еңбек дағдыларын, әдеттерді игереді. Бірақ адамның тұлға ретінде дамуының басты белгісі – сапалық өзгерістер. Мұны мына мысалдардан аңғаруға болады: тіл әрекетін жіктеу адамның танымдық қабілетін арттырып, эмоционалдық аясын кеңейтеді. Танымдық іс-әрекет процесінде абстрактілі ойлау мен логикалық ойлау дамиды, өмірге көзқарасы, сенімі нығаяды. Еліктеушілік мінез-құлық бірте-бірте белсенді, шығармашылық, елестету әрекетіне айналады, өз мінез-құлқын бақылау, өзін-өзі бақылау қабілеті жақсарады. Қалыптастыру ұғымына келсек, ол жеке тұлғаның дамуы нәтижесінде оның жетілу және тұрақты қасиеттер мен қасиеттерге ие болуын білдіреді.

Тұлғаның қалыптасуындағы әлеуметтік педагогтың рөлі:

Жеке адам мен әлеуметтік ортаның қарым-қатынасы ежелден философиямен, психологиямен, педагогикамен, тарихпен және т.б. айналысатын әлеуметтік ғылымдардың маңызды мәселесі болып табылады. Жеке тұлға дегеніміз не, оның жеке қасиеттері қандай, әр адамның айналасын тани білуінің сыры неде деген мәселелерді қозғаймыз. Материалдық және рухани өмір аясында өмір сүре отырып, адам өзінің ақыл-ойымен, ақыл-ойымен, ерік-жігерімен, мінезімен өзі өмір сүріп жатқан қоғамның, қауымның, ұлттың, рудың бір мүшесі ретінде көрінуге ұмтылады. Қоғамның барлық мүшелеріне тән бір ғана мінез-құлық қасиетінің болуы мүмкін емес. Әр адам өзінше жеке. Адамдар бірден жеке тұлға болып тумайды. Әрбір жеке тұлғаны қалыптастыру, тәрбиелеу, жетілдіру қажет. Қоғамның кейбір өзімшіл мүшелері мен басқалар қалай өмір сүрсе, солай өмір сүремін деген қағиданы ұстанғанымен, іс жүзінде олай емес. Адамның жеке басы оның ерекше мінез-құлқы, іс-әрекеті, көзқарасы арқылы дараланууын білдіреді.

Қоғамдық құрылымдарға қойылатын жалпы этикалық талаптардың болуына қарамастан, әрбір жеке тұлғаның қоршаған ортаға өзіндік көзқарасы мен көзқарасы болуы және өзі байқап отырған құбылысқа өзіндік көзқарасы мен көзқарасын білдіруі заңды құбылыс. Мысалы, біреулер айналасындағы оқиғаларға сүйсініп қараса, енді біреулер сын көзбен қарап, ой елегінен өткізіп, сынап жатады.

Адамдардың қоршаған орта құбылыстары туралы түсінігі де әртүрлі. Бұл әр адамның физиологиялық, психологиялық және биологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, біреудің бірдеңе істеу қабілеті болса, біреуінің ұйымшылдығы жоқ, бірінің жұмысты тез игеруі; екінші адам білімді баяу және баяу сіңіреді, ал біреудің физикалық күші болуы мүмкін, ал екінші адамның абстрактілі ойлауы баяу дамуы мүмкін, ал кейбіреулері сурет салуға немесе ән айтуға бейім болуы мүмкін. Бұл тұлғалық қасиеттер адамдардың басқалармен ұжымдық қарым-қатынасында байқалады. Бұл ретте адамның өмір бойы үздіксіз білім құшағында болатынын, бұрын алған білім, білік, дағдының бірте-бірте ескіретінін, керісінше, жаңа білім, білік, дағдыларды игерумен айналысатынын да ескеру қажет. Адамның ой-өрісі, танымы өскен сайын өмірге деген көзқарасы, белгілі бір оқиғаларға берген бағасы өзгеріп, жаңарып отыратыны заңды құбылыс. Оның үстіне белгілі бір дәрежеде әлеуметтік ортаның, отбасы мүшелерінің, жолдастардың, таныстардың, достардың ықпалын ескеретін болсақ, оның да жеке ерекшеліктерінің басым болуына үлкен әсер етеді, не болатынын көреміз. Шынайы өмірде бір анадан туған егіздердің сыртқы түрі ұқсас болуы мүмкін. Олардың мінез-құлқы, қимыл-қозғалысы, бейімделгіштігі, өмір сүру қабілеті бірдей емес. Сондықтан біз әр адамға жеке тұлға ретінде қараймыз. Бір қоғамда өмір сүретін адамдарға ортақ әлеуметтік, моральдық және этикалық заңдардың ортақтығына қарамастан, жеке адамдардың әлеуметтік қарым-қатынаста қателеспей, бірдей болуы мүмкін емес. Олай болса, тұлғаның анықтамасы нені қамтиды? Адамның психологиялық және мінездік қасиеттерінің қандай түрлері жеке тұлғаны, оның ішінде сана мен өзіндік сана қасиеттерін анықтауға болады? Сана санадан туындайды. Адамның ақыл-ойы біркелкі дамымайды. Адамдар бір-бірін бағалауда қателесуі мүмкін. Олар өз тұлғасын басқаларға қарағанда жоғары бағалауға тырысады, сонымен бірге адам өзін-өзі бағалай алады, өзінің іс-әрекеті мен нәтижелерін басқалардың қасиеттерімен салыстыра алады, оларды танып, ұмтылады және олар сияқты әрекет етеді. Адамға тән қасиет – оның санасы, яғни өмірді өз санасына қарап бағалауға бейімділігі. Сондықтан өмір туралы білім миллиондаған адамдардың сезімдері мен түсінігін білдіреді. Әркім оларды оқиды, көреді, оқығанын, естігенін, көргенін өз санасына тоқып, одан сабақ алып, іс-

әрекетін, мінез-құлқын, санасын байытады, толықтырады. Адам өзінің және басқалардың қателігінен сабақ алады. Ол қайталамауға тырысады.

Педагогикада мұны өзін-өзі тәрбиелеу деп атайды. Өзгелердің өнегелі іс-әрекеттерінен сабақ алып, оны өз мінезіне сай жақсы қасиетке айналдыру өмір заңдылығы. Адамның санасы оның ішкі ойларымен тығыз байланысты. Қоғамдағы тұлғаның рөлі қандай? Қоғам – адамдардың жиынтығы. Шынында да, адамдар қоғам арқылы өзіне тән ерекше қасиеттерге ие болып, даралығын көрсетеді. Адам өмірде белгілі бір әлеуметтік ортаға тән қасиеттерге ие болады, өзінің жеке басын қалыптастырады, өзіндік қайталанбас мінез-құлқын қалыптастыруға мүмкіндік алады. Сөйтіп, өзінің табиғи қабілеттерінің ашылуына, дамуына жағдай жасайды. Адамдардың бірігіп жұмыс істеуі және өмір сүруі рухани бірлік тудырады (сыртқы келбет, сана, кәсіп, т.б.). Осылайша, әрбір индивид басқалармен қарым-қатынастың мыңдаған түрлері арқылы әлеуметтік, қоғамдық қарым-қатынас пен қарым-қатынасқа түседі. Отбасында болсын, көшеде болсын, қоғамдық көлікте болсын, жиналыста болсын, жұмыста немесе оқу орындарында болсын, әрбір адам үнемі жаңа адамдармен кездесіп, бір-бірімен пікірлесіп, бір-бірімен араласатынын ескерсек, мұның бәрі ерікті түрде болса, мұның бәрі сөзсіз қоғамдық талқылауға алып келеді. Қоғамдағы пікірталас – адамның рухани көтерілуіне, өзін танытуының жолы. Осының бәрі адамның қоғамнан тыс өмір сүре алмайтынын, оның бүкіл өмірі қоғамда, ұйымдарда, пікірталастарда, айналасындағы адамдармен үздіксіз қарым-қатынаста өтетінін дәлелдей алады.

Тұлға компоненттері үш бөліктен тұрады. Біріншіден, ақыл-ойыңызды дамытып, санаңызды жетілдіріңіз; екіншіден, адамзат өркениетінің жеке адамға біртіндеп сіңуі; Үшіншіден, іс-әрекетке тарту арқылы тұлғаны өзін-өзі тәрбиелеуге белсенді түрде тарту. Бұл үш компонент жеке тұлғаның дамуында тығыз байланыста жұмыс істейді. Әлеуметтік тұрғыдан біз білім беруді әлеуметтік бақылау мен түзету, мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар арқылы жастарға бағыт-бағдар беру және оларды қоғамның қазіргі және болашақ өміріне мақсатты түрде дайындау функциясы ретінде қараймыз. Тәрбие психологиялық процесс, себебі ол адамның қоршаған ортада және оның санасында қабілеттерін қалыптастыруды көздейді. Тәлім– адамға тән әлеуметтік категория және жеке тұлғаның дамуында шешуші рөл атқарады.

Тұлғаны қалыптастырудың тиімді әдістері, егер бала белсенді түрде ынталандырылса, табысты болады. Бала тұлғасындағы әлеуметтік-психологиялық өзгерістер оның жеке белсенділігін арттыру арқылы жүзеге асады. Кез келген тәрбиелік міндет белсенділікті арттыру арқылы шешіледі. Мысалы, дененің дамуы дене тәрбиесі арқылы жүзеге асса, адамгершілік тәрбиесі адамгершілік тәрбиесіне жүйелі түрде бағыт беру арқылы жүзеге асады. Тәлім екі жақты байланыс арқылы жүзеге асады. Тәлімнің екі жақты байланысы. Білім беру жүйесінде оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас екі жақты байланыс арқылы жүзеге асады. Біріншіден, бұл тәрбиешіден тәрбиешіге тікелей байланыс арқылы жүзеге асырылатын міндетті әрекет. Екіншісі – оқушының көзқарасы мен іс-әрекеті арқылы тәрбиеші-мұғалімге жететін ақпарат, білім, дағды үлгілері. Бұл кері байланыс деп аталады. Мұғалім кері байланыс арқылы неғұрлым көп ақпарат жинаса, тәрбиелік әсері соғұрлым тиімді болады. Демек, білім беру жүйесіндегі мұғалім мен оқушы арасындағы коммуникативті әрекет мұғалімнен оны шебер ұйымдастыра білуді талап етеді. Білім беру жүйесіндегі жұмыстың нәтижесін оқушының сабақ үстіндегі келбетінен де байқауға болады. Тәрбиелік іс-әрекет неғұрлым қарқынды және саналы түрде жүргізілсе, соғұрлым білім сапасы жоғары болады. Ол үшін мұғалім өз шәкіртін жақсы көріп, адамгершілігі жоғары оқушының даралығын бағалауы керек. Оқушыға еркіндік пен шығармашылық қабілет берудің маңыздылығы. Тәрбие үрдісінде ізгілік маңызды рөл атқарады. Студент автономияға ие болмайынша, білім берудің негізгі идеяларын, жеке тұлғаны дамыту идеясын және ынтымақтастық идеясын жүзеге асыруға толық мүмкіндік жоқ. Тәрбие жұмысы күшпен жүргізілсе, балада да, мұғалімде де адалдық, шыншылдық, әділдік сияқты адамгершілік қасиеттердің толық сақталуына әсер етеді. Балаға өз ойын толық және еш ойланбастан мұғалімге ашық жеткізуге еркіндік беру керек. Бала мұғалімнің алдында өзін неғұрлым еркін сезінсе, соғұрлым өз ойын ашық айта алады. Тәрбиеші баланың білімге деген қызығушылығына, қиялына, азаматтық борышын сезінуіне, өз бетінше әрекет етуге ұмтылуына, шығармашылық қабілетіне сүйенген жағдайда ғана оқушы еркіндігі көрінеді. Бұл заңға сәйкес, мұғалім баланың басқа адамдармен әртүрлі қарым-қатынаста өзін саналы түрде көрсетуіне мүмкіндік береді. Бала өзінің мінез-құлқы туралы ойлануға, өзін-өзі бағалауға, өз

іс-әрекетіне сыни көзқараспен қарауға, үлкендермен қарым-қатынастағы мінез-құлықты бағалауға үйренеді. Баланы тәуелсіз етіп тәрбиелеу үшін мұғалімнің қатаң бұйрығынсыз сыпайы көзқарас қажет. Осылайша, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу әдебі нығайып, өзара түсіністік, адами қарым-қатынастың тең болуы олардың өзара әрекеттесу стильдері мен мәдени қарым-қатынас үлгілерін білім беру жүйесіне енгізіп, жақындастыруға мүмкіндік туғызады. Тұлғаның қалыптасуында отбасы тәрбиесінің алатын орны зор. Отбасы тәрбиесі – ұлттық психологиялық қасиеттерді жеке тұлғаның рухани өмірі мен санасына сіңірудің бір жолы мен әдісі. Ұлттық салт-дәстүрлердің деңгейін олардың әр халықта саны немесе көптігі емес, тұлғаның қалыптасу процесінде атқаратын қызметі мен болашақ ұрпаққа ықпалы арқылы анықтауға болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтік педагогтың рөлін баяндаңыз.
2. Этнопсихологиялық сипаттамалардың маңызы қандай?

3 - ТАҚЫРЫП: ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «БІЛІМ БЕРУ ТУРАЛЫ» ЗАҢЫ МЕН ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Жоспар:

1. Өзбекстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңының мазмұны мен маңызы.
2. Білім беру саласындағы негізгі ұстанымдар.
3. Білім беру жүйесі, түрлері мен формалары.

Өзбекстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңы Заң шығару палатасының 2020 жылғы 19 мамырда қабылданған және Сенат тарапынан 2020 жылғы 7 тамызда мақұлдаған, 2020 жыл 23 қыркүйекте Заң ретінде қабылданған. Осы Заңда мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады: мемлекеттік аккредиттеу – мемлекеттік білім беру ұйымдары мен мекемелерінің, сондай-ақ, мемлекеттік емес білім беру ұйымдарының (бұдан әрі – білім беру ұйымдары) қызметінің мемлекеттік білім беру стандарттарына және мемлекеттік білім беру

талаптарына, сондай-ақ, оқу жоспарларына сәйкестігін мемлекеттік танудан және олардың түлектеріне білім туралы құжаттарды беру құқығын беруден тұратын процесс; мемлекеттік білім беру мекемесі – мемлекеттік мүлік негізінде мемлекеттік билік пен басқару органдары құратын және мемлекеттік білім беру стандарттары мен мемлекеттік білім беру талаптарына сәйкес білім беруді жүзеге асыратын мекеме;

мемлекеттік білім беру стандарттары – білім берудің мазмұны мен сапасына қатысты мемлекет белгілейтін талаптардың жиынтығы;

мемлекеттік білім беру талаптары – білім берудің құрылымына, мазмұны мен шарттарына, сондай-ақ, білім алушылардың дене, тұлғалық, интеллектуалдық, ғылыми және кәсіптік қасиеттеріне қойылатын міндетті талаптар;

біліктілік – адамның кәсіптік қызметтің белгілі бір түрін орындауға дайындығын білдіретін білімі туралы тиісті құжатпен расталған білім, дағды, іскерлік пен білік деңгейі;

мамандық біліктілігін берумен аяқталатын кәсіптік оқытудың нақты түрінің атауы;

мемлекеттік емес білім беру ұйымы – мемлекеттік білім беру стандарттарына, мемлекеттік білім беру талаптарына және оқу жоспарларына сәйкес білім беру қызметтерін көрсету жөніндегі қызметті жүзеге асыру құқығын беретін лицензия негізінде білім беру қызметін көрсететін заңды тұлға;

тәрбие – жас ұрпақты жан-жақты дамытуға, олардың сана-сезімін, рухани-адамгершілік құндылықтарын, дүниетанымын нақты мақсатқа және қоғамдық-тарихи тәжірибеге сүйене отырып қалыптастыруға бағытталған жүйелі процесс;

білім беру – білім алушыларға терең теориялық білім, біліктілік және практикалық дағдылар беруге, сондай-ақ, олардың жалпы және кәсіптік білімін, біліктілігін және дағдысын дамытуға бағытталған жүйелі процесс;

білім беру кампусы (қалашығы) – оқу ғимараттарын, ғылыми-зерттеу институттарын (орталықтарын), өндірістік кешендер мен технопарктерді, оқу процесіне қатысушыларға арналған уақытша тұрғын үй-жайларды, зертханаларды, ақпараттық-ресурстық орталықтарды (кітапханалар), спорт объектілерін, бірыңғай аумақта орналасқан қоғамдық тамақтану объектілерін қамтитын ғимараттар мен

құрылыстар кешенінен тұратын оқу үдерісі мен рухани-адамгершілік тәрбиенің жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін білім беру ортасы;

білім беру процесіне қатысушылар – білім алушылар, ата-аналар немесе кәмелетке толмағандардың өзге де заңды өкілдері, педагогтар және олардың өкілдері;

білім беру ұйымдарын аттестаттау мемлекеттік білім беру стандарттарына, мемлекеттік білім беру талаптарына және оқу жоспарларына сәйкес кадрларды даярлаудың мазмұнын, деңгейін және сапасын айқындайтын білім беру ұйымдарының қызметін бағалауды мемлекеттік бақылаудың негізгі нысаны болып табылады.

Білім беру саласындағы негізгі ұстанымдар мыналар:

білім берудің басымдылығын мойындау;

білім беру формасын таңдау еркіндігі;

білім беруде кемсітушілікке жол бермеу;

білім алу үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету;

білім мен тәрбие беруде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды сіңіру;

білім мен тәрбиенің гуманистік және демократиялық сипаты;

білім берудің үздіксіздігі мен жүйелілігі;

алты жастан жеті жасқа дейінгі балаларды бір жыл бойы мектепке дайындаудың мәжбүрлігі, он бір жылдық жалпы орта біліммен міндетті түрде қамтамасыз ету;

мемлекеттік білім беру стандарттары мен мемлекеттік білім беру талаптары шеңберінде барлығына білім алуға ашықтық;

білім беру бағдарламаларын таңдауға көзқарастың біркелкілігі мен дифференциациясы;

өмір бойы білім алу;

қоғамда мұғалімдердің кепілдендірілген әлеуметтік қорғалуы;

білім беру жүйесінің зайырлылығы;

білімді, қабілет пен дарындылықты ынталандыру;

білім беру жүйесіндегі мемлекеттік және қоғамдық басқарудың үйлесімділігі;

білім беру қызметі саласындағы ашықтық пен айқындық.

Білім беру жүйесі, түрлері мен формалары. Білім беру жүйесі:

мемлекеттік білім беру стандарттары, мемлекеттік білім беру талаптары, оқу жоспарлары мен оқу бағдарламалары;

мемлекеттік білім беру стандарттарын, мемлекеттік білім беру талаптары мен оқу жоспарларын іске асыратын білім беру ұйымдары;

білім сапасын бағалайтын ұйымдар;

білім беру жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті зерттеулерді жүзеге асыратын ғылыми-педагогикалық мекемелер;

білім беру саласындағы мемлекеттік басқару органдарын, сондай-ақ, олардың қарамағындағы ұйымдарды қамтиды;

білім беру жүйесі біртұтас және үздіксіз.

Тәрбиенің түрлеріне мыналар жатады:

мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу;

жалпы орта және орта арнаулы білім;

кәсіптік (профессоинал) білім беру;

жоғары білім беру;

жоғары білім беруден кейінгі білім беру;

кадрларды қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру;

мектептен тыс білім беру.

Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу

Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу – балаларды оқытып, тәрбиелеуге, оларды интеллектуалдық, рухани, адамгершілік, этикалық, эстетикалық және физикалық тұрғыдан дамытуға, сондай-ақ, балаларды жалпы орта білім беруге дайындауға бағытталған білім беру түрі. Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу сонымен қатар, алты жастан жеті жас аралығындағы балаларды бастауыш білім алуға бір жылдық міндетті дайындауды қамтиды. Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыру тәртібі осы Заңмен, сондай-ақ, «Мектепке дейінгі білім мен тәрбие туралы» Өзбекстан Республикасының Заңымен айқындалады.

Жалпы орта және орта арнаулы білім

Жалпы орта және орта арнаулы білім жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын, қажетті білім, білік, дағдыларды меңгеруге бағытталған. Жалпы орта білім берудің кезеңдері (I – XI сыныптар) төмендегідей:

бастауыш білім (I - IV сыныптар);

тірек орта білім (V – IX сыныптар);

орта білім (X - XI сыныптар).

Жалпы орта білім беру мекемесінің бірінші сыныбына балалар жеті жасқа толған жылы қабылданады.

Бастауыш білім беру оқушылардың бойында жалпы орта білім беруді жалғастыруға қажетті сауаттылық негіздерін, білім, білік, дағдыларын қалыптастыруды көздейді. Негізгі орта білім берудің оқу бағдарламасына сәйкес оқушыларға қажетті білім, білік, дағдыларды беріп, өз бетінше ойлау, талдау қабілеттерін дамытады. Негізгі орта білім беру шеңберінде (VII сыныптан кейін) кәсіптер бойынша бастапқы білім мен дағдыларды қалыптастыру мақсатында оқушыларды кәсіп-өнерге бағыттау және диагностикалау шаралары жүргізіледі.

Орта білім беру оқушылардың оқу бағдарламасына сәйкес қажетті білім, білік, дағдыларды меңгеруін, сондай-ақ, келесі білім түрін таңдауын және жоғары біліктілікті қажет етпейтін мамандықтарды меңгеруін қамтамасыз етеді. Кәсіби диагностика және кәсіптік бағдар беру, сондай-ақ, білім алушыларды жоғары біліктілікті талап етпейтін кәсіптерге дайындау тәртібі заңмен айқындалады. Жалпы орта білім беру жалпы орта білім беру ұйымдарында үздіксіз негізде, міндетті болып табылатын он бір жыл мерзімге беріледі. Орта арнаулы білім беру тоғыз жылдық негізгі орта білім беру негізінде екі жыл бойына академиялық лицейлерде жүзеге асырылады және оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерінің қарқынды дамуын, сондай-ақ, тереңдетілген, сараланған, кәсіптік және тұлғалық-бағдарлы білім беруді қамтамасыз етеді. Мемлекеттік емес білім беру ұйымдарында жалпы орта және орта арнаулы білім беру шарт негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Дарынды және талантты балалардың қабілеттерін дамыту үшін Президенттік, шығармашылық және басқа да мамандандырылған мектептер, сондай-ақ, мектеп-интернаттар құрылуы мүмкін. Дене, психикалық, сенсорлық немесе ақыл-ой кемістігі бар балалар, сондай-ақ, ұзақ мерзімді емдеуді қажет ететін балалар мемлекеттік мамандандырылған білім беру ұйымдарында, жалпы орта және орта арнаулы білім беру ұйымдарында инклюзивті тәртіпте немесе үйде жеке білім алады.

Жалпы орта білім беру ұйымдарының сыныптарындағы (топтарындағы) білім алушылардың саны отыз бестен аспауы керек.

Кәсіптік (профессоинал) білім беру. Кәсіптік білім кәсіп пен мамандыққа байланысты келесі білім деңгейлерін қамтиды:

бастауыш кәсіптік білім;

орта кәсіптік білім;

орта арнаулы кәсіптік білім.

Бастауыш кәсіптік білім беру кәсіптік мектептерде IX сыныпты бітірушілерге ақысыз күндізгі нысанда, жалпы білім беретін пәндер мен мамандық пәндердің екі жылдық интеграцияланған бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады. Орта арнаулы кәсіптік білім беру техникалық оқу орындарында жалпы орта, орта арнаулы, бастауыш кәсіптік және орта кәсіптік білім негізінде, кәсіптер мен мамандықтардың күрделілігіне негізделген мемлекеттік тапсырыс немесе ақылы келісім-шарт негізінде, оқытудың күндізгі, кешкі және сырттай нысанында кемінде екі жыл мерзімге жүзеге асырылады. Осы Заң қолданысқа енгізілгенге дейін орта арнаулы және кәсіптік білім (тоғыз жылдық жалпы орта және үш жылдық орта арнаулы және кәсіптік білім) алған азаматтардың да орта кәсіптік және орта арнаулы кәсіптік білім алуға құқығы бар. Кәсіптік училищелер, колледждер мен техникумдар студенттердің өздері таңдаған кәсіп пен мамандыққа қол жеткізуін қамтамасыз етеді. Азаматтардың келісім-шарт негізінде екінші және одан кейінгі кәсіптік білім алуға құқығы бар.

Жоғары білім беру

Жоғары білім бакалавриат және магистратура бағдарламалары бойынша жоғары білікті кадрларды даярлауды қамтамасыз етеді. Жоғары білімді кадрларды даярлау жоғары оқу орындарында (университеттерде, академияларда, институттарда, орта мектептерде) жүзеге асырылады. Жалпы орта (он бір жылдық білім беру), орта арнаулы (тоғыз жылдық негізгі орта білім және екі жыл орта арнаулы білім), кәсіптік бастауыш білім (тоғыз жылдық негізгі орта білім және екі жылдық бастауыш кәсіптік білім) алған тұлғалар, сондай-ақ, орта арнаулы, кәсіптік білім алған (тоғыз жылдық жалпы орта білім және үш жыл орта арнаулы білім), осы Заң күшіне енгенге дейін орта арнаулы білім алған тұлғалар. Жоғары білім берудің екі деңгейі бар – бакалавриат және магистратура. Бакалавриат – бұл жоғары білім беру саласының бірінде терең білім, біліктілік және дағдыларды беретін, кемінде үш жылға созылатын базалық жоғары білім беру бағдарламасы.

Магистратура – тиісті бакалавр дәрежесіне негізделген белгілі бір мамандық бойынша кемінде бір жылға созылатын жоғары білім беру

бағдарламасы. Магистратура мамандықтарының тізбесін және тиісті бакалавриат білім беру бағыттарын білім беру саласындағы уәкілетті мемлекеттік әкімшілік орган айқындайды. Азаматтардың келісім-шарт негізінде екінші және одан кейінгі жоғары білім алуға құқығы бар.

Жоғары білім беруден кейінгі білім беру

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім жоғары оқу орындарында және ғылыми ұйымдарда алынуы мүмкін Жоғары оқу орнынан кейінгі білім докторлық диссертацияны дайындау және қорғау мақсатында мамандықты тереңдетіп оқытуды және ғылыми зерттеулерді жүргізуді көздейтін ғылыми дәрежесі бар ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауды көздейді. Базалық докторантура – философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алуға үміткерлер үшін өндірістен бөлек ұйымдастырылған жоғары білікті ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрлар мамандығы бойынша жоғары білімнен кейінгі білім беру нысаны. Докторантура – ғылым докторы (DSc) дәрежесін алуға үміткерлер үшін өндірістен бөлек ұйымдастырылған жоғары білікті ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрлар мамандығы бойынша жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру нысаны. Дербес оқу – PhD докторантура (PhD докторантура) дәрежесіне үміткерлер үшін жоғары білікті ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрлар мамандығы бойынша жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру нысаны. Әскери, медициналық және өзге де білім беру ұйымдарында ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлау, ғылыми дәрежелер мен ғылыми атақтарды беру тәртібі, сондай-ақ, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ерекшеліктері заңнамамен айқындалады. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің ұзақтығы заңнамамен белгіленеді.

Кадрларды қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру

Кадрларды қайта даярлау негізгі мамандықтар мен кәсіптерге сәйкес салаларда қызметті жүзеге асыру үшін қосымша кәсіби білімнің, біліктіліктің және дағдылардың қажетті көлемін алуды қамтамасыз етеді. Кадрларды даярлау кәсіптік білім, біліктілік, дағдыларды тереңдету мен жаңартуды қамтамасыз етеді, қызметкерлердің санатын, деңгейін, дәрежесін және лауазымын арттыруға қызмет етеді. Кадрларды қайта даярлау мен олардың біліктілігін арттырудың нысандары мен мерзімдері тиісті мемлекеттік білім беру талаптарымен айқындалады.

Мектептен тыс білім беру

Балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру, олардың бос уақыты мен демалысын ұйымдастыру үшін мемлекеттік органдар, мемлекеттік емес коммерциялық емес ұйымдар, сондай-ақ, коммерциялық ұйымдар мәдени-эстетикалық, ғылыми-техникалық және спортқа бағытталған мектептен тыс білім беру ұйымдарын құра алады. Мектептен тыс тәрбие балаларға үздіксіз білім берудің құрамдас бөлігі ретінде олардың дарындылығы мен қабілетін дамытуға, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Мектептен тыс білім беру ұйымдарына балалар мен жасөспірімдердің шығармашылық сарайлары, үйлері, клубтары мен орталықтары, «Кемел ұрпақ» балалар мектептері, балалар мен жасөспірімдер спорт мектептері, балалар музыка және өнер мектептері, студиялар, ақпарат және кітапханалар, денсаулық сақтау мекемелері жатады. Мектептен тыс білім беруді қамтамасыз ету тәртібін білім беру саласындағы уәкілетті мемлекеттік әкімшілік орган айқындайды.

Оқыту формаларына мыналар жатады:

өндірістен бөлінген білім (күндізгі);

өндірістен бөлінбей білім беру (сырттай, кешкі, қашықтықтан оқыту);

дуальды білім беру;

отбасылық тәрбие және дербес білім беру;

ересектерді оқыту және тәрбиелеу;

инклюзивті білім беру;

экстернат тәртібінде оқыту;

қорғаныс, қауіпсіздік және құқық қорғау қызметі саласындағы кадрларды даярлау.

Қашықтықтан оқыту

Қашықтықтан білім беру білім алушыларға оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларына сәйкес ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен Интернетті пайдалана отырып, қашықтан қажетті білім, білік және дағдыларды меңгеруге мүмкіндік беруге бағытталған. Қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді.

Дуальды білім беру

Дуальды оқыту талапкерлерге қажетті білім, білік, дағдыларды меңгеруге бағытталған, оның теориялық бөлігі білім беру ұйымының базасында жүзеге асырылады, ал практикалық бөлігі студенттің жұмыс орнында жүзеге асырылады. Дуальді оқытуды ұйымдастыру тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді.

Отбасылық тәрбие және дербес білім беру

Мемлекет отбасы тәрбиесі мен өз бетінше білім алуды қолдайды. Балаларды отбасында тәрбиелеу және өз бетінше білім алуы тиісті білім беру бағдарламалары бойынша әдістемелік және консультативтік қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылады. Отбасылық тәрбие мен өз бетінше білім алу тәртібін, сондай-ақ, білім алушылардың санаттарын білім беру саласындағы құзыретті мемлекеттік басқару органдары айқындайды. Отбасылық тәрбие балалардың, отбасының, мемлекеттің және қоғамның мүдделерін ескере отырып, мемлекеттік білім беру ұйымы мен білім алушылардың ата-аналары немесе өзге де заңды өкілдері арасындағы шарт негізінде жүзеге асырылады. Өз бетінше білім алу жеке түрде жүзеге асырылады және білім алушылардың кәсіби, интеллектуалдық, рухани және мәдени дамуына қызмет етеді. Отбасылық білім алған және өз бетінше білім алған тұлғаларға мемлекеттік бекітілген білім туралы құжатты беру мемлекеттік білім беру ұйымдарының бекітілген оқу жоспарына сәйкес экстернат арқылы жүзеге асырылады.

Ересектерді оқыту және тәрбиелеу - Ересектерге білім беру мен оқыту үздіксіз білім берудің орталық құрамдас бөлігі болып табылады және ересектердің қоғам мен еңбекке қатысуын қамтамасыз етуге бағытталған оқыту мен оқытудың барлық нысандарын қамтиды, сондай-ақ, информаль, ресми және бейресми оқыту процестерінің барлық спектрін қамтиды. Ресми білім беру мемлекеттік білім беру мекемелері мен мемлекеттік аккредиттелген мемлекеттік емес білім беру ұйымдарын қамтитын институционалды (белгілі бір ережелер мен нормаларды қамтитын), мақсатқа бағытталған және жоспарлы білім беру болып табылады.

Бейресми білім беру білім беру қызметін көрсететін тұлға немесе ұйыммен институттандырылған (белгілі бір ережелер мен нормаларды қамтитын), мақсатты және жоспарлы болып табылады және адамды

өмір бойы тәрбиелеуде формальды білім берудің қосымшасы және (немесе) баламасы болып табылады. Бейресми білім беру мақсатты, бірақ институционализацияланбаған (нақты ережелер мен нормаларды қамтымайды), формальды немесе бейресми білімге қарағанда аз ұйымдастырылған және құрылымдалған және отбасында, жұмыс орнында, қоғамда және күнделікті өмірде оқу әрекеттерін қамтуы мүмкін.

Инклюзивті білім беру - Инклюзивті білім беру жеке білім беру қажеттіліктері мен мүмкіндіктерінің әртүрлілігін ескере отырып, білім беру ұйымдарындағы барлық білім алушыларға тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған. Инклюзивті білім беру дене, психикалық, сенсорлық немесе рухани кемістігі бар балаларға (жеке тұлғаларға) білім беру ұйымдарында ұйымдастырылады. Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді.

Экстернат тәртібінде оқыту - Сырттай білім беру білім беру бағдарламаларын өз бетінше зерделеуді көздейді, оны аяқтағаннан кейін талапкерлер мемлекеттік білім беру ұйымдарында қорытынды және мемлекеттік аттестациядан өтуге міндетті. Экстернат бойынша оқытуды ұйымдастыру тәртібін Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілейді. Пән мен техниканың қарқынды дамуы, әртүрлі бағыттағы білім көлемінің өсуі ғылымның стратификациясын және оның әртүрлі салаларға бөлінуін тудырады.

Қазіргі педагогика – бұл көп салалы ғылым, ол ең алдымен, педагогика тарихымен тәрбиенің әлеуметтік құбылыс екендігімен байланыстырады. Соқыр, ақыл – есі кем, саңырау балаларды тәрбиелеумен айналысатын педагогиканың тағы бір саласы – дене кемістігі және оларды өмірге дайындау - арнайы педагогика (сурдопедагогика, тифлопедагогика, олигофренопедагогика) дефектологиямен тығыз байланысты.

Педагогика ғылымының салаларына объектілерді оқыту заңдылықтарын зерттейтін ғылым – әдістеме де енеді. Сонымен бірге, педагогика ғылымы басқа пәндерден оқшау дами алмайды. Білім беру саласындағы педагогиканың объектісі өсіп келе жатқан жас ұрпақ болғандықтан, педагогика адамды зерттейтін пәндермен байланысты. Педагогика ғылымының әдіснамалық негізі-философия. Себебі,

тәрбиенің мақсаты, ғылыми дүниетанымды қалыптастыру, ұжым мен жеке тұлғаның проблемалары және т.б. екі пәнді біріктіреді. Экономика, атап айтқанда, оның бір саласы, халыққа білім беру экономикасы педагогикамен байланысты. Педагогиканың этнография сияқты басқа пәндермен байланысы жүйесінде халықтық педагогика ерекше орын алады. Педагогика басқа аралық пәндердің мәліметтерін дайын түрде пайдаланбайды. Бұл ақпарат конкурстан педагогикалық тұрғыдан өткеннен кейін мақсатты түрде енгізіледі.

Тақырып бойынша сұрақ-жауаптар:

1. Өзбекстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңының мазмұны мен маңызы.
2. Білім беру саласындағы негізгі ұстанымдар.
3. Білім беру жүйесі, түрлері мен формалары.

4-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ ОҚЫТУ ДИДАКТИКАСЫНЫҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Жоспар:

1.Дидактика – тәрбие теориясы ретінде.
2. Дидактиканың пайда болуы және дамуы.
3. Қазіргі кезеңдегі бастауыш білім берудің өзекті мәселелері.
4. Білім берудің даму бағыттары: үздіксіз білім беру тұжырымдамасы, технологиялық білім беру парадигмалары.

Негізгі ұғымдар: дидактика, тәрбие, әлеуметтік тәжірибе, процесс. Жас ұрпаққа адамзат қоғамы жинақтаған тәжірибелерді үйрету – қоғамда өмір сүрудің қажетті шарты. Адамзат қоғамының алғашқы кезеңдерінде адамдар табиғаттың қиындықтарына төтеп бере бастағанда, жас ұрпаққа өздерінің шектеулі тәжірибесін үйретті. Мысалы, от жағуды, жабайы аңдарды аулау үшін қару жасауды, т.б. Бұл кезеңде балалар өмірге қажетті білімді, дағдыларды оқыту стихиялық түрде жүзеге асырылды және қызметтің жеке түрі ретінде қарастырылмады. Бірақ бұл біз қазір білім деп атайтын әрекеттің өзі еді. Сондықтан да жас ұрпақтың адамзат жинақтаған тәжірибелерін үйрету

арқылы қоғам өміріне араласуы барлық халықтардың әрқашанда негізгі әлеуметтік қызметі болып табылады. Адамзат қоғамы өмір сүріп жатқанда, білім әрқашан қажет болады. Қоғамдық тәжірибелер тарихи даму барысында көбейген сайын оқу-тәрбие процесінде берілетін білім мазмұнының сипаты мен көлемі де өзгереді. Осылайша, белгілі бір бағдарламаға негізделген және белгілі бір мақсатқа бағытталған арнайы әлеуметтік білім беру мекемесі-мектеп пайда болады. Қазір мектептегі іс-әрекеттің түрін, оны жүзеге асырудың әдістері мен құралдарын негіздеу қажеттілігі туындады. Осылайша дидактика ғылымы пайда болады. Дидактика (грек тілінен аударғанда didasko – үйретемін) – білім және ақпарат туралы ғылым. Адамның тәрбиесі мен тұлға болып қалыптасуында білім мен білімнің маңызы зор.

Ақпарат – бұл игерілген, жүйеленген білім, білік пен дағды, қалыптасқан дүниетанымдардың жиынтығы. Білім беру – оқушыларды білім, білік, дағдымен қаруландыратын, олардың танымдық қабілеттерін дамытатын, дүниетанымын қалыптастыратын мұғалімнің жетекшілігімен жүзеге асырылатын процесс. Білім мен ақпарат бір-бірімен тығыз байланысты. Білім – тәрбиенің нәтижесі, ал білім – білім алудың басты жолы. Дидактика ғылымы тәрбие мен білімнің маңызды мәселелерін зерттеумен қатар «кімді оқыту керек», «нені оқыту керек», «қалай оқыту керек» деген сұрақтарға да жауап береді. Дидактика саласында алғашқы еңбекті жасаған ғалым XVII ғасырдағы чех педагогы Ян Амос Коменский (1592-1670) болды. Ол өзінің әйгілі «Ұлы дидактика» атты еңбегінде (1632 жылы жазылған, 1975 жылы өзбек тіліне аударылған) оқыту мен тәрбие үрдісі, оқыту әдістері мен дидактикалық принциптері, мектептердегі оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру сияқты мәселелерді дамытты. Орта Азия ғалымдарының мұраларында дидактика саласындағы тәрбие ережелері, тәрбиені ұйымдастыру, ондағы мұғалімнің рөлі сияқты мәселелер қарастырылған, бұлардың қатарына Әбу Әли ибн Синаның (980-1037) «Тадбири Манозил», Әбу Наср әл-Фарабидің «Ғылымдардың келіп шығуы жайлы», «Шолулар», «Евклид кітабының кіріспесіне шолулар», «Хикмет негіздері» сияқты бірнеше шығармаларында, Бұрханиддин Марғиланидің (1150-1187) «Ғылымға кіруде алғашқы кіріспе» секілді шығармалар. Дидактика мынадай мәселелермен айналысады: оқу-тәрбие процесінің мәні, табысты білім берудің шарттары, білім берудің

міндеттері мен мазмұны, білім беруді ұйымдастырудың нысандары мен әдістері, сондай-ақ, оқушылардың білімін тексеру және бағалау мәселелері Өзбекстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру Өзбекстан Республикасының әлеуметтік дамуы саласындағы басымдылық» деп жарияланған. Қазіргі таңда дидактика еліміздегі және шетелдегі педагогика мен психологияның жетістіктеріне сүйене отырып, оқушылардың белсенділігі мен дербестігін арттыру, оқушының білімді өз бетінше меңгеруіне үйрету, олардың танымдық іс-әрекетін белсендіру, сабақты жетілдіру, тәрбие принциптері мен білім берудің жүйелілігін және осыған ұқсас мәселелер бойынша зерттеулер жүргізуде.

Дидактика екіге бөлінеді: жалпы дидактика және арнайы дидактика. Жалпы дидактика мектептерде оқытылатын барлық пәндерге ортақ оқу процесінің жалпы заңдылықтарын зерттейді және анықтайды. Нақты дидактикада белгілі бір пәнді оқытуға тән дидактикалық заңдылықтар тексеріліп, анықталады. Дидактика педагогика ғылымының бір саласы болғандықтан, білім беру саласын зерттеуде педагогикалық зерттеу әдістері қолданылады.

1. Бақылау.

2. Озық педагогикалық тәжірибені зерделеу және жалпылау.

3.Дидактикалық эксперимент.

4. Құжаттарды және мұрағаттық материалдарды (сабақ жоспарлары, сынып журналдары және т.б.) және студенттерді тексеру жұмыс (эссе, тест, графикалық жұмыс, оқу шеберханасында орындалған жұмыс).

1. Сұхбат және сауалнама.

Қазіргі кезде де білім мазмұнын бір негізгі мәселеге, яғни жан-жақты дамыған жеке тұлға тәрбиелеуге бағыттау дидактиканың маңызды міндеті болып қала береді. Дегенмен, қазіргі және болашақ дидактика тек осы мәселені шешумен шектелмейді. Қазіргі уақытта «Білім туралы» Заңның жаңа редакциясы білім берудің алдына қойған маңызды міндеттерді шешу қазіргі дидактикаға түседі. Бұлар:

1).Бастауыш білім беру дидактикасында оқу-тәрбие процесін жетілдіру үшін жаңа педагогикалық технологияларды енгізудің ғылыми-педагогикалық негіздерін әзірлеу қажет;

2).Бастауыш білім беру стандарттарын әзірлеуде ғылым мен баланың танымдық қабілетінің байланысына кең ауқымды зерттеулер жүргізу;

3).Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытып, ғылыми дүниетанымына, еркін ойлауға баулу, өз бетінше білім алуға, дербестікке баулу – бүгінгі күннің міндеті. Өйткені, бастауыш сыныптарда осыларға көңіл бөлінбесе, оқушыларды өз бетінше, еркін, шығармашылықпен ойлауға үйрету мүмкін емес.

4).Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігі, білімі, педагогикалық шеберлігі жоғары болуын қамтамасыз ету.

Адам іс-әрекетінде білім әрқашанда өте маңызды болды. Оқыту кездейсоқ, интуитивті және негізінен ақпаратты кездейсоқ беру мен еліктеуден тұратын кезде де солай болды; Бұл кейін де білім беру мақсатты, жүйелі, жоспарлы процеске айналып, мектептер пайда болған кезде де болды. Алайда көп уақыт бойы білім беруді теориялық талдау, зерттеу болмағандықтан оның өзіндік теориясы болмады. Тек XVII ғасырда ғана бұл салаға елеулі өзгерістер әкелді: дәл сол кезде білім ерекше атауға ие болды және тарихтағы алғашқы ғылыми негізделген дидактикалық қызмет жүйесінің негізі қаланды.

Дидактика сөзі гректің didaktikos – «үйретуші» және didasko – «үйренуші» деген сөздерден шыққан. Бұл сөзді Германияда 1613 жылы неміс ағартушысы Вольфганг Ратке (1571-1635) енгізген. Бұл ұғымды ұлы чех ағартушысы Ян Амос Коменский (1592-1670) өзінің атақты «Ұлы дидактика» еңбегінде дәл осылай атаған. Бірақ Я.А.Коменский «Дидактика тек білім ғана емес, тәрбие де» деп атап көрсетеді ғалым бұл еңбегінде тәрбие теориясының маңызды мәселелері: білім беру мазмұны, оқытудың көрнекілік және реттілігі сияқты қағидалар, сыныптық жүйе.

Дидактиканың пәні, қызметтері мен міндеттері. Педагогика ғылымы оқыту мен тәрбиені олардың тұтастығы мен бірлігінде зерттейді. Екі әрекеттің әрқайсысының мәнін нақты сипаттау үшін олар тәрбие теориясы (дидактика) мен тәрбие теориясын ажыратады. Қазіргі заманда дидактика оқытудың мазмұнын, әдістерін, ұйымдастыру формаларын ғылыми негіздейтін педагогика саласы ретінде түсініледі. Жалпы дидактикадан басқа арнайы дидактика немесе жекелеген пәндерді оқыту әдістемесі деп аталатын дидактика да бар. Олардың

мазмұны білім берудің белгілі бір кезеңдерінде белгілі бір пәндерді оқу мен оқытудың теориялық негіздерін анықтайды. Дидактика – тәрбиенің теориялық аспектілерін зерттейтін педагогикалық ғылым. Әрбір мұғалім дидактика негіздерін білуі қажет. Дидактика пәнін анықтауда әртүрлі көзқарастар айтылды. Көзқарастардың айырмашылығы дидактиканың әдіснамалық категориялары арасындағы нақты айырмашылықтың жоқтығынан. Көптеген ғалымдар білім беруді оқыту процесінің объектісі, мақсаты, мазмұны, заңдылықтары, әдістері, принциптері ретінде анықтайды. Дидактика білім беруді әлеуметтік тәжірибені беру құралы ретінде таниды. Білім жастарды өмірге дайындайды. Оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқу материалы, оқушы мен басқа оқушылар арасындағы қарым-қатынастар туындайды.

Педагогикалық әдебиеттерде олардың қайсысын дидактика үшін негізгі деп санау керектігі туралы әртүрлі пікірлер бар, ал оқушының оқу материалына деген көзқарасын, яғни білімді меңгеруге деген көзқарасын негізгі деп танитын көзқарастар салыстырмалы түрде көп. Шынында да, оқу мен оқу білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Білімге психология, осы тұрғыдан алғанда, бұл қарым-қатынастың басымдылығы күмән тудырмайды. Дегенмен, білім беруді педагогикалық, яғни әлеуметтік тәжірибе мен оқыту тұрғысынан қарастырғанда, іс-әрекет үшін іргелі болып саналатын екі тұлғаның (оқушы мен мұғалімнің) қарым-қатынасы жетекші орын алуы керек екені белгілі болады.

Дидактика пәнінің мәнін ашуға қызмет ететін тағы бір көзқарас оқу-тәрбие процесін біртұтас зерттеу қажеттігін алға тартады. Тәрбиенің тәрбиелік міндеттері оқушының білімді меңгеруін қамтамасыз ету ғана емес, оның жеке тұлғасының дамуына, белгілі бір рухани-адамгершілік қасиеттерді, мінез-құлықтарды, мінез-құлықтарды меңгеруіне қажетті жағдай жасау. Дидактика тәрбиенің мазмұндық және процессуалдық аспектілерін біріктіріп зерттеумен сипатталады. Практиканы қайта құру және жетілдіру мәселелерін қарастыра отырып, дидактика білім беруді тек зерттеу объектісі ретінде ғана емес, ғылыми негізделген жобалау объектісі ретінде де қарастырады. Жалпы дидактиканың пәні – оқыту (мұғалім іс-әрекеті) мен білімді меңгеру (оқушының оқу әрекеті) арасындағы өзара байланыс пен байланыс.

Дидактиканың міндеттері мыналар:

- оқу үрдістерін және оларды жүзеге асыру шарттарын сипаттау, және

түсіндіру;

- оқу үдерісін неғұрлым жетілдірілген ұйымдастыру, яғни білім беру жүйелері мен технологияларын дамыту;

- оқу процесіне тән жалпы заңдылықтарды анықтау, талдау және сипаттау.

Дидактика – теориялық және сонымен бірге нормативтік-практикалық ғылым. Дидактиканың ғылыми-теориялық міндеті – тәрбиенің қалыптасқан процестерін зерттеп, оның әртүрлі жақтары арасындағы байланыстарды, мәнін ашып, даму тенденциялары мен болашағын айқындау. Алынған теориялық білімдер қоғам қойған әлеуметтік талаптарға сай оқу тәжірибесін бағыттап, білім беруді жетілдіруге мүмкіндік береді. Дидактика білім мазмұнын түсінуге, білім беру принциптерін, тәрбие әдістері мен құралдарын қолдану критерийлерін анықтауға негізделген практикалық-нормативтік және конструктивті-технологиялық функцияларды орындайды.

Дидактиканың ұғымдық жүйесі және негізгі категориялары. Белгілі бір ғылымға тән ұғымдар адамзаттың қоғамдық даму процесінде жинақтаған білімін көрсетеді. Қолданыстағы ғылыми ұғымдар екі үлкен топқа бөлінеді: философиялық ұғымдар; жеке ғылыми, яғни белгілі бір ғылымға тән ұғымдар. Дидактика үшін «жалпы және жеке», «мәні мен құбылыс», «қайшылық», «тәуелділік» және тағы басқа философиялық ұғымдардың да маңызы зор. Дидактика қолданатын жалпы ұғымдардың ішінде мыналарды ажыратады: «жүйе», «құрылым», «тапсырма», «элемент». Педагогикаға тән дидактикалық ұғымдарға: «білім беру», «оқыту», «білімді игеру», «тәрбие процесі», «білім беру пәні», «білім беру мазмұны» және т.б. Дидактика сонымен қатар сабақтас пәндерге тән ұғымдарды пайдаланады: «қабылдау», «ассимиляция», «дағды», «дамыту» және т.б. (психология), сонымен қатар «менеджмент», «кері байланыс» (кибернетика). Дидактиканың ұғымдық-терминологиялық жүйесі үнемі жаңарып, толықтырылып отырады. Дидактиканың негізгі категориялары: оқыту, оқу, тәрбиелеу, білім, білік, біліктілік, тәрбие мақсаттары, мазмұны, тәрбие процесі, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру, тәрбиенің түрлері, формалары, әдістері мен құралдары,

тәрбие нәтижелері. Соңғы кездері негізгі дидактикалық категориялар қатарына білім берудің дидактикалық жүйесі мен оқыту технологиясы сияқты ұғымдарды енгізу туралы ұсыныс жасалуда. Оқыту – бұл қабылдау, оқу, тәжірибе арқылы бар білімді өзгерту, жетілдіру және байыту және жинақталған тәжірибе негізінде мінез-құлық пен әрекеттің жаңа формаларының пайда болуы.

Білім беру – мұғалім мен оқушының қойылған мақсатқа жетуге бағытталған мақсатты әрекеті. Олардың бірлескен қызметі екі жақты байланыс орнату процесі болып табылады. Білім беру негізінде баланың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасалады. Білім беру – оқушылардың оқу процесінде алған білім, білік, дағды, ойлау жүйесі. Білім – оқушы санасында болмыс ұғымдары, схемалар, белгілі бір бейнелер түрінде бейнеленетін жүйеленген ғылыми ақпараттар жиынтығы.

Дағды – адамның белгілі бір әрекетті ұйымдастыру қабілеті. Дағды – белгілі бір әрекетті немесе әрекетті орындаудың автоматтандырылған түрі.

Мақсат (оқу, білім алу мақсаты) – білім неге ұмтылады, оның күш-жігері неге бағытталады. Мазмұн (білім беру мазмұны, білімді меңгеру) – бұл оқушының оқу-тәрбие үрдісінде меңгеруі тиіс ғылыми білім, практикалық дағдылар мен дағдылар, іс-әрекеттер мен ойлау әдістерінің жүйесі. Ұйымдастыру – дидактикалық процесті нақты критерийлер негізінде реттеу, оған қойылған мақсатқа жету үшін қажетті форма беру.

Форма (грек тілінен аударғанда forma – сыртқы көрініс, қабық) – оқу процесінің бар болуын қамтамасыз ететін әдіс, оның ішкі логикасы, мәні, мазмұны үшін қабық. Пішім сыныптағы оқушылар санына, сабақтың орны мен уақытына, оны жүзеге асыру әдісіне және т.б.

Әдіс (грек тілінен methodos – жол, әдіс) – тәрбиенің мақсаты мен міндетіне жету (іске асыру) тәсілі. Құралдар – оқу процесін пәндік қамтамасыз ету (мұғалімнің сөзі, оқулық, оқу құралдары, нұсқау құралдары, сынып жабдықтары, техникалық құралдар, оқу-әдістемелік құралдар және т.б. құралдар болып саналады). Нәтиже (оқыту өнімі) – білім берудің қандай жетістіктерге жететінін, оқу процесінің нәтижесін, қойылған мақсатқа жету деңгейін сипаттайтын ұғым.

Дидактикалық теориялар (ұғымдар) және олардың философиялық негіздері. Білім беру процесі психологиялық-

педагогикалық тұжырымдамалар негізінде ұйымдастырылады (оларды көбінесе дидактикалық жүйелер деп те атайды). Дидактикалық жүйе (грек тілінен аударғанда systema – бүтін, бөліктерден құралған, біріздендіру) белгілі бір критерийлер бойынша тұтасты анықтауды және ерекшелеуді білдіреді. Ол тәрбиенің мақсаттары, принциптері, мазмұны, формасы, әдістері, құралдарының бірлігі негізінде ұйымдастырылған құрылымдардың ішкі тұтастығын білдіреді. Зерттеушілер бар дидактикалық концепцияларды (жүйелерді) жинақтап, мынадай тұжырымдар жасады. Олар топтарға бөлінеді: дәстүрлі; прогрессивті; заманауи.

Тәрбие теориясында Ю.А.Коменскийдің, И.Песталоццидің, И.Гербарттың дидактикалық тұжырымдамаларының маңызы зор. Дәстүрлі дидактикалық жүйенің құрылуы неміс философы, психологы және педагогы И.Ф.Гербарттың (1776-1841) есімімен байланысты. Ол Я.А.Коменскийдің дәстүрлі сыныптар жүйесін сыни тұрғыдан қайта негіздеп, этиканы және ол психологияның теориялық жетістіктеріне негізделген білім беру жүйесін жасады. И.Ф.Гербарттың білім беру жүйесінің негізгі белгілері төмендегідей. Оқушылардың интеллектуалдық дамуын қамтамасыз ету – мектептің басты міндеті; Бала тәрбиесі – отбасының міндеті. Прогрессивті (педоцентрлік) жүйе баланың белсенділігі оқуда орталық рөл атқаратынын мойындайды. Бұл жүйенің негізін Д.Дьюи жүйесі, Г.Керштейннің еңбек мектебі, В.Лайдің теориялары құрайды.

Қазіргі дидактикалық жүйе. XX ғасырдың 1950 жылдары психолог және педагог Б.Скиннер ақпаратты бөліктерге бөліп жеткізу және бұл процесті жүйелі бақылау негізінде материалды меңгеруде тиімділікке жету идеясын алға тартты.Бұл идея кейінірек бағдарламалық жасақтаманы оқыту деп аталды. Кейін Н.Краудер бақылау нәтижесі бойынша оқушының өз бетімен жұмыс істеуі үшін әртүрлі материалдарды ұсынатын желілік бағдарламаларды жасады. Д.Дьюидің теориялық идеялары проблемалық оқытудың негізі болды. Бүгінгі күні проблемалық оқыту деп аталатын бұл идея мұғалімнің жетекшілігімен проблемалық жағдаяттарды құруды және оларды шешуде оқушылардың белсенділігі мен дербестігін қамтамасыз етуді көздейді. Проблемалық оқытудың міндеті – белсенді оқу үдерісін ынталандыру және оқушылардың ойлау және зерттеу дағдыларын

дамыту. Л.В.Занковтың (1901-1977) дамыта оқыту тұжырымдамасы XX ғасырдың 1950 жылдары кең тарады. Оның идеяларын жүзеге асыру оқу-тәрбие процесіне адамгершілік идеясын сіңіруге және жеке тұлғаның үйлесімді дамуы үшін қажетті жағдайлар жасауға мүмкіндік береді. 1930 жылдары психолог Л.С.Выготский (1896-1934) ұсынған «Жақын даму аймағы» идеясы да маңызды. Оның ойынша, бала үлкендердің көмегімен білім алады және өз бетімен жасай алмаған істерін жасай алады.

Өзбекстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім мен тәрбиенің гуманистік және демократиялық мұраттарға сай ұйымдастырылуы керектігі мойындалған. Білім беруді ізгілендіру оқу-тәрбие үрдісінде оқушының даралығын құрметтеуді, оның ар-намысына, беделіне, абыройына нұқсан келтірмеуді, бойындағы бар дарындылығын дамытуды білдіреді. Демократияландыру деп педагогикалық процесте формализмге жол бермеу және білім беру бағдарламаларын таңдауда оқушылардың пікірлерін ескеру жатады. Республикалық үздіксіз білім беру жүйесі әлеуметтік тапсырысты орындауға қызмет етіп, жан-жақты дамыған жеке тұлға мен кемел маман тәрбиелеу міндетін атқаруда.

Қазіргі педагогикадағы білім беру парадигмалары (модельдері). Педагогикалық парадигма (грек тілінен paradeigma – үлгі, мысал) – ғылыми педагогикалық қоғамдастық қарастыратын педагогика ғылымы дамуының әрбір кезеңіндегі оқу және тәрбие мәселелерін шешуге арналған үлгі (моделі, стандарт). Ол халықаралық стандарттау ұйымы (IOS) мойындаған теориялық және әдістемелік нұсқаулардың жиынтығы және білім берудің тұжырымдамалық үлгісі ретінде пайдаланылады. Бүгінгі таңда келесі білім беру парадигмалары кең таралған:

Дәстүрлі – консервативті (білім парадигмасы)

Рационалист (бихевиорист)

Феноменологиялық (гуманистік) парадигма.

Технократиялық.

Эзотерикалық.

Қазіргі уақытта білім беру парадигмаларын анықтауда екі жақты көзқарас бар:

1. Құндылық (аксиологиялық) көзқарас – мәдениет адам өмірінің мазмұны ретінде түсініледі.

2. Белсенді көзқарас негізінде мәдениет материалдық және рухани байлықты жасауға бағытталған қызметтің дәлелденген әдістері ретінде түсіндіріледі.

3. Жеке көзқарас – мәдениет белгілі бір адамның тұлғасында көрінеді.

4.Мәдениетке әртүрлі көзқарастардың болуы әртүрлі парадигмалардың жасалуына негіз жасайды. Әрбір парадигма білім берудің бірқатар мәселелерін шешуге бағытталған. Сондай-ақ:

- әлеуметтік институт ретіндегі білім беру мекемелерінің функциялары;
- тиімді білім беру жүйесі;
- оқу орындарының алдында тұрған ең маңызды, басым мәселе;
- білім берудің әлеуметтік маңызды мақсаттары;
- белгілі бір білім, білік, дағдыларды бағалау

Қазіргі уақытта келесі парадигмалар бар:

1.Білімді меңгерудің дәстүрлі парадигмасы (үлгісі) (Дж.Майжо, Л.Кро, Дж.Капел, т.б.) Оған сәйкес білім берудің басты мақсаты «Білім, меңгеруі қаншалықты қиын болмасын білім алу».

Дәстүрлі парадигма мектептің мақсаты жас ұрпақтың жеке дамуына және қоғамдық тәртіпті сақтауға көмектесетін мәдени мұраның маңызды элементтерін – білім, білік және дағдыларды, озық идеялар мен құндылықтарды сақтау және жеткізу екендігін атап көрсетеді. Оқыту парадигмасының негізгі мақсаты – білім берудің, дамудың және мәдениеттің маңызды элементтерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізу. Рационалистік (бихевиористік) парадигма (П.Блум, Р.Ганье, Б.Скиннер, т.б.). Рационалистік парадигма білім мазмұнына емес, оқушылардың әртүрлі білімді меңгеруін қамтамасыз ететін тиімді әдістерге бағытталған. Тәрбиенің рационалистік моделінің негізіне Б.Скиннердің бихевиористтік әлеуметтік инженерияконцепциясы жатады.

Мектептің мақсаты – оқушыларда батыс мәдениетінің әлеуметтік нормаларына, талаптары мен мақсаттарына сәйкес келетін бейімделгіш «мінез-құлық репертуарын» қалыптастыру. Сонымен бірге, «мінез-құлық» термині «адамға тән барлық әсерлерді – оның ойларын, сезімдерін, іс-әрекеттерін» білдіреді (Р.Тайлер). Тәрбиенің негізгі

әдістеріне оқыту, оқыту, тексеру, жеке тәрбиелеу, түзету жатады. Осының нәтижесінде тек білім берудің ғана емес, сонымен қатар, оқытудың шығармашылық сипатын анықтау мәселесі талқыланбайды.

Блум барлық оқушылар тек білім алып қана қоймай, сонымен бірге, табысты оқи алады деп есептейді. Оқушының оңтайлы қабілеттері олардың белгілі бір жағдайларда оқу қарқынымен анықталады. Ғалымның айтуынша, білім алу ұзақтығына шектеулер жойылған кезде студенттердің 95 пайызы курстың барлық мазмұнын меңгере алады. Осы тұрғыдан алғанда оқушылардың білімді табысты меңгеруі. Пәнді меңгеруді қамтамасыз ету үшін әдістеме әзірленеді, оның мәні келесідей: Бүкіл сынып немесе курс бойынша толық меңгеру стандарты мен критерийін нақты анықтау негізінде мұғалім білім берудің соңында қол жеткізуге тиіс нақты нәтижелердің және сәйкес сынақтардың тізімін жасайды. Оқыту бірліктері, яғни оқу материалдарының интегралды бөлімдері ұсынылып, олардың меңгеру нәтижелері анықталады және қорытынды бағаға әсер етпейтін кейінгі бақылау жұмыстары жасалады. Бұл сынақтардың мақсаты - түзету. Толық меңгеруге бағытталған әрбір курстық материалды меңгеру деңгейін бағалау үшін бақылау жұмыстарын жүргізу. Осы тұста әрбір оқушыға бағалау мен оқу мақсаттарының маңыздылығын түсіндіру маңызды. Блум концепциясының негізгі мазмұны – пәндерді меңгеруде әлсіз және орташа оқушылардың қабілетін жылдам дамыту. Әртүрлі елдердің (Австрия, Бельгия, АҚШ және т.б.) білім беру жүйесінің тәжірибесі көрсеткендей, оқушылардың 70% рационалистік (бихевиористік) парадигма идеяларына сәйкес жұмыс істегенде жоғары нәтижеге қол жеткізеді. Жоғарыда аталған тәрбие тенденциялары гуманистік идеалдарды көрсетпейді, оларда баланың дүниетанымы мен тұлғасын дамытудағы тұлғааралық қарым-қатынастың маңызды рөлі ескерілмейді;

Гуманистік (феноменологиялық) парадигмада (А. Маслоу, А. Комбс, К. Роджерс, Л.С.Вогодский және т.б.) оқушыны еркін жеке тұлға, қоғамдық қатынастардың субъектісі ретінде танып, оның өзіндік даму талаптары бар екенін атап көрсетеді. Олар баланы дамыту үшін тұлғааралық қарым-қатынас процесінде бағыт-бағдар береді. Тәрбиенің феноменологиялық моделі (феномен-грек phainomenon - қарастырылатын, яғни атақты, ерекше, сирек адам), ол оқушылардың

жеке психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, олардың қажеттіліктері мен мүдделеріне құрметпен қарауды көздейді. Оның өкілдері оқушыны сирек кездесетін жеке тұлға деп санайды. Гуманистік парадигма аясында жұмыс істейтін әрбір білім беру жүйесі шығармашылықпен дамиды және де мұғалімнің де еркіндігі мен шығармашылығын дамытуды қолдайды. Гуманистік парадигма идеялары республиканың үздіксіз білім беру жүйесіне 1991 жылдан кейін енгізіле бастады. Парадигманың басты бағыты – оқушының үйлесімді дамуы, оның интеллектуалдық қажеттіліктері, «еркін ойлайтын тұлға тәрбиелеу» мәселесін оң шешу жатады. Қазіргі уақытта республиканың оқу орындарында мынадай идеялар жүзеге асырылуда: «Демократиялық қоғамда балалар, жалпы әрбір адам еркін ойлы болып тәрбиеленеді». Егер балаларды өз бетінше ойлауға үйретпесе, берілген білімнің тиімділігі сөзсіз төмен болады... Тәуелсіз ойлау да - үлкен байлық».

Эзотерикалық парадигма (грек тілінен esoterikos – ішкі, жұмбақ, жасырын, тек білетіндерге адамның әлеммен қарым-қатынасының жоғары деңгейін көрсетеді). Модельдің мәні – шындықты мәңгілік және өзгермейтін, тұрақты деп қарау. Парадигманы жақтаушылар шындықты тануға болмайтынын айтады. Оған түсіну арқылы ғана қол жеткізуге болады. Педагогикалық іс-әрекеттің түпкі мақсаты – ғаламмен байланыс, оқушының табиғи күштерін босату және дамыту. Бұл ретте мұғалімнің қорғау міндеті маңызды, ол оқушының бар мүмкіндіктерін оны рухани, физикалық және психологиялық дамуға бағытталған. Ғылыми-техникалық, технократиялық парадигманың негізгі мақсаты – оқушыларға тәжірибені жетілдіруге негізделген «дәл» ғылыми білім беру және олардың сіңірілуін қамтамасыз ету.

«Білім – күш» демекші, адамның құндылығы оның оқуға, білім алуға, табысқа жету қабілетімен анықталады. Адамның өзінше құнды емес, тек белгілі (орташа, стандартталған) білім немесе мінез-құлық иесі ретіндегі идеясы осы парадигманың негізін құрайды. Соңғы жылдары институттық емес парадигма дами бастады. Ол білім беруді әлеуметтік институттардан, яғни, мектептер мен университеттерден тыс ұйымдастыру идеясын алға тартады. Бұл білім «табиғатта» – Интернет, «ашық мектептер» компьютерлік білім беру бағдарламаларын (қашықтықтан оқыту) пайдалана отырып оқытуды тиімді деп санайды.

Негізгі ұғымдар сөздігі:

Дидактика (грек тілінен didaktikos «үйретуші» және didasko «оқушы») — тәрбиенің теориялық аспектілерін (тәрбие процесінің мәнін, принциптерін, заңдылықтарын, мұғалім мен оқушының іс-әрекетін, тәрбиенің мақсатын, формасын, әдістері мен құралдарын, нәтижелерін және т.б.) зерттейтін педагогикалық ғылым. Білім – оқушы санасында болмыс ұғымдары, схемалар, белгілі бір бейнелер түрінде бейнеленетін жүйеленген ғылыми ақпараттар жиынтығы. Оқыту – қабылдау, оқу, тәжірибе арқылы бар білімді өзгерту, жетілдіру және байыту және жинақталған тәжірибе негізінде мінез-құлық пен әрекеттің жаңа формаларының пайда болуы. Білім беру – мұғалім мен оқушының қойылған мақсатқа жетуге бағытталған мақсатты әрекеті. Олардың бірлескен қызметі екі жақты байланыс орнату процесі болып табылады. Дағды – адамның белгілі бір әрекетті ұйымдастыру қабілеті. Білік – белгілі бір әрекетті немесе әрекетті орындаудың автоматтандырылған түрі. Тәлімнің мақсаты (оқу, білім алу мақсаты) – білім неге ұмтылады, оның күш-жігері неге бағытталады. Мазмұн (білім беру мазмұны, білімді меңгеру) – бұл оқушының оқу-тәрбие үрдісінде меңгеруі тиіс ғылыми білім, практикалық дағдылар мен дағдылар, іс-әрекеттер мен ойлау әдістерінің жүйесі. Оқыту нәтижесі (оқыту өнімі) – білімнің қандай жетістіктерге жететінін, оқу процесінің нәтижесін, қойылған мақсатқа жету деңгейін сипаттайтын ұғым.

Педагогикалық парадигма (грек тілінен paradeigma – үлгі, үлгі) – педагогика пәні дамуының әрбір кезеңінде оқу-тәрбие мәселелерін шешудің үлгісі (үлгі, стандарт) ретінде ғылыми педагогикалық қоғамдастық мойындаған және білім берудің тұжырымдамалық үлгісі ретінде қолданылатын теориялық және әдістемелік нұсқаулардың жиынтығы. Сөздік (вервал)– сөзбен, ауызша. Гностикалық - үйренуші.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1.Дидактика – тәрбие теориясы ретінде баяндаңыз.

2. Дидактиканың пайда болуы және дамуы туралы пікіріңіз.

3. Қазіргі кезеңдегі бастауыш білім берудің өзекті мәселелері неде көрінеді?

4. Білім берудің даму бағыттары: үздіксіз білім беру тұжырымдамасы, технологиялық білім беру парадигмалары жайлы баяндаңыз.

5-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ МЕН МӘНІ

Жоспар:

1. Бастауыш білім берудегі қазіргі тенденциялар.
2. Тәлімнің негізгі мазмұны және оның міндеттері.

Елімізде XX ғасырдан бастап бастауыш білім туралы зерттеулер жүргізіліп келеді. Бұл тұрғыда Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори, Абдулла Авлонидің ғылыми әзірлемелері, жүздеген өзбек ғалымдарының ғылыми зерттеулері бар. Болашақ мұғалімдерге жоғары педагогикалық білім алу кезінде бастауыш біліммен байланысты ғылыми зерттеулердің осы бағыттарын меңгеру ұсынылады. Бастауыш білім берудегі заманауи тенденциялар. «Тенденция» ұғымы латын тілінен аударғанда дәстүр, кемелдік және үлгі дегенді білдіреді.

2020 жылдың 23 қыркүйегінде Өзбекстан Республикасының жаңадан өзгертілген «Білім туралы» Заңы қабылданды. Бұл заңда білім мазмұны болып табылады. Ол өсіп келе жатқан жас ұрпақты өмірге және зайырлы демократиялық қоғамда бақыт пен гүлдену жолындағы жоғары өнімді еңбекке салауатты ұрпақ ретінде дайындаумен айқындалады. Тәлімнің негізгі мазмұны оның міндеттерінде нақтыланған. Негізгі міндеттерге интеллектуалдық тәрбиеге байланысты тапсырмалар кіреді. Өзбекстандағы білім мазмұны «Жаңа демократиялық қоғам құрып жатқан біздің елімізде білім беру мазмұнын келесі жолдармен жетілдіру көзделеді: ғылым мен тәжірибенің соңғы жетістіктерін көрсету, екінші дәрежелі және тым күрделі материалдардан арылту, оқытылатын пәндердің тізбесі мен материалдардың көлемін анықтау, жас жеткіншектер меңгеруі тиіс біліктер мен дағдылардың оңтайлы көлемін анықтау.

Тәлім беру – білім беру, білік, дағдыны беру процесі, адамды өмірге, еңбекке дайындаудың негізгі құралы. Оқу процесінде ақпараттар алынып, тәрбие жүзеге асады. Білім беру, тар мағынада, оқыту ұғымын білдіреді. Бірақ бұл әртүрлі типтегі оқу орындарындағы оқу процесі ғана емес, сонымен қатар отбасы мен өндіріс, сонымен қатар басқа салалардағы ақпаратты беру процесіне жатады. Білім беру өз мәні бойынша оқыту процесін, яғни мұғалімнің іс-әрекетін, жалпы

оқушының танымдық және оқу іс-әрекетіне бағыт-бағдар беруін және оқу процесін, яғни оқушының белсенділігін білдіреді. Оқу-тәрбие процесі тәлім беруші – мұғалім мен білім алып жатқан оқушылардың іс-әрекетінің жиынтығынан тұрады.

Білім мен тәрбие беру барысында адамның қасиеті, дүниетанымы, қабілеті артады. Тәрбие ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты қамтамасыз етеді: адамдардың қоғамдық-тарихи тәжірибелері тәрбие арқылы жас ұрпаққа беріледі. Білім қоғамды құрудың маңызды мәселелерін шешуге – қоғамның материалдық-техникалық базасын құруға, қоғамдық қатынастарды ұйымдастыруға, жаңа тұлғаны тәрбиелеуге көмектесетінін айта кету керек, әлем елдерінің алдыңғы қатарлы тәжірибесін бастауыш білімге енгізу үрдісі жалғасын табуда. Бұл белгілі бір халықтардың бастауыш білім берудегі жетістіктерін басқа халықтар да қабылдап жатқанын көрсетеді.

Мысалы, Ресей Федерациясының бастауыш білім берудегі ұлтшылдық контексі, Финляндия Корольдігінің бастауыш білім берудегі жеке білім беру контексті және Өзбекстанның бастауыш білім берудегі зайырлылық контексі халықаралық тәжірибе ретінде танылады. Бастауыш білім беру педагогикасының мазмұнының өзіндік ерекшеліктері бар, оны болашақ мұғалімдер жоғары педагогикалық білім беру процесінде меңгеруі тиіс. Оқыту (дидактикалық) процесінің мәнін мына формула арқылы толық түсінуге болады: **ДП=М+Аоф+Аофб** Мұндағы: ДП – дидактикалық процесс. М – мотивация. Аоf – оқушылардың оқу әрекетінің алгоритмі. Аофб - оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқару.

Оқыту процесі үш қызмет атқарады: тәрбиелік, тәрбиелік, дамытушылық. **Тапсырма!** Педагогикалық технологияларды пайдалана отырып тақырыпты қамту.

Бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар

1. Дидактика нені зерттейді? Осы саланың объектісі мен пәнін түсіндіріңіз.
2. Дидактиканың негізгі категорияларын көрсетіңіз.
3. Қазіргі білім беру парадигмалары қандай?
4. Оқыту процесінің негізгі міндеттерін түсіндіріңіз.
5. Оқыту процесінің кезеңдерін сипаттаңыз.

6-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Жоспар:

1. «Құқық» және «принцип» ұғымдарының мағынасы.
2. Тәлім процесінің жалпы және арнайы заңдылықтары.
3. Тәлім принциптері және олардың классификациясы.

Мұғалім жұмысының табысты болуы ең алдымен оның дидактикалық принциптерді (заңдарды) қаншалықты дұрыс жүзеге асыруына байланысты. Тәлім заңдылықтары оқу процесіне қойылатын талаптардың жиынтығы. Білім беру принциптері – білім берудің барлық деңгейлерін және барлық пәндерді оқытудың негізін құрайтын заңдар мен ережелер. Тәлім заңдылықтары оқушы мен мұғалім арасындағы ең маңызды ішкі қарым-қатынасты көрсетеді.

Өзбекстан Президенті Ш.Мирзиеев 2017 жылдың 7 ақпанындағы 4941-санды Жарлығымен Өзбекстанды дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған бес басым бағыты бойынша Қозғалыстар стратегиясын бекітті. Стратегия жобасы халықты және кәсіпкерлерді толғандыратын өзекті мәселелерді жан-жақты зерделеу, сондай-ақ заңнаманы, құқық қолдану тәжірибесін, шетелдік тәжірибені талдау негізінде әзірленді. Құжат желіде жарияланып, сарапшылар мен жұртшылық арасында кеңінен талқыланды. Әлеуметтік саланы дамытуда білім берудің барлық деңгейлері мен деңгейінде білім алушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуға, білім беруді басқару жүйесін жетілдіруге, мемлекеттік басқару нысандарын дамытуға, ұлттық тәуелсіздік қағидаттары мен халықтың бай зияткерлік мұрасы мен жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдылығы негізінде білім беру ұйымдарын аймақтандыруға баса мән берілуде. Белгілі болғандай, заң дегеніміз – белгілі бір құбылыстар мен процестер арасындағы тұрақты, қажетті пропорционалдық және маңызды байланыс. Қоғамдық қажеттіліктер мен жағдайлар оқу-тәрбие процесінің сипатын, оның міндеттерін, мазмұнын, формаларын: әдістері мен құралдарын заңды түрде анықтайды. Білім беру қоғам сұранысын ескермесе, оны қайта қарап, жетілдіру керек екені, сөзсіз. Сондықтан білім беруді, тәрбиені, оқушыларды жалпы дамытуды жүзеге асыру қажет. Көрсетілген

құқықтық дидактикалық қарым-қатынастар мен оқыту ережелерін ғылыми негізделген өзара әрекеттесу дағдылары мен дағдыларын терең, тиянақты, саналы және тиімді меңгеруді қамтамасыз етеді. Оқытуды дәл осы нәтижеге бағыттау оның зейінділік, тиянақтылық және тиімділік принциптерін сипаттайды. Білім беру мазмұны өмірмен және қазіргі ғылыммен байланысты болғандықтан, міндеттер еліміздің экономикалық дамуын жеделдету, механикаландыру, автоматтандыру, компьютерлендіру негізінде өндірісті интенсификациялау мақсаттарын көрсетуі тиіс.

Оқыту процесіне тиімді көзқарас дегеніміз – тәжірибеде дәлелденген педагогикалық заңдылықтарды, ережелерді, дидактикалық принциптерді пайдалану, оларды заманауи жағдайда жаңа мәселелерді шешуге шығармашылықпен қолдану, жан-жақты және өзара әрекеттесу арқылы пайдалану екенін әрбір мұғалім түсінуі маңызды. Оқытудың альтернативті аспектілерін таңдау үшін барлық заңдар мен дидактикалық ережелердің бірлігін ескеру қажет. Оқытудың заңдылықтары оны тиімді ұйымдастырудың белгілі бір маңызды талаптарын тудырады, олар оқыту ережелері деп аталады. Оқыту ережелерін білу қажетті оқыту әдістерін сенімдірек таңдауға мүмкіндік береді.

Тәлім ережелері мұғалімнің іс-әрекеті мен студенттердің ғылыми білімді меңгеруі, сәйкес дағдылар мен дағдыларды қалыптастырудың негізгі заңдылықтары мен нұсқауларын қамтиды. Сонымен бірге, білім беру ережелері екі іс-әрекеттің де, яғни мұғалім мен оқушының алдына қойылған міндеттерді ойдағыдай жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бірқатар талаптарды жинақтайды. Білім беру мұғалімнің іс-әрекеті мен студенттердің ғылыми білімді меңгеруі, сәйкес дағдылар мен дағдыларды қалыптастырудың негізгі заңдылықтары мен нұсқауларын қамтиды. Тәлім принциптері – тәрбиенің маңызды мәселелерін теориялық және практикалық тұрғыдан дұрыс шешудің негізгі заңдылықтары. Құқық – бұл тұрақтылық, қажеттілік, пропорционалдық және белгілі бір оқиғалар мен процестер арасындағы маңызды байланыс.

Білім беру принциптері – жалпыға бірдей білім берудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған оқыту мен оқыту үдерістерінің бағыты, оқушылардың ғылыми білімді меңгеруіне,

білім, білік, дағдыларын қалыптастыруға арналған негізгі құқықтық ережелердің жиынтығы.

Оқыту принциптері білім берудің маңызды мәселелерін теориялық және практикалық тұрғыдан дұрыс шешудің негізгі негізі болып табылады. Тәлім принциптері оқу-тәрбие процесіне қойылатын әлеуметтік талаптар және білім беруді ұйымдастыру мен басқаруда ұстануға тиісті ережелер ретінде әрекет етеді. Тәлім принциптері туралы идеялар екі жолмен түсіндіріледі: 1) сурет түрінде. Мысалы, ғылымилық принципі ғылым мен зерттеу пәнінің байланысына негізделген. Мұнда ғылым принципі бейне арқылы түсіндіріледі; 2) ереже түрінде. Мысалы, білім беруде қарапайымнан күрделіге көшеміз. Бұл сөйлемде түсініктілік принципі реттелген, яғни нормаланған. Тәрбие принциптері ереже түрінде болғандықтан, оларды тәжірибеде қолдану мүмкіндіктері де кеңейеді. Сарапшылар тәрбие принциптерінің сипаттамаларын негізінен мұғалімнің іс-әрекетіне байланысты түсіндіреді. Осы себепті дидактикалық оқу құралдарының көпшілігінде «оқыту принциптері» тіркесі қолданылады. Тәрбие принциптері оқу процесінің екі субъектісіне де – мұғалімге де, оқушыға да қатысты. Осыған сәйкес оларды тәрбиелік ұстанымдар деп атадық. Оқытуды ұйымдастыру, басқару және бақылауда ұстаздар мен оқушылардың іс-әрекетіне қойылатын талаптар мен ережелер тәрбиелік принциптер деп аталады.

Тәрбиенің ғылыми принциптері. Біздің мектептердегі ғылыми білім берудің принципі оқушылардың табиғаттың, қоғамның заңдылықтары мен ережелерін меңгеруін және адамның ой-өрісін диалектикалық материалистік негізде дамытуды, объектілердің, заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың өзара байланысының, үздіксіз қозғалысының ғылыми негіздерін түсінуін, оларды қоршаған объективті болмыстағы дамуын, фактілерді және құбылыстарды өз бетінше талдап, тұжырымдау дағдыларын қалыптастыруды көздейді күнделікті өмірде алған ғылыми білім. Ғылыми білім беру принципі оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың қазіргі ғылыми-техникалық даму деңгейіне сай ғылыми біліммен қаруланuын, мектептегі білім беру барысында жастардың ғылыми біліммен таныстыруын қамтамасыз етуге бағытталған. Дидактиканың ғылыми принципі мектептегі білім берудің мазмұнымен ғана байланысты емес, сонымен қатар, мектептегі білім беру процесінде

ғылыми-техникалық жетістіктерді пайдалануға бағытталған оқыту әдістерін жетілдіруді талап етеді, сонымен қатар оқушыларды олардың жалпы дайындығына, деңгейіне, жас ерекшеліктеріне сәйкес ғылыми зерттеу әдістерінің қарапайым түрлерімен таныстыруды талап етеді. Атап айтқанда, студенттерден қоршаған ортаны, заттарды, оқиғаларды, құбылыстарды өз бетінше бақылап, эксперименттер жүргізіп, негізгі ғылыми зерттеу әдістерімен таныстыруды талап етеді. Дидактиканың ғылыми ұстанымы оқушылардың ғылыми материалистік дүниетанымын қалыптастыруға, қоршаған объективті дүниені танып-білуге қызығушылығын арттыруға, білімдерін арттыру үшін өз бетінше ғылыми жұмыс жүргізуге бейімділіктерін қалыптастыруға қажетті дағдылар мен дағдыларды қалыптастыруға әкеледі. Осының барлығы оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырады.

Білім мен тәрбиенің бірлігі

Оқу-тәрбие үрдісінің басты назарында оқушыларды тәрбиелеу, олардың қоғамда өз орнын табуға бағыт-бағдар беру, жан-жақты дамыған жеке тұлға қасиеттерін сіңіру керек. Мұны істеу үшін:

а) алған ғылыми білімдері арқылы студенттердің ғылыми материализмге негізделген дүниетанымын қалыптастыру;

б) осы үдерісте оқушылардың бойына белгілі бір рухани қасиеттер мен жалпыадамзаттық адамгершілік нормаларын сіңіру;

в) оқушылардың интеллектуалдық жетілуі мен қабілеттерін одан әрі дамытуға арналған.

Білім мен тәрбиенің бірлігін қамтамасыз ету көп жағдайда оқу-тәрбие үрдісін дұрыс ұйымдастыруға және оқытудың әртүрлі әдістерін тиімді пайдалануға байланысты. Білім мен тәрбиенің бірлігін қамтамасыз ету үшін, атап айтқанда:

а) ұсынылатын оқу материалдарының мазмұны ғылыми жағынан да, идеялық жағынан да дұрыс бағытты болуы керек;

б) оқытылатын пәннің ғылыми-танымдық мәнін ашу;

в) ғылыми білімді тиянақты және берік меңгеру және оны өмірде қолдану;

ж) оқу үрдісі оқушылардың қызығушылығын, белсенділігін, бастамасын арттыруға бағытталуы керек;

г) оқу-тәрбие процесінде оқушыларды тапқырлыққа, ұйымшылдыққа, тәртіптілікке, жауапкершілікті сезінуге, ұжымшылдыққа, өзара көмекке тәрбиелеуге ерекше мән беру керек.

Тәлім теориясы мен практикасының бірлігі принципі ең негізгі және жетекші қағида болып табылады. Теория мен практиканың бірлігі мәселесі дидактикалық принцип қана емес, сонымен қатар тәрбие жұмысының барлық жақтарын қамтиды. Мектептегі білім беру жүйесінде теория мен практиканың бірлігі принципі ең алдымен оқу процесінде оқу пәндерінің мазмұны мен сипатына қарай жүзеге асырылады. Ғылыми білімді тиянақты меңгеру бір-бірімен тығыз және ажырамас байланысты екі аспектіні қамтиды: Теория мен практиканың бірлігі қағидасын оқу-тәрбие үрдісінде дәйекті түрде жүзеге асыру арқылы ғана студенттер оқу материалдарының іргелі мәнін, табиғат пен қоғамның даму заңдылықтарын ғылыми негізде жан-жақты және дұрыс түсініп, болашақ практикалық іс-әрекетіне қажетті дағдылар мен біліктіліктермен қаруланады.

Білім берудегі бірыңғайлық пен жүйелілік

Мектептегі оқу-тәрбие процесінің барлық саласында жүйелілік пен жүйелілік принципі шешуші мәнге ие. Мектептегі пәндердің заңдылығына келгенде, оны ғылым мен ғылымды зерттеу жүйесінен ажырату керек. Ғылым және оның зерттеу жүйесі бірегей, терең және күрделі құбылыстарды қамтиды. Оны оқу пәндері мен пәндерін оқыту жүйесіне қолдануға болмайды, мүмкін емес. Осыған қарамастан, бұл екі жүйенің арасында ортақтық, бірлік, белгілі бір ішкі байланыстар бар. Осыған сәйкес мектептегі пәндерді жүйелі түрде баяндау бірқатар дидактикалық ережелерге сүйенеді, яғни бір жағынан жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын пәндер белгілі бір пәндер жүйесімен берік, ғылыми-логикалық байланыста болады деп болжанса, екінші жағынан оқушылардың танымдық қабілеттері, меңгеру деңгейі пәндерді жүйелі түрде дамытып, шығармашылық қабілеттері жүйелі түрде дамытылады деп болжанады. Ол үшін мектептегі оқу-тәрбие процесінің жүйелілік принципінің келесі ережелерін сақтау қажет. Яғни, оқытылатын пән немесе ұсынылатын жаңа материал оқушылардың бұрын игерген білімдерімен, біліктерімен, іскерліктерімен бірізді және біртұтас байланысты болып, сонымен бірге болашақта жаңа пәндерді немесе жаңа білімді меңгеруге, сонымен қатар оқылатын пәнді немесе

оқытылатын оқу материалын меңгеру арқылы білім берудің келесі кезеңіне өтуге негіз жасайды деп ұйғарған жөн. Мұғалім күнделікті оқу материалын беруде жүйелілік принципі бойынша сабақ береді. Бұнда:

1). Жаңадан ұсынылған оқу материалдарының бұрын игерілген материалдармен жүйелі түрде байланыстыруын қамтамасыз ету, сол арқылы оқушыларда қалыптасқан идеялар мен түсініктерді тереңдету;

2). Оқу материалын баяндалатын материалдың көлеміне сәйкес қарқынмен бөлімдерге бөліп, ондағы жетекші және негізгі мәселелерді бөліп, тараулардан туындайтын жалпы ұғымдарды нақты және қысқаша оқыту;

3). Жаңа материалдарды баяндау барысында оқушылардың өз бетінше, логикалық ойлауына баулу, сонымен қатар шығармашылық ізденістерге баулу қажет. Сонымен қатар, білім берудің жүйелілік принципі ұсынылған оқу материалдарын бекітуге және бұрын өтілген материалдарды толықтыруға қызмет етеді; Сонымен қатар оқушылардың алған білімдері мен алған дағдылары мен дағдыларын есепке алуды қамтиды. Тәлімнің бірыңғайлығы оның жүйелілігімен байланысты. Жүйелілікке негізделген білім берудің сипатты ерекшелігі – ол оқушылардың бұрын игерген білімдері мен іскерліктері негізінде жаңа білім, білік, дағдыларды қалыптастыруға, олардың өзара байланысын жетілдіруге, керісінше, жаңа білімді құру процесінде бұрын алған білім, білік, дағдының одан әрі тереңдетілуін, кеңеюін және шыңдалуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Тәлім-тәрбие сапасын арттырудың дидактикалық тәсілі

Тәлім-тәрбие сапасын арттыру тетіктерін зерттеу және осыған байланысты дидактикалық ұстанымдарды қолдану әлі де өз шешімін толық тапқан жоқ. Педагогика ғылымының дамуына көптеген ғалымдар үлес қосты. А.Зуннунов, У.Махкамов, Ж.Хасанбоев, Р.Жураев, К.Хошимов, С.Нишонова, О.Хасанбаева, О.Тураева, У.Толибов, Х.Ибрагимов сынды улы ғалымдарымыз педагогика ғылымының өзекті мәселелері бойынша зерттеулер жүргізіп, оның дамуына зор үлес қосуда. Тәлім теориясы, дидактика, тәлім заңдылықтары мен принциптері мәселелері өзбек ойшылдары мен ағартушыларының, сонымен қатар педагог ғалымдардың (С.Раджабов, А.Мунавваров, О.Розиков, Р.Мавлонова, Н.Тохтаходжаева, Ж.Хасанбоев, У.Махкамов және т.б.) назарында болды. Олар жасаған оқулықтар мен оқу

құралдары дидактикалық принциптердің мәнін ашып көрсетеді. Педагог ғалымдарымыз М.Очилов, Н.Сайдахмедов, Ж.Ғ.Юлдошев, Н.Азизходжаева, М.Тохтаходжаева, Р.Мавлоновалардың еңбектерінде тәрбиенің заңдылықтары мен принциптеріне көңіл бөлінеді. Тәлім принциптерінің жүйесі мен сипаттамасы О.Розиков, Б.Азизов, Г.Нәжімиддинованың «Жалпы дидактикада» берілген.

Ю.А.Коменскийдің ең үлкен еңбегі – ол дидактика тарихында алғаш рет тәрбие принциптерін реттеу мәселесімен айналысты. Қазіргі көптеген қағидалар «Ұлы дидактика» еңбегінің XV-XVIII тарауларына негізделді. 1975 жылы Ю.А.Коменскийдің «Ұлы дидактика» еңбегі М.Очиловтың редакциясымен өзбек тілінде жарық көрді. Бұл салада ойшыл Ибн Синаның ойлары да ерекше. Оның «білім арқылы қол жеткізілетін нәтиже» туралы ілімі теорияны оқытуда ерекше орын алды. Оның пікірінше, объектілер туралы шынайы білім олардың сыртқы түрін талдау және себептерін анықтау негізінде ақыл-ой арқылы жүзеге асады. Ибн Сина ақыл-ойдың даму кезеңдерін дамытты. Соңғы жылдары зерттеу тақырыбы бойынша мерзімді басылымдар мен ғылыми журналдарда дидактикалық ұстанымдардың кейбір тұстарын атап көрсететін бірқатар мақалалар жарияланды. Қазіргі ғылым көптеген нақты заңдарды біледі. Оларға мыналар жатады: Дидактикалық заңдар.

1. Гносеологиялық заңдылықтар.
2. Психологиялық заңдылықтар.
3. Кибернетикалық заңдар.
4. Социологиялық заңдылықтар.
5. Ұйымдастырушылық заңдар.

Дидактикалық принциптер (оқыту принциптері) – оның жалпы мақсаттары мен заңдылықтарына сүйене отырып, оқу-тәрбие процесінің мазмұнын, ұйымдастыру формаларын, әдістерін анықтайтын негізгі ережелер. Төмендегі кестеден Шығыс ғұламалары Мұхаммед әл-Хорезми, Әбу Наср әл-Фараби, Әл-Кинди, Әбу Райхан әл-Беруни, Әбу Әли ибн Сина, Муслихиддин Саъди, Абдурахман Жәми және Әлішер Науаи да тәрбиенің ғылымилық, саналық, жүйелілік, парасаттылық, икемділік, икемділік сияқты қағидалары мен қағидаларын білдіргенін көрсетеді баланың жеке ерекшеліктерін, қабілеті мен дарындылығын

ескере отырып, білім беруді ізгілендіру (1-қосымшаны қараңыз). Бұл ойшылдарымыздың мынадай қағидаларды алға тартқанын көреміз:

Әл-Хорезми (757-850 жж.)

• дербестік (шығармашылық белсенділік);

• байқалатын оқиғалар мен құбылыстарды түсіндірудегі заңдылық, жүйелілік;

Әл-Кинди (800-871 жж.)

• ғылыми және саналы оқыту;

• танымдық белсенділікті белсендіру;

• логикалық ойлау;

• көргезбелілік;

• жүйелілік, ізбе-ізділік және т.б.

Әл-Фараби (870-950 жж.)

- практикалық және теориялық білімнің өмірмен сәйкестігі

- ғылыми білімнің қолжетімділігі (түсінудің ғылыми әдісі);

- логикалық және жүйелілік;

- ғылыми, демонстрациялық, жүйелі (бақылау және тәжірибе);

Әл-Беруни (973-1050)

• оқушыларды ғылыми біліммен қаруландыру;

• ғылыми тәжірибе;

• тәжірибе және бақылау;

• оқудың қарапайымдылығы (жақыннан алысқа, белгіліден белгісізге және т.б.)

Ибн Синаның (980-1037) ұстаздық ұстанымдары: а) баланы бірден кітапқа байлау мүмкін емес; б) баламен орындалатын жаттығулар стандартталған және оның күшіне, ұжымына сәйкес, оның дене жаттығуларына сәйкес, баланың қабілетін ескере отырып; в) оқуда жеңілден қиынға қарай жүйелі түрде ілгерілеу; ж) көрсету принципі; г) баланың жеке ерекшеліктерін ескеру әдістері: а) материалды берудегі жүйелілік пен жүйелілік; б) логикалық ойлау; в) теория мен практиканың байланысы; ж) жалпыдан нақтыға көшу; г) оқушылардың логикалық ойлауы; к) жеке бақылау; z) тәжірибе, тәжірибе және т.б.

Саъди (1184-1291)

-білімдерін практикада қолдану;

-ақыл-ой қабілеттерін дамыту;

-білімнің жүйелілігі, анықтығы;

-жеке іс-әрекет принципі;
-білімнің тәжірибеге сәйкестігі
-еңбек тәрбиесінің көшбасшылық рөлі және т.б
Жами (1414-1492)
• ғылымилық;
• практикалық;
• жүйелілік;
• жүйелілік;
• ыңғайлылық;
• білімнің практикамен байланысы
• алған білімдерін, практикалық маңыздылығын бекіту;
• оқытудың адамгершіліктілігі және т.б.
Әлішер Науаи (1441-1501)
-баланың жеке ерекшеліктерін ескеру;
-білімділік пен белсенділікті дамыту;
- жүйелілік;
- материалды көрсетудің қарапайымдылығы;
-білім беруді ізгілендіру;
-адам дамуының көп қырлылығы және т.б.

Білім берудегі хабардарлық және белсенділік Білім берудегі хабардарлық студенттерден ғылыми білімді терең түсінуді және терең түсінуді талап етеді. Оқу-тәрбие процесінде оқушылардың саналылығы олардың ақыл-ой әрекетімен, ойлауымен тікелей байланысты. Әдетте, оқушылардың санасы олардың ғылыми білімнің заңдылықтары мен принциптерінің өміршеңдігіне сенімділігінен, сонымен қатар білім беруді қоршаған объективті болмыстағы немесе қоршаған ортаны қоршап тұрған материалдар, құбылыстар мен оқиғалар туралы ойлау – салыстыру, талдау, абстракциялау және жалпылау операцияларының нәтижесінде теориялық білімдерін практикада қолдана білуінен көрінеді. Ұсынылған оқу материалдарын саналы түрде меңгеру оқушылардың ойлау әрекетіне әсерін байқау нәтижесінде жүзеге асады және сонымен бірге бұл процесс студенттердің ғылыми білім, білік, дағдыларды меңгеруге саналы, дербес, белсенді қатынасын қамтамасыз етеді. Саналы оқыту, бір жағынан, оқушылардың өз бетінше және белсенді ойлауын қамтыса, екінші жағынан, дәл осы үдеріс барысында оқушылардың дербес және белсенді логикалық ойлау қабілеттері

тәрбиеленіп, жетілдіріледі. Бұл принцип оқушылардың танымдық белсенділігі мен оқытудың негізгі ережесі ретінде үш маңызды аспектіні қамтиды:

- оқушылардың оқу материалдарын саналы түрде түсінуін, оқу іс-әрекетіне саналы қатынасын, танымдық белсенділігін қалыптастыруды қамтиды.

Оқушылар оқу материалын белсенді танымдық іс-әрекет процесінде ғана түсіне алады, оқу іс-әрекетіне саналы түрде қарайды, танымдық белсенділік деңгейі әртүрлі болуы мүмкін.

Ең жоғарғы деңгей. Оқушы өз бетінше жұмыс істейді, өйткені оның қызығушылығы мен оқуға деген құштарлығы бар. Бұл оның сабақтағы белсенділігінің, еңбекқорлығының, білімге құштарлығының арқасы. Мұндағы мұғалімнің міндеті – оқушының оқу уақытын дұрыс ұйымдастыруына көмектесу және оған ақыл-ой әрекетінің ұтымды әдістерін үйрету.

Жоғары деңгей. Оқушылар материалды белсенді, бірақ мұғалімнің басшылығымен меңгереді. Мұғалім олардың іс-әрекетіне бағыт-бағдар беріп, қиындықтарды жеңуге, жігерлі, ерік-жігерлі болуға көмектеседі.

Орташа деңгей. Оқушылар мазмұнды меңгеруге ұмтылады, бірақ әртүрлі себептерге байланысты, мысалы, жұмыс қабілетінің жеткіліксіздігі, оқуға ынтасының жеткіліксіздігі, жүйке жүйесінің әлсіздігі және осыған ұқсас себептерге байланысты олардың назары аударылып, зейінсіз болады. Мұндай жағдайда мұғалім оқушының алаңдау себептерін нақты түсініп, алдын алу шараларын алдын ала жоспарлауы керек.

Төмен деңгей. Оқушылардың назары басқа нәрселерге ауысады. Олар ұзақ уақыт бойы мұғалімнің түсіндірмесіне, кітаптарына, практикалық жаттығуларына, өзіндік жұмысына назар аудара алмайды. Бірақ оқушылар оқу міндеттерін түсінеді және оларды шешу қажет екенін түсінеді. Бұл әдетте осындай студенттер үшін арнайы әзірленген қосымша сабақтарды ұйымдастыруды талап етеді.

Ең төменгі деңгей. Оқу тапсырмасы оқушының белсенділігін анықтамайды. Ол материалды қажеттіліктен, ішкі ынта мен ынтадан емес, мұғалімдердің, ата-аналардың, үлкендердің мәжбүрлеуінен үйренеді. Оқушылардың іс-әрекеті оқу процесіне қатысы жоқ әрекеттерге бағытталған. Әдетте, мұндай студенттер нашар оқиды және

жеке көзқарасты қажет етеді. Оқыту процесінде тиімді жетекшілік ету арқылы мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін жоғары деңгейге көтерудің жолдарын табуға болады.

Оқытудың инструктивтік (көрнекілігі) сипаты

Нұсқаулық оқыту принципі оқушылардың оқу материалын нақты бейнелер арқылы тікелей қабылдауын қамтамасыз етеді. Бақыланатын объектінің сипатына немесе оқу материалының ерекшеліктеріне байланысты қабылдау келесідей болуы мүмкін:

өмірдегі немесе оқу материалдарындағы заттарды, оқиғаларды және оқиғаларды тікелей бақылау, тікелей қабылдау арқылы;

бұрын қабылданған, қабылданған заттар мен оқу материалдарының бейнелерін еске түсіру және елестету арқылы;

нысандарды, оқиғаларды және инциденттерді немесе оқу материалдарын оларды бейнелейтін оқу материалдарын көрсету арқылы қабылдауға болады.

Оқу-әдістемелік материалдар оқу процесінде қалай қабылданатынына қарамастан, дұрыс ұйымдастырылған оқыту принципі білім берудің жетекші заңдарын, ережелері мен талаптарын жүзеге асыруда өте маңызды дидактикалық мәселелерді қамтиды, атап айтқанда: Оқытылатын тақырыптың сипатына сай оқу материалдарын тиімді және орынды пайдалану оқушылардың оқытылатын материалды меңгеруге деген қызығушылығын арттырады. Сабақ қызықты өтіп, оқушылардың белсенділігі артады. Оқушылар білім беруде қолданылатын нұсқау құралдарын неғұрлым анық, нақты, бейнелі түрде қабылдап, олардың сезім мүшелері бақыланатын объектіге жұмылдырылған сайын оқу материалы соғұрлым тез, ыңғайлы және жеңіл игеріледі, соғұрлым оны есте сақтау және еске түсіру мүмкіндігі ұзақ болады. Нәтижесінде оқу материалдарын тиянақты меңгеру қамтамасыз етіледі. Адамды тәрбиелеу жұмысы өте күрделі процесс, бұл әрекетке ежелден қоғамдағы жетілген адамдар тартылған. Бұл жағдай жас ұрпақ тәрбиесінің, оны ұйымдастырудың мазмұнының жеке тұлғаның дамуын ғана емес, қоғамның дамуын анықтауда үлкен мәнге ие екендігін білдіреді. Өзбекстан Республикасы профессор-оқытушылар құрамының адамгершілік қасиетіне, интеллектуалдық әлеуетіне, кәсіби шеберлігіне елеулі талаптар қояды. «Тәрбиеші – ұстаз болу үшін, өзгенің ақыл-ойын өсіріп, нұр үстіне нұр болу үшін, оларды

нағыз ұлтжанды, нағыз азамат етіп тәрбиелеу үшін, ең алдымен, тәрбиеші осындай биік талаптарға сай болуы, сондай асқақ қасиеттерді бойына сіңіруі қажет» деген ой бүгінгі ұстаз тұлғасына қойылатын талаптың айқын көрінісі. Оқытушы (педагог) – педагогикалық, психологиялық, кәсіптік салаларда арнайы білімі, кәсіби дайындығы, жоғары адамгершілік қасиеттері бар және оқу орындарында қызмет ететін адам. Тәлім процесінің табысты ұйымдастырылуы оған әсер ететін факторларға байланысты. Бұл факторлар ішкі және сыртқы факторлар.

Ішкі факторларға зейін мен қарым-қатынас, қызығушылық, яғни мұғалімнің оқу-тәрбие үрдісінде оқушылардың зейінін ұйымдастыра білуі, әртүрлі зейін ерекшеліктерін пайдалана білуі, зейіннің тұрақтылығы мен ерікті сипатын қалыптастыратын әдістер арқылы оқушы зейінін дамытуы жатады. Сондай-ақ, оқушыларды қызықтыру және оқуда қиналып, зейіні басқа оқушылармен қарым-қатынас орнату оқу табысын анықтайды. Кез келген оқу үрдісінде оқушының қызығушылығы немесе жалықуы, бағдарлама мазмұнын меңгеруге дайын ба, баптаулар көп жағдайда мұғалімнің жеке басына байланысты. Сондай-ақ, ішкі факторларға баланың жалқаулығы, салғырттығы, өз еркін ұйымдастыра алмауы, құзыреттілігінің төмендігі жатады.

Сыртқы факторларға оқу материалының мазмұны мен формасының мақсатқа бағытталғандық деңгейі, студенттің бір сыныпта немесе курста екі жыл болуы, бір оқу орнынан екінші оқу орнына ауысуы, мұғалімдердің және олардың оқу-тәрбие процесіне қатынасының өзгеруі, оқушының ауруға шалдығуы жатады. Бұлар оқушылардың білім алуына және білімін сақтауына әсер етеді, тіпті оқу процесін тежейді. Тәлім-тәрбие сапасын арттыру ең алдымен мұғалімге, оның білімі мен біліктілігіне, озық педагогикалық және ақпараттық технологияларды оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білуіне байланысты. Сондықтан әрбір ұстаз үнемі өз бетімен жұмыс істеп, педагогикалық шеберлігін қалыптастырып, дамытуы қажет. Тәрбие принципі тәрбие процесінің негізін құрайтын тәрбие заңдары мен ережелерінің мәнін білдіреді. Оқушы мен мұғалімнің іс-әрекетіне қойылатын талаптар және сабақты ұйымдастыру, басқару және бақылаудағы дидактикалық ережелер тәрбиелік ұстанымдар болып саналады. Бұл принциптер әр пәнде өзінше зерттеледі.

Оқу орындарында берілетін білім ғылыми сипатта болуы және ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері мен жаңалықтарын көрсетуі тиіс. Сондықтан мұғалім ғылымдағы соңғы жаңалықтардан хабардар болуы керек, оқу пәндері де ғылымға негізделіп құрылады. Оқытудың ғылыми принциптері студенттерді ғылыми-техникалық дамудың қазіргі деңгейінде ғылыми біліммен қаруландыруға, әсіресе жас студенттерді ғылыми зерттеу әдістерімен таныстыруға бағытталған. Ғылым тәрбиенің мазмұнымен де, әдістерімен де байланысты. Сондықтан білім, ғылым және зерттеу пәні арасындағы ынтымақтастық байланысқа қол жеткізу қажет. Ғылыми түсініктемелер білім берудің барлық кезеңдерінде қолданылуы керек. Теориялық білімді практикамен және өмірлік тәжірибемен байланыстыру – білім берудің жетекші қағидаларының бірі. Білім беру саласындағы жетістіктер, ең алдымен, теория мен практиканың өзара байланысына негізделген. Сонда ғана оқушы оқып жатқан оқу материалдарының мәнін түсініп, оны іс жүзінде қолдана алады. Ол үшін мұғалім оқушылардың оқу-тәрбие процесіне белсенді қатысуына қол жеткізуі керек. Белсенді қатысу білімді саналылыққа, түсінуге, меңгеруге жетелейді.Оқудағы саналылық пен белсенділік оқушыларды ынта-жігерге, көбірек білуге, өз бетінше ойланып, қорытынды жасауға итермелейді. Білімді саналы және белсенді меңгеру оқу процесінің психологиялық аспектілерінен көрінеді.

Оқытуда теориялық білім неғұрлым тиянақты берілсе, оқушының ой-өрісі соғұрлым айқын әрі айқын болады, оқу материалдарын саналы түрде меңгеру деңгейі жоғары болады. Қазіргі білім беру жүйесін реформалау барысында жастардың өз бетінше ойлануы, білімді өз бетінше меңгеруге ұмтылуы талап етіледі. Нәтижесінде білімді меңгеру процесі шығармашылық сипат алады. Мұндай жағдайда мұғалім оқушының сабаққа деген көзқарасына, осы процесте өзін қалай ұстайтынына назар аударуы керек. Жастардағы оқуға деген құштарлық оқу-тәрбие процесінің қажетті және логикалық бөлігі болып табылады. Сондықтан нәтижелі білім беру мұғалімнің оқушыларды оқуға жүйелі және жүйелі түрде тартуына байланысты. Ол үшін ұстаз оларды оқуға деген шығармашылық көзқарасқа, өз бетінше еңбек етуге дағдыландыруы керек. Демек, тәрбие тұлғаны қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады.

Тәрбие мен оқыту дегенде біз тәрбие мен оқытудың бір-бірінен бөлінбейтінін түсінеміз. Сондықтан мектеп беделі, ұстаз беделі ең алдымен сыныпта қалыптасады. Тіл-әдебиет сабағы болсын, математика сабағы болсын, олардың тәрбиелік мүмкіндіктерін үнемі ескеріп, тәрбие әдістерін қолдану қажет. Оқушы ғылыми білімді меңгерген сайын оның дүниетанымы, ерік-жігері мен адамгершілік қасиеттері, сенімі, қабілеті өсіп, дамиды. Оқытудың тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалануда мұғалім ең алдымен білім беруді әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастыруға, оқу материалдарының мазмұнына байланысты оқу мақсаттарын нақты анықтауға, оқуға деген қызығушылықты оята білуге сүйенеді. Сонымен бірге мұғалімнің оқушылар алдындағы беделінің де тәрбиелік мәні зор. Оқыту үрдісін көрнекі түрде ұйымдастыру қажет. Оқу материалдарын есту арқылы да, көрсету арқылы да қабылдау, саналы, тиянақты меңгеру білімнің өмірдегі қажеттілігін түсінуге негіз қалайды, зейінді тұрақтандырады. Сондықтан оқытылатын тақырыптың мазмұнына сәйкес келетін, оқушының жас ерекшелігіне, білім деңгейіне сай көрнекі материалдарды қолданудың тиімді жолдары мен тәсілдерін пайдаланып, дамыту қажет. Оқу материалдары пәндердің сипаты мен мазмұнына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Оның ішінде:

а) объектілер мен заттарды бастапқы табиғи қалпында көрсету (өсімдіктер, жануарлар, гербарийлер мен коллекциялар, зертханалық демонстрациялар, экскурсиялар кезінде қойылған заттар мен заттар).

б) көрнекі материалдарды (суреттер, фотосуреттер, диафильмдер мен диапозитивтер, фильмдер және т.б.) көрсету.

в) белгілерді (оқу карталары, диаграммалар, кестелер және модельдер) пайдаланып объектілер мен объектілерді көрсету.

ж) дыбыс-бейне материалдары (жазбалар, магнитофондық жазбалар, дыбыстық фильмдер).

Оқу материалдарын саналы түрде меңгеруге, теория мен практиканың байланысына, нұсқауды қолдануға, қайталау арқылы білімді бекітуге байланысты әр түрлі құралдар арқылы жан-жақты меңгерілгенде ғана білім сақталады. Білім берудің басты мақсаты – білімді жүйелі, тиянақты меңгеру. Білім беру кезінде оқушының өзіне ғана тән жеке ерекшеліктерін ескеру арқылы ғана оқу үрдісінде жетістікке жетуге болады. Сондықтан мұғалімнің бала психологиясынан жеткілікті білімі болуы керек. Сабақ барысында осы

сыныптағы оқушылардың жалпы ерекшеліктерін және білім берудің әр кезеңінде әрбір оқушының ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл мақсатқа жету үшін мұғалім оқушыларды бақылап, олардың психикалық әлемін зерттеуі керек. Сонда ғана оқушының кемшілігінің себептерін анықтап, оны жою үшін зерттеу жұмыстарын жүргізуге болады. Міндетті жалпы орта және орта арнаулы, кәсіптік білім беруге, сондай-ақ оқушылардың қабілеті мен мүмкіндіктеріне қарай саралап оқытуға көшу толығымен жүзеге асырылады. Білім беру мекемелері арнайы дайындалған және білікті педагогикалық кадрлармен толықтырылып, олардың қызметінде бәсекелестік орта қалыптасады. Білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық және ақпараттық базасы одан әрі нығайып, оқу үдерісі сапалы оқу әдебиеттерімен және озық педагогикалық технологиялармен қамтамасыз етіліп, үздіксіз білім беру жүйесін ақпараттандыру жүзеге асырылатын болады. Білім беру қызметтері нарығын қалыптастыру тетіктері толығымен іске асырылатын болады. Оқу үдерісін ақпараттандыру және үздіксіз білім беру жүйесі жаһандық ақпараттық желіге қосылған компьютерлік ақпараттық желімен толық қамтылған.

Тәлім беру принциптердің мәні. Дидактика тәлім беру принциптерінің мәнін ашудың негізі ретінде әртүрлі көзқарастарды алды. К.Сосиницкийдің айтуы бойынша. Тәлім беру принциптер – оқу-тәрбие процесінде оларды қатаң сақтау арқылы жүзеге асырылатын жалпы заңдылықтар. Оның пікірінше, әрбір принцип оқу-тәрбие процесінің белгілі бір құрамдас бөлігіне қатысты: нұсқаушылық принципі тәрбие құралдарына қатысты, ал баланың жеке тұлғасын дамыту принципі білім беру мақсатына қатысты. Тәлім беру принциптерін оқу процесінің құрамдас бөліктері тұрғысынан сипаттау тенденциясы Ю.К.Бабанскийдің зерттеулерінде де кездеседі: білім берудің ғылымилығы, оның өмірмен және өндіріспен байланысы, жүйелілігі, ішшілдігі, түсініктілігі ақпараттың мазмұнына қарай анықталады, сана мен белсенділік принциптері, әр оқушының тәлім әдістері мен құралдарының бір-бірімен үйлесуі, әр топтың жеке тұлғалық жұмысы мен құралдарымен үйлестіру принципі оқытудың түрлері, ал білім мен біліктердің тиянақтылық принципі білім беру нәтижесіне қарай анықталады. Білім беру процесінің құрамдас бөліктерінің мәніне негізделген білім беру принциптерін анықтау идеясы оларға жаңа көзқарас болып табылады. Дегенмен, тәрбие

үрдісінің құрамдас бөліктеріне негізделген тәрбие принциптерін анықтау олардың жалпы ережелер екенін жоққа шығаруға әкеледі. Өйткені, тәрбие принциптері – бұл оқу-тәрбие процесінің барлық құрамдас бөліктеріне, мұғалімдер мен оқушылардың іс-әрекетіне, барлық пәндерді оқытуға қолданылатын жалпы талаптар мен ережелер. Сондай-ақ білім беру процесінің заңдылықтарына негізделген тәрбие принциптерін анықтау идеясы бар. Н.А.Сорокини тәрбиенің дамытушылық және тәрбиелік қасиеттерін заңдылықтар деп анықтайды және солардың негізінде тәрбие принциптерінің ерекшеліктерін сипаттайды. В.И.Загвязинский де соңғысын, яғни тәрбиелік принциптерді оқу-тәрбие үрдісінде әрекет ететін заңдылықтар мен білім беру принциптерінің өзара байланысын ескере отырып жіктейді, бұл оларға жаңа көзқарас болса да, мәні бойынша оларды теңестіруге, тіпті қажеттімен алмастыруға әкеледі. Заңдар адам мен оның санасына тәуелсіз өмір сүреді. Басқаша айтқанда, олар заттың өзіне, зерттелетін процестің құрылымына қатысты. Ғылымның міндеті – осы заңдылықтарды іздеу, ашу, түсіндіру. Тәлім беру принциптері ең алдымен тәжірибеге, демек, қажеттілікке қатысты. Сондықтан олар білім беруді ұйымдастырудың, басқарудың және бақылаудың критерийлері ретінде қызмет етеді.

Қағидалар – жалпы дидактикалық категория, олар білім берудің барлық түрлеріне (жеке, топтық, жалпы сынып), деңгейлерге (бастауыш, орта, кәсіптік, жоғары), оқу пәндеріне (мұғалім, студенттік топ) және оқу-тәрбие процесінің барлық құрамдас бөліктеріне (мақсат, міндет, құрал, білім берудің мазмұны, әдістері, ұйымдастыру формалары, білім беру нәтижелері) қатысты жалпы ережелер. Міне, бітті. Олар мектеп басшыларына, әдіскерлер мен инспекторларға, ғылыми-педагогикалық зерттеулер жүргізетін адамдарға, оқушыларға да қажет. Бұдан шығатыны, білім беру принциптерін педагогикалық қызметпен айналысатындардың барлығы зерделеу керек. Біз білім беру принциптерін жетілдіру мақсатында жүргізілген реформаларды еске түсіреміз. Өткен кезеңде білім саласын реформалау қарсаңында атқарылған шаралардың заман талабына сай еместігін атап өткіміз келеді: Бұл, біріншіден, білім беру жүйесінде бұрынғы кеңестік дәуірден қалған идеологиялық көзқарастар мен таптаурындардың әлі де болуымен байланысты; Екіншіден, білім беру мен оқыту үдерістерін

байланыстыру, яғни үздіксіз білім беру жүйесін ұйымдастыру мәселесі шешілмеді; Үшіншіден, біздің Республикамыздағы қазіргі білім беру жүйесінің көп жерде анық байқалып, бүгінгі заманауи, дамыған демократиялық елдердің талаптарына сай келмейтіні, кадрларды даярлау, тәрбиелеу, білім беру жүйесі біздің өмірімізде, қоғамымызда болып жатқан реформалар мен жаңару процестерінің талаптарымен тығыз байланысты еместігі ғылыми негізделді. Сондай-ақ, білім беру саласындағы оқу-тәрбие процесінің күтілетін нәтижесі, ең алдымен, ұстазға, яғни тәрбиешінің деңгейіне, оның осы білімнің қазіргі заманғы білімін, тәжірибесін, дағдысын оқушы санасына қаншалықты дәрежеде, қандай әдіс-тәсілдермен жеткізе алатындығына байланысты екенін атап көрсетеді. Шынында да, мұғалім оқу-тәрбие процесінде жетекші рөл атқарады. Оқытушы – Өзбекстанның мемлекет бекіткен үздіксіз білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттары шеңберінде білім беретін тұлға. Мұғалім (білім беруді өнер деп қарасақ) «дирижер», ал оқушылар бұл процесте «орындаушы» болып табылады. Елбасымыз реформа қарсаңында сөйлеген сөзінде мектептердің материалдық базасы, әсіресе, ауылдық жерлердегі өте нашар жағдайда екенін ашық мойындауымыз керектігін баса айтып, бұл өте өзекті мәселе ретінде қарастырды. Ауыл балаларының қазіргі жағдайы қандай, олардың оқуы қалай жүріп жатыр? Әрине, бұл мәселелердің барлығын бірден шешу қиын, бұл мысалдарды кезең-кезеңімен жүзеге асыру керек» деп Елбасымыз атап көрсеткендей, қазір бұл мәселелер өз шешімін тапты деп айтуға болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Құқық» және «принцип» ұғымдарының мағынасын баяндаңыз.
2. Тәлім процесінің жалпы және арнайы заңдылықтарын атаңыз.
3. Тәлім принциптері және олардың классификациясы туралы не білесіз?

7-ТАҚЫРЫП: БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН БАСҚАРУ

Жоспар:

1. Педагогикалық менеджмент түсінігі.
2. Білім беру жүйесін басқару.
3. Тәлім-тәрбиені басқаруға уәкілетті мемлекеттік органдар.

Білім беру жүйесін басқару

Үздіксіз білім беру мен кадрларды даярлаудың мемлекеттік және мемлекеттік емес оқу орындарының құрылымдық қайта құрылуы мен дәйекті дамуын мемлекет басқарады. Барлық деңгейдегі білім беруді басқару органдарының өкілеттіктерінің көлемі «Білім туралы» Заңға сәйкес айқындалады. Білім берудің нормативтік-құқықтық базасы әзірленетін болады. Білім беру ұйымдарының қаржылық-шаруашылық қызметін жүргізудегі және оқу процесін ұйымдастырудағы құқықтары кеңейтіліп, олардың дербестігі қамтамасыз етіледі. Оқу орындары Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті белгілеген тәртіппен аттестациядан және аккредитациядан өткізіледі. Аккредиттеу нәтижелері бойынша білім беру саласында қызмет ету құқығы беріледі.

Халыққа білім беруді басқару – мемлекетіміздің саясатының тікелей көрінісі.

Жалпы орта және кәсіптік білім беруді дамыту олардың мақсаттары мен міндеттерін көбірек жақындатып, біріктіруде. Басқарушы органдар жарасымды ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу саласында біртұтас мемлекеттік саясатты жүзеге асырып, туындайтын мәселелерді дер кезінде және шығармашылықпен шешуге, барлық оқу орындарының жұмыс деңгейін заман талабына сай арттыруды қамтамасыз етуге тиіс.

Тәлім-тәрбие жүйесіндегі көшбасшылық принциптері

Білім беру алдына қойылған міндеттерді ойдағыдай жүзеге асыру білім беру жүйесін басқару мен басшылық деңгейіне байланысты. Болашақтың ұлы қоғамының даму талаптарын негізге ала отырып, білім берудің орны мен рөлін жаңа ұрпақ тәрбиелеу тұрғысынан қарастыра отырып, Олий Мажлис материалдарында, Президенттің баяндамаларында, арнайы қаулыларда басшылықтың жоғары ғылыми деңгейде жүзеге асырылуы қажеттігіне ерекше назар аударылады.

Ғылым мен педагогикалық ғылымды практикамен байланыстыру принципі. Бұл қағида халық ағарту органдары мен мектептердің барлық жұмысы Өзбекстан Республикасы мемлекетінің нұсқаулары, ғылым мен техника жетістіктері, қоғам дамуының объективті заңдылықтары негізінде жүзеге асырылуын талап етеді. Өйткені, қызметке тұру үшін жұмысты білу керек. Әр нәрседен хабардар болмай, толық білімсіз, басқару ғылымын білмей ел басқару мүмкін емес. Халыққа білім беру, мектеп жұмысы, кәсіптік-техникалық колледждерде алға қойылған мақсаттарға жету үшін ұлттық дүниетаным, ұлттық мұрат, педагогика, педагогика тарихы, психология, жеке әдістеме, логика, этика, эстетика сияқты пәндердің жетістіктерін жүйелі түрде зерттеп, талдап, кеңінен қолдану қажет.

Демократиялық орталықтандыру принципі. Білім беру жүйесін басқаруда орталықтандырылған басшылықты кең демократиямен үйлестіру және дербестік пен бастаманы дамыту нақты сипаттамалар мен шарттарды ескеруге мүмкіндік береді. Мектепке дейінгі білім беру ұйымының педагогикалық ұжымын басқару, өз кезегінде, мектепке дейінгі білім беру ұйымының ұжымы мен штаттық тобының басқару қызметіне байланысты мәселелерді шешуді, басқа топтардың қызметін тиімді үйлестіруді көздейді, бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру және жүзеге асыру тетіктері әзірленуде. Мектепке дейінгі білім беру ұйымының қызметкерлерін басқарудағы білімнің маңыздылығы білім беру ұйымдарының басшылары үшін және педагогикалық ұжымды басқарудағы педагогтар үшін ұжымдағы жеке тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастырудың маңызды ғылыми-практикалық ресурсы болып табылады. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарындағы педагогикалық ұжымды басқару ғылымы негізінде мектепке дейінгі білім беру ұйымын басқарудың басқа аспектілері зерттеледі. Өзінің салаларымен тығыз байланысты ол жинаған мәліметтерін терең әрі ғылыми түрде ұсынады және ұтымды талдауға мүмкіндік алады. Мектепке дейінгі тәрбие ұйымдарды басқару ғылымының мазмұны мен мәні қызметкерлерді немесе ұжымдарды басқару болып табылады. Бұл еңбекті басқаруға да қатысты. Ұжым өскен сайын, басқару міндеттері күрделене түсуде. Басқару процесінің күрделене түсуі менеджмент ғылымын қолдану қажеттілігін тудырады. Білім сапасы мәселелерін зерттеу әдістемесін талдаудың үш түрлі деңгейі: жалпы әдістемелік,

жеке әдістемелік және арнайы зерттеу әдістемелерді қамтиды. Әдістеме, әдіст және зерттеу процестерінің айырмашылығы объективті пайда болған құралдар жүйесін көрсетеді. Бұл шындықты зерттеу және объектіге әртүрлі деңгейде, яғни ең жоғары (оның барлық өзара әрекеттесу процесін қамтитын), орта (жүйе (нақты тарихи жағдайларда қалай жұмыс істейтінін қамту) және эксперименталды тестілеу. Бұл әртүрлі деңгейдегі талдау әдістерін шектеу туралы. Жалпы әдіснамалық деңгей – зерттелетін мәселеге жалпы социологиялық көзқарас, зерттеу объектісі мен пәнін, оның барлығын қарастыратын философиялық көзқарас болып табылады. Ол оның аспектілерін, байланыстарын және құралдарын жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Диалектикалық әдіс субъектіні оның дамуы, қозғалысы және өзгеруі бойынша зерттеуді қамтиды. Біз зерттелетін процестер мен құбылыстарды осылай білеміз. Тәсіл зерттелетін жүйеге, құбылысқа немесе процеске шешімдер табу және даму заңдылықтарын ашып, оларды реформалау шараларын қабылдауын негіздеуге мүмкіндік береді. Диалектикалық әдіс білім беру сапасын мемлекет, қоғам, жеке тұлға тұрғысынан қарастырады, жалпыға бірдей заңдылықтар мен принциптерді ескереді және білім беру саласындағы ұлттық мәдени-тарихи, рухани-адамгершілік дәстүрлер мен құндылықтардың өзіндік ерекшеліктерін ескереді. Сонымен қатар, «білім сапасы» жалпы және нақты аспектілер бойынша үнемі «тексеріледі». Ол орындалатын және түзетілетін динамикалық құбылыс болып саналады. Бұл жерде білім сапасының маңызды сипаттамалары бірлік, өзара әрекеттестік, өзара әрекеттестік болып табылады. Талдау байланыс пен даму тұрғысынан қарастырылған.

Зерттеудің нақты әдіснамалық деңгейі зерттеуге негізделген әдіснамалық қағидалар жиынтығынан тұрады. Бұл құрылымдық-құрылымдық талдау, кешенді, бағдарламалық-мақсатты, тұлғалық-әрекеттік тәсілдер, теория және практикасы, сана мен іс-әрекеттің бірлігі принциптері және т.б. Жүйелік-құрылымдық талдау алғашында XVIII ғасырда қоғамның әлеуметтік-экономикалық жүйесі мысалында дамыды. Ол кезде дайын әдістеме жасалмағанымен, тұтастанудағы жүйелі және құрылымдық талдаудың мүмкіндіктері мен болашағын көрсетті. Кейіннен әлеуметтік-философиялық, психологиялық-педагогикалық принциптері проблемаларды шешуде жиі қолданылады.

Білімді қоғам құрылымынан бөлек жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін критерий оның белгілі бір мақсатқа бағытталуында. Жүйелі көзқараста қарастырылған мақсатты талдау білім беруді оның әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, саяси және басқа да процестермен байланысы тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Тәлімнің әрбір құрамдас бөлігі осы қарым-қатынастың белгілі бір аспектісін көрсететін белгілі бір бағытты мақсатқа ие. Мысалы, білім сапасы білім беру жүйесінің құрылымдық және мазмұндық бөлігі ретінде мемлекеттің, қоғамның, тұлғаның (әлеуметтік-тұлғалық) мақсаттары мен құндылықтары байланысты салалар, ғылым, техника, мәдениет және технология даму деңгейі, сондай-ақ, жүйенің сәйкес адам және ресурстық ресурстары ережесімен анықталады. Әлеуметтік жүйені зерттегенде «бәрі де бәрінен тұрады» принципі қолайлы. Күрделі жүйені оның құрамдас элементтеріне бөлу әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеудің ең дәл әдісі болып табылады.

Құрылымдық талдауды қолдану мыналарды қамтиды:

Білім сапасы өзара әрекеттесетін компоненттерден тұрады. біртұтас мәселе ретінде қарастырыңыз. Демек, білім сапасы да сөзсіз, өзара байланысты және иерархиялық бірнеше құрамдастарды біріктіретін тұтастық жүйе ретінде талданады. Білім сапасын зерттеуде негізгі назар компоненттер мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуіне назар аударады. Бұл жағдайда білім сапасының функционалдық құрамдас бөліктері иерархия мен олардың бағыныштылығын анықтау қажет. Тек осы өзара әрекеттесу негізгі компоненттердің сәл жоғары деңгейлеріне негізделген, жақсартылған білім беру сапасын қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Білім сапасы сыртқы факторлармен өзара әрекеттесуін, оған әсер ететін жағдайларды зерттеу, шарттарды анықтау және бейнеленетін нәрсені көрсету үшін маңызын жан-жақты және терең ашуға мүмкіндік береді. Білім сапасын динамикалық жағдай ретінде қарастыру. Ол пішінде де, формада да

мазмұны мен соңғы (күтілетін, мақсатты және нақты) нәтижеге байланысты үнемі өзгеріп отырады. Осы жағдайлардың себептерін анықтау білім сапасын дамыту үдерісін тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Білім сапасының негізгі сипаттамаларын және оған әсер ететін жағдайларды зерттеу даму келешегі туралы ойлануға мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл білім сапасының құрылымы мен мазмұнын өзгерту кезінде оның өзгеруін зерттеуге мүмкіндік береді. Білім беру жүйесіне объективті түрде тән интегралдық сапа – инерция – білім беру және кәсіптік бағдарламалардың тиісті құрамдас бөліктерін жетілдірудің тиісті болжамды тәсілінің қажеттілігін түсінуде, олардың нақты меңгерілуін қамтамасыз етуде, сондай-ақ тиісті педагогикалық жүйеге енгізілген ғылыми білімнің болжамдық бағыты контексінде ескерілуі мүмкін. Дәл осы себепті үздіксіз білім беру мен педагогикалық ғылым саласындағы әлеуметтік, экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени-тарихи, этнопсихологиялық және басқа да болжау түрлерінің нәтижелерін міндетті түрде біріктіруді көздейтін үздіксіз білім берудің біртұтас жүйесін дамытуды болжауға жүйелі көзқарас өзекті болып табылады. Білім беру саласындағы ең маңызды мәселелер – болжау және болашақты жоспарлау, көрнекті ғалымдар, педагогтар мен оны ұйымдастырушылардың жұмысының көпшілігінде бұл идея қатты атап өтіледі. Бірақ білім беру саласындағы болжамды зерттеулердің қажеттілігін түсіну міндеті. Көрсетілген әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін республикадағы білім беру жүйесінің дамуы зерттеудің өзіне көшуден тұратыны іс жүзінде анық. Бұл жерде тәлімдік-педагогикалық болжамға байланысты еңбектерде білім беру экономикасының болашақтағы болжамды проблемалар, мысалы, перспективті сандық параметрлер, яғни педагогикалық кадрларға, білікті жұмысшылар мен мамандарға қажеттілікті анықтау; әртүрлі оқу орындарының сәйкес көлемі мен мамандануын болжау жасау, оларды ұтымды орналастыру, ғылыми-педагогикалық зерттеу тақырыбын дамытуды перспективалық жоспарлау, білім беру жүйесінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін түсіндіруге үлкен көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, әртүрлі деңгейдегі үздіксіз білім берудің мақсаттарын, білім сапасын, оның мазмұнын, әдістерін, оқу іс-әрекетінің құралдарын және ұйымдастыру формаларын болжамды негіздеумен байланысты педагогикалық және дидактикалық мәселелер әлі де жеткілікті түрде шешілмеген. Үздіксіз білім беру жүйесінің дамуын болжаудың негізгі факторлары әдістемелік және теориялық мәселелерге қатысты тақырыптардың ауқымы өте кең. Ең алдымен, педагогикалық болжамның нақты ғылыми жағдайы және бұл желі қамтитын ғылым саласын анықтау, педагогикалық прогноздау мүмкін болған объектілер

мен негізгі бағыттарды көрсету қажет. Осыдан кейін болжау объектілері мен нақты шарттардың өзіне тән ерекше сипатын ескере отырып, білім беру саласында диагностикаларды зерттеуді ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдері принциптерін жүйелі негіздеу тиіс. Бұл жағдайда ақпаратты алуды және оның дәлдігін талдау әдістерін қамтамасыз ететін нақты зерттеу болжамды сипаттаудың сенімділігі маңызды. Бүгінгі таңда педагогикалық болжау теориясы мен тәжірибесінің бастапқы кезеңдерінде Өзбекстандағы үздіксіз білім беру жүйесін дамытуға қатысты түрлі болжамды жобаларға шолу емес (оларды алу процестері болса да, мұны хабарланбай орындау әрекеттері болған), бірақ ұқсас жобаларды дәлелдеу деңгейін арттыру үшін құралдар мен әдістерді іздеу маңызды рөл атқарады. Сондықтан біртұтас педагогикалық пәні педагогикалық болжау шеңберінде жаңа бағытты, яғни барлық деңгейде үздіксіз білім беруді тұтас, кешенді дамытуды жасады. Күрделі және динамикалық жүйені дамыту ерекше маңызға ие. Болжамдық зерттеудің бастапқы міндеттерін шешу және сол арқылы мұндай зерттеулерді тиімдірек жүргізу үшін белгілі бір шаралар қажет, әдістемелік бағыттарды анықтауға көңіл бөлу мүмкіндігі қамтамасыз ететін жалпыланған, ұйымдастырылған объектілерді анықтау маңызды.

Менеджмент өнер немесе ғылым ретінде қашан пайда болғанын көрсету өте қиын. Бірақ, бұл жерде адам қай жерде қызметпен (еңбекпен) айналысса, сол жерде басқару да бар болған. Бұл қоғам үш салада анық көрсетілген. Олар: ***әлеуметтік салада***: топтар мен қауымдастықтарда тәртіп пен насихатты енгізу және бақылау үшін; ***экономикалық салада:*** өндіріс пен ресурстарды орнату, тарату үшін. ***Қорғаныс саласында:*** жаулардан және жабайы жануарлардан, табиғи апаттардан және т.б. Осыны ескере отырып, «Менеджмент деп, алынған нақты мақсатқа сәйкес, жалпы осы немесе басқа нәтижеге қол жеткізуу үшін реттеу, орнату, жақсарту, азайту немесе объектінің құрылымын, субъектінің объектіге әртүрлі көзқарасын өзгертуге бағытталған және әртүрлі деңгейде әсер ету процесіне айтылады». Менеджмент әртүрлі теориялар негізінде жіктеледі және бірқатар деңгейлерден тұрады, анықтауға болады, бірақ практикалық тұрғыдан оның мазмұнын ескере отырып, оны екі деңгейге бөлу орынды:

- басқарудың бірінші деңгейі – қоғамдық дамудың әртүрлі кезеңдердегі мекемелердің жұмыс істеу механизмін нақты түсіндіре

алатын философиялық, педагогикалық, саяси, экономикалық және социологиялық кешеннен тұратын басқару теориясы;

- басқарудың екінші деңгейі – басқару объектілерінің жиынтығы; практикалық білім мен дағдылар, дәлірек айтқанда, әлеуметтік даму іргелі ғылыми теориялар («математика, логика, педагогика, психология, акмеологияны қамтитын практикалық ғылым»). Мақсаты, бағыттары, бағдары және қолданылатын әдіс-тәсілдері ескеріле отырып, басқаруды жалпы, арнайы, шұғыл, тактикалық, стратегиялық сияқты түрлерге бөлуге болады. Менеджмент мәселелері бойынша зерттеулер жүргізген неміс ғалымдары В.Зигерт пен Л.Ланг менеджментке төмендегідей анықтама берді: «Менеджмент – адамдарға қатысты» қаражатты «адамгершілік, экономикалық және ұтымды түрде мақсатқа жетуді қамтамасыз ететіндей» етіп басқару және пайдалану. Американдық ғалым П.Дракердің пікірінше, «менеджмент – бұл белсенділік іске асырылмаған, топ тиімді, мақсатқа бағытталған және өнімді топқа айналатын түрі.

Басқару деңгейлері негізінен үш негізгі категорияға бөлінеді:

1. Институционалдық кезең;
2. Басқару кезеңі;
3. Техникалық кезең.

Оларды қарастырайық: Институционалдық деңгейде стратегиялық, яғни ұзақ мерзімді жоспарлар мен мақсаттар жасалады. Басқарудың басқа санаттарымен салыстырғанда оның саны аз болып саналады және оған жоғары деңгейдегі менеджерлер кіреді: министрлер, ректорлар, компанияның директорлар кеңесінің төрағасы, генералдар және мектепке дейінгі білім беру басқаруды қамти алады. Жоғары басшылық ұйым үшін маңызды шешімдер қабылдауға жауапты тұлға болып табылады. Олардың жұмысы өте жоғары қысымды, қарқынды және ұйым бар болғанша нақты шекаралар жоқ. Орта буын менеджерлері жоғарғы басшылыққа есеп береді және төменгі (техникалық) менеджерлердің жұмысын басқарады және олар бақылайды. Егер ұйымның құрылымы кең тараған болса, онда орта бөлімшелік басқарудың басшылары екі қосымша деңгейге бөлінеді (жоғары орта буын жетекшілері және төменгі орта буын менеджерлері басқару жетекшілері). Орта буын басшылары үшін жиі кездесетіндер Мысалы, мыналарды келтіруге болады: мекемеде декан (жоғары білім),

бөлім меңгерушілері (егер бұл бизнес мәселесі болса), сектор меңгерушілері, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының басшылары және т.б. Төменгі деңгейдегі басқарушы менеджерлер өндірістік тапсырмалардың орындалуын қадағалайды. Бұл ұйымдастырушылық деңгей, яғни олар тікелей қызметкерлермен, жұмысшылармен немесе жас мамандармен жұмыс істейді. Төменгі деңгейдегі басшылар әртүрлі қызмет түрлерін қамтитын қарқынды жұмыс жасайды. Олар тапсырманы орындауы керек. Сонымен, педагогикалық менеджмент әлеуметтік менеджменттің маңызды бөлігі болып табылады. Ол жеке тұлға болып саналады және өзінің мақсаты, пәні, көздері және мазмұны бар.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарын педагогикалық басқарудың мақсаты: білім берудің тиімділігін арттыру және жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, қоғам жүйені жетілдіру жолдарын әзірлеу арқылы білім беру талаптарының орындалуын қамтамасыз ету.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарын педагогикалық басқару – оқыту мен тәрбиелеудің бір түрі жоспарлау, жүзеге асыру қызметі сияқты міндеттерді орындайтындар. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарын педагогикалық басқарудың қайнар көздері: оқу-білім беру саласына қатысты ғылым жетістіктері: білім философиясы, білім әлеуметтануы, білім беру психологиясы, білім және тәрбие теориясы, білім беру экономикасы, білім беру құқығының нәтижелері, тәрбие медицинасы және т.б. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагогикалық басқармасының құрамы: Жетекші ұжым Педагогикалық ұжым Білім қоғамы Балалар отбасы Тәрбиеші Педагогикалық ұжым Қызметкерлер ұжымы Білім (Кәсіптік білім) Қоғам тәрізді жүйе. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында педагогикалық менеджменттің үш негізгі бағыты бар: түрі бойынша ажыратуға болады:

- білім берудің тұжырымдамалық мәселелері (ұзақ мерзімді білім беру) ұзақ мерзімді жоспарлауға байланысты стратегиялық міндеттер, перспективалар (оқулық, оқу бағдарламасы) әдістемелік құрал құру және т.б.));

- оқу үдерісін техникалық және технологиялық қамтамасыз етуге байланысты мәселелер (жаңа білім беру әдістері мен технологияларын құру және енгізу);

- педагогикалық қызметті қамтамасыз ету мәселелері (кадр мәселесі, педагогикалық ұжымдардағы әлеуметтік-педагогикалық ортаны есепке алу және т.б.).

Басқару жүйесі ашық күрделі жүйе болып табылады. Педагогикалық ұжымды басқарған кезде педагогикалық жағдайларды, оқу-тәрбие процесін, оның міндеттерін ескеру қажет.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:

1. Білім беру жүйесі түсінігінің мәнін ашыңыз?
2. Білім беру жүйесіндегі перспектива қандай?
3. Болашақ жоспардың айырмашылығы неде?
4. Әдістемелік зерттеу жүргізу үшін не қажет?
5. «Әдістеме» ұғымының мәнін ашыңыз.

8-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Жоспар:

1. Тәрбие әдістері, формалары және құралдары.
2. Ауызша оқыту әдістері. Оқытудың практикалық әдістері.
3. Оқытудың индуктивті және дедуктивті әдістері.

Атақты ағартушы Бурхониддин Зарнуджий «Оқушыға білім жолындағы нұсқау» атты еңбегінде: «Сіздердің әрқайсысыңыз ізгі ниетпен мейірім алуға ұмтылуларыңыз керек, бірақ олардың ең бастысы – білімді басқаларға қайталау. Білімді осы алты жағдайда ғана меңгеру керек», - деп жазған. Олар: ақыл, күшті ерік, шыдамдылық, аздап ішіп-жеу, ұстаздық дайындық, білім алуға жеткілікті уақыт. Классикалық педагогикалық қайраткерлер білім берудің оқушыларға сәйкес болуын қамтамасыз ету үшін бірқатар ережелерді әзірледі. Олар «дидактикалық ережелер» деп аталады:

1. Оңайдан қиынға өту.
2. Белгіліден белгісізге бару.
3. Қарапайымнан күрделіге өту.
4. Жақыннан алысқа бару.

Я.А.Коменский бұл ережені түсіндіре отырып: «Оқу материалдарын бала ең алдымен, өте жақын және түсінікті нәрселер туралы, содан кейін соншалықты алыс емес нәрселер туралы, содан кейін алыстағы нәрселер туралы, ең соңында ең алыс нәрселер туралы білетіндей етіп тарату керек» деп жазды.

Оқыту әдістері.

Әдіс сөзі гректің зерттеу, мақсатқа жету жолы, әдіс деген сөзінен шыққан. Бұл сөздің этимологиясы (шығу тегі) оның ғылыми категория ретінде түсіндірілуінен де көрінеді. «Әдіс – ең жалпы мағынада – белгілі бір жолмен реттелетін мақсатқа жету жолы, әрекет».

Оқыту әдістері деп оқытылатын материалды меңгеруге бағытталған әртүрлі дидактикалық тапсырмаларды шешуде мұғалімнің оқыту жұмысы мен оқушылардың оқу әрекетін ұйымдастыру әдістерін айтады.

Оқыту әдісі – оқыту әдісінің құрамдас бөлігі немесе бөлек аспектісі. Әдістер мен әдістер арасындағы байланыс өзара байланысты. Әдіс пен әдіс біртұтас және бөлік ретінде өзара байланысты. Әдістер педагогикалық немесе тәрбиелік міндеттің бір бөлігін ғана шешеді. Бірдей әдіснамалық әдістер әртүрлі әдістерде қолданылуы мүмкін. Керісінше, бір әдісті әртүрлі мұғалімдер әр түрлі түсіндіре алады.

Ережелер - таңдалған әдіске байланысты қызмет әдістерін жүзеге асыруға ыңғайлы түрде әрекет ету қажеттілігін анықтайтын нормативтік нұсқаулар.

Оқыту әдістерінің классификациясы:

1. Дәстүрлі (дерек бойынша) оқыту әдістері (Е.И.Голант, Н.М.Верзилин, т.б.)
2. Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипаттамасына қарай оқыту әдістерінің жіктелуі (И.Ю.Лернер және М.Н.Скаткин).
3. Оқыту әдістерінің негізгі дидактикалық мақсаттарына қарай жіктелуі (М.А.Данилов және Б.П.Есіпов).
4. Тәрбиенің бинарлық әдістері (М.И. Махмұтов).
5. Тәрбие әдістерінің біртұтас көзқарас бойынша жіктелуі (Ю.К. Бабанский).
6. Оқытудың интерактивті әдістері.

Оқытудың дәстүрлі (қайнар көзі бойынша) әдістерінің классификациясы

Ауызекі	Видеометод	Көрнекілік	Практикалық	Кітаппен істесу
Хикая Әңгімелесу Түсіндіру Дәріс Талқылау	Иллюстрация Демонстрация	Жаттығу Практикалық Зертханалық Дидактикалық ойын	Оқуды үйрену Жоспар құру Сызба құру	Көру, Үйрену, Бақылау

Оқыту әдістерінің негізгі дидактикалық мақсаттарына қарай жіктелуі:

- Жаңа білімді меңгеру әдістері;
- Дағдылар мен дағдыларды дамыту әдістері;
- Білімді тәжірибеде қолдану әдістері;
- Білім, білік, дағдыны бекіту және бақылау әдістері.

Оқытудың бинар әдістері	
Оқыту әдістері	Үйрену әдістері
Ақпараттық-мәліметтік	Іс жүзінде (орындау)
Түсіндірме	Репродуктивті
Көрнекілікті-практикалық	Шығармашылық-практикалық
Түсіндірмелі-ынталандырушы	Ішінара барлау
Ынталандырушы	Ізденімпаз

Біртұтас көзқарас бойынша оқыту әдістерінің классификациясы

Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері. Оқу әрекетін ынталандыру және ынталандыру әдістері. Оқу-танымдық әрекетті бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері

Оқу ақпаратын беру және қабылдау көзіне сәйкес	Оқу ақпаратын беру және қабылдау логикасына сәйкес	Оқушылардың өз бетінше ойлау деңгейіне қарай	Оқушылардың өз бетінше ойлау деңгейіне қарай
Ауызша Көрнекілік Практикалық	Индуктивті Дедуктивті	Репродуктивті. Продуктив: проблемалық, проблемалық-зерттеушілік, эвристикалық	Мұғалімнің жетекшілігімен жүргізілетін тәрбие жұмысы. студенттердің өзіндік жұмысы.
Оқу әрекетін мотивациялау және ынталандыру әдістері			
Оқуға деген қызығушылықты ояту әдістері. Танымдық әрекетті ұйымдастыруға арналған ойындар. Оқу талқылаулары. Жағдайларды жарату.		Оқуға берілгендік пен жауапкершілікті ынталандыру әдістері. Оқытудың жеке және әлеуметтік маңыздылығына көз жеткізу. Талап ету. Ынталандыру. Ескерту.	

Оқыту әдістерін таңдау шарттары:

1.Тәрбиенің жалпы мақсаттары.

2.Оқытылатын ғылым мен тақырыптың мазмұны мен сипаттамасы.

3.Пәнді оқыту әдістемесінің ерекшеліктері.

4.Материалды оқуға бөлінген уақыт.

5.Оқыту сабағының мақсаты, міндеттері және мазмұны.

6. Оқушылардың жас және танымдық қабілеттері.

7. Оқушылардың дайындық деңгейі.

8. Білім беру мекемесін қаржылық қамтамасыз ету.

9. Мұғалімнің теориялық, практикалық және әдістемелік дайындығы, педагогикалық шеберлікті меңгеру деңгейі.

Оқу-тәрбие үрдісінде проблемалық әдісті қолданғанда мұғалім мен студенттердің келесі әрекеттері орындалады: Мұғалім іс-әрекетінің құрылымы. Оқушының іс-әрекетінің құрылымы.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тәрбие әдістері, формалары және құралдары туралы баяндаңыз.
2. Ауызша оқыту әдістері деген не?
3. Оқытудың практикалық әдістерінің маңызын баяндаңыз.
4. Оқытудың индуктивті және дедуктивті әдістерінің ерекшеліктерін атаңыз.

9-ТАҚЫРЫП: БІЛІМ БЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫ

Жоспар:

1. Профессорлар мен оқытушылардың сапасын диагностикалауда қолданылатын әдістер және оларды педагогикалық процесте қолдану жолдары.
2. Оқу-танымдық іс-әрекет процесінде оқушылардың білімін бағалау шаралары.

Қазіргі заманғы ұлттық экономиканың жаңа түріне көшу инновациялық жүйені қалыптастыруды талап етеді. Инновациялық экономика – бұл әр он жылдықта өзгеретін технологияларды қамтитын үздіксіз жаңару процесі. Әлемнің жетекші елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, университеттер инновациялық экономикаға көшуде жетекші рөл атқарады, өйткені оларда табыстың негізгі құрамдастары: жоғары білікті мамандар; ғылыми-техникалық идеялар мен туындылар; пәнаралық мәселелерді шешу мүмкіндіктері. Жоғары оқу орнындағы кәсіптік білім беру жүйесі күрделі, біртұтас педагогикалық жүйе болып табылады. Болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың дәстүрлі жүйеден айырмашылығы: мақсаты, мазмұны, мазмұны, студент пен оқытушының жеке тәжірибесін, жоғары оқу орнындағы оқытушының рөлі мен қызметін есепке алу; қолданылатын педагогикалық әдістер, студенттің оқу іс-әрекетінің нысаны, процесті ұйымдастыру түрлері

бойынша кәсіби білім мен дағдыларды біріктіре білу, жалпы педагогикалық білім стандартының инновациялық үлгісін дайындау және т.б. Қазіргі мектептерге шығармашылық қабілеттері дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жетік білетін, кәсіби шеберлігі жоғары мұғалімдер қажет. Ол бір уақытта мұғалім де, психолог та, оқу-тәрбие процесін ұйымдастырушы технолог бола білуі керек.

Білім беру мазмұнының тұжырымдамасын жасау педагогикалық оқыту парадигмаларын ажыратуды талап етеді. Парадигма мәдени-тарихи жағдайларға сәйкес әлеуметтік құбылыс ретіндегі тәрбиенің негізгі параметрлерінің (тәрбиелік, мәдени-құндылық, технократтық, ізгілік, дәстүрлі және т.б.) басым болуынан қалыптасады. Жоғары педагогикалық білім мазмұны жаттықтырушылық, оқу-техникалық, әдістемелік парадигмалар деңгейінде зерттеледі. Белгілі парадигмалардың ішінде білім беруде тұрақты рөл атқарған екі парадигманы бөліп көрсетуге болады: ізгілік және классикалық парадигмалар. Ізгілік парадигмасы – бәрі адам үшін, – адам байлығы үшін деген ұстанымдарға негізделіп, адамның ойлау бейнесін өзгертуге бағытталған. Білім берудің жаңа парадигмасы жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру әлеуетін қамтамасыз ету үшін біліммен, дағдымен және құзыреттілікпен шектелген білім беру жүйесін құзыреттілікке негізделген жүйеге ауыстыруды талап етеді.

Ғылымдағы зерттеулердің тарихы, даму көздері, ғылыми аппараты, әдістемелік негіздері мен ұстанымдары, кәсіптік бағдары, теориялары, жоғары педагогикалық білім мазмұнының дидактикалық стандарттары зерттеледі. Педагогикалық білім мазмұны тек психологиялық-педагогикалық пәндермен шектелмейді, ол әрбір жоғары оқу орны белгілеген стандарттарда көрсетілген міндетті және таңдау пәндерінің мазмұны болып табылады және болашақ мұғалімді бүкіл педагогикалық процесті басқаруға толық дайындайды.

Жоғары педагогикалық білімнің мазмұны ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарларда талқыланады. Жоғары оқу орындары болашақ мамандарға білім берудің ұтымды да тиімді әдістері арқылы ғылыми білім береді. Күнделікті ақпарат ағынының көптігі және білім беру жүйесіне жаңа технологиялардың енгізілуі жоғары оқу орындарында білім алатын болашақ мамандарды белгілі бір оқу саласы бойынша білімдер жиынтығын меңгеруге немесе осы салада біліктілікке

ие болуды ғана емес, сонымен бірге жалпылауға да мәжбүрлейді. ал алған білімдерін өз бетінше жүйелеп, саналы түрде меңгеріп, алған білімдерін тиімді пайдаланып, қоғам өміріне қажетті білікті маман етіп дайындау қажет. Оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалау, бақылау және есепке алу педагогикалық процестің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Өйткені, ол педагогикалық процестің тиімділігі мен нәтижесін, теориялық білімді меңгеру сапасын және іскерлік пен дағдының қалыптасу деңгейін көрсетеді. Педагогикалық құбылыстарды бағалау және бақылау үш қызмет атқарады: білім беру, тәрбиелеу, дамыту. Болашақ маманның бойында оқуға деген көзқарас, дербестік, еңбексүйгіштік, ынта-жігер, берілген тапсырманы уақытылы орындау, оның сапасына жауапкершілік сияқты негізгі қасиеттердің қалыптасуы оның білімінің қалай тексеріліп, бағалануына байланысты. . Сонымен, ғылыми-зерттеу жұмысын тексеруге тек бақылау ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік және дамытушылық функциялар тән.

Процесс ретінде білім, білік, дағдыларды бағалау жеке емтихан кезінде жүзеге асырылады. Жоғары педагогикалық білім беру процесінде зерттеу жұмысын бағалау, бақылау, есепке алу үшін өлшеу құралы ретінде пайдалануға болады. Зерттеу нәтижелерін аралық немесе қорытынды кезеңде талдауға жалпы талаптар болуы мүмкін. Бұл талаптар қоғамның даму процесіндегі өзгермелі әлеуметтік тәртіппен анықталады.

1). Ғылыми зерттеу нәтижелерінің сыртқы формасына қатысты критерийлер – пайымдаулар, бағалаулар, әрекеттер.

2). Зерттеуден тыс құбылыстармен, жеке тұлғаның ішкі күйімен, яғни сөздегі, іс-әрекеттегі, мінез-құлықтағы сыртқы көріністермен сәйкес келмейтін сыртқы себеп-салдарға байланысты өлшемдер.

Ғылыми зерттеулердің нәтижелерін бағалауға келгенде, оларды өлшеу әдістерін қарастыру керек. Ізденіс ерекше орын алады. Сонымен, жеке тұлғаның ғылыми-зерттеу жұмысын бағалау үшін негіз ретінде қандай да бір сипаттама немесе сабақтас сапалар тобын алу қажет. Бұл сипаттамалардың даму деңгейін белгілі бір мағынада ғылыми зерттеу жұмысының көрсеткіші деуге болады. Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелерін өлшеудің негізгі әдістеріне студенттердің әртүрлі құбылыстарға реакциясы негізінде тақырыптар бойынша жұмыстарын бағалау, тексеру, ажырату, талдау және тексеру жатады. Біздің

ойымызша, ғылыми зерттеу нәтижелерінің кейбір негізгі көрсеткіштерін арнайы диагностикалық әдістер арқылы анықтауға болады. Мысалы: сауалнама, сауалнама, эссе, тест. Осылайша, ғылыми зерттеулердің нәтижелерін тексеру жан-жақты болуы және жүйелі түрде жүргізілуі керек. Оны жүзеге асыру зерттеуші мен мұғалімнің міндеті. ***Оқу-танымдық іс-әрекет процесінде оқушы білімін бағалау шаралары.***

Әрбір мұғалім студенттерге сол немесе басқа пән бойынша білім беруге, сонымен қатар оларды ғылыми категорияларды, ғылыми зерттеу әдістерін қолдануға, жаңа ғылыми ақпаратты өз бетінше табуға үйрету міндетін қояды. Жоғары мектеп мұғалімінің біліктілігінің мамандануын анықтайтын оның ғылыми-педагогикалық қызметінің бірлігі. Мұғалімдердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының мазмұны, ғылыми-техникалық дамудың оңтайлы бағытын таңдау, зерттеу процесінде жаңа міндеттерді қою мен шешуде ғылыми әдістерді кеңінен қолдану. Бұл қозғалыс білімнің, жоғары білімнің негізін құрайды. Ғылымның мазмұны, әдістері мен тәжірибесі, сондай-ақ оның нәтижелері білім беру ғылымдары мен барлық білім беру жүйелеріне, сондай-ақ ғылыми зерттеу қызметіне енгізілген. Оқушылардың білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау және бағалау оқу процесінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Мұғалімнің сабақ жүйесін дұрыс ұйымдастыра білуі көбінесе оқу-тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі болып табылады. Ол үшін мұғалім оқушының оқу материалының деңгейін, сапасын, көлемін үнемі анықтап отыруы қажет. Осыған байланысты аудиториялық жүйеде оқушылардың білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау, бағалау өте маңызды. Бақылау теориялық білімді меңгеру сапасын, дағды мен дағдының қалыптасу деңгейін анықтайды.

Бақылаудың тақырыптық түрін ұйымдастырудың практикалық мәселелері П.Горбунов, Е.С.Березняк, В.И.Иващенко, А.К. Исаков, Е.И.Перовский, С.Ф.Сухорский, В.Чертинский, В.О.Онищуктардың ғылыми еңбектерінде талданған. Осыған сүйене отырып, оқушылардың оқуын бағалаудың теориялық аспектісі жеткілікті түрде зерттелген деп қорытынды жасауға болады.

Педагогикалық бақылау үш қызметті атқарады: диагностикалық функция: бақылау оқушының білім деңгейін, дағдысын, дағдысын, мінез-құлқын анықтайды. Оқушы өз білімін өзі бағалайды, бағалайды.

Оқу іс-әрекеті: оқуды басқару оқу материалын меңгеру деңгейін тексеру барысында жүзеге асырылады. Оқу іс-әрекеті: бақылау арқылы оқушының жұмысын ұйымдастыруға, шығармашылық жолдарды табуға, жеке қасиеттері мен қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бақылаудың бірнеше түрін біріктіре білу – мұғалімнің шеберлігінің белгісі. Уақытына қарай педагогикалық бақылау бірнеше түрге бөлінеді: ағымдық (жақсы оқитындар мен меңгере алмайтындарды ажыратуға көмектеседі), тақырыптық (белгілі бір тақырып немесе пән бойынша білім деңгейін анықтайды), аралық (келесі бөлімге көшу алдында өткізіледі, алдыңғы білімді қорытындылау қажет), бекіту (курстық емтихан, бұл алдыңғы білімді растау), қорытынды (статус), қорытынды (станция). Жоғары оқу орындарындағы оқу-танымдық жұмыстарды педагогикалық жағдайлары мен ерекшеліктеріне қарай 5 топқа бөлуге болады: жаңа теориялық білімді игеруге бағытталған өзіндік жұмыстар; жаңа эмпирикалық және практикалық білім алу үшін түпнұсқа жұмыстар; білім мен дағдыны қалыптастыруға бағытталған өзіндік жұмыс; түпнұсқа өнер туындылары; алған білімдерін тиянақтау және жүйелеу бойынша өзіндік жұмыс. Соған қарамастан, көрнекті ғалымдар мен ұстаздардың зерттеулері оқушылардың жұмысын жоспарлауда, ұйымдастыруда, бағалауда әлі де көп кемшіліктер бар екенін көрсетеді. Олар: мұғалімдердің оқушылардың жұмысын жоспарлауда нақты жүйелілік танытпауы, атап айтқанда, оқушылардың сабақтан тыс уақытта белгіленген уақытта жұмысын аяқтамауы; Аралық бақылау және студенттерді аттестациялаудың тиімсіз және сапасыздығы; Оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытып, жұмыстарын аяқтауға жеткіліксіз көңіл бөлінуде; студенттерді ғылыми зерттеулерге аз жұмылдыру, ғылыми жұмыс әдістерімен жеткіліксіз танысу; Оқушылардың қабілеттерінің қанағаттанарлық мониторингі мен дамуының болмауы. Зерттеу авторлары атап өткен кемшіліктерді көрсетіп, құнды ұсыныстар жасады: объективті және субъективті себептерді ескеру, студенттермен дұрыс қарым-қатынас жасау; Оқушылардың жұмысын жоспарлау, ұйымдастыру және жүзеге асыру кезінде мұғалімдердің ерекше талаптары мен міндеттері бар екенін есте ұстаған жөн. Осыған байланысты мұғалімдерге мынадай міндеттер қойылады: Студенттердің үздіксіз өздік жұмыстарына жетекшілік ету, яғни оқушыларды тек анда-санда ғана емес, күнделікті пәндер бойынша

өзіндік жұмыстарды дұрыс ұйымдастыруға бағыттау. Жүйелі ізденіс арқылы студенттердің академиялық жетістіктерге жету қабілетін қалыптастыру. Студенттердің өзіндік жұмысы көп қырлы, мазмұны оқушылар үшін қызықты және мазмұнды болуы керек екенін ескерген жөн. Тапсырмалар оқушыларды ойландырмайтын, бірсарынды, есте қалатындай етіп берілсе, оқу-танымдық әрекеті толық жүзеге аспайды. Оқушылардың алдына қойылған тапсырмалардың мазмұнының күрделенуін біртіндеп арттыруды есепке алатын жүйе құру арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту. Оқушылардың зерттеу жұмыстарына мән беріп, дүниетанымын қалыптастыру. Дидактикалық құралдар жүйесін құру (оқыту әдістері мен құралдары), яғни ақпараттар мен құралдарды (тақырыптың құрылымдық-логикалық жоспары, оқу барысында тапсырмаларды орындау) пайдалана отырып, оқушылардың сабақ үстінде және сабақтан тыс уақыттағы жеке жұмысын ұйымдастыру және басқару. тақырыптар және олардың орындалуын тексеру, тапсырмалар мысалдары, оларды орындау әдістері мен тәсілдері, іскерлік ойындар, проблемалық есептер, проблемалық төтенше жағдайлар және т.б.). Тапсырмаларды орындауға қажетті материалдарды, ұсынылатын әдебиеттер тізімін, танымдық әрекеттерді қамтитын дидактикалық лекциялар мен жаттығуларды, дәріс мәтіндерін, зертханалық жұмыстарға қажетті құрал-жабдықтарды беру. Студенттерді өз жұмыстары бойынша тезистер жазуға жұмылдыру. Диссертациялардың ғылыми әдебиеттер негізінде жазылуын және таңдалған тақырыптар бойынша патенттік зерттеулермен сәйкестендірілуін қамтамасыз ету маңызды. Оқушылардың жұмысын қабылдау және тексеру кезінде оқушыларды мүмкіндігінше әділ бағалаңыз, олардың білімдері мен дағдыларына қойылатын талап деңгейін төмендетпей, оларға серіктес екеніңізді жеткізіңіз және құрметтеңіз. Сондықтан да оқушылардың дербестігі мен белсенділігін арттыру, ал мұғалімдердің білімдерін бағалау кезінде оң пікір білдіру арқылы олардың жұмысын дұрыс ұйымдастыра білу өте маңызды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Профессорлар мен оқытушылардың сапасын диагностикалауда қолданылатын әдістер және оларды педагогикалық процесте қолдану жолдарын атаңыз.

2. Оқу-танымдық іс-әрекет процесінде оқушылардың білімін бағалау шаралары туралы баяндаңыз.

10-ТАҚЫРЫП: БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ МЕН БІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Жоспар:

1. Білім, білік, дағдыны қалыптастыру.
2. Оқытуды диагностикалаудың мәні.
3. Оқыту процесіндегі бақылау және есепке алу функциялары.

Білім, білік, дағдыны қалыптастыру дегеніміз – адамдардың табиғат пен қоғамдық құбылыстар туралы жасайтын ақпараты, шындықтың адам ойлауындағы бейнеленуі. Біздің шындық туралы біліміміз білім деңгейіне көтерілуі үшін ол келесі шарттарды қанағаттандыруы керек: біріншіден, бұл ақпараттың шындыққа пропорционалдылығы; екіншіден, ол жеткілікті түрде сенімді болуы керек; Үшіншіден, бұл ақпарат дәлелдеуге тиіс.

Барлық үш шарт бірігіп бар ақпаратты білім деңгейіне көтереді. Дағды – тәжірибе нәтижесінде пайда болатын автоматтандырылған мінез-құлық үлгісі. Құзыреттілік – алға қойылған мақсат пен мінез-құлық шарттарынан туындайтын табысты іс-әрекеттер әдісі. Қозғалыс дағдыларына дене еңбегі, спорт және оқу дағдылары (хат жазу, жылдам оқу және т.б.) жатады. Сенсорлық дағдылар мен дағдыларға өлшеуді, жарықты, дыбысты және символдық ақпаратты жылдам және дәл қабылдауға және оларды басқару орталықтарында қайталауға байланысты дағдылар жатады. Ақыл-ой дағдылары мен дағдылары - бақылау әдістері, дағдыны дамыту, ауызша және жазбаша есептеу, іс-әрекеттің бағыты, ғылыми тәжірибелер т.б., дағдылар тәжірибе нәтижесінде пайда болады. Адамда игерілген жаңа дағдылар мен дағдылардың қалыптасуына әсер ететін заңдылықтар:

Біліктілікті қалыптастырудың біркелкі емес процесі. Бұл жаттығулардың қисық графигінде көрінеді. Мұны жоғарыдағы суреттен көруге болады. Дағдыларды беру. Жаңа дағдыларды қалыптастыруға жағымды дағдылардың әсері трансфер деп аталады. Дағдылардың

жаңасының қалыптасуына әсері интерференция деп аталады, онда ескі дағды жаңасының қалыптасуына кедергі жасайды. Дағды прогрессивті және регрессивті – бұл дағды ұзақ уақыт бойы және жаттығу көлемінде қызмет ету үшін қолданылуы керек. Әйтпесе, автоматтандыру орын алып, қажетті әрекеттер жылдамдығын, жаңалығын, дәлдігін және автоматтандырылған әрекеттерге мүмкіндік беретін сипаттамаларын жоғалтады. Оқытудың екі жолы бар. Бірі – дәстүрлі оқыту әдісі – бұл әдісте мұғалім мәселені анықтайды, тапсырмаларды анықтайды, мәселені шешеді. Оқушы есепті шығару жолдарын есіне түсіріп, оны шешуге машықтанады. Бұл оқушылардың репродуктивті ойлауын қалыптастырады.

Оқытудың екі жолы бар. Бірі – дәстүрлі оқыту әдісі – бұл әдісте мұғалім мәселені анықтайды, тапсырмаларды анықтайды, мәселені шешеді. Оқушы есепті шығару жолдарын есіне түсіріп, оны шешуге машықтанады. Бұл оқушылардың репродуктивті ойлауын қалыптастырады. Дамыта оқытудағы проблемалық оқыту оқушылардың танымдық процестерін бағыттайды, ұйымдастырады және бақылайды. Оқушы мәселені түсінеді. Оны шешудің жолдарын іздейді, шешеді. Мұндай жағдайларда оқушының ойлау өнімділігі артып, оның дербестігі дамиды. Оқушының оқуға деген қызығушылығын дамыту үшін мұғалім келесі ережелерге сүйену керек:

Оқытуды диагностикалаудың мәні

- оқушылардың білім, білік және дағдыларын бақылау және бағалау диагностиканың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

- олар педагогтардың бағалауда не жазуы керек екенін анықтауға тырысады:

- олар педагогтардың бағалауда не жазуы керек екенін анықтауға тырысады: - білім алушының меңгеру деңгейін қатаң түрде анықтайтын сапалық көрсеткіш немесе;

бұл белгілі бір білім беру жүйесінің артықшылығы немесе кемшілігінің көрсеткіші екенін нақты анықтау қажет.

оқыту процесіндегі бақылау және есеп функциялары

Емтиханның мақсаты – студенттің білім деңгейі мен сапасын ғана емес, оның оқу жұмысының көлемін де анықтау. Тексеру жүйесіндегі қадамдар: білім алушылардың білім деңгейін алдын ала анықтау болып

табылады. Әдетте бұл оқу жылының басында оқушылардың өткен оқу жылында алған білім деңгейін анықтау үшін жүргізіледі.

Бұл әр тақырыпты меңгеру барысындағы ағымдағы тексеру. Ағымдағы тестілеу – білім алушылардың оқу жоспарында көрсетілген жекелеген жекелеген элементтерді меңгеру деңгейін диагностикалауға мүмкіндік беретін бағалау нысаны және оқу материалының белгілі бір тараулары немесе бөлімдері бойынша білім алушылардың алған білім, білік, дағдылары мен дағдыларының деңгейін анықтау және бағалау нысаны. Жаңа тақырыпты меңгеру барысында оқушылар игергенде рін қайталайды.

Бүкіл бөлім немесе курстың белгілі бір тақырыбы бойынша студенттердің білім, білік, дағдыларын кезеңді түрде бағалау. Бұл бақылау жұмысының мақсаты – курстың әртүрлі бөлімдерінде оқытылатын оқу материалының құрылымдық элементтері арасындағы байланыстарды меңгеру сапасын диагностикалау. Білім алушылардың білім беру процесінің барлық кезеңдерінде алған білімдерін, біліктерін және дағдыларын қорытынды тексеру және бағалау болып табылады.

Оқушылардың оқу нәтижелерін қарастыру кезінде мыналарды ескеру қажет:

оқу жоспары негізінде пән мен тарауды оқып-үйренудегі оқушылардың білім, білік, дағдыларын жан-жақты бақылау;

әрбір аяқталған тақырып бойынша оқушылардың іс-әрекеті туралы қорытынды жасау;

оқушылардың үлгерім деңгейін тек орташа арифметикалық мәліметтерге сүйене отырып бағаламау;

оқушылардың бірнеше оқу жылындағы оқуы туралы статистикалық деректерге сүйене отырып, олардың бар білімдерін нақты, егжей-тегжейлі сипаттау.

Бақылау сұрақтары:

Оқу әрекеті және оның элементтері дегеніміз не? Оқу-тәрбие процесінде білімді меңгеру неге байланысты? Оқу мотивацияларының оқу іс-әрекетіне қарай оқытудың қандай әдістері бар? Оқу қызметін басқаруда білім беру процесінде дағды мен құзыреттілік қалай қалыптасады?

11 -ТАҚЫРЫП: ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІ МЕН БІЛІКТІЛІГІН БАҚЫЛАУДЫҢ ТҮРЛЕРІ, ФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ

Жоспар:

1. Оқушылардың білімі мен дағдысын тексеру және бағалау.
2. Білім беру мониторингі мен бағалаудың түрлері, әдістері мен формалары.

Оқушылардың білім, білік, дағдыларын бақылау және бағалау оқу процесінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Мұғалімнің оны сабақта дұрыс ұйымдастыра білуі көбінесе оқу-тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі болып табылады. Ол үшін мұғалім оқушының оқу материалын меңгеру деңгейін, сапасын, көлемін үнемі анықтап отыруы қажет. Бұл бағытта оқыту жүйесінде оқушылардың білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау, бағалау өте маңызды. Бақылау теориялық білімді меңгеру сапасын, дағды мен дағдының қалыптасу деңгейін анықтайды. Бұл тұрғыда есеп мәселесін теориялық және практикалық талдаудың және білім, білік, дағдыларды бағалаудың маңыздылығы өте маңызды. Бақылаудың тақырыптық түрін ұйымдастырудың практикалық әртүрлі мәселелерін П.Горбунов, Е.С.Березняк, В.И.Иващенко, А.К.Исаков, Е.И.Перовскийдің, С.Ф.Сухорский, Н.В.Чертинский және В.О.Онищуктердің ғылыми-педагогикалық еңбектерінде талдаған. Қадағалау ұйымы, М.Р.Львов, Н.Н.Светловский, А.П.Пишкало, Т.Л.Коган және т.б. теориялық талдау жасады. Бұдан ұйымдастыру есеп беру, бақылау, бағалау мазмұны, олардың оқу-тәрбие процесіндегі рөлі, формалары мен әдістері анықталғандықтан теориялық жағы жеткілікті түрде зерттелген деп қорытынды жасауға болады. Екіншіден, оқыту сапасын бағалаудың 5 балдық жүйесі оқушылардың нақты білім деңгейін дұрыс көрсете бермейді. Оның негізгі кемшілігі ішкі және сыртқы кері байланысты жеткілікті түрде қамти алмайды, соның салдарынан мұғалім оқыту үдерісінің сапасын арттыру үшін бағалау жүйесін әрқашан дұрыс пайдалана алмайды. Тексеру дегеніміз бір нәрсені кең көлемде тексеру. Оқыту процесіндегі бақылау оқушылардың оқу іс-әрекетіне бағыт-бағдар беріп, олардың шығармашылық қабілеттері мен дағдыларын дамытуға көмектеседі. Бағалау – жиынтық кезең, оқытудың құрамдас

бөлігі. Бағалау дегеніміз - бір нәрсенің дәрежесін, сапасын немесе деңгейін анықтау. Оны оқушының оқу-танымдық іс-әрекеті тұрғысынан қарастыратын болсақ, ол оқушылардың оқу процесіндегі тапсырмаларды қаншалықты меңгергенін, олардың дайындық және даму деңгейін, білім сапасын, білім, білік дағдыларының деңгейін анықтайтын құрал. Әрі қарай, біз білім, дағдылар мен құзыреттерді бақылау және бағалауға назар аударамыз. Оның негізгі үш сипаты бар: білім беру, тәрбиелеу және дамыту. Бақылаудың оқу әрекеті негізінде оқушылар жаңа білім алады, бұрын алған білімдерін толықтырып, жетілдіреді, белгілі бір жүйеге келтіреді. Білім беру қызметі оқушыларды жүйелі жұмыс істеуге үйретеді. Бақылау нәтижесінде күн сайын сабаққа дайындалып, жауапкершілік сезімі артады. Дамытушылық іс-әрекеттің маңыздылығы – оқушылар оқу тапсырмаларын өз бетінше орындай отырып, жаңа білімді меңгереді, қорытынды жасайды, есептер шығарады, есептер құрастырады. Бағалау функциясы үш топқа бөлінеді: ақпараттық (niformiruyuschie), басқару (upralyuyuschie) және білім беру (vospityvayuschie).

Білімді бақылау мен бағалаудың түрлері, әдістері, формалары: Білім, білік, дағдыларды бақылаудың көптеген түрлері педагогика саласында кеңінен таралған. Мысалы, ғалым-педагогтар Ю.К. Бабанский, Н.А.Сорокин бақылаудың күнделікті, мерзімді және түпкілікті екенін атап көрсетеді. Ал Г.И.Щукина күнделікті, тақырыптық, мерзімдік, қорытынды және емтихандық көзқарастарға жатады. Е.А. Дмитриев бұл күнделікті, тақырыптық және соңғы нәтиже деп қорытындылады. Күнделікті бақылау күн сайын оқу үрдісінде қолданылады және сабақ барысында оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетіне бағыт-бағдар береді. Бұл ішкі және сыртқы коммуникацияларды жан-жақты жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады, бұл өз кезегінде оқушылардың одан әрі оқу іс-әрекетіне әсер етеді. Күнделікті бақылау жалпы немесе жекелеген оқушылардың жұмысын мұғалімнің жүйелі бақылауы арқылы жүзеге асырылады. Бақылаудың бұл түрі оқушылардың сабақта немесе үйде берілген тапсырмаларды өз бетінше орындауға деген ұмтылысын, сондай-ақ берілген тапсырманы орындауға қызығушылық пен жауапкершілік сезімін тәрбиелеуде үлкен маңызға ие.

Тақырыптық бақылау оқу жоспарындағы нақты тақырыптар бойынша жүргізіледі. Сабақтың тақырыбы мен әр кезеңде оқушылардың білім, іскерлік, дағдыны меңгеруі негізінен тексеріледі. Бұл жағдайда мұғалім жаңа тақырыптың кейбір негізгі мәселелерін өткен сабақтардағы оқу материалдарымен толықтырып, кейбір ұғымдарды, анықтамаларды, ғылыми ережелерді оқушылардың есіне түсіреді. Бұл олардың өз бетінше жұмыс істеуге деген құштарлығын оятуда үлкен маңызға ие. Берілген тапсырманы орындауға қызығушылық, жауапкершілікті сезіну. Қорытынды емтихан жыл соңында барлық пәндер бойынша өткізіледі. Бақылау процесінде пәндік және тараулық бақылау нәтижелері ескерілді. Оқушылардың жыл бойы алған теориялық және практикалық білімдері анықталады. Сондықтан қорытынды бақылаудың негізі – емтихан және педагогикалық кеңестің шешімі негізінде студенттердің қорытынды бағалары.

Бақылау әдістері оқушы жұмысының тиімділігі мен мазмұны туралы кері байланысты қамтамасыз етеді. Бақылау әдістеріне ауызша, жазбаша және графикалық бақылау әдістері жатады. Осы әдістермен салыстырғанда бағдарламалау басқару әдістерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Олар машинадан тыс және машинада бағдарламаланған басқару әдістеріне бөлінеді. Оқыту процесінде бақылаудың фронтальды, топтық, жеке түрлері қалыптасады. Оның нәтижелі болуы мұғалімнің дұрыс ұйымдастыруына байланысты. Фронтальды (жаппай) бақылауда барлық оқушыларға бірдей мазмұндағы сұрақтар немесе тапсырмалар беріледі. Оларды жүзеге асыру барысында оқушыларда ынтымақтастық, достық, сүйіспеншілік сезімдері қалыптасады. Бір-біріне сұрақ қойып, толық жауап береді, орындалған жұмысты өзара тексеріп, жүзеге асырады. Демек, бірлестік әрекетінде қоғамдық құнды мотивтер қалыптасады. Топтық бақылауда белгілі бір топ студенттері сабақ барысында мұғалімнен тапсырмалар алады. Кейде кейбір студенттер әртүрлі себептермен (сабақтардың болмауы, оқу үлгерімі нашар, ауру және т.б.) қосымша көмекке мұқтаж болуы мүмкін. Сондықтан олардың еңбегін есте сақтау керек.

Бақылаудың дербес түрі әр оқушының білімін, іскерлігін, дағдысын терең және жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Бағдарламаланған және сараланған оқыту кезінде өзін-өзі бақылау жақсы нәтиже береді. Өзін-өзі бақылау кезінде оқушылардың

жауаптарының логикалық сәйкестігіне және олардың өз ойларын қалай дамытып, дәлелдеуіне ерекше назар аудару керек. Оқушылардың оқу үрдісінде өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруы өте маңызды. Өзін-өзі бақылау олардың оқу материалы туралы хабардар болуын және іскерлігі мен дағдыларының мықты болуын қамтамасыз етеді. Өзін-өзі бағалау арқылы оқушылардың алған білімдеріне сенімі артып, сабақтың нәтижесін, есеп беруін, практикалық жұмыстарын бағалайды. Баға білімнің өлшемі ғана емес, сонымен қатар білім беру құралы. Сондықтан оқушының білімін бағалауда немқұрайлы қарауға болмайды. Диктант, оның түрлері және жазба жұмыстарының классификациясы. Диктант түрлері белгілі бір грамматикалық ережелерге сай құрастырылады. Алдымен ережелерді түсіндіру керек, содан кейін оқушылар ережеге сәйкес сөйлемдер жазу керек. Бұл түсіндіру бойынша есту, көру арқылы диктант алатын оқушылардың жазуы, шығармашылық қабілеттерінің артуы т.б. Ана тілі бойынша білім, білік, дағдыға үздіксіз көңіл бөлу бастауыш сыныптардағы оқу-тәрбие процесінің қажетті бөлігі болып табылады. Диктант латынның «dicto» сөзінен шыққан. Бұл дауыстап айту дегенді білдіреді. Диктант оқушылардың сауаттылығын арттырып, сөздік қорын байытады. Диктант жазу арқылы оқушының білімді қаншалықты меңгергенін тексеруге болады. Бұл жұмысты алып, емле, тыныс белгілерімен жұмыс жасап, оқушы білімін толықтыру қажет. Ұсынылып отырған жинақта диктанттың бірнеше түрі бар: диктанттың мақсатына қарай 2 түрі бар: Оқу диктанты – тәлімге бағытталған диктант. Диктант тексеру оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдысын бақылауға бағытталған диктант.

Бастауыш сыныптардың ана тілі сабақтарында оқушылардың пәнге қатысты құзыреттіліктерін қалыптастыруда бақылау және шығармашылық тапсырмаларды пайдалану. Бастауыш сыныптарда диктант мәтінін таңдауда бірнеше қағидаларға сүйену керек: мәтін монологтық сөйлеу стилінде болуы және ауыспалы мағыналы сөйлемдерден, сабақтас сөйлемдерден, кіріспе сөздерден, оқшау сөйлемдерден, кіріспе сөздерден тұрмауы керек. Мәтін мазмұны балалардың өміріне сәйкес болуы керек; Диктант мәтіні студенттерге сол немесе басқа туралы білім беруі керек; мәтіннің көлемі 1-4 сынып оқушыларының оқу қажеттіліктеріне негізделуі керек; таңдалған мәтін

идеялық және әдеби деңгейден жоғары болуы және балалардың эмоцияларына әсер етуі керек; мәтін тәрбиелік мәні бар болуы керек; Зерттелетін оқиға мәтінде кем дегенде 5-6 рет ашылуы керек. Ұйымдастыру және өткізу әдісіне қарай оқу диктанттары 8 түрге бөлінеді: 1. Презентация 2. Баяндау 3. Естен жазу немесе есте сақтау 4. Аналитикалық 5. Сөздік 6. Таңдау 7. Еркін 8. Шығармашылық.

Мазмұн – мазмұнды жазбаша сипаттау үшін белгілі бір дайындықтан кейін үлгі түрінде берілген мәтін. Мазмұн түрлері: Толық немесе күрделі мазмұн. Мәтін мазмұнын қорытындылау. Тексерудің мазмұны. Дидактикалық мақсатына қарай шығармалар 2 түрге бөлінеді: 1. Тренинг. 2. Тест жұмысы. Шығарма араб сөзі, жасау, салу деген мағынаны білдіреді.

Шығарма автордың сөз қолдану шеберлігін, танымын, дүниетанымын, сауаттылығын көрсетеді. Дидактикалық жұмысты оқушының сабақта өзі жазып, шығармашылық ойлауға, тақырыпты дұрыс жеткізуге басты назар аударылады. Тестілеу эсселері тоқсанның немесе оқу жылының соңында негізгі тақырыптарды аяқтағаннан кейін эссе жазудағы білім, білік және дағдыларды тексеру үшін жүргізіледі. Шығарма мазмұны мен маңыздылығына қарай 3 түрге бөлінеді:

1. Әдебиет тақырыбына арналған шығармалар;
2. Әдеби-шығармашылық тақырыптағы жұмыстар;
3. Еркін тақырып бойынша жұмыс жасайды.

Терме диктант – мәтіннен берілген ережелер бойынша сөздерді және сөздер тізбегін немесе жеке сөйлемдерді теру. Терме диктанты фонетика мен грамматиканы дамыту үшін өте қажет. Бұл оқушының ой-өрісін дамытуға көмектеседі. Өздік диктант белгілі бір мәтінді жазу үшін қолданылады. Бұл сыни жұмысты жазу оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады. Әріптік диктант бастауыш мектепте алғашқы әріптерді үйренгеннен кейін өткізіледі. Дыбыс таңбаларын баспа түрінен жазбаша түрге көшіру арқылы жазуға үйрету, дауысты мен дауыссыз дыбыстарды ажырата білуге, көркем жазуды қалыптастыруға қолданылады. Буын диктанты – сауатты жазуға үйрету, орфографиялық қателердің алдын алу үшін буындағы сөздерді оқуға, есте сақтауға көмектесу және оған орын ауыстыруды үйрету сияқты жұмыс түрлері кіреді. Сөздік диктант – әріп пен буын диктантына қарағанда біршама күрделірек. Мұндағы мақсат студенттерге сөздің басқа емес, белгілі бір

ұғымды білдіретінін түсінуге көмектесу. Бұл оның мағынасы бар екенін түсіндіру туралы. Мұнда оқушылар естіген әрбір сөздің нақты мағынасын түсініп, буынға бөліп жазуды үйренеді. Сонда ғана ол әр сөздің мағынасын біліп, қатесіз, жеке сөздер мен әріптерді қалдырмай, қосымша әріптерді қоспай, әріптердің орнын ауыстырмай жазуды үйренеді. Бақылау диктанты – негізгі тақырыптарды өткеннен кейін жазылады. Диктанттың бұл түрі оқу материалын меңгеру деңгейін және сауаттылық деңгейін анықтау үшін семестр соңында алынады. Көрнекі диктант – оқушылардың көру және есте сақтау қабілеттерін дамыту үшін жүргізіледі. Диктант мәтіні алдын ала тақтаға жазылады. Оқушылар оны 2-3 рет оқып, жаттап алады. Содан соң мәтінді жауып, есте қалғанын жазады. Жазылғаннан кейін мәтін ашылады және тексеріледі. Қате сөздермен дыбыстық және буындық талдау жасалады. Суретті диктант – берілген сурет бойынша (заттың) атын жазу немесе сурет бойынша сөйлемдер құрастыру. Сөздік диктант – сабақтың кез келген кезеңінде өткізуге болады. Оқушыларға фонетикалық жағынан қиын немесе жылдарға созылатын сөздер Қажетті терминдер мен үйренген жаңа сөздер сөздік диктантында жазылады. Шығармашылық диктант – басқа диктанттардан айырмашылығы – оқушыларды ойлауға итермелейді. Бұл диктант кезінде оқушылар шығармашылық жұмысты меңгереді. Мұнда оқушылар сөздерді дұрыс орналастыру арқылы сөйлем құрастырады, көмекші сөздерді пайдаланып әңгіме құрастырады, сұрақтарға жауап беру арқылы сөйлем құрастырады. Таңдамалы диктантты – тоқсанына бір рет өткізуге болады. Әр тоқсан сайын ол айтылуы қиын сөздерді алады. Конкурстық диктант конкурс түрінде өткізіледі. Сайысқа қатысу үшін сынып екі-үш топқа бөлінеді. Қай топ диктантты сауатты, әдемі жазса, сол топ жеңімпаз атанады. Диктанттың бұл түрі оқушылардың оқу процесіне зейінін, қызығушылығын арттырады. Ескерту диктанты – көлемі, емлесі, сөздік қоры жағынан бақылау диктантына жақын. Мұнда осы уақытқа дейін өтілген материалдың барлығы қамтылып, оқушылар тікелей жетекшілік ететін диктантқа дайындалады. Графикалық диктант – мұнда сөйлемнің немесе сөздің сызбалары беріледі. Бұл сөздер сызба бойынша құрастырылады және жазылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

Білім беру мониторингі мен бағалаудың түрлері, әдістері мен формаларын баяндаңыз.

12-ТАҚЫРЫП: ОҚУШЫЛАРДЫ БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Жоспар:

1. Білім беру тиімділігін арттыру үшін біртекті және гетерогенді тест тапсырмаларын дайындау жолдары.
2. Оқу сабақтарындағы мәтіндер негізінде PIRLS тапсырмасын құру және бағалау критерийлері.

Білім беру тиімділігін арттыру үшін біртекті және гетерогенді тест тапсырмаларын дайындау жолдары: Тест тапсырмаларына қойылатын негізгі талап – әрбір тесттің бір мазмұны, құрылымы, тұтастығы, құрылымы болуы керек. Осыған сәйкес тапсырманың мазмұны, оны орындау тәртібі, ережелері, тапсырманы орындау нәтижесінде оқушы жинауы тиіс балл, тест нәтижелерін жалпылау туралы нұсқаулар болуы керек. Тест тапсырмаларының жалпы саны бір тақырыпты немесе бөлімді, курс мазмұнын қамтиды және оларды бақылау мүмкіндігіне ие. Әрбір тест тапсырмасы бүкіл тапсырмамен бірдей мазмұнға ие және белгілі бір тапсырманы орындайды, сондықтан олардың кез келгенін алып тастау білімді бағалау процесі мен сапасына теріс әсер етеді. Тест тапсырмаларының құрылымына тапсырмалардың өзара байланысын жүзеге асыру арқылы қол жеткізіледі.

Негізінде, әрбір сынақ тармағы бір-бірімен ортақ мазмұн және қол жеткізуге арналған нәтижелердің ортақ вариациясы арқылы байланысты болуы керек. Стандартты педагогикалық тесттер мазмұны мен мақсатына қарай біртекті және гетерогенді тесттерге бөлінеді. Біртекті (гомоген) тесттер – дайындық деңгейін, білімін, дағдысын және біліктілігін жоғары сапалы және тиімді бақылауды және бағалауды қамтамасыз ететін, белгілі бір формадан және бір оқыту курсынан тұратын күрделілігі жоғарылайтын тапсырмалар жүйесі. студенттердің бүкіл мазмұны бойынша. Гетерогенді тесттер – бұл білім алушылардың дайындық деңгейін, білімін, дағдысын және құзыреттілігін сапалы және

тиімді бақылауға және бағалауға бағытталған, белгілі бір нысаны бар және бірнеше оқу курстарынан алынған күрделілігі жоғарылайтын тапсырмалар жүйесі толығымен мақмұны бойынша.

4-сынып – Оқу сауаттылығы оқулығынан.

Қалиолла Саматул. Кітап – мәңгілік мұра. Ибн Сина, Ибн Рушд, Әбу Бәкір сынды мұсылман ғұламаларының, Сағди, Рудаки, Низами, Науаи сияқты ұлы ақындардың еңбектері Шығыста да, Батыста да әйгілі болды. Әл-Фарабиді дүние жүзінде ұстаз санайды. Орта ғасырларда тек зиялылар ғана емес, феодалдық қоғамның ақсүйектері де кітапқа қызығушылық танытты. Әсіресе, батырлық-философиялық тақырыптағы әдеби шығармаларға сұраныс артты. Сол кезеңдегі бейнелеу өнерінде миниатюралық картиналардан қолына ұстап кітап оқып отырған ханзадалар мен ханшайымдардың бейнелерін жиі кездестіреміз. Авторлар – ақындар, тарихшылар, ғалымдар өз шығармаларын патшалар мен хандарға арнап, кітаптарын сыйға тартқан. Фирдаусидің Махмұд Ғазнауи шахына арнаған «Шахнамасы», Рашидиддиннің Ғазанханға арналған «Жами-ат-таварих», Низамидің Ширваншахқа арналған «Хамсесі» т.б. Осы дәстүр үшін Қадірғалы би Жалойыр қазақ хандары туралы тарихи еңбегін орыс патшасы Борис Годуновқа ұсынды. Мұсылман билері, хандары, хандары да түрлі тақырыпта тарихи-әдеби шығармалар жазды. Олардың ішінде атақты моңғол Бабыр, көшпелі өзбек ханы Шайбани, премьер-министр Жүсіп Баласағұни, Қашқар билеушісі Мырза Хайдар Дулати, Гилан патшасы Кайкабус, т.б. деп айтуға болады. Қарадан бастап ханға дейінгі осындай кітаптарға деген халықтың ынта-ықыласы, әсіресе үстем таптың кітапқа деген сүйіспеншілігі әдемі безендірілген, талғампаз көркем кітап макеттерінің пайда болуына әкелді. Әдеби қолжазбаны жасау үшін кітап өңдеуші, иллюстратор, зергер, оюшы сияқты көптеген өнер мамандары бірігіп жұмыс істеуі керек. Ал, бізге бағалы шикізат, қымбат материалдар, жұмыс үшін қыруар қаржы керек. Сондықтан кітаптың қадірін түсінген мұсылман билеушілерінің сарайларында ашылған кітапханаларда көркем кітаптарды жасау ұйымдастырылды. Әр жерден сатып алынған көркем кітаптардың көптеген үлгілері жиналып, сол кітапханаларда сақталған. Хандар мен патшалар өз сарайларында шеберхана ашып, өздеріне тәуелді елдерден түрлі ғұламалар мен ақындарды жинап, оларға шығармалар жазып, суретшілер мен

нақыштар безендірген көркем кітаптар жасады. Олар осылайша білім мен мәдениетке қолдау көрсетуді абырой санап, сол арқылы елінің абыройын көтеруге тырысты. Мысалы, Әмір Темір жорықтарынан кейін Самарқандқа әртүрлі елдерден ғалымдарды әкелді, оның немерелері Шахрух пен Байсұңқор да Гератта Науаи сынды ұлы ақындар мен Камолиддин Бекзат сияқты ұлы өнерпаздар қызмет еткен сарай кітапханаларын жүргізді. Темір әулет кезеңі Орталық Азиядағы мұсылмандық кітап өнерінің дамуына зор үлес қосып, оны жаңа деңгейге көтерді. Тапсырмалар.

1. Атақты мұсылман ғұламаларын ата.

А. Әбу Бәкір, Фараби, Тұмарис.

Ә. Ибн Сина, Ибн Рушд, Әбу Бәкір.

В. Камолиддин Бекзат, Әмір Темір, Науаи.

Г. Сағди, Рудаки, Низами, Науаи.

2. Шығыста да, Батыста да қай ұлы ақындардың шығармалары танымал болды?

А. Ибн Сина, Ибн Рушд, Әбу Бәкір.

Б. Әбу Бәкір, Әл-Фараби, Тұмарис.

В. Қадірғали би Жалайыр, Науаи.

Г. Сағди, Рудаки, Низами, Науаи.

3. Қай ғұламаны бүкіл әлем ұстаз ретінде қабылдады?

А. Низами.

Б. Науаиди.

В. Фараби.

Г. Ибн Сина.

4. Орта ғасырларда қай топтарда кітапқа қызығушылық пайда болғанын айтыңыз.

2-код: толық жауап. Интеллигенция мен феодалдық дворяндардың мүдделері бір болды.

1-код: ішінара жауап. Зиялы қауымға қызығушылық болды.

Код 0: жауап қабылданбайды. Орта ғасырларда мұндай қызығушылық болмаған.

5. Қай тақырыпта әдеби шығармаларға сұраныс артты?

А. Қолөнер, зергерлік бұйымдар.

Б. Көркемжазу, кескіндеме.

В. Діни білім, зайырлы.

Г.Батырлық, философиялық.

6. Авторлар кітаптарын кімге береді?

А. Адамдарға.

Б. Патша мен хандарға.

В. Сарайға.

Г. Ханзадаларға.

7. Орыс патшасы Борис Годуновқа өзінің тарихи еңбегін сыйлаған кім?

А. Қадырғали биші Жалойыр.

Б. Миржақып Дулати.

В. Низами.

Г. Ибн Рушд.

8. Мұсылмандардың қай ханзадалары, хандары, патшалары тарихи және әдеби шығармалар жазғанын айтыңыз.

2-код: толық жауап. Моңғолдың атақты Бабыры, бас уәзірі Жүсіп Баласағұни, көшпелі өзбек ханы Шайбани, Қашқар билеушісі, Мырза Хайдар Дулати, Гилан шахы Кайкабус.

1-код: ішінара жауап. Атақты моңғол Бабыр, көшпелі өзбек ханы Шайбани, Қашқар билеушісі Мырза Хайдар Дулати.

Код 0: жауап қабылданбады. Фирдаусидің Махмұд-шаһ Ғазнауиге жазған хаты – Шахнама, Рашиддиннің Газанханға жазған «Жами-ат-Таравихы», Низамидің «Хамса» Шах Ширванға, т.б. үшін.

9. Әдеби қолжазбаны жасап шығаруда кімдер еңбек етті?

А. Көптеген өнер мамандары.

В. Әдемі безендірілген, әшекейлі кітап құрттары.

V. Суретші, зергер, оюшы.

Г.Ақындар, тарихшылар, ғалымдар.

10. Неліктен мұсылман билеушілерінің сарайларында кітапханаларда кітап шығару ұйымдастырылды?

А.Өйткені, билеушілер әсем безендірілген, ою-өрнекпен безендірілген кітаптарды жақсы көретін.

В. Көркем әдебиетті шығару үшін көп қаржы қажет болды.

V. Қымбат шикізатқа, қымбат материалға мұқтаждарға, кітаптың қадірін дұрыс түсіне білгендерге.

Г. Өйткені, бұл сарай билеушілерінің бұйрығы болатын.

11. Хандар мен патшалардың өз елінің даңқын арттыру үшін не істеуге тырысқанын сипаттаңыз.

Код 2: толық жауап. Сарайларында шеберханалар ашып, қарамағындағыларды әр елден ғұламалар мен ақындарды жинап, оларға шығармалар жазды, суретшілер мен нақышшыларға безендіріп, көркем кітаптар жасады. Осылайша олар білім мен мәдениетке қолдау көрсетуді өз абыройлары деп санауға тырысты.

1-код: ішінара жауап. Ол өз сарайларында шеберханалар ашып, қарамағындағылар әр елден ғалымдар мен ақындарды жинап, білім таратып, мәдениетке қолдау көрсетуді абырой деп санауға тырысты.

0 коды: жауап жоқ. Сарайларында шеберханалар ашты, каталогтап кітаптар шығарды. Осылайша олар қолдауды артықшылық ретінде көрсетуге тырысты.

12. Әмір Темір жорықтарынан кейін қандай жақсылық жасады?

А. Ол құрылысшыларды Самарқандқа әкелді.

Б. Ол ұстаздарды Ташкентке әкелді.

В. Самарқандқа әр елден шеберлерді әкелген.

Г. Ол ақындар арасында мүшәйра өткізді.

13. Науаи, Камолиддин Бекзат сынды ұлы ақындар мен өнер қайраткерлері қайда еңбек етті?

Ә. Әмір Темірдің немерелері Шахрух Байсұңқор сарайында.

Б. Самарқандтағы өзінің сарайында.

В. Гераттағы Әмір Темірдің сарайы.

Г. Сарай кітапханалары мен шеберханаларында.

14. Орта Азиядағы мұсылмандық кітап өнерінің дамуына зор үлес қосып, оны жаңа деңгейге көтерген әулет туралы не білесіз?

А. Дулатидтер әулетінің кезеңі.

В. Шахрух хан дәуірі.

V. Темір әулеті кезеңі.

Г. Бүкіл хандық кезінде.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Білім беру тиімділігін арттыру үшін біртекті және гетерогенді тест тапсырмаларын дайындау жолдарын атаңыз.

2. Оқу сабақтарындағы мәтіндер негізінде PIRLS тапсырмасын құру және бағалау критерийлерін баяндаңыз.

13-ТАҚЫРЫП: ПЕДАГОГИКАНЫҢ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕГІ ТАРИХЫ. ЕҢ КӨНЕ ДӘУІРДЕН VII ҒАСЫРҒА ДЕЙІНГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТӘРБИЕ, БІЛІМ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ

Жоспар:

1. «Педагогика тарихы» пәнінің мақсаты мен міндеттері.
2. «Педагогика тарихы» пәні идеяларының адамзат қоғамының дамуымен өзара байланысы.
3. Білім және педагогика тарихын кезеңге бөлу мәселелері.
4. Ежелгі дәуірден VII ғасырға дейінгі Орталық Азиядағы білім берудің дамуы. Соғдиана, Бактрия, Хорезмдегі білім.
5. «Авеста» – көне мәдениет ескерткіші.
6. Ең көне жазба деректердегі оқу-ағарту мәселелерінің қамтылуы.

«Педагогика тарихы» пәнінің мақсаты – ең көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі әр түрлі тарихи кезеңдердегі білім берудің, мектептердің дамуын, педагогикалық ой-пікірлерді жүйелі көзқарас негізінде зерттеу. Мектеп пен педагогика сан ғасырлық тарихи жолдан өтті. Осы кезеңде педагогика ғылымы көптеген идеялармен, концепциялармен байыды. «Педагогика тарихы» пәнінің пәні – ең көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі білім берудің, мектептердің, педагогикалық идеялардың даму процесі.

«Педагогика тарихы» пәнінің міндеттері: ұлттық өзін-өзі тану мен кәсіби шыңдауға байланысты жалпы және педагогикалық мәдениетті қалыптастыру;

педагогикалық ойлардың дамуын талдау және жүйелеу;

Педагогикалық идеяларды талдау негізінде оқу-тәрбие үрдісіне қолдану.

Педагогика тарихын зерттейтін дереккөздер: Археологиялық ескерткіштер; қолжазбалар;

ауызша фольклор; әдеби ескерткіштер; құжаттар;

көркем әдебиет; естеліктер;

Шығыс және Батыс ойшылдарының еңбектері.

Тәрбие адамның интеллектуалдық және адамгершілік дамуына әсер етсе, тұлғаның қалыптасуы адамзат қоғамының қалыптасуына да

ықпал етті. Сонымен, ойлау қабілеті бар тұлғаның дамуы мен қоғамның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету процесі бір-бірінен ажырамас байланыста қалыптасады. Бұл тарихи процестің мәнін түсіну бізге адам ойының өте ұзақ уақыт кезеңінде және күрделі жағдайларда қалыптасқанын көрсетеді. Адамзат қоғамы қалыптасу барысында адам биологиялық жағынан да, әлеуметтік жағынан да жетілдірілгені белгілі. Ертедегі діни нанымдар мен ең қарапайым өнертабыстарды жетілдіру сияқты жағдайлар да адам санасының қалыптасуына ықпал етті. Бұл процесс мыңдаған жылдарға созылып, осы кезеңде адам санасының қалыптасуына негіз ретінде қабылданған мінез-құлық ережелері мен әлеуметтік талаптар пайда болды. Бұл талаптар белгілі бір кезеңде жасалған ескерткіштердің негізгі мазмұны мен мәнін құрайды.

Ең ежелгі адамдарға тән қасиеттер, олардың бастапқы, қарапайым тілегі, арманы мен үміті көне эпостарда көрініс тапқан аңызға айналған кейіпкерлер мен батырлар түрінде көрініс тапты. Ежелгі ата-бабаларымыздың дүниетанымы аруаққа табыну (анимизм), ата-баба рухына табыну (тотемизм), бақсылық сияқты діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптарды көрсететін мифтер мен аңыздарда көрініс тапқан. Бірақ бұл аңыздар мен мифтер массагеттер, сақтар, хорезмдіктер, соғдылар, парфиялар өмір сүрген дәуірдің рухын ғана көрсетеді. Ең көне мәдени қазыналарымызды зерттеу барысында біз мынадай үш топқа бөлінген дереккөздерге сүйенеміз: Археологиялық қазбалар кезінде табылған жәдігерлер.

Фольклорлық материалдар мен жазба деректер. Ұлы жазушылар мен ғұламалардың шығармашылық мұрасы. Алғашқы қауымдық адамдар өз қажеттіліктерін еңбек арқылы қанағаттандырғаны белгілі, бұл процесс жас ұрпақтың бойында теориялық білім, білік, дағды, еңбек және практикалық іс-әрекеттегі дағдының қалыптасуына жол ашты. Еңбек әрекетін ұйымдастыру процесі алғашында бүкіл қоғамдық өмірді ұйымдастыру негізінде жүзеге асырылса, кейіннен тәрбие адам қызметінің негізгі жағына, қоғамдық сананы қалыптастырудың маңызды факторына айналды. Қарапайым рулық қоғамдар пайда болғанға дейін адамдар өмір сүру үшін күресті және бұл кезеңде рудың барлық мүшелері ұжым болып әрекет етті. Кейінірек адамдар еңбекті ұжым мүшелерінің жасына қарай келесі үш топқа бөлді.

- балалар мен жасөспірімдер;
- қоғамдық өмір мен еңбекке толыққанды қатысушылар;
- қарттар.

Алғашқы қоғамда бала өмірлік және еңбек дағдыларын меңгеріп, өзі орындай алатын әрекеттерді ұйымдастыруға тікелей қатысты. Бұл қиын жағдайда болды. Ұл балалар аңшылық, қару жасау сияқты ер адамдармен жұмыс істесе, қыздар әйелдер жасаған еңбектің қыр-сырын үйренетін. Жазылмаған әдет-ғұрып, әдет-ғұрып бойынша, жас балалар үлкендердің бақылауында белгілі бір тәжірибелерге ие болатын. Белгілі бір дайындықтан кейін бала арнайы сынақтардан өтіп, практикалық жұмыстарға белсенді қатысу құқығына ие болатын еді. Бұл дәстүр, атап айтқанда, балаларды белгілі бір жасқа дейін күтушіге немесе тәрбиешіге сеніп тапсыру соңғы кездерге дейін сақталып, бүгінгі күнге дейін байқалады. Ұжымдық тұқым өсіру кезеңінде балалар еңбегінің ауқымы кеңейіп, кәсіптік қызмет түрлері көбейеді. Тәжірибелі адамдар бала тәрбиесімен қатар жазуға да үйрете бастайды. Бірте-бірте әскери тәрбиенің алғашқы көріністері пайда бола бастайды. Балаларға әскери өнердің қыр-сырын үйрету өте күрделі жұмыс болды, ал бұл тәрбиені ұйымдастыру арнайы білім мен дайындықты қажет етті. Сондықтан балаларға осыған байланысты білім беру процесіне арнайы әскери білімі мен дайындығы бар адамдар тартыла бастады. Қоғамның әлеуметтік прогрессі балаларды егістік алқаптарын өлшеуге, су тасқынының алдын алуға, адамдарды әртүрлі аурулардан емдеуге үйрету қажеттілігін тудырды. Осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін қозғалысты ұйымдастыру нәтижесінде түрлі мектептер жұмыс істей бастады. Мектептерде ауызша білім берумен қатар балалардың жазу дағдысын қалыптастыруға басты назар аударылды. Бастапқыда фотография дамып, пиктографиялық жазу пайда болса, кейін көрші елдерден әкелінген әріптерді қолданатын жазу әдісі пайда болып, бұл әдіс тез тарала бастады. Педагогика тарихын кезеңге бөлудің әртүрлі тәсілдері бар. Соңғы жылдары Өзбекстанда педагогика тарихын зерттеудің ең кең тараған кезеңділігі келесі кезеңдерді көрсетеді: ең ежелгі дәуірден Өзбекстан Республикасының тәуелсіздігіне дейін; Өзбекстандағы тәуелсіздіктен бүгінгі күнге дейінгі педагогикалық идеялардың дамуы; әлемдік педагогикалық ойдың дамуы (ең көне дәуірден бүгінгі күнге дейін). Дегенмен, педагогика тарихын адамзат

тарихымен байланыстыра зерттеу үшін оны келесідей кезеңдерге бөлу орынды: Ерте дәуірден VII ғасырға дейінгі тәрбиелік-педагогикалық ойлар;

VII ғасырдан XIV ғасырдың бірінші жартысына дейінгі Орталық Азиядағы білім, мектептер, педагогикалық идеялар;

XIV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдағы Мовараунахрдағы білім және мектеп және педагогикалық идеялар;

XVII ғасырдан XIX ғасырдың ортасына дейінгі білімнің, мектептердің, педагогикалық идеялардың дамуы;

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы білім, мектептер, педагогикалық идеялар; 1917-1991 жылдары Өзбекстандағы білім беру жүйесінің дамуы және педагогикалық идеялар;

Тәуелсіз Өзбекстандағы білім беру жүйесі. Тәуелсіздік жылдарындағы педагогикалық ойлардың дамуы;

Орта Азиядағы білім берудің ерте заманнан VII ғасырға дейінгі дамуы. Соғдиана, Бактрия, Хорезмдегі білім. Қазіргі өзбек халқының ата-бабалары бірнеше мың жыл бұрын өмір сүрген және олар биік және бірегей мәдениет құру үшін ұзақ және қиын жолды жүріп өткен. Қарабайыр тас құрал-саймандарды күнкөріске пайдаланудан бастап, неғұрлым жетілдірілген еңбек құралдарын жасау, тұқым шаруашылығы дәуірі, шаруашылық өміріндегі, мәдени дамудағы жетістіктеріміз ата-бабаларымыздың бай ежелгі мәдениетін айғақтайды. Эрамыздан алдыңғы I мыңжылдықта Бактрия, Хорезм, Соғдиана, Маргиана, Парфия, Паркана сияқты мемлекеттерде әртүрлі тайпалар мен халықтар өмір сүрді. Олар сақтар, массагеттер, соғдылар, хорезмдіктер, бохтарлар, чочліктер, парқаналықтар сияқты тайпалар мен рулардан құралған және қазіргі Орта Азияны мекендеген халықтардың арғы тегі болып саналады. Бұл халықтар мекендеген аймақтарда ерекше мәдени дәстүрлер дамыды. Мысалы, б.з.д. бірінші жартысында Бактрия мен Соғдиана, Маргиана, Хорезм, Паркана, Парфия сияқты ежелгі мемлекеттерде халық шаруашылығының әртүрлі салаларында даму мен ілгерілеушілік болды. Біздің эрамызға дейінгі IX-VI ғасырларда пайда болған Ахеменидтер, б.з.б. III ғасырдың ортасында құрылған Грек-Бактрийлер, б.з. 1-ші ғасырда құрылған Кушандар, V ғасырда пайда болған Эфталиттер, содан кейін пайда болған Сосонилер, Түрк қағанаты

мемлекеттерінде әлеуметтік мәдениет көтерілді. Ата-бабаларымыздың тәлім-тәрбиелік мұрасы да көне мәдениеттің ерекше бір бөлігі. Расында, қазіргі түркі және парсы тілдес халықтардың бізге жеткен маңызды археологиялық олжалары, тарихшылардың, әдебиет және өнер қайраткерлерінің шығармашылық мұралары, көркем-әдеби шығарма үлгілері соның дәлелі. Мұндай маңызды дереккөздерге грек ғалымдары Геродоттың, Сократтың, Плутархтың, Полиендердің тарихи-географиялық және этикалық еңбектері, сондай-ақ, ғалымдарымыз Әбу Райхан Беруний, Махмұд Қашқари, философтар, шығыстанушылар, тарихшылар: Е.Бертелс, С.П.Толстов, В.В.Брагинский, И.М.Муминов, Б.Ғафуров, И.В.Стеблева, А.О.Маковельский, Ю.Жұмабаев, М.Исхақов, әдебиеттанушылар А.Қаюмов, Н.Маллаев, Н.Рахмонов, педагог ғалымдар О.Алеуов, М.Орифий, т.б. тарапынан жүргізілген ізденістер енеді. Тәрбиенің ең көне ескерткіштері бізге тікелей жеткен жоқ. Түркі және парсы тілдес халықтардың даналығы мен өмір сүру өнерінің кешені ретінде пайда болған және болмысқа практикалық қатынастың үлгісі ретінде танылған рухани мәдениет ескерткіштері ежелгі грек тарихшысы Геродоттың еңбектерінде, Страбон географиясында және Махмуд Қашғаридің «Диван-Лұғатит-түрік сияқты әдеби-тарихи деректерде сақталған шығармалары арқылы бізге жетті. Бұл ескерткіштердің мәнін зерттеу адамның қалыптасуында материалдық және рухани мәдениеттің атқарған орасан зор рөлін көрсетеді. Атап айтқанда, білім адамның интеллектуалдық және адамгершілік дамуына әсер етті, ал тұлғаның қалыптасуы өз кезегінде адамзат қоғамының қалыптасуына ықпал етті. Сонымен, ойлау қабілеті бар тұлғаның дамуы мен қоғамның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету процесі бір-бірінен ажырамас байланыста қалыптасады. Бұл тарихи процестің мәнін түсіну адам ойының өте ұзақ уақыт ішінде және күрделі жағдайларда қалыптасқанын көрсетеді. Адамзат қоғамының пайда болу процесінде адам биологиялық жағынан да, әлеуметтік жағынан да жетілдірілгені белгілі. Ертедегі діни нанымдар мен ең қарапайым өнертабыстарды жетілдіру сияқты жағдайлар да адам санасының қалыптасуына ықпал етті. Бұл процесс мыңдаған жылдарға созылып, осы кезеңде адам санасының қалыптасуына негіз ретінде қабылданған мінез-құлық ережелері мен әлеуметтік талаптар пайда болды. Бұл талаптар белгілі бір кезеңде жасалған ескерткіштердің негізгі мазмұны мен мәнін

құрайды. Ең ежелгі адамдарға тән қасиеттер, олардың бастапқы, қарапайым тілегі, арманы мен үміті көне эпостарда көрініс тапқан аңызға айналған кейіпкерлер мен батырлар түрінде көрініс тапты. Ежелгі ата-бабаларымыздың дүниетанымы аруаққа табыну (анимизм), ата-баба рухына табыну (тотемизм), бақсылық сияқты діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптарды көрсететін мифтер мен аңыздарда көрініс тапқан. Бірақ бұл аңыздар мен мифтер массагеттер, сақтар, хорезмдіктер, соғдылар, парфиялар өмір сүрген дәуірдің рухын ғана көрсетеді. Ең көне мәдени қазыналарымызды зерттеуде мынадай үш топқа бөлінген дереккөздерге сүйенеміз: 1. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлер. 2. Фольклорлық материалдар мен жазба деректер. 3. Ұлы жазушылар мен ғұламалардың шығармашылық мұрасы. Алғашқы қауымдық адамдар өз қажеттіліктерін еңбек арқылы қанағаттандырғаны белгілі, бұл процесс жас ұрпақтың бойында теориялық білім, білік, дағды, еңбек және практикалық іс-әрекеттегі дағдының қалыптасуына жол ашты. Еңбек әрекетін ұйымдастыру процесі алғашында бүкіл қоғамдық өмірді ұйымдастыру негізінде жүзеге асырылса, кейіннен тәрбие адам қызметінің негізгі саласына және қоғамдық сананы қалыптастырудың маңызды факторына айналды. Алғашқы тайпалық қоғамға дейін олар да өмір сүру үшін күресіп, осы кезеңде тайпаның барлық мүшелері ұжым болып әрекет етті. **Кейінірек адамдар ұжым мүшелерінің жас ерекшеліктеріне қарай еңбек әрекеттерін келесі үш топқа бөлді. а) балалар мен жасөспірімдер; в) қоғамдық өмір мен еңбекке толыққанды қатысушылар; в) қарттар.** Алғашқы қоғамда бала өмірлік және еңбек дағдыларын меңгеріп, өзі орындай алатын әрекеттерді ұйымдастыруға тікелей қатысты. Бұл қиын жағдайда болды. Ұл балалар аңшылық, қару жасау сияқты ер адамдармен жұмыс істесе, қыздар әйелдер жасаған еңбектің қыр-сырын үйренетін. Жазылмаған әдет-ғұрып, әдет-ғұрып бойынша, жас балалар үлкендердің бақылауында белгілі бір тәжірибелерге ие болатын. Белгілі бір дайындықтан кейін бала арнайы сынақтардан өтіп, практикалық жұмыстарға белсенді қатысу құқығына ие болатын еді. Бұл дәстүр, атап айтқанда, балаларды белгілі бір жасқа дейін күтушіге немесе тәрбиешіге сеніп тапсыру соңғы кездерге дейін сақталып, бүгінгі күнге дейін байқалады. Ұжымдық тұқым өсіру кезеңінде балалар еңбегінің ауқымы

кеңейіп, кәсіптік қызмет түрлері көбейеді. Тәжірибелі адамдар бала тәрбиесімен қатар жазуға да үйрете бастайды. Бірте-бірте әскери тәрбиенің алғашқы көріністері пайда бола бастайды. Балаларға әскери өнердің қыр-сырын үйрету өте күрделі жұмыс болды, ал бұл тәрбиені ұйымдастыру арнайы білім мен дайындықты қажет етті. Сондықтан балаларға осыған байланысты білім беру процесіне арнайы әскери білімі мен дайындығы бар адамдар тартыла бастады. Қоғамның әлеуметтік прогрессі балаларды егістік алқаптарын өлшеуге, су тасқынының алдын алуға, адамдарды әртүрлі аурулардан емдеуге үйрету қажеттілігін тудырды. Осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін қозғалысты ұйымдастыру нәтижесінде түрлі мектептер жұмыс істей бастады. Мектептерде ауызша білім берумен қатар балалардың жазу дағдысын қалыптастыруға басты назар аударылды. Бастапқыда фотография дамып, пиктографиялық жазу пайда болды, бірақ кейін көрші елдерден әкелінген әріптерді қолданатын жазу әдісі пайда болды және бұл әдіс тез тарала бастады. Орта мыңжылдықта арамей, Александр Македонский жаулап алғаннан кейін де белгілі бір кезеңдерде грек, сондай-ақ, парсы миххат жазулары қолданылды. Бірінші мыңжылдықта Бактрия, Хорезм, Соғдиана, Маргия, Парфия, Зарафшан оазистері, Паркана сияқты жерлерде әртүрлі тайпалар мен халықтар өмір сүрген. Бұлар қазіргі өзбек халқының «тамыры» саналатын сақ-массагеттер, соғдылар, хорезмдіктер, бақтарлар, чачтар, парқаналықтар сияқты тайпалар мен халықтар еді. Кейінірек олар бір-бірімен және басқа да көптеген тайпалар мен тайпалармен қосылып, қазіргі Орта Азия халықтарының арғы бабалары буелаттар мекендеген аймақтарда ерекше мәдени дәстүрлер қалыптаса бастады. Мысалы, біздің дәуірімізге дейінгі бірінші жартысында Бактрия, Хорезм, Паркана, Парфия сияқты ежелгі мемлекеттерде халық шаруашылығының әртүрлі салаларының дамуымен бірге мәдениет те ерекше даму жолын ұстанды. Бұл дамуға б.з.б. IX-VI ғасырларда пайда болған Ахамонилер империясы, б.з.б. III ғасырдың ортасында кейінірек құрылған Грек-Бактрия мемлекеті, біздің заманымыздың бірінші ғасырында Кушан мемлекеті, біздің эрамыздың V ғасырында Эфталит империясы, одан кейін сосонилер империясы, кейіннен Түрік қағанатын өзі ішіне алады. Ата-бабамыздың бұл көне мәдениетінде тәрбиенің мол мұрасы да бар. Расында, қазіргі түркі және парсы тілдес халықтардың

бізге жеткен маңызды археологиялық олжалары, тарихшылардың, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің шығармашылық мұралары, өнер мен әдебиет үлгілері соның айғағы.

Үрхун-Енасай ескерткіштері мен Ирқ жазбалары (Та'бирнома) сияқты дереккөздер бар және оларды пайдалану жаңа дәуір тұлғасын тәрбиелеудегі маңызды міндет саналады. Түркі тіліндегі түркі-рим жазуымен жазылған ең көне жазуларды «тасқа жазылған кітаптар» деп те атайды. Бірегей жазумен жазылған бұл жазулар біздің заманымыздың 6-8 ғасырларында жазылған. Тастарға жазылған бұл ескерткіштер білім туралы құнды мәліметтер береді. Үрхун-Енисей ескерткіштері алдымен Енисей ойпатынан, кейін Моңғолиядағы Үрхун өзенінен табылды және бұл жазуларды алғаш рет 1893 жылы дат ғалымы Вильгельм Томсон оқыған. В.Томсоннан кейін ғалымдар Н.М.Ядринцев пен В.В. Радлов бұл дерек көздерін тауып, зерттеуге қол жеткізді. Үрхун-Енисей ескерткіштерін орыс тіліне С.Е.Малов пен И.В.Стеблев аударған. Өзбекстанда Ойбек, О.Шарафуддинов, Н.Маллаев, Азиз Каюмов, Н.Рахмоновтар Үрхун-Енисей жазбаларына зерттеу жүргізіп, бұл дереккөздің оқу-тәрбие жұмысын жолға қоюдағы маңызын атап көрсетті. Біздің заманымыздың VI ғасырдың ортасына қарай Алтай, Жеті теңіз, Орта Азияны мекендеген түркі тайпаларынан құралған Түрік қағанаты құрылғаны белгілі. Бұл қағанат батысында Византиямен, оңтүстігінде Иран мен Үндістанмен, шығысында Қытаймен шектеседі. Түрік қағанатын Түрік мемлекеті деп те атаған. 604 жылы қағанат Шығыс және Батыс қағанаттар болып екіге бөлінді. 745 жылға қарай Түрік қағанаты күйреді. Түрік қағанатын негізінен үш адам биледі: Білға қаған (Могилиён), Күлтегін, Түнюкук. Білға қаған (Могилион) қаған, Күлтегін қолбасшы, Тұнюкұқ министр болды. Олардың ынтымақтастығы арқылы басқарылатын мемлекет осы кезеңде әлеуметтік және экономикалық жағынан дамыды. Жазуларда түрік хандарының жорықтары, жорықтар кезінде бектер мен қолбасшылардың көрсеткен ерлігі, олардың білімділігі, батылдығы, ұлтжандылығы суреттеледі. Туған жерінің тәуелсіздігі үшін күрес, халықты қиындықтан азат ету, олардың бірлігін қамтамасыз ету қағандар Бомын, Истами, Елтариш, Елтарыстың ұлдары – Білға қаған, қолбасшы Күлтегін және олардың рухани әкесі Тұнюкұққа түскені айтылады. Мысалы, оның сипаттамасы Күлтегін жазбасында берілген.

Күлтегін ұлтжанды, іскер, халықтың болашағын да ойлайтын жалынды қолбасшы ретінде суреттеледі. Ол өз өмірінен туған жерінің тағдырын, халықтың мүддесін жоғары қойған тұлға. Күлтегін – Елтариш ханның кенже ұлы. Ол 713 жылы 27 ақпанда қырық жеті жасында қайтыс болды. Бітікташ 732 жылы құрылған. Бұл жазбада барлық оқиғалар Күлтегіннің інісі Білға қағанның тілімен баяндалады. Оның бастапқы аты Мугилиан болды. Бітігті Күлтегіннің жиені Йолұғ Тегін жазған. Демек, жазудың авторы да белгілі. Күлтегін жазуында Білғаның ханның інілері мен туыстарына сөз сөйлеп, олардың қателігінен түрік жерінде көптеген апаттар болғанын түсіндірді. Әңгімеде түркілердің әскери жорықтары мен көршілес табғаштардың шапқыншылығынан халықтың көрген ауыртпалықтары баяндалып, халықтың өтірік пен алаяқтық құрбаны болғаны да баса айтылады: Сонша алтын, күміс, арақ-шарап, жібекті сансыз берген табғачтардың сөздері тәтті, жібек киімдері кербез. Тәтті сөзімен, жібек киімімен алыстағы адамдарды еліктіріп, осылайша жақындастырады. Жақсы көрші болған соң жамандықты сонда үйренді. Олар жақсы, дана, асыл адамды жібермейді. Егер адам алдаса, отбасынан, халқынан, үйінен, тіпті киімінен де айырылады. Тәтті сөзге, кербез жібекке алданып, талай түрік өлді... Түріктердің біразы жауызға осылай алданған: алыс болса жаман жібек береді, жақын болса жақсы жібек береді. Надандар бұл сөзге сеніп, оған жақындады да, олардың көбі өлді. Қағанның халыққа арнаған үндеуінде де түркі халықтарының билігін нығайтып, өзара соғысты тоқтатып, тату-тәтті өмір сүруге шақыру асыл мақсаты бар. Күлтегін кемеңгер, текті, қайратты адам ретінде суреттеледі. Білға қаған «Күлтегін» трактатында адам бойындағы аса маңызды қасиеттер мен өмірлік қажеттілік туралы ой-пікірлерін ақыл-кеңес, нұсқау түрінде білдіреді. 166 Түрік халқы бірікпегендіктен, бір-біріне сенбегендіктен қулық пен алдаудың құрбаны болып, жауыздықшылардың құлына айналғанын, соның салдарынан кедей, дәрменсіз, мылқау болғанын қынжылады. Бегтер мен халқы намыссыз болғандықтан, табғачтардың айлакер, айлакер, айлакер болғаны үшін, іні-қарындасының бір-біріне қарсы тұруын қалағандықтан, қайырларын, халқын бір-біріне қарсы қойғандықтан, түрік халқы елу жылдық мемлекетінен айырылды. Одан кейін оның түрік халқын қалай біріктіргені, інісі Күлтегіннің ерлігінің арқасында басқыншылар шабуылынан қалай аман өткені, оның толып, берекелі

ғұмыр кешкені, Альпі тауының қайсар, жеңілмейтін жігіттерінің бірі болғаны баяндалады. Бақытым да, тағдырым да бар, өліп бара жатқан халықты өсіріп, оқыттым, жалаңаш халықты киіндірдім, жалаңаштарды көбейттім, Алла разы болсын. Төрт жолмен халықты толық жаулап, бір-бірімен достастырып, толықтай тәуелді еттім. «Ағам Күлтегін еңбек пен күш-қуат берген осындай күш-қуатқа ие болып, дүниеден өтті» дейді. Бұл меморандумның жастарды елін сүюге, дос, одақтас болып өмір сүруге, Отан мен халықтың мүддесі үшін күресуге дайын болу рухында тәрбиелеуде маңызы зор. Түрік хандары Білға хан мен Күл Тегіннің ерліктері нағыз отаншылдық пен ерліктің үлгілі үлгісі болып саналады. Екінші жазба – Білға қаған жазуы. Бұл жазу Елтарыш қағанның үлкен ұлы Күлтегіннің інісі Білға қағанның құрметіне 735 жылы қойылған. Білға қағанды 734 жылы елу жасында туыстары улап өлтіреді. Бұл хатты Битигам Йоллиг жазған. Білға қағанат жазбасында халықтың қалай тату-тәтті өмір сүргені, Білға қаған тұсында бейбітшілік орнағанын, мемлекетті әділеттілікпен басқарғаны, түркі халықтарының басын қосып, елін байытып, экономикалық тұрғыдан нығайтқаны шебер суреттелген. Бұл жазу халықтың ханынан, атажұртынан айырылмағанша алаңсыз өмір сүре алатынын білдіреді. Өз кезегінде мемлекет басшыларының іс-әрекеттері баяндалады. Одан кейін Білге қағанның жорықтарын баяндайды. Білға қаған түркі халықтары арасында қамқор қаған ретінде белгілі болған. «Білға» сөзінің өзі «дана» дегенді білдіреді. Түрік халқының мәңгілік мекені үшін күреседі. Ол халыққа уағыздады: Отанды сақтау тек ханға ғана емес, халыққа да байланысты. Ата-бабаларымыздың жіберген қателіктері мен жетістігі соның айғағы. Егер халық өз ханының айтқанын орындамаса, басына көптеген бақытсыздықтар түседі. Көшбасшы шектен тыс сенім артпау керек, қайта жақсылап ойлап, басқалардың айтқанын орындауы керек. Шынайы сөз бен өтірікті айыра білуі керек. Қатал хан өз халқына жамандық тілемейді. Егер ол сенгіш болса, жақсы мен жаманды ажырата алмаса, қасіретке жол ашылады, ел ішінде бейберекеттік орнайды. Білге хан тарыдай шашылған халықтың басын қосып, аяғынан тік тұрғызып, елге береке-бірлік орнатады. Ол халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету – мемлекет басшысының міндеті, елдің азаттығы мен халықтың тыныштығы олардың материалдық әл-ауқатына байланысты деп есептейді. Жазбаларда халықтың кедейшілікте өмір сүруіне

әміршінің байлыққа құмарлығы себеп болғаны қынжыла баяндалады. Халқына былайша үндейді: Мен өмір сүрдім, түрік хандары, түрік халқым. Осы ханнан, мына бектен, жеріңнен, суыңнан, түрік жұртынан айырылмасаң, жақсылықты көріп, уайымнан ада боласың. Түнюкук жазбасы 310 тармақтан тұрады және 717-718 жылдары жазылған деп жазылған (кейбір деректерде 712-716). Түнюкұқтың жазуын көзі тірісінде жазған. Бұл жазбада Тұнюкук ұлтжанды адам ретінде суреттеледі. Түнюкұқ бойындағы адамдық қасиеттер – адамшылық, ізгілік, ақиқаттың салтанат құруы үшін күресу – оның көршілес халықтар арасындағы беделін одан әрі арттыра түседі. Әсіресе, Түнюкіктің түркі халықтары тұтқынға алған тұтқындарын атамекеніне қайтаруы, жау рулары өкілдерінің бағынуы, жақсылық пен жамандықтың күресінде жақсылықтың жеңіске жетуі осы негізде қантөгістің алдын алуға болатынын көрсетеді. Ол әділетсіздік жасамай, адамгершіліктің үлгісін көрсетумен қатар, қағанат мемлекетінің заңдарын да берік қорғайды. Жоғарыда аталған жазулардан басқа, Альпі тауларының жауынгерлік рухын мадақтайтын көптеген жазулар да табылды, оларда Альпілердің адамгершілігі, әдептілігі, білімділігі олардың басты қасиеттері болғанын атап өтеді. Жоғарыда айтылған ойлардан Үрхун-Енисей жазба ескерткіштері тәлім-тәрбие мәселелеріне арнайы арналмағанымен, ондағы айтылған ой-пікірлер сол кезде ұстанған моральдық ережелер мен талаптардың мәнін біршама аңғаруға көмектесетіні анық. Атап айтқанда, қағандар мен альптардың әскери қызметі, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, оларға тән рухани-адамгершілік қасиеттері – отаншылдық, батылдық, батырлық, шынайылық, адамгершілік, ізгілік – қоғамның әрбір мүшесінің адамгершілік бейнесін айқындайтын маңызды өлшемдер, сонымен қатар олардың біздің бүкіл тәрбиелік кезең тарихындағы маңызы зор болғанымен, біздің тәрбиелік құндылықтарымыз бен әлеуметтік қарым-қатынастарымыздың табиғаты үшін де маңызды. Жазуларда айтылған ой-пікірлер қазіргі оқу-тәрбие үрдісінде жас ұрпақтың бойында ең жоғары адами қасиет деп танылған қасиеттерді қалыптастыруға, ұлтжандылық, ерлік, батылдық, халық мүддесі үшін күресу сезімдерін қалыптастыруға бірегей бағдар, бағдар қызметін атқарады. Үрхун-Енисей ескерткіштерінің ішінде білім беру тарихында ең көне тәлім-тәрбие ескерткіштерінің бірі саналатын «Ирқ битігінің» (Та'бирнома) да

өзіндік орны бар. Бұл қолжазбаны XIX ғасырдың аяғында Шығыс Түркістандағы Динхуандеган деген жерден А.Штейн тапқан. Бүгінге дейін бізде Ирак келісімі мен оның мәні туралы егжей-тегжейлі, толық ақпарат жоқ. Қазіргі дерек көзі Н.Рахмонов құрастырған «Ежелгі хикмет кітабы» және ондағы мәліметтер. Меморандум – қағазға жазылған жалғыз көне түркі ескерткіші және жүз беттен астам кітап күйінде бізге жеткен. Шығарма мони қауымдастығының мүшелері Исиг Сангун мен Ите Чук есімді екі балаға арналған. Шығарма басынан аяғына дейін балаларға ненің жақсы, ненің жаман екенін түсіндіретіндей етіп жазылған. Шығармада берілген жақсылық пен зұлымдықтың анықтамасына сүйене отырып, адамгершілік талаптар ерекше түрде түсіндіріледі. Бұл еңбекте түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, адамгершілік қарым-қатынастары туралы мәліметтер берілген. Қоғамдық қатынастардың мәні негізінен құстар мен жануарлардың бейнелері арқылы ашылады. Ертедегі ата-бабаларымыздың мифологиялық, тотемдік көзқарастары нәсіл жазбаларында халық ауызекі өнер үлгілері түрінде көрініс тапқан. Дәстүр бойынша, әрбір эпизод жақсы идеяларды насихаттайды. Оқиғалар армандар және олардың интерпретациялары түрінде беріледі. Кейбір армандар жақсылықтың символы ретінде түсіндіріледі, ал басқалары зұлымдық символы ретінде түсіндіріледі. Адам әрқашан жақсы өмір мен жақсы неке туралы армандаған. Сол үшін ұмтылды. Сол жолда Алланың жәрдемі мен қолдауына сүйеніп, армандарына жететініне сенді. Бұл жағдай нәсілдік келісімде өте нанымды сипатталған. Мысалы: Мен, Асманоғлы, Алтын Тақта күндіз-түні отырамын. Мен бақыттымын, бұл жақсы екенін біліңіз. Ол Адам Ұлымен екі ай бұрын кездесті. Ер адам қорықты, мынаны біл: бұл жақсы. Irq жазбасына сәйкес, аспан кейіпкерлері адамның тағдырын анықтайды және оған көмектеседі. Бұл ойлар мына өлең жолдарында айқын айтылған: Үстіне тұман жайылып, Төменде шаң басып, Құстың баласы ұшып, адасып, Киік баласы жүгіріп, адасып, Адам баласы жүріп, адасқан. Көктің шапағатының арқасында үшінші жылы олар Хамамамонан-эсанды тағы да көрді және толықтайды. Қуанып, қуанған жұрт, Біліңдер бұл жақсы. Зұлым күштердің нышаны болған тұман мен шаңның көмегімен тура жолдан адасып, адасып, қорлыққа сотталған тірі жан – құстар, маралдар, адамдар ұлылық пен құдіреттің белгісі болған аспанның шапағатының

арқасында бір-бірін қайта көріп, бірге өмір сүре бастады. Поэтикалық өлеңдермен айтылған бұл ойлар балаларға (және адамдарға) жер бетіндегі барлық тіршілік, оның ішінде құстар, жануарлар мен адамдар біртұтас биологиялық (қазір кеңінен қолданылатын экологиялық) жүйені қалай құрайтыны туралы түсінік беруге бағытталған қозғалыстың мазмұнын береді. Адам әрқашан жақсы өмір сүруге ұмтылғандықтан, бұл жолда көптеген қиындықтарға кезігеді. Бірақ адамдар иланы құдірет – Құдайдың көмегімен қиындықтарды жеңіп, әдемі өмірге қол жеткізеді. Бұл жағдай олардың интерпретацияларында да байқалады. Бірақ жақсылық бар жерде жамандық та бар. Кейбір армандардың интерпретациясы жаман оқиғалардың негізінде жатқан зұлымдықты атап көрсетеді. Халық ертегілерінде зұлымдық пен зұлымдықтың нышаны ретінде қолданылған кейбір бейнелер түс жоруларын анықтауда жағымсыз белгілер болып саналады.

Нақтырақ айтсақ: «Алты басты жыланмын, Алтын қарынымды, құлағымды қылышпен кесіп тастады, Денемді жол жиегіне, Басымды үйіме апаратын жолға қойды» дейді. Мынаны біліңіз: бұл жаман, бірақ «Жарыстың түсіндірмесі» («Таъбирнама») мазмұны оптимизм (болашаққа сенім) рухының басымдылығын көрсетеді. Шығармада айтылған ой-пікірлерде жақсылықтың зұлымдықты, жақсылықтың зұлымдықты жеңуі туралы көзқарастар басым екенін көреміз. Халық қашанда кемел келешекке сенген, жақсылықтың зұлымдықты жеңетінін, жақсылықтың жеңетіндігіне сенгені қашанда бәрінен де жоғары болған: Таң атты, одан кейін жер нұрға бөленді. Содан кейін күн көтерілді, бүкіл жер жарық болды, олар: Мынаны біл: бұл жақсы. «Бәйге туралы түсінік» шығармасының мазмұны негізінен адам және оның мұңы, сағынышы, азабы, қуанышы, бақыты туралы екені анық. Жақсы өмір жолындағы шайқаста жеңіске жету жолында зұлымдық пен зұлымдық жойылып, жақсылық пен ізгілік жеңеді. Адам жақсы қасиеттерді бойына сіңірген, бойында ізгілік пен ізгілік бар болмыс деп есептеледі. Қорыта келгенде, өзбек халқының ең көне дәуірден біздің заманымыздың IX ғасырына дейін қабылдаған ағартушылық көзқарастары адам тұлғасының қалыптасуында және оның кемелдігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Олар түркі халықтарының адамның мінез-құлқы, тәрбиесі туралы ертедегі түсініктерін білдіреді.

Адамгершілікке қойылатын моральдық талаптардың сипаты да белгілі бір өмір салтын анықтайтын әлеуметтік жағдайларға сай өзгерді. Дегенмен, адам қай заманда да, қай жерде де ізгіліктің надандықты, жақсылықтың жамандықты, нұрдың қараңғылықты жеңуін қалаған және бұл тілек адамның рухани кемелдігін анықтайтын басты өлшем болып, имандылық туралы көзқарастардың мазмұнында басты орынға ие болған. Бұл жағдайды біз жоғарыда аталған тағылымдық мұралардың ең көне үлгілерінің мысалдарынан анық байқадық. Халық өнерінің үлгілерінде ерлік, батылдық, адалдық, адамгершілік, мейірімділік қасиеттерін бойына сіңірген тұлғаның бейнесі бейнеленген. Қарабайыр өмір салты мен адамдар арасындағы қарым-қатынас сипаты адамдарда осындай қасиеттердің қалыптасуын қажет етті. Екі ұлы күш – жақсылық пен зұлымдық арасында кескілескен күрес басталды. Осы күрес барысында адам бойындағы ең жақсы қасиеттер қалыптасты. Білімділік, әдептілік, белгілі бір кәсіпті немесе дағдыны меңгеру адамның кемелденуінің негізгі көрсеткіші саналды.

Бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:

1. Аналитикалық әдіске сүйене отырып, «Педагогика тарихы» пәнінен түсініктерді түсіндіру.
2. «Педагогика тарихы» пәнінің идеялары мен адамзат қоғамының дамуы арасындағы байланыс туралы не білесіз?
3. Білім және педагогика тарихын кезеңге бөлу мәселелері.
4. Көне жазбалар және олардың шығу тегі туралы не білесіңдер?
5. Халық әдебиетінде қандай адамдық қасиеттер дәріптелген?
6. Авестадағы моральдық үштікке кесте құрастыр.
7. Көне түркі жазба ескерткіштерінде дәріптелген қасиеттерді жазып, мағынасын түсіндір.

14-ТАҚЫРЫП: «АВЕСТА» – ЕҢ КӨНЕ ДӘУІРДІҢ МӘДЕНИ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Жоспар:

1. Соғды, Бактрия, Хорезм мемлекеттерінде ең көне дәуірден VII ғасырға дейінгі білім беру мен педагогикалық идеялардың дамуы
2. Халық мектептері, өнер мектептері.
3. «Авеста» – ең көне дәуірдің мәдени жазба ескерткіші.

Қазіргі өзбек халқының ата-бабалары бірнеше мың жыл бұрын өмір сүрген және олар биік және бірегей мәдениет құру үшін ұзақ және қиын жолды жүріп өткен. Қарабайыр тас құрал-саймандарды күнкөріске пайдаланудан бастап, неғұрлым жетілдірілген еңбек құралдарын жасау, тұқым шаруашылығы дәуірі, шаруашылық өміріндегі, мәдени дамудағы жетістіктеріміз ата-бабаларымыздың бай ежелгі мәдениетін айғақтайды. Эрамыздан алдыңғы I мыңжылдықта Бактрия, Хорезм, Соғдиана, Маргиана, Парфия, Паркана сияқты мемлекеттерде әртүрлі тайпалар мен халықтар өмір сүрді. Олар сақтар, массагеттер, соғдылар, хорезмдіктер, бохтарлар, чочліктер, парқаналықтар сияқты тайпалар мен рулардан құралған және қазіргі Орта Азияны мекендеген халықтардың арғы тегі болып саналады. Бұл халықтар мекендеген аймақтарда ерекше мәдени дәстүрлер дамыды. Мысалы, б.з.д. бірінші жартысында Бактрия мен Соғдиана, Маргиана, Хорезм, Паркана, Парфия сияқты ежелгі мемлекеттерде халық шаруашылығының әртүрлі салаларында даму мен ілгерілеушілік болды. Біздің эрамызға дейінгі IX-VI ғасырларда пайда болған Ахеменидтер, б.з.б. III ғасырдың ортасында құрылған Грек-Бактрийлер, б.з. 1-ші ғасырда құрылған Кушандар, V ғасырда пайда болған Эфталиттер, содан кейін пайда болған Сосонилер, Түрк қағанаты мемлекеттерінде әлеуметтік мәдениет көтерілді. Ата-бабаларымыздың тәлім-тәрбиелік мұрасы да көне мәдениеттің ерекше бір бөлігі. Расында, қазіргі түркі және парсы тілдес халықтардың бізге жеткен маңызды археологиялық олжалары, тарихшылардың, әдебиет және өнер қайраткерлерінің шығармашылық мұралары, көркем-әдеби шығарма үлгілері соның дәлелі. Мұндай маңызды дереккөздерге грек ғалымдары Геродоттың, Сократтың, Плутархтың, Полиендердің тарихи-географиялық және этикалық еңбектері, сондай-ақ, ғалымдарымыз Әбу

Райхан Беруний, Махмұд Қашқари, философтар, шығыстанушылар, тарихшылар: Е.Бертелс, С.П.Толстов, В.В.Брагинский, И.М.Муминов, Б.Ғафуров, И.В.Стеблева, А.О.Маковельский, Ю.Жұмабаев, М.Исхақов, әдебиеттанушылар А.Қаюмов, Н.Маллаев, Н.Рахмонов, педагог ғалымдар О.Алеуов, М.Орифий, т.б. тарапынан жүргізілген ізденістер енеді. Тәрбиенің ең көне ескерткіштері бізге тікелей жеткен жоқ. Түркі және парсы тілдес халықтардың даналығы мен өмір сүру өнерінің кешені ретінде пайда болған және болмысқа практикалық қатынастың үлгісі ретінде танылған рухани мәдениет ескерткіштері ежелгі грек тарихшысы Геродоттың еңбектерінде, Страбон географиясында және Махмуд Қашғаридің «Диван-Лұғатит-түрік сияқты әдеби-тарихи деректер арқылы, сондай-ақ, Үрхун-Енисей жазбалары сияқты әдеби-тарихи деректерде де сақталып, бізге солар арқылы бізге жетті. Бұл ескерткіштердің мәнін зерттеу адамның қалыптасуында материалдық және рухани мәдениеттің атқарған орасан зор рөлін көрсетеді. Атап айтқанда, білім адамның психикалық және адамгершілік дамуына әсер етті, ал тұлғаның қалыптасуы өз кезегінде адамзат қоғамының қалыптасуына ықпал етті. Сонымен, ойлау қабілеті бар тұлғаның дамуы мен қоғамның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ету процесі бір-бірінен ажырамас байланыста қалыптасады. Бұл тарихи процестің мәнін түсіну бізге адам ойының өте ұзақ уақыт кезеңінде және күрделі жағдайларда қалыптасқанын көрсетеді. Адамзат қоғамы қалыптасу барысында адам биологиялық жағынан да, әлеуметтік жағынан да жетілдірілгені белгілі. Ертедегі діни нанымдар мен ең қарапайым өнертабыстарды жетілдіру сияқты жағдайлар да адам санасының қалыптасуына ықпал етті. Бұл процесс мыңдаған жылдарға созылып, осы кезеңде адам санасының қалыптасуына негіз ретінде қабылданған мінез-құлық ережелері мен әлеуметтік талаптар пайда болды. Бұл талаптар белгілі бір кезеңде жасалған ескерткіштердің негізгі мазмұны мен мәнін құрайды. Ең ежелгі адамдарға тән қасиеттер, олардың бастапқы, қарапайым тілегі, арманы мен үміті көне эпостарда көрініс тапқан аңызға айналған кейіпкерлер мен батырлар түрінде көрініс тапты. Ежелгі ата-бабаларымыздың дүниетанымы аруаққа табыну (анимизм), ата-баба рухына табыну (тотемизм), бақсылық сияқты діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптарды көрсететін мифтер мен аңыздарда көрініс тапқан. Бірақ бұл аңыздар мен мифтер массагеттер, сақтар, хорезмдіктер,

соғдылар, парфиялар өмір сүрген дәуірдің рухын ғана көрсетеді. Ең көне мәдени қазыналарымызды зерттеуде мынадай үш топқа бөлінген дереккөздерге сүйенеміз: 1. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлер. 2. Фольклорлық материалдар мен жазба деректер. 3. Ұлы жазушылар мен ғұламалардың шығармашылық мұрасы. Алғашқы қауымдық адамдар өз қажеттіліктерін еңбек арқылы қанағаттандырғаны белгілі, бұл процесс жас ұрпақтың бойында теориялық білім, білік, дағды, еңбек және практикалық іс-әрекеттегі дағдының қалыптасуына жол ашты. Еңбек әрекетін ұйымдастыру процесі алғашында бүкіл қоғамдық өмірді орнықтыру негізінде жүзеге асырылса, кейіннен тәрбие адам қызметінің негізгі жағына, қоғамдық сананы қалыптастырудың маңызды факторына айналды. Алғашқы тайпалық қоғам пайда болғанға дейін адамдар өмір сүру үшін күресті және бұл кезеңде рудың барлық мүшелері ұжым болып әрекет етті. Кейінірек адамдар ұжым мүшелерінің жас ерекшеліктеріне қарай еңбек әрекеттерін келесі үш топқа бөлді: а) балалар мен жасөспірімдер; в) қоғамдық өмір мен еңбекке толыққанды қатысушылар; в) қарттар. Алғашқы қауымдық қоғамда бала өмір сүру, еңбек ету дағдыларын игеріп, өзі орындай алатын әрекеттерді ұйымдастыруға тікелей қатысты. Бұл қиын жағдайда болды. Ер балалар аң аулау, қару-жарақ жасау сияқты үй шаруасымен айналысса, қыздар әйелдер жасаған еңбектің қыр-сырын үйренетін. Жазылмаған әдет-ғұрып, әдет-ғұрып бойынша жас балалар үлкендердің бақылауында белгілі бір тәжірибелерге ие болатын. Белгілі бір дайындықтан кейін бала арнайы сынақтардан өтіп, практикалық жұмыстарға белсенді қатысу құқығына ие болатын еді. Бұл дәстүр, атап айтқанда, балаларды белгілі бір жасқа дейін күтушіге немесе тәрбиешіге сеніп тапсыру соңғы кездерге дейін сақталып, бүгінгі күнге дейін байқалады. Ұжымдық тұқым өсіру кезеңінде балалар еңбегінің ауқымы кеңейіп, кәсіптік қызмет түрлері көбейеді. Тәжірибелі адамдар бала тәрбиесімен қатар жазуға да үйрете бастайды. Бірте-бірте әскери тәрбиенің алғашқы көріністері пайда бола бастайды. Балаларға әскери өнердің қыр-сырын үйрету өте күрделі жұмыс болды, ал бұл тәрбиені ұйымдастыру арнайы білім мен дайындықты қажет етті. Сондықтан балаларға осыған байланысты білім беру процесіне арнайы әскери білімі мен дайындығы бар адамдар тартыла бастады. Қоғамның әлеуметтік прогрессі балаларды егістік

алқаптарын өлшеуге, су тасқынының алдын алуға, адамдарды әртүрлі аурулардан емдеуге үйрету қажеттілігін тудырды. Осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін қозғалысты ұйымдастыру нәтижесінде түрлі мектептер жұмыс істей бастады. Мектептерде ауызша білім берумен қатар балалардың жазу дағдысын қалыптастыруға басты назар аударылды. Бастапқыда фотография дамып, пиктографиялық жазу пайда болса, кейін көрші елдерден әкелінген әріптерді қолданатын жазу әдісі пайда болып, бұл әдіс тез тарала бастады. Орта мыңжылдықта арамей тілі қолданылды, ал Александр Македонский жаулап алғаннан кейін белгілі бір кезеңдерде грек, сонымен қатар парсы сына жазуы да қолданылды.

Соғдиана және Бактрия мемлекеттерінің білім беру ерекшеліктерін ашуға арналған Венн диаграммасы бойынша тапсырма Төмендегі диаграммамен салыстырыңыз. Сызбаның қиылыспайтын жерлеріне Соғды және Бактрия әулеттерінің білім беру ерекшеліктерін жазыңыз. Шеңберлердің қиылысында екі пәнге де ортақ ақпаратты жазыңыз.

Соғдиана. I мыңжылдықтың ортасына қарай арамей негізінде авесталық, хорезмдік, соғдылық, кушандық, руникалық (урхун-енисей), ұйғыр, тағы басқа жазулар пайда болып, оқу-ағарту ісін дамытуда маңызды рөл атқарды. Осы уақытқа қарай алғашқы қауымдық өмір сүру дәстүрі бірте-бірте дамып, дүниежүзілік мәдениетте адамзат тарихында үлкен маңызы бар жаңалықтар ашылды. Қытайда қағаздың ойлап табылуы, Үндістанда санау мен ондық санау жүйесінің пайда болуы, Месопотамияда Жердің шеңберін 154 градусқа бөлудің ойлап табылуы, тәуліктің сағат, минут, секундқа бөлінуі, Орталық Азияда Жерорта теңізі мен Үндістанды байланыстыратын керуен жолының пайда болуы, одан кейін Қытайдан Орталық Азия арқылы Жерорта теңізіне Ұлы Жібек жолының ашылуы сияқты оқиғалар бұл аймақтарды мекендеген халықтар мәдениетінің дамып, жазу-сызуының кең таралуына әкелді. Демек, біздің дәуіріміздің басында біз жоғарыда атап өткен арамей, грек, парсы сына жазуы әліпбиі негізінде қалыптасқан хорезм, соғды, бактрия жазулары қазіргі Орта Азия территориясында қолданылған.

Халық мектептері, өнер мектептері.

Шамамен б.з.б. 484 (480)—431(425) жылдары өмір сүрген грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» кітабы ежелгі парсылардың, сақтардың және массагеттердің ағарту іс-әрекеттері туралы маңызды мәліметтер береді. «Парсылардың ең құрметтейтіні – батылдық» дейді ғалым. Тиісінше, олар ұлдарымен мақтанатын. Сондай-ақ, патша жыл сайын кімнің көп баласы болса, сол адамға сыйлықтар мен сәлемдеме жіберетін. Балалардың жас ерекшеліктеріне де мән берді. Ер балаларды бес жастан жиырмаға дейін үш-ақ нәрсе үйреткен: атқа міну, садақ ату, шешендік. Бала бес жасқа дейін әкесіне көрсетілмей, әйелдердің қолында өскен. Баласы өлсе, әкесі қайғырмасын деп осылай жасады. Ұлдары ешқашан ата-анасын сыйламаған. Олар мұндай жағдайды некесіз туған немесе тастанды балалардан ғана күтуге болады деп есептеді. Сонымен қатар, Геродот парсылар үшін өтірік айту мен қарызға бату ұят саналғанын айтады. Олар өзендерді киелі санаған. Сондықтан олар өзен суына түкірмеген, тіпті қолдарын да жумаған. Геродоттың бұл мәліметінен көрініп тұрғандай, ата-бабаларымыз ұлдарын ержүрек, туған жерін нағыз қорғаушы, қайратты да батыр етіп тәрбиелеуге үлкен мән берген. Жас жігіттер мен қыздардың ғана емес, әйелдердің де ерлігі туралы ойларды грек философтары жазып қалдырған. Мысалы, Плутарх парсы әйелдері туралы айта отырып, мынадай оқиғаны келтіреді: Кир патша парсыларды Астиаг патша бастаған мидиялықтарға қарсы шайқаста соғыста жеңіліс тапты. Парсы жауынгерлері қалаға қарай қаша бастайды. Жау оларды қуып, қаланы басып алмақ болғанда, әйелдер қақпадан шығып, оларды қарсы алып, үрейлене айқайлайды: — Ей, намыссыз құлдар, қайда қашасың? Енді туған жеріңе қайтып, тығыла алмайсың! Әйелдердің қылықтарына төтеп бере алмаған парсылар соғысқа қайта оралып, жауды шегінуге мәжбүрледі. Осы оқиғаны еске алу үшін Кир мынадай заң шығарды: Осы қалаға аяқ басқан кез келген патша әрбір әйелге алтын теңге беруі керек. Жоғарыда келтірілген мысалдардан көрініп тұрғандай, жас жеткіншектерді ерлік, адалдық, батырлық қасиеттерді бойына сіңірумен қатар, атқа мінуге, садақ атуға баулуды қалыптасқан жағдайлар мен жағдайлардың өзі талап етті. Сондықтан да байырғы ата-бабаларымыз балаларды өз халқының бостандығы мен елінің тәуелсіздігін қорғаушы етіп тәрбиелеген. Плутарх сонымен қатар Александр Македонскийдің байырғы халықтармен жақындасу үшін македондықтар мен жергілікті

халықтардың әдет-ғұрыптарын үйлестіруге тырысқанын атап көрсетеді. Осы мақсатта ол отыз мың баланы бөліп алып, грек тілін, македондықтарға тән әскери өнердің қыр-сырын үйретуді бұйырды. Осы мақсатқа жету үшін көптеген жаттықтырушылар тағайындалды. Бұл елде грек әліпбиінің кейінірек қабылданғаны сол кезеңде көптеген мектептердің ашылуы және жергілікті халықтың балаларының да сонда білім алуы дәлел. Соғды жазба ескерткіштерінің ішінде В.Б. Хейн және Ескі әріптер деп аталатын біздің дәуіріміздің басында қалыптасқан соғды жазуы туралы мәлімет береді. Бұл дереккөздер Дунхуан (Шығыс Түркістан) қаласының маңындағы сауда ауылында тұратын соғды көпестерінің (саудагерлерінің) туған жері Самарқанға жазған жеке хаттарынан тұрады. Император Ян Лидің (615-617) елшісі Вэй Сзидің баяндамаларында Самарқанд қаласында құрылған білім туралы мәліметтер де кездеседі. Самарқанның білікті саудагерлері бала бес жастан асқанда саудаға үйрете бастайды. Ол оқуды үйренумен қатар сауда-саттықты да үйретті. Қытайдың тағы бір тарихшысы Сюань Цзан Самарқан халқының имандылық пен әдептілік ережелерін ұстануы өзгелерге үлгі болғанын атап өтті. Осының барлығы ерте заманда балаларды бес жастан бастап оқытып, оларды практикалық өмірге дайындау оқу-тәрбие процесінің басты мақсаты болғаны туралы мәлімет береді. Бұл мәліметтер ерте заманда сауат ашу мектептері болғанын, онда балалар оқытылатынын, мектептен тыс жерде балаларды арнайы жаттықтырушылар әскери-дене жаттығуларына, белгілі бір қолөнердің қыр-сырын меңгеруге баулитынын көрсетеді. Халық ауыз әдебиеті үлгілері: аңыз-әңгімелер, батырлық дастандар, жырлар, мақал-мәтелдер, мәтелдердегі айтылған ойлардан да сонау көне дәуірде қалыптасқан тәрбие туралы құнды мәліметтер ала аламыз. Өйткені, халық даналығының жарқын үлгісі болып табылатын ауызша ауыз әдебиеті халық педагогикасына тән тәрбиелік тәжірибелерді жинақтайды. Алғашқы адамдардың табиғат пен қоғам туралы түсініктері, әдет-ғұрыптары, қоғамдық қарым-қатынастарының мазмұны ауызша ауыз әдебиетінің көне жанрларының бірі мифтерде көрсетілген. Мифтердің кейіпкерлері жақсылық жеңіп, қараңғылық жеңіп, жарық сөзсіз өмір сүруі үшін зұлымдықпен күреседі, жақсылық пен бақытқа толы өз жерлерін жасайды. Көптеген мифтердің кейіпкерлері - адам болып туылған құдайлар. Алғашқы дәуірдегі

адамдардың арман-мақсатын, ой-өрісін, мақсат-мүддесін нұрландыруға қызмет еткен көптеген аңыздар бізге ең көне ескерткіштер «Авеста» мен Әбілқасым Фирдаусидің «Шахнамасы» арқылы белгілі.

«Авеста» – ең көне дәуірдің мәдени жазба ескерткіші.

«Авеста» ағартушылықтың ең көне жазба ескерткіші ретінде біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтардың ортасында ертедегі ата-бабаларымыз жасаған ерлік тақырыбына байланысты ауызша да, жазбаша да ұрпақтан-ұрпаққа жеткен көптеген аңыздар мен аңыздар бар. Егер бұл аңыздар зороастризм дінінің қасиетті кітабы «Авеста» мазмұнына енбесе, бізде олар туралы ешқандай мәлімет болмас еді. «Авестаны» кім жасағаны туралы әртүрлі көзқарастар бар, оның ішінде белгілі шығыстанушы ғалым Е.Бертельстің айтуынша, бұл еңбекті 1278 жылы Раид Зардушт ибн Бахрам ибн Пәжду деген адам жазған. Бұл идея зороастризм эпикалық поэмасында айтылған кейбір идеялар негізінде туындады. Атап айтқанда, эпоста Зардуштың Авеста мен Зендінің дүниеге келуі, оның тууы, кейінгі өмірі туралы айтылады. Яғни, пехлави жазуымен жазылған зороастризм кітабын Зардушт ибн Бахрам ибн Пәжду жазған (Өлеңнен үзінді). Ол – барлық данышпандар мен шеберлердің ұстазы, шеберлердің ұстазы. Онда дүние жүзіндегі оқиғалар, ата-бабалардың істері, патшалар туралы жазбалар бар. Онда Зардушт әлемге бақыт әкелген Авеста мен Зенданың хикаялары бар. Сондай-ақ, Зардуштың анасынан тууы және одан кейінгі оқиғалар. Бұл кітап қазір құлдар үшін ескі, оны ешкім оқи алмайды. Бұл эпопеяны 1760 жылы атақты француз ғалымы Анкетиль Дю Перрон алғаш рет латын тіліне, кейін француз тіліне аударған. Жұмысты ағылшын тіліне Иствич аударған. Кейінірек Ф.А.Розенбергтің француз тіліндегі аудармасы да жарық көрді. Эпоста келтірілген мәліметтерді Зардушт ибн Бахрам ибн Пәжду қандай дереккөздерге сүйенгені туралы мәлімет жоқ. Дегенмен, зерттеушілер эпопеяны жазуда автордың екі маңызды дереккөзді – Авестаның жоғалған Читрадат (он екінші) және жұмсалған (он үшінші) данасын пайдаланғанын мойындайды. Дармстеттер Зардушт алғашқы адам Гайомард туралы аңызға айналған әңгіменің мифтік қаһарманы, халық қиялының туындысы екенін айтады. Аңыз бойынша ол надандық символы жыланмен соғысып өлген. Оның үш ұлы болды, олар үш топтың негізін қалады - діни қызметкерлер, сарбаздар және егіншілер. Қолданыстағы деректерге, сондай-ақ соңғы

жылдары жарияланған мәліметтерге қарағанда, зороастризм Шығыс халықтары ұстанған ежелгі діндердің бірі болып саналады. Бұл діннің негізін салушы Зардушт («сары шапан иесі» дегенді білдіреді), дін оның атымен аталған. Зардушт шамамен б.з.д. 570 жылы дүниеге келген және 77 жасында намаз оқып жатқанда жауының діни қызметкері өлтірген. Зардушт өз заманында екі құдай идеясын алға тартты. Ол бірте-бірте пайғамбар дәрежесіне көтеріліп, өзін Ахура Мазданың елшісі, яғни Жоғарғы Құдай деп жариялайды. Зардушт дүниені жақсылық әлемі және зұлымдық әлемі деп екіге бөледі. Бұл екі дүниенің арасында бір-біріне қарама-қарсы идеялар басым болып, олардың арасында үздіксіз күрес болады. Зардушт негізін қалаған дін оның көзі тірісінде көптеген елдерге тарады. Алайда Зардушт қайтыс болғаннан кейін зардуштизм идеялары кеңірек тарай бастады. Авеста біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырдың соңы мен IV ғасырдың басында жасалған. Ол ұзақ уақыттың өнімі болып саналады, уақыт өте келе қайта-қайта өңделеді. Барлық дереккөздер бұл жұмыстың кітап болып б.з.б. Батыс, орыс, өзбек ғалымдары бұл еңбектің мазмұнын жан-жақты талдауға тырысты. Расында да, Авестада белгілі бір жүйеде адам болмысының кемелдігі туралы ағартушылық ойлар айтылған. Бұл еңбектің идеялары арқылы біз ерте заманда елімізде өмір сүрген халықтардың табиғи, ғылыми, тәрбиелік, әлеуметтік көзқарастары туралы маңызды мәліметтер аламыз. «Авеста» діни сипатымен қатар, философиялық, саяси, филологиялық, оқу-ағарту, тәрбие мәселелерін де қамтитын шығарма. Әбу Райхан Беруни «Ежелгі халықтардың ескерткіштері» атты еңбегінде зардуштизм дінінің ежелгі Хорасан, Парсы, Ирак, Балхтан Сирияға дейін тарағанын айтады. Әзірбайжан ғалымы М.Рафилий «Әзербайжан әдебиетінің қысқаша тарихы» (1-том, Баку, 1943, 2-3-беттер) кітабында «Авестаны» тек Әзірбайжан әдебиетінің рухани мұрасы деп таниды. Тарихшы В.М.Авдиев, «Авеста» деп аталатын ежелгі діни жинақтың алғашқы бөліктері дәл Орталық Азияда пайда болған деуге толық негіз бар. Расында, еңбекте келтірілген кейбір риуаяттар осыған куә. Аңыз бойынша, зардуштизмнің алғашқы қасиетті оты Хорезмде жағылған. Авестада сипатталған Айриана Вайжо 162 елі Хорезм болуы мүмкін. Бұл елде Ахура-Мазда Зардуштқа көрінді. Авестада сақталған аты аңызға айналған Айриана Вайхо елінің сипаттамасы Хорезмнің географиялық жағдайына толық сәйкес келеді.

Сондай-ақ, С.П.Толстов «Авестаның» ең көне бөлігі Орта Азияда (Хорезм) б.з.б. I мыңжылдықтың бірінші жартысында жазылғанын атап көрсетеді. «Авестада» құдайлар мен батырлар туралы халықтық эпостық аңыздар туралы көптеген құнды деректер бар. Шығармада бейнеленген құдайлар мен батырлар Орталық Азия елдерінде және олармен көршілес Иран мен Ауғанстанда әрекет етеді. Авестадағы гимндер жерді сипаттайды: Кең шалғындары мен суы мол, мал шаруашылығына қажеттінің бәрін өндіретін биік таулары, терең де мол көлдері бар күшті басшылар бастаған қалың әскер, Кемелер жүзетін кең өзендер Искат пен Поуртаға, Моурға (Марв), Хароваға (Герат), Гоу Соғдыға және Хорезмге (Хорезм) қарай ағады (Яшт Х, 14). Мұнда айтылған жерлердің сипаттамасы мен атаулары басқа да бірқатар аспектілерімен бірге ежелгі зардуштизм дінінің осында, Әмудария алабында пайда болғанына еш күмән келтірмейді. Зардушт біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда өмір сүрген. Спитама руы Хорезмді мекендеген малшылар әулеті болған. Әкесі Паурушасп пен анасы Дугдова жылқы және түйе шаруашылығымен айналысқан. Көптеген құдайларға табыну және көптеген құрбандықтар малдың жойылып, әртүрлі тайпалар арасындағы қақтығыстарға әкеліп соқтыратынын көрген Зардушт мұның алдын алудың жолдарын іздеп, осы мақсатта өз ілімін тарата бастады. Бірақ ру көсемдері оның ілімі мен айтқан идеяларын ұнатпайды. Құдайдан түскен аян арқылы Зардушт көпқұдайшылыққа қарсы монотеизмді насихаттай бастайды, күшті үкімет орнатады, жер бетінде тұрақты бейбітшілік орнату үшін күреседі және ізгілік пен ізгілік құдайы Ахура Мазданы қорғайды. Зардуштың жаңа ілімдерін өз тайпалары арасында таратуын қаламаған тайпа көсемдері оны қудалады. Осы қуғын-сүргінге байланысты ол Райға (Иран) қашып, сонда дінін толық дамыта алды. Ол Авестаны Виштасп (Гуштасп) патшаға сыйлайды. Король Виштасп оның қамқоршысы болады. Виштасптың бұйрығымен храмдар салынып, зардуштизм идеялары кеңінен тарай бастады. Зардушт Гуштасп патшаның уәзірінің қызы Хававиге үйленіп, одан үш ұл – Иставатра, Урвататнара, Хварахитра және үш қыз – Френи, Трити, Поуричисталар туылғанын жазады. Виштасптың бұйрығымен 1200 тараудан тұратын «Авеста» алтын тағына жазылып, патша сарайына ұсынылды. Авестаның кітап тәрізді мәтіні біздің дәуірімізге дейінгі он екі мыңдай иленген өгіз

терісіне алтын әріптермен жазылған. Бұл көшірме Ескендір Зұлқарнайын жаулап алғанға дейін Истахр қаласында сақталған. Ескендір Истахрды жаулап алғаннан кейін «Авестада» баяндалған медицина, астрология, ғылым және даналық салаларындағы идеялар грек тіліне аударылып, қалған идеяларды қамтитын беттер өртенді. Бұл Зардушт кітабы бізге екі данада жетті. Бұл көшірмелердің біріншісі - Вендидадседе, яғни Қасиетті Вендидад деп аталатын дұғалар жинағы. Бұл кітапта Ясна мен Виспередтер бар. Екінші кітап, біріншісі сияқты, Вендидад, Ясна және Виспередаларды қамтиды, сонымен қатар түсіндірмелер береді. Түсіндірме аудармасы Занд (түсіндірме дегенді білдіреді) деп аталады. Шығарманың түсіндірме нұсқасы Авеста мен Занд немесе Занд Авеста деп аталғаны да сондықтан. Екінші нұсқа бойынша «Авеста» келесі бөліктерден тұрады: 1. Вендидата. Бұл бөлім 22 тараудан тұрады және негізінен Ахура Мазда мен Зардушт арасындағы сұрақ-жауап әңгімесі түрінде жазылған. Онда зұлым рухтар мен алыптарды жеңу туралы әңгімелер, күнәлардан тазарту ережелері және мифологиялық элементтер бар. Типтік белгісі талқыланатын бөлігі – алпауыттарға қарсы жасалған заң мәтіні, яғни заңнаманың мазмұны. Заңда зұлымдықтың бейнесі болған алыптарға менсінбей қарау керектігі айтылған. Ахура-Мазда елге жақсылық пен жақсылық әкелсе, 1. Антра Ману (Ахриман) өз жеріне зұлымдық әкеледі. 2. Висперед. Ол 24 тараудан тұрады және дұға әндерін қамтиды. 3. Ясна. Ясналар 72 тараудан тұрады. Діни қызметтерде, сондай-ақ, құрбандық шалу рәсімдерінде айтылатын әндер, құдайларға арналған гимндер және т.б. ясналарды құрады. Бұл бөлімнің 17-тарауы Готтар деп аталады. Готтар Авестаның ең көне бөліктері болып саналады. 4. Яшттар. Яшттарға зардуштизм дінінің құдайларының құрметіне айтылатын 22 ән (гимн) бар. 5. Кіші Авеста (Кіші Авеста, Хвартак-апастак). Күнге, айға, Ардвисураға, Митраға, отқа және басқа құдайлар мен құдайларға арналған қысқа дұға (гимн) мәтіндерінен тұрады. Зардуштизм идеялары туралы сөз болғанда, олардың әділ өмір сүру және этикалық принциптерге негізделгенін атап өткен жөн. Адам мен оның қоғамдағы орны арасындағы қарым-қатынас мәселесі готтардың мазмұнында көрсетілген. «Авестаның» тәрбиелік мәні зор. Жоғарыда айтылғандай, Зардушт ежелгі тайпалар өкілдерінің діни сеніміне айналған көзқарастардың мазмұнын реформалады. Зардуштизмнің прогрессивті

идеялары Ахура Мазданың (Құдіретті Құдай) дүниедегі әділеттілік пен ізгіліктің жаратушысы болып саналуы. Анхра Мани (Зұлым рух) барлық зұлымдықты жасайды. «Авестаның» мазмұнына қатысты бізге жеткен үзінділерде айтылған ой-пікірлердің мәніне сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: Вендидаттың алғашқы үш тарауы жердің халық өміріндегі маңызын дәріптейді. Мысалы, бірінші тарауда зұлымдық пен дұшпандық үстемдік еткен елдерді жіктей отырып, Ахура Мазда Бейбітшілік пен Әділет елінің негізін салушы, Анхра Маню надандық дәнін себуші ретінде түсіндіріледі. Жұмыста осындай 16 ел туралы айтылған. Авестада кейінгі кезеңдерде сипатталған әділдік елінің атаулары: 1. Арьяна Веджа – Хорезм немесе Аракс өзенінің жағасындағы немесе Аму мен Сырдариянның атырауындағы аймақ. 2. Гава-Соғдиана. 3. Моуру (Маргав)-Маршана (қазіргі Мари қаласы орналасқан аудан). 4. Бахти-Бактрия (Балх). 5. Нисая – Парфияның астанасы Ниса. 6. Харой-Исфахандағы жер. 7. Кнента-Гуркания. 8. Харахвайти-Гарут (Арахосияға қатысты). 9. Хетумант – Гильменд ойпатындағы провинция. 10. Рагамидиядағы қала. Рэй Тегеранға жақын. 11. Чахра – Хорасандағы жер. 12. Варна – Оңтүстік Каспий аймағы. 13. Хапта Хиndай - Пенджаб, Инда бассейндерінде орналасқан аймақ. 14. Рангха өзені – мифологиялық өлке10. Ежелгі түркі халықтары ескерткіштеріндегі тәрбие туралы ойлар Түркі халықтарының жазба тәлім-тәрбие ескерткіштерінің өзіндік ерекшелігі бар және педагогика тарихында, атап айтқанда, жас ұрпақты тәрбиелеуде үлкен маңызға ие.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Соғды, Бактрия, Хорезм мемлекеттерінде ең көне дәуірден VII ғасырға дейінгі білім беру мен педагогикалық идеялардың дамуын дәріптеңіз.

2. Халық мектептері, өнер мектептері туралы айтыңыз.

3. «Авеста» – ең көне дәуірдің мәдени жазба ескерткіші екені туралы пікіріңізді айтыңыз.

15-ТАҚЫРЫП: VII-XIV ҒАСЫРДЫҢ 1 - ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОРТА АЗИЯДАҒЫ МЕКТЕП ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАРДЫҢ ДАМУЫ. VII ҒАСЫРДАН IX ҒАСЫРЫНА ДЕЙІНГІ ОРТА АЗИЯДАҒЫ БІЛІМ, МЕКТЕПТЕР ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАР

Жоспар:

1. Ислам дінінің таралуы және оның білімге әсері.
2. Хадис ғылымының пайда болуы, оның бағыттары және хадисшілер.

VII ғасырдан кейінгі педагогикалық көзқарастар мен мәдениет туралы сөз қозғағанда, бұл мәселелердің Орталық Азия тарихындағы ислам идеяларымен тығыз байланысты екеніне көз жеткіземіз. Өйткені осы кезеңнен бастап елімізге исламдық идеялар ене бастады. XII ғасырдың басында Ислам идеясына негізделген Араб халифаты құрылып, бұл мемлекет өз ұстанымын нығайту үшін басқа елдерді жаулап ала бастады. Бүкіл Араб түбегі, сондай-ақ, Иран, Закавказье, Сирия, Солтүстік Африка және Испания халифаттың құрамына кірді.

651-715 жылдар аралығында арабтар Мовароуннахрды басып алды. Олар жаулап алған халықтарды ислам дініне кіргізе бастады. Араб тілі де жаңа мәдени тіл ретінде пайда болды. Арабтар грек ғылымының жетістіктерін пайдаланып, философтардың еңбектерін аударды. Астрономия, медицина, химия бойынша негізгі еңбектер араб тіліне аударылды. Арабтар гректерден ғылым классификациясын қабылдап, ғылымдарды теориялық және практикалық деп екіге бөлді. Бірінші бөлім – үш бөлім – жаратылыстану, теология және математика туралы болды. Екінші бөлім этика, экономика және саясатқа бөлінеді. Үнді ғылымы араб мәдениетіне, негізінен арифметика, алгебра және медицинаға әсер етті. Еуропалықтар да арабтар арқылы үнділердің сандар теориясымен таныс болды. Арабтар ұлан-ғайыр империя құрып, географияның дамуына зор ықпал етті. Араб иеліктерінің карталары IX ғасырда жасалған.

Жаулап алған елдерге арабтар исламмен қатар осы діннің қасиетті кітабы Құран – араб тілін енгізді. Исламның негізін салушы және таратушы Мұхаммед ибн Абдуллах 570 жылы Меккеде Құрайш тайпасының Хашимилер отбасында дүниеге келген. Пайғамбарымызға түскен Құран аяттарын да ол кісі қайтыс болғаннан кейін 23 жыл бойы халифалар жаттап, қағазға түсірді. «Құран» мұсылмандардың қасиетті де киелі кітабы, араб тілінен аударғанда «Оқу» дегенді білдіреді. "Құран 114 сүре, 6236 аяттан тұрады. Ол адамдарды теңдікке, бауырмалдыққа, тату-тәтті өмір сүруге,

ізгілікке шақырады. Оның адамгершілік мәні зор, адамның рухани жетілуінде маңызды рөл атқарады. Исламдық діни идеяларды оқу үдерісінде жүзеге асыруға мүмкіндік жасалды. Құранда білімді адам кемелдігінің маңызды белгісі ретінде сипаттайды. Ислам мұсылмандарды білім іздеуге шақырады. Көптеген аяттарда білім мен ғұлама дәріптелген. Ақыл адамға берілген ұлы нығмет деп сипатталады.

Құранда адамгершілік пен әдеп туралы маңызды ойлар бар. Әдептілік адамдық қасиет ретінде берілген. Исламның мақсаты – жамандықтың алдын алу, адамдарды тура жолға салу. Құранда жомарттық, қонақжайлылық, батылдық, сабырлық, қанағатшылдық, адалдық, адалдыққа ерекше мән берілген. Ислам діні ата-анаға ғана емес, туған-туысқа, жетім-жесірге, кедей-кепшікке, көрші-қолаңға, жалпы адамзат баласына мейірімділік танытуға ерекше мән береді. Адалдық, тектілік, тәп-тәттілік әдептері көрсетіледі. Ол моральдық жетілуге кедергі келтіретін қасиеттерді айыптады. Жалпы, Құран Кәрім адамды ақыл-ой, моральдық және тәндік тұрғыда қалыптастыруда, қысқасы, кемел тұлға етіп өсіруде маңызды дерек көзі болып табылады. Хадис (араб. – баяндау, баяндау, ақпарат беру деген мағынаны білдіреді) – Ислам дінінде Құран Кәрімнен кейінгі қасиетті дереккөз, Мұхаммед пайғамбардың қызметі мен ілімі туралы риуаяттар жинағы. Мұхаммед пайғамбар бірдеңе айтса немесе біреуге бір нәрсе істеп жатқанын көрсетсе немесе біреудің өзіне бір нәрсе жасап жатқанын көріп, оған тыйым салмаса, осы үш жағдайдың әрқайсысы сүннет болып саналады. Бұлар туралы риуаяттарды хадистер деп атайды. Хадистану негізінен VIII ғасырдың екінші жартысында басталды. Алғашында хадистер жазылмай жатталатын болса, жаттағандардың саны азайған сайын қағазға түсіру қажеттілігі туындады. Халифа Омар бұл әрекеттердің басында болды. VIII – IX ғасырлар хадис ғылымы үшін «алтын ғасыр» болып саналады. Хадистер зерттеліп, талданып, сенімділері жинақталады. Ең ықпалды әрі сенімді 6 жинақты жасаған хадис ғалымдары – жерлестеріміз. Бұлар әл-Бухари, әл-Хаджәк, ат-Тирмизи, Сүлеймен Сиджистани, ән-Насаи және ибн Можжә. Олар жасаған алты кітап сенімді жинақ деп танылған «Сүннан» және «Әс-Сахих» атты жинақтар.

Хадистерді түсіндіруде үш негізгі бағыт пайда болды: 1. Муснад – алфавит ретімен реттелген әртүрлі тақырыптардағы хадистер жинағы (Абдуллаһ ибн Мұса, Имам Ахмад ибн Ханбал).

2. Сахих (сахих) – бағыт дұрыс, сенімді хадистер енгізілген. Бұл имам әл-Бухари негізін қалаған.

3. Сүннеттің сахих хадистерімен қатар «әлсіз» хадистер де қамтылған (Әбу Дәуіт, ат-Тирмизи, ән-Насаи және Ибн Мажа осы бағыттағы хадистерді жинаған).

Хадис ғылымының дамуында әл-Бухари мен имам ат-Тирмизидің рөлі өте зор. Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари (810-870) хадис ғылымында «Әмір әл-мүминин» және «Имам әл-мухаддисин» құрметті атақтарына ие болды. Балх, Басра, Бағдад, Дамаск, Мысыр, Мекке, Медине қалаларында хадис ғалымдарынан дәріс алған. Хиджазда 6 жыл тұрып, хадис ғылымын үйренді, атақты ғалымдардан фиқh ілімін үйренді, өзі де шәкірттерге сабақ берді. Әл-Бұхари өте өткір ақылға ие болған. Ол 100 000 сахих және 200 000 сахих емес хадистерді жаттағанын жазған. Ол 1080 риуаятшыдан хадис естісе, одан 90 000 адам сенімді хадис естіген.

Бұхари артына мол ғылыми және шығармашылық мұра қалдырды. Оның «Әл-Джамеъ ас-Сахих», «Әл-Адаб әл-Муфрад», «Әт-Тарих әл-Кабир», «Ат-Тарих ас-Сағир», «Әл-Қираат Халфаль Имам», «Орта тарих», «Катта жинақ», «Хадя кітабы» деген еңбектері бар. Солардың ішінде 600 000 сахих хадистің 7275-ін қамтитын «Әл-Жәмеъ ас-Сахих» ең әйгілісі болып табылады. Тағы бір атақты хадисші Әбу Иса ат-Термизи (824-892) жастайынан хадис ғылымына қызығушылық танытқан. Ол 850 жылы Мекке, Мәдина, Ирак, Хорасанды аралап, хадис, фиқh, қиямат, тарих ғылымдарын үйренеді. Ол көптеген хадистерді жинап, әл-Бухаридің шәкірті болды. Оның әйгілі еңбектері: «Әл-Жамиъ әс-Сахих» (Сүннан), «Әш-Шамайл ән-Нәбәуия» (Пайғамбарлардың ерекше қасиеттері), «Уил-иләл фи-л-хадис» (Хадистердегі кемшіліктер мен ауытқулар туралы).

Хадистерде білім, тәрбие, имандылық туралы көптеген ойлар бар. Арабтар жаулап алғаннан кейін Трансоксианада араб елдеріндегі сияқты мешіттер салынып, мешіттердің жанынан мектептер ашылды. Бұл мектептерде ер балаларды құран оқуға үйрету туралы қаулы шығарылды. Мешіт имамы балаларға сабақ берді. Араб тілі мектептерде маңызды пән ретінде оқытылады. Мәліметтер бойынша Өзбекстанда VIII-IX ғасырлардан бастап мектептер мен медреселер пайда бола бастаған. Мұндағы білімнің қайнар көзі – Құран негіздері, хадистер, ғұламалардың кітаптары. Білім мен тәрбиеде нағыз адамдық қасиеттер дәріптеледі. Балаларды адалдыққа, тазалыққа, еңбекқорлыққа, үлкенді сыйлауға тәрбиелеуге көңіл бөлінді, сонымен бірге оларға зайырлы білім, арифметика, әдебиет, тарих, география пәндерін үйретуде.

16-ТАҚЫРЫП: ХАДИС ҒЫЛЫМЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ. (ИМАМ ИСМАИЛ ӘЛ-БҰХАРИ МЕН ИМАМ АТ-ТЕРМИЗИ, Т.Б.) ХАДИС ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Жоспар:

1. Ислам дінінің таралуының білімге әсері.
2. Құранды қасиетті философиялық-адамгершілік еңбек ретінде зерттеу.
3. Хадис ғылымының пайда болуы. Имам Исмаил әл-Бұхари, ат-Тирмизи және басқа да хадис ғалымдарының хадис ғылымын құрудағы үлестері.

Ислам ілімдерінің Құран Кәрімнен кейінгі негізгі қайнар көзі – хадис. Хадистерді жинақтау және оларды жүйелі түрде ретке келтіру негізінен VIII ғасырдың екінші жартысында басталып, оларды әр түрлі ғылымдардың негіздерін жан-жақты зерттеген, өмірлік тәжірибесі мол аса білімді адамдар (мұхаддистер) реттеп отырды. VIII-XI ғасырларда хадис ғылымымен төрт жүзден астам хадисші айналысқан. Бұл ***«хадис ғылымы»*** деп аталатын білім іліміндегі ерекше бағыт. Соңғы жылдары Мұхаммедтің (с.ғ.с.) өмірі мен қызметі, оның діни және ахлақтық ілімдерін қамтитын хадистер, Имам Исмаил әл-Бұхаридің «Әл-Жәме' әс-Сахих» («Сахих жинақ»), «Әл-Адаб әл-Муфрад» («Әдептілік жауһарлары») және Имамид-Нәмәл-Сәуи «Имамид-Нәмирхәс ууа» жарияланды. «Хадис» немесе «Сүннет» сөздері де бір мағынаны білдіреді және Мұхаммед пайғамбардың өмірі мен қызметі, діни-адамгершілік тағылымдары туралы риуаяттардан тұрады. Мұхаммедтің иман, тазалық, адамдық рухани-адамгершілік қасиеттерін танытатын өнегелі істері, сөздері мен ақыл-кеңестері оның есімімен байланысты хадистерде нақтыланған.

Хадистер бастапқыда жазылмаған. Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) араб еместер Құран Кәрімнің аяттарымен шатастырып алады деп қауіптеніп, хадис жазуға рұқсат бермеген. Алайда Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың қасында ардақты Пайғамбардан естіген хадистерді жатқа білетін сахабалар болды. Мысалы, Хазірет Әбу Һурайра хадистерді мүлтіксіз жатқа білетін сондай сенімді адамдардың бірі болды. Әбу Һурайра түсірген хадистер дұрыс, сенімді (сахих) хадистер болып

саналады. Алайда, хадистерді жаттағандардың қатары азайып бара жатқандықтан, олардың бірте-бірте ұмытылып кету қаупі бар. Бұл қауіптің алдын алу үшін халифалар сенімді хадистерді жинауды бұйырады. Хадистерді жинау туралы жарлықты бірінші халифа Омар ибн Абдулазиз шығарды. Хадистерді жазумен айналысқан алғашқы хадисшілер: Раби бин Сабех, Саид бин Әби Аруба, Малик бин Әнас, Абд әл-Малик бин Журайж Макки, Әбдәр-Рахман әл-Аузаи әш-Шаши, Суфиян Саури әл-Куфи және т.б.

Хадис ғылымының дамуында VIII-IX ғасырлар ***«алтын ғасыр»*** болып саналады. Осы уақытқа дейін ислам ғұламалары хадистердің дұрыстығын және олардың жинақталған қайнар көздерін байыпты түрде зерттей бастады. Кейбір жалған, сенімсіз хадистер шыға бастағандықтан, оларды зерттеп, түпнұсқасын қалпына келтіріп, жазбаша түрде жазып алу қажет болды. Сондықтан да, біріншіден, хадистерді жатқа білетін шыншыл, білгір, көрегендердің қатары бірте-бірте азайып барады, екіншіден, сахих, сенімді, яғни сахих хадистерді сақтау үшін оларды тексеріп, қалпына келтіріп, жазып, жинай бастады. Хадис ғылымы осылайша дами бастады.

Ислам әлемінде алты шынайы жинақ (әс-сахих ас-ситта) ең беделді дереккөздер болып танылған. Бұл дереккөздердің авторлары 9 ғасырда өмір сүрген және еңбек еткен хадис ғалымдары: Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари 194 (810), - 256 (870), Имам Муслим ибн әл-Хаджаж 206 (819), - 261 (874), Имамсаир 208, Имамсаир2 79 (892), Имам Әбу Дәуіт Сүлеймен Сиджистани 202 (817), - 275 (880), Имам Ахмад ән-Насаи (215 (830), - 303 (915) және имам Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Язид ибн Маджжа 209 (834), - 82).

Хадис ғалымдары жасаған және сенімді дереккөз деп танылған «Әл-Кутуб әс-Ситта» («Алты кітап») мыналардан тұрады:

1. Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари жазған «Әл-Жамеъ әс-Сахих» еңбегі.

2. Имам Муслим ан-Нишапури (имам Муслим ибн әл-Хаджаж) жазған «Әс-Сахих» еңбегі.

3. Имам Ибн Мажа жазған «Сүннен».

4. Имам Әбу Дәуіт Сүлеймен-Сижистани жазған «Сүннен» еңбегі.

5. Имам Мұхаммед ибн Иса ат-Тирмизи жазған «Адж-джами әл-кабир» еңбегі.

6. Ахмад ән-Насааи жазған «Сүннан».

Моуароуннахрдағы алғашқы хадис жинаушы имам Абдулла ибн Мубарак әл-Марвази болды. Имам Ахмад ибн Ханбал әл-Марвази, Исхақ ибн Рахауай әл-Марвази, имам әл-Хайсам ибн Қайиб аш-Шоши, Хафиз әл-Хорезми, имам Абдулхасан Ахмад ибн Мұхаммед ас-Самарқанди сынды жерлестеріміздің есімдері де сахабалар ретінде танымал.

Имам Исмаил әл-Бухари

«Сахих» бағытының негізін қалаушы – ең кемел, әрі әйгілі хадисші Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари. Имам Исмаил әл-Бухари хадис ғылымында «Әмір-ул-мүминин» және «Имам әл-мұхаддисин» («Барлық хадис ғалымдарының жетекшісі») құрметті атақтарына ие болды. Ол 810 жылы 13 мамырда (кейбір деректерде 810 жылы 20 шілдеде) (хижраның 194 жылы шәууал айының 13 күні) Бұхарада дүниеге келген. Бала кезінде жетім қалды. Алғашқы сауаттылығын мектепте оқып жүріп, 10 жасында араб тілінде жазылған кітаптарды пайдаланып, хадистерді жеткізушілерден ауызша есту арқылы жаттай бастады. Ғұлама хадис ғылымын асқан ынтамен, қызығушылықпен зерттеді. Абдулла ибн әл-Мүбарак, Уақиъ ибн Жәррах сияқты ғалымдар жинаған хадистерді жатқа білген, хадис риуаятшылары туралы айтыстарға да қатысқан.

Имам Исмаил әл-Бухари 825 жылы он алты жасында анасы және ағасымен Хижазға сапар шегеді. Ол Мекке мен Мәдинада болып, қажылық парызын өтейді. Ол Балх, Басра, Куфа, Бағдад, Хуме, Дамаск, Мысыр, Мекке, Мәдина сияқты қалаларды аралап, сапарында хадис ғалымдарымен кездесті. Ғұламалармен сұхбаттасу кезінде олар айтқан хадистерді жатқа айтатын. Ол Хижаз қаласында алты жыл тұрып, Дамаск, Каир, Басра, Бағдад қалаларындағы әйгілі ғалымдардан хадис, ал фиқh бойынша белгілі ғалымдардан дәріс алды. Ғұламаның өзі де түрлі пікірталас пен пікірталасқа қатысып, шәкірттерге сабақ береді.

Имам Исмаил әл-Бұхари талантты, өткір ойлы, зерек ғалым болған. «Дерек көздеріне сүйенсек, ол Бағдатта тұрған кезінде қараңғы түндерде шырақ пен айдың жарығында жиі жазып, кітап шығарған». «Егер түнде кенеттен бір ой келе қалса, ол шырақ жағып, сол ойды бірден қағазға түсіретін, кейде осы процесте шамды жиырма ретке дейін жағып, сөндіретін»[1].

Келесі мысал да имам Бұхаридің өткір ойлы болғанын көрсетеді. Аңыз бойынша, ол бір кітапты қолына алып, оны оқығанда ондағы барлық идеялар мен ақпаратты есте сақтайды. Имам Исмаил әл-Бухари оның жүз мың сахих (сенімді) және екі жүз мың сахих емес (сенімсіз) хадис жаттағанын жазған. Оның шәкірттерінің бірі Амир ибн Фаллас: «Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухариге белгісіз хадис, әрине, сахих хадис емес», - деген. Ғұлама Имам Ахмад ибн Ханбал әл-Марвази: «Бүкіл Хорасаннан Мұхаммед ибн Исмаилдай бірде-бір ғалым шыққан жоқ», - деген.

Имам Исмаил әл-Бұхаридің өткір ақылы туралы тағы бір риуаят мынадай: «Басрада имам Бұхаримен бірге хадис сабағына қатысқан сахабалардың бірі Хашид ибн Исмаил былай дейді: «Имам Бұхари ұстаздың сабағын бізбен бірге тыңдайтын. Біз ұстаз айтқан хадистерді жазып алатынбыз, ал Бұхари отырып тыңдайтын. Осылай бірнеше күн өткен соң ұстаз 15 000-ға жуық хадис риуаят етті. Сонда біз Бұхариге «Хадистерді неге жазбайсың?» деп ұрысқанымызда. ол: «Сен жазып жатқан хадистеріңді ұстазымның аузынан жаттап аламын» деп, ұстазым айтқан хадистердің барлығын жатқа айтып берді. «Содан кейін оның жаттағандарынан жазылған хадистеріміздегі қателерді түзететін едік» [2].

Имам Исмаил әл-Бұхари көптеген ұлы ғұламалардан тәлім алған. Дереккөздер ғұлама ұстаздардың саны тоқсанға жуықтағанын көрсетеді. Мұхаммед ибн Юсуф әл-Ғартоби, Убайдуллаh ибн Мұса әл-Абаси, Әбу Бәкір Абдулла ибн әз-Зубайр әл-Хамиди, Исхақ ибн Ибраһим ар-Рахауайh, Имам Ахмад ибн Ханбал, Әли әл-Мәдини сияқты ғалымдар оның ұстазы болып саналады.

Имам Исмаил әл-Бухаридің өзі ұлы әрі атақты ғұламалар Исхақ ибн Мұхаммед әл-Рамази, Абдулла ибн Мұхаммед әл-Маснади, Мұхаммед ибн Халаф ибн Кутайба, Ибраһим әл-Харби, Мұхаммед Иса ат-Термизи, Мұхаммед ибн Наср әл-Марвази және Муслим ибн ал-Хажжождарға тәлімгер болды.

Имам Исмаил әл-Бұхари өте кішіпейіл, адамгершілігі мол, теңдесі жоқ жомарт жан еді. Хадис ғылымының аса көрнекті ғалымы саналғанымен, замандастары мен шәкірттерінен дәріс алған. Ғұлама мың сексен хадис жеткізушіден хадис естіген. Тоқсан мың адам сенімді хадистерді ғұламаның өзінен естіген. Мәліметтерге қарағанда, имам

Исмаил әл-Бухари 600 000-ға жуық хадис жинаған, оның ішінде 100 000 «сахих» және 200 000 «сахих емес» хадистерді жатқа білген.

Имам Исмаил әл-Бұхари ұзақ сапардан туған жері Бұхараға оралғаннан кейін шәкірттер мен ғалымдарға хадис ғылымын үйретіп, осы ғылымның насихатшысы болды. Аңыз бойынша, халифаның Бұхарадағы орынбасары Халид ибн Ахмад ибн Халид әз-Зухали оны хадис ғылымын үйрету үшін сарайға шақырады. Бірақ имам Исмаил әл-Бұхари бұл ұсынысты қабыл алып: «Мен ілімді қорлап сұлтан мен әмірлердің есігіне апармаймын, егер әмірге білім керек болса, балаларды (екінші риуаятта оның сарайындағыларды) менің үйіме немесе менің мешітіме жіберсін», - деп жауап берді[1]. Сондықтан ғұлама мен әмір Халид ибн Ахмад әз-Зухали арасындағы қарым-қатынас біршама шиеленісе түсті. Бұл да кейбір іштарлық адамдардың арандатуынан. Әмір ғұламаға қаладан кетуді бұйырады. Самарқанд ғұламалары имам Исмаил әл-Бухариді еліне шақырды. Сапарға шыққан имам Исмаил әл-Бұхари Самарқанд қаласына жақын орналасқан Хафтанг ауылында (қазіргі Поярық ауданы) сырқаттанып, хижраның 256 жылы (м. 872 жылы 1 қыркүйек) Рамазан айының соңғы күні 62 жасында сол жерде қайтыс болып, сол жерде жерленген.

Имам Исмаил әл-Бухари артына өте бай шығармашылық мұра қалдырды. Оның «Әл-Жәмеъ ас-Сахих» («Шынайы жинақ»), «Әл-Адаб әл-Муфрад» («Әдептілік жауһарлары»), «Ат-Тарих әл-Кибор» («Ұлы тарих»), «Ат-Тарих ас-Сағийр» («Кіші тарих»), «Әл-қираату халфа-л-имам» («Имамның артында оқу»), «Уафул-Ядини фи-с-Салати» («Намазда екі қолды көтеру») қолжазба күйінде бар және бізге жеткен. Алайда, «Ат-тарих әл-аусат» («Орта тарих»), «Ат-тәфсир әл-кәбир» («Үлкен түсіндірме»), «Әл-жамеъ әл-кабир» («Үлкен жинақ»), «Китаб-ул-хиба» («Сыйлықтар кітабы») деген еңбектер де болғаны белгілі, бірақ олар бізге жеткен жоқ. Жоғарыда аталған шығармалардың ішіндегі ең ұлысы, оның шедеврі «Әл-Жамеъ ас-Сахих» екені сөзсіз. Бұл еңбек әлемге «Сахих әл-Бухари» деген атпен де белгілі. Бұл 4 томдық кітапта Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) хадистерінен басқа ислам фиқһы, исламдық рәсімдер, әдеп, тәрбие, тарих, этнография туралы да мәліметтер берілген. Оған 600 000 және 4 000 қайталанбайтын ең «сахих» хадистердің 7275-і енгізілген. Бұл кітап Құран Кәрімнен кейінгі ислам ілімдерінің негізгі көзі болып саналады.

Ислам – адамдарды рухани кемелдікке жетелейтін дін. Сол себепті Құран Кәрімде де, хадистерде де ізгі мінез-құлық қағидалары кеңінен насихатталып, адамдардың оны мүлтіксіз орындауы қажет. Имам Исмаил әл-Бұхаридің «Әл-Жамеъ әс-Сахих» еңбегінің бір томында әдеп мәселелеріне жарық түсіретін хадистер болса, «Әл-әдаб әл-муфрад» («Әдеп шеберлері») еңбегінде қоғам өмірінде және адамдар арасындағы қарым-қатынас орнатуда ұстануға тиісті әдеп ережелері туралы толығырақ мәлімет берілген. Бұл еңбекте 644 тарауда риуаят етілген 1322 хадис бар.

Мухаммад ибн Иса ат-Термизи

Тағы бір атақты хадисші – жерлесіміз Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи 824 жылы Термез қаласының маңындағы Бұғ ауылында (қазіргі Сурхандария облысының Шерабад ауданы) дүниеге келген. Оның отбасы мен ата-анасы туралы мәлімет жоқ. Кейбір зерттеушілер оның әкесі Мерв қаласынан болғанын атап өтеді. Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи бала кезінен білім алуға, әсіресе, хадис ғылымына қызығушылық танытқан.

Мұхаммед ибн Иса ат-Тирмизи 850 жылы бірнеше елге саяхат жасады. Хиджаз қаласында болады және Мекке мен Мәдина қалаларын аралайды. Ол Ирак пен Хорасанда хадис, фиқh, қиямат, риуаят, тарих және басқа ғылымдарды меңгерген. Осы сапарда Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи өзінің ұстазы Имам Исмаил әл-Бухаримен кездесті. Ғұлама ұстазына ерекше құрметпен қарайды және оның көмегімен хадис ғылымынан толық хабардар болады. Дереккөздер имам Мұхаммед ибн Иса ат-Термезидің ұстазының өліміне шамадан тыс жылаудың салдарынан көзі көрмей қалғанын мойындайды.

Мұхаммед ибн Иса ат-Термизидің ақыл-ойының, есте сақтау қабілетінің, есте сақтау қабілетінің өткірлігіне байланысты имам Исмаил әл-Бұхари оны шәкірт ретінде ғана емес, әріптес, пікірлес, дос ретінде де құрметтеген. Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи ұзақ сапарында қайнар көздерден оқыған немесе хадисшілерден естіген хадистерді жинақтау арқылы кітаптар құрастыра бастады. Ол 863 жылы еліне оралып, кітап жазумен қатар шәкірттерді өзі оқытты.

Ғалымның оннан астам еңбектері бар екені белгілі. Олардың ішінде «Әл-Жәмеъ әс-Сахих» («Сахих жинақ»), «Әш-Шамоил ән-Нәбәуия» («Пайғамбардың ерекше қасиеттері»), «Әл-Илал фи-л-Хадис»

(«Хадистердегі кемшіліктер мен ауытқулар туралы») сияқты еңбектер бар. Мұхаммед ибн Иса ат-Тирмизи жазған еңбектерінде айтылған хадистер имам Исмаил әл-Бұхари жеткізген хадистер сияқты адалдық, әділеттілік, имандылық, тақуалық, тазалық, еңбекқорлық, мейірімділік, жанашырлық, ата-ананы құрметтеу, үлкенге құрмет, ата-ананы құрметтеу сияқты асыл мұраттарды насихаттайтындықтан, тұлғалық білім мен тәрбиені ұйымдастыруда маңызы зор.

Хадистердің мазмұны мен тәрбиелік мәні

Хадистерде адамның кемелдікке жетуі үшін қажетті адами қасиеттер сипатталса, бұл қасиеттерге айналаға мейірімділік, кең пейілділік, көзі ашықтық, ата-анаға, үлкендерге, туған-туыстарға мейірімділік, оларға қамқорлық жасау, туған жерге деген сүйіспеншілік, еңбек пен кәсіпті дәріптеу, адалдық, тазалық, достық, тектілік, жанашырлық, шыншылдық, кішіпейілділік, инабаттылық жатады. Сонымен қатар, адамның жаман істерден тыйылып, жақсылыққа ұмтылуы керектігі туралы кеңестер де көрініс тауып, мұның барлығы Құран Кәрімде баяндалған нұсқауларға негізделіп, кемел тұлғаны қалыптастырудың басты өлшемі болып табылады. Ислам ілімі бойынша әрбір мұсылман ең алдымен иманды болуы керек. Құран Кәрімде айтылғандай, Ислам ілімінің жаратылу мақсаты – адамдарда иман мен сенім қалыптастыру. Хадистер иманның кемелдігі мен беріктігі мына үш шартты мүлтіксіз орындауға байланысты екенін көрсетеді:

- дұрыс сенімге ие болу;
- адамдармен жақсы қарым-қатынаста болу;
- адам өз-өзіне жұмыс жасап, өзін намазға, мойынсұнуға шақырады1 (Келесі мысалдар да осы кітаптан алынған).

Иманды ағашқа ұқсатып, оның белгілері 60-тан астам бұтағы бар деп санайды. Аталған сипаттамалардың әрқайсысы адамның рухани бейнесін қалыптастыратын, кемелдендіретін қасиеттер. Оларға мыналар жатады: «Мұсылман – өзгеге қолымен де, тілімен де зиян тигізбейтін», «Сендердің ешқайсыларың өздерің үшін жақсы көргенді бауырларың үшін де жақсы көрмейінше, шынайы мүмін болмайды» (3-4 тараулар); «Үш қасиетке ие адамның иманы кәміл болады:

- шыншыл және әділ болу;
- барлығымен амандасу;

«кедейлікте болса да садақа беру» (20-тарау).

Сонымен қатар, адамдарға тән емес екіжүзділік сипаты да айтылады, мысалы, «Аллаһтың Елшісі (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын): «Кімде мына төрт қасиет болса, ол анық мұнафық, ал кімде олардың біреуі болса, ол оны тастамайынша екіжүзділік сипатына ие болады, делінеді:

- сенімге опасыздық жасауы мүмкін;
- сөйлейтін болса, өтірік айтады;
- шарт жасаса, оны ұстанбауы мүмкін;
- төбелессе, қыңыр болады, жамандық жасайды (25-тарау).

Хадистер адамның рухани кемелдік өлшемі – оның ой-өрісінің ауқымы, дүниетанымының кеңдігі, ғылыми білімді қаншалықты меңгергендігі, оның білімімен айналасындағыларға, қоғамға пайдасын тигізетін тұлға болып қалыптасуының маңызды факторы екендігі айтылған. "Білім іздеушіге білім іздеу парыз. Білім іздеушіден бәрі, тіпті теңіздегі балықтар да кешірім тілейді". Надандық адамдардың надандығына жол ашатыны, білімсіз қоғамда надандық пен зұлымдық үстемдік ететіні баса айтылады. «Білім үйрену мен үйретудің қасиеті» (21-тарау) хадисінде білім үйрену мол жаңбырмен салыстырылып, ілім иелері мынадай үш түрге бөлінеді: «Кейбір жер таза, құнарлы, жаңбырды сіңіріп, әр түрлі өсімдіктер мен жасыл желектерді өсіреді, ал кейбір жер құрғақ, қатты, су жинайды, сондықтан Алланың құлдары оны сіңірмейді. Адамдар судан ішіп, малын, егінін суарады. Кейбір жерлер жазық және суды ұстамайды, өсімдік өсірмейді. Бұларды келесідей қарастыруға болады: Адам Алланың білімін (Ислам) терең зерттеп, оны терең түсінеді, одан пайда көреді және Аллаһ түсірген хидаятты үйреніп, оны басқаларға үйретеді. Екінші адам білуді үйренеді, ол басқаларға үйретеді. Бірақ өзі жаттық жасамаған. «Бұл адам өзімшіл, өзін-өзі жұмыспен қамтыған, өзін-өзі жұмыспен қамтыған». Бірақ білімге мән бермеу, надандықтың өршуі қоғамды дағдарысқа әкеледі. Тіпті Алла елшісі мыналар Қиямет күнінің белгілері екенін айтқан:

- ғылымның құлдырауы;
- білімсіздіктің артуы;
- зинақорлықтың көбеюі;
- әйелдердің саны;
- «ерлер тапшылығы»

Ендеше, қиямет күнін адамдардың өздері жасайды. «Білім дамымаған, адамдар арасындағы соғыстар көбейіп, адамдар азайған елде зинақорлық белең алған кезде, қиямет міндетті түрде келеді» (22-тарау). Сондықтан да: «Білімге амал етушілер және оны ұстанушылар болыңдар, оны жай ғана баяндаушы болмаңдар» (637-хадис) делінген. Ислам білімнің екі түрін айтады: бірі – заң (фиқh), діни нұсқау, екіншісі – зайырлы білім. Білімнің екі түрін де терең меңгеріп, оны мүлтіксіз орындау – әрбір мүмінге парыз. «Білімнің апаты – ұмыту. Ал оны наданға айту – оны ысырап ету»1 делінетін хадисте, алған білімдерін қайталау тек айналасындағыларға білім беру үшін терең әрі тиянақты білім иелеріне ғана қабыл болатынын атап көрсетеді. Сол сияқты хадистерде де адамды зерделі, өткір ойлы, тапқыр, есте сақтау қабілеті күшті етуде білімнің маңыздылығына тоқталып, «Қытайдан болса да барып, білім мен өнер үйренуге» шақырады. «Ғалым бол, білім беруші бол, немесе білім беруші бол, яки тыңдаушы бол. Бесінші болма, әйтпесе құрдымға кетесің» делінетін хадистің риуаятында да білімді болу адамды пәледен, оның жаман зардаптарынан сақтайтын фактор екендігіне баса назар аударылады (41-хадис). Бірқатар хадистер білімнің ғибадаттан жоғары екенін көрсетеді. Атап айтқанда, «Білім ғибадаттан қайырлы және ол тақуалық дінінің тірегі» (268-хадис). Дегенмен, білімді пайдасыз жұмсаудан аулақ болған жөн деп, ғалымдарды бұған шақырады (173-хадис). Сондай-ақ нағыз кемел адам білімге бай, мінезі жақсы, дені сау болуы керек (182-хадис), оны тек пайдалы істерге және адамдардың игілігі үшін жұмсау керектігі де айтылады: "Басшы болмай тұрып, білім ал! Алла Елшісінің (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) сахабалары жас кезінде де білім үйренетін. Алла Елшісі (оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын) былай деген: «Екі нәрседен басқа ешкімді қызғануға болмайды: біріншісі – Алла тағала пендеге халал мал-мүлік берсе, екіншісі – Алланың білімін пендеге бергені, екіншісі – Алланың жолында жұмсауы. даналық және соның арқасында ол жоғары дәрежеге жетеді, адамдарға басқарады және білгенін үйретеді»[1].

Белгілі болғандай, ислам тағылымдарында ата-анаға қамқорлық жасау, оларды құрметтеу, ата-ананың құқығын орнына қою, баланың оларға қатысты құқықтарын нақтылау ең жоғары ізгі қасиеттердің бірі ретінде атап көрсетілген. Бұл талаптар хадистерде де айтылған. Ата-ананың қайғысы мен көз жасын тудыратын үлкен күнәлардың қатарына

мыналар жатады: Аллаһ Тағалаға серік қосу, адам өлтіру, соғыс даласынан қашу, пәк әйелді жезөкше деп айту, өсімқорлық (жалға алу), жетімдердің мал-мүлкін жеу, Алла Тағаланың құдіреті мен еркін жоққа шығару, адамдарды келеке ету. Хадистер де ата-ананы ренжіту, ренжіту, олардың әмірін орындамауды айыптайды: «Абдулла ибн Амр (оған Алла разы болсын) былай дейді: «Бір адам Алла Елшісіне (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) һижрат ету үшін оған ант беру үшін келді, бірақ біз оның ата-анасының қайғысына келіспедік. Сонда Пайғамбарымыз: "Қазір ата-анаңа бар! Миграж етемін деп оларды мұңайтқаныңдай, мен һижрат етпеймін деп қуанта бер", – деді. (13-хадис) 15-хадис Исламдағы ең үлкен күнәлардың Аллаға серік қосу және ата-анаға бағынбау екендігі ерекше атап өтілген. Ата-ананың өз кезегінде балаларын тәрбиелеп, әдептілікке баулу, жақсылық жасауы керектігіне баса назар аударылады: «Нәмир ибр Әвс: «Бұрынғы адамдар балаларының салихалы болуы Алла Тағаланың мейірімімен деп айтатын, ал оларға әдеп пен адамгершілікті үйрету әкелердің міндеті» (Хади 92)»[2].

Әрбір адам ата-анаға мейірімді болғаны сияқты баласына да мейірімді болу керек, өйткені адамның ата-анасының алдында қандай хақысы болса, баланың да құқығы Құран Кәрімде де, хадис шәрифтерде де айтылған. Хадистер де адамдар бір-бірімен дос болып, тату-тәтті өмір сүріп, бір-біріне мейірімді, жанашыр болуы керек деген ойды насихаттайды. Бұл ой апалы-сіңлі, аға-іні, ағайын-туыс, көрші-қолаңның өзара қарым-қатынасы мен қарым-қатынасының сипатын ашуға бағытталған хадистердің мән-мағынасынан аңғарылады. Рухани-адамгершілік қасиеті бар адам ата-анаға, апа-сіңліге, аға-інігe, көрші-қолаңға жақсылық жасайды. Бұл ізгілік олардың арасында жарасымдылық тудырып, түптеп келгенде қоғамның ілгерілеуіне, тыныштық пен тұрақтылыққа, халықтың бақуатты өмір сүруіне жол ашады.

Әр адам өзінің жақсы ісімен, жақсы мінезімен жақсы есім қалдырады. Бұл жағдай хадистер аясында былайша түсіндіріледі: «Мүмін қайтыс болғаннан кейін сауабын алатын ізгі амалдар:

1. Ол таратқан ілім.
2. Артында қалдырған әділ баласы.
3. Артында қалдырған құран.

4. Қорған мешіті.

5. Жолаушыларға арнап салған қонақ үйі.

6. Қазылған арық.

7. Көзі тірісінде садақаға бөлген байлығы[1].

Расында да, адам өмірден озса да, білім, ағарту, халық игілігі жолындағы еңбегімен ел арасында мәңгі қалады. Бұл қасиеттердің ішіндегі ең маңыздысы – жомарттық. Бірқатар хадистер адамдарды жомарт болуға шақырады. Жомарт адам да қоғамның дамуына зор үлес қосып, оның көркеюіне еңбек етіп, айналасындағылардың қолындағы нығметін көруіне мүмкіндік береді. Хадистерде адамдар осы сипатты иеленуіне қарай мынадай төрт топқа бөлінеді:

1. Алла Тағала құлына байлық пен білім берді. Ол құлға берілген байлық пен білімді басқаруда тақуа, мейірімді. Ол білімі мен байлығын Аллаға арнайды. Бұл ең жақсы жер.

2. Қызметші бар. Құдай оған білім берді, бірақ байлық емес. Бірақ оның ниеті дұрыс: Алла маған байлық берсе, мен оны анау-мынаудай жұмсар едім. Ниетіне қарай бірдей сауап алады.

3. Қызметші бар. Кімге Алла байлық беріп, бірақ білім бермесе, ол байлықты басқаруда Алладан қорықпайды. Байлығының ешқайсысын туыстарына бермейді. Бұл ең нашар жер.

4. Қызметші бар. Алла оған байлық та, білім де бермеген. Ол: «Егер Алла маған қабілет берсе, мен де анау-мынау іспен айналысар едім» дейді. Осы ниетпен сол кісімен тең (сауап пен күнәда) саналады[1].

Хадистерде ізгілік, пәктік, сабырлық, қанағат, шүкірлік сияқты адами қасиеттер дәріптелсе, ысырапшылдық, сараңдық, тойымсыздық айыпталған. Нәпсіге берілу, сараңдық, надандық сияқты жамандықтар айыпталады. «Жақсы мінез» және «үнемдеу» ұғымдары хадистердің көпшілігінің мазмұнын түсіндіру үшін қолданылады, мысалы: «Жақсы мінез, жақсы серіктестік, әр істе үнемдеу жетпіс қасиетке жатады» (468-хадис)[2]. «Жақсы мінез» ұғымы жақсы мінез-құлық, жақсы мінез-құлық, үлгілі өмір, әдемі келбетті білдірсе, «үнем» ұғымы әрбір әрекетті ұйымдастыруда белгілі бір стандартты ұстанудың орынды екенін білдіреді. Бұл ой келесі хадисте де айтылады: «Алла үшеуіне разы, үшеуіне наразы: біріншісі – жалғыз Аллаһқа құлшылық етулерің және Оған еш нәрсені серік қоспауларың; екіншісі – Аллаһтың діні мен Құранға иман келтірулерің; үшіншісі, Алла Тағала сендерге Өзінің

тағайындаған құлына мейірімді болғандарың үшін разы болса, сендерді басшы қылады. шамадан тыс сұрау немесе жалбарыну және мал-мүліктеріңді орынсыз жерлерде ысырап ету». (206-тарау, 242-хадис). Сонымен қатар, хадистерде сараңдық пен байлыққа сараңдықтан сақтану, ертеңгі күнге сеніммен өмір сүру туралы ойлар да бар. Мәселен, «Егер көшет отырғызамын деп қолыңда қиямет күні жақындап қалса, оны одан бұрын отырғыза алсаң, оны отырғыз» деген сөз өмірге деген үміт пен ертеңгі күнге сенімнің жарқын көрінісі. Имандылық туралы хадистерде адами асыл қасиеттер дәріптеліп, күнә деп есептелетін жамандық айыпталған. Сонымен қатар, поэтикалық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтау мен өткізудің мінез-құлық ережелері де көрсетілген. Әртүрлі рәсімдерді өткізу тәртібі, жол жүру ережелері, денсаулықты сақтау, сәлемдесу, өзін ұстау әдебі, науқас адамның денсаулығын сұрау әдебі, киіну тәртібі, ішіп-жеу, сөйлеу әдебі т.б. бойынша әр түрлі ұсыныстар беріледі, олар кейінгі кезеңдерде жасалған этикет туралы трактаттардың мазмұнын ашуға тікелей негіз болады. Хадистерде қоғамның өркендеуіне, адамзаттың дамуына әсер ететін мәселелерге де үлкен мән берілген. Олардың ішінде ғасырлар бойы өзектілігін жоймаған экологиялық проблемалардың орны ерекше. Осындай мәселелердің мәнін көрсететін хадистерде егін мен көшет егу, оларды қорғау, арық пен арық қазып, мезгіл-мезгіл тазарту, су сору сияқты игі істерді жүзеге асыруға шақыратын ойлар бар. Мысалы, тірі жануарларды өлтірмеу (шариғат бұйырған жылан мен шаяннан басқа), малды күтіп бағу, оларға зиян келтірмеу, адам тұратын жерді өзіне зиян келтіретін нәрселерден тазарту (227, 446-хадистер), адамдарға көлеңке беретін ағаштарды кеспеу, олардың ауласын таза ұстау туралы хадистер1. Хадистерде жаман істер, жаман қылықтар, жаман істер «күнә» деп айыпталса, адамдардың игілігі мен қоғамның ілгерілеуі үшін жасалған жақсы, сауапты істер мен істер «сауап» деп бағаланады. Осыған сәйкес, жетімдердің мал-мүлкін жеу, байлыққа құмар болу, өтірік айту, ғайбат айту, жала жабу, зинақорлық, маскүнемдік, нашақорлық, тым бос сөз, тағы басқа жаман істер күнә болып саналса, ата-анаға, қарттарға, әлжуаздарға, мұқтаж жандарға қамқорлық жасау, оларды қорғау, марқұмды жақсы сөзбен еске алу, оларға ешкімнің күлмеуін қадағалау, аманатқа қиянат жасамау сауапты іс екені баса айтылады. Адамның дамуы оның денсаулығына тікелей байланысты

екені белгілі. Өйткені, дені сау адам ғана отбасының да, қоғамның да гүлденуі жолында еңбек ететін адам бола алады. Хадистерде, жалпы ислам ілімінде тазалық пен тазалыққа, оның ішінде рухани және тән тазалығына үлкен мән берілген. "Алла Тағала пәк, Ол тазалықты сүйеді. Ол таза, Ол тазалықты сүйеді. Ол - асыл, Ол - текті. Ол - көзі ашық, Ол - көкірегі ояу". «Есіктердің кіреберістерін таза ұстаңдар» (190-хадис). Хадисте адамның бостандығы, бостандығы, оған араласпау мәселелеріне де үлкен мән берілген.

Ислам тағылымдарында адам жан-жақты жетілуі үшін азат болуы керек деген ой Құран Кәрімде де, хадис шәрифтерде де мойындалған. Нақтырақ айтсақ: «Пайғамдардан кейін Аллаға игі амалдардың ең сүйіктісі – мұсылманның жүрегіне қуаныш сыйлау» (33-хадис); «Алла – Кешірімді, кешірушілерді жақсы көреді» (191-хадис); «Алла зұлымдық жасамайтын төрешімен бірге». «Үкім зұлымдық жасаса, Алла одан алыстап, шайтан оған жақындайды» (194-хадис) сияқты хадистер осының айқын дәлелі. Өйткені, адам қаншалықты қадірлі болса, соғұрлым барлық жақсылық пен мейірім оған бағытталып, оның мүддесіне қызмет етсе, соғұрлым ол кемелденіп, биікке көтеріледі, өз кезегінде ондай адамдар өмір сүретін қоғам да дамиды. Демек, хадистер Мұхаммед пайғамбарымыздың сүннеті, мазмұны әрбір мүміннің иманы мен сенімін нығайтып, сол арқылы адамды рухани кемелдікке жетелейді. «Ислам діні мағрифатқа негізделгендіктен, әрбір адамды ақыл-ойы мен тәнін кемелдендіруді мақсат етіп, тек жақсылыққа қызмет етуден, текті болудан, таза жүруден, әрбір нанды адал жеуден, надандық пен надандыққа жол бермеуден, ағайынның, туған-туыстың, ұлттың, туған жердің құндылықтарын сақтаудан тұратын сенім мен сенімнен тұрады»[7]. Сондықтан хадистер кемел тұлғаны қалыптастыруда маңызды дереккөз қызметін атқарып, оларды жастарды тәрбиелеуде пайдалану – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Ислам дінінің таралуының білімге әсерін баяндаңыз.

2. Құранды қасиетті философиялық-адамгершілік еңбек ретінде зерттеу туралы нелерді білесіздер?

3. Хадис ғылымының пайда болуы.

4.Имам Исмаил әл-Бұхари, ат-Термизи және басқа да хадис ғалымдарының хадис ғылымын құрудағы үлестері.

17-ТАҚЫРЫП: ШЫҒЫС ҚАЙТА ӨРЛЕУ ДӘУІРІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Жоспар:

1. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениет.
2. Әл-Хорезмидің ғылыми мұрасы және оның дидактикалық көзқарастары.
3. Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары және оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.
4. Әл-Берунидің ғылыми мұрасы және оның педагогика ғылымының дамуындағы рөлі.
5. Ибн Сина білім туралы.

IX ғасырда Шығыс елдерінде басталып, мәдени өмірге өз әсерін тигізген өрлеу рухани өмірде де өзгерістерге әкелді. Бұл өрлеу Шығыс Ренессансы деп аталды, өйткені ол бүкіл Араб халифатын, Таяу және Орта Шығысты қамтыды. Бұл жаңғыру процесі IX ғасырда басталып, XV-XVI ғасырларға дейін жалғасты. Бұл процеске араб халықтарымен қатар Иран, Кавказ, Солтүстік Африка, Орталық Азия елдерінің ғалымдары да қатысты. Өйткені XI ғасырда Араб халифатында пайда болған Ренессанс халифаттың Бағдад, Дамаск, Алеппо қалаларынан басталып, барлық басқа халықтардың мәдени өміріне таралып, сол мемлекеттерде де мәдени дамуға жол ашты және бұл процеске мұрындық болды. Бұл жайында халифа Харун ар-Рашид (786-833) тұсында, одан кейін оның ұлы әл-Мамун тұсында Бағдатта қазіргі тілмен айтқанда Академия дегенді білдіретін «Бәйт әл-Хикма» («Даналық үйі») құрылғанынан да білуге болады. Бұл академия 813-833 жылдары одан әрі дамыды. Академия ғимаратында да обсерватория салынып, жаңа кітапхана салынды. Бағдаттағы бұл білім ошағы өз кезегінде Шығыс пен Батыстағы ғылымның өркендеуіне, рухани өмірінің дамуына әсер етті. Осы орайда осы «Бәйтул Хикманың» жұмысын басқарған әл-Хорезми халифа әл-Маъмун өзінің «Әл-Жабр

және әл-Мукабаланың есебі туралы» атты еңбегінде ғылымның дамуына қаншалықты демеушілік жасағанын былайша сипаттайды: «Имам әл-Мамунға Алла разы болсын. «Оған мұрагерлік халифатты нәсіп етіп, оған осы қызметтің шапанын беріп, оны безендіріп, сонымен бірге оның бойындағы (сезімін) оятуы маған батылдық берді, (өйткені) олардың үстінен қамқорлығын жазып, түсініксіз нәрселерді түсіндіруге көмектеседі және олар үшін істерді жеңілдетеді».

Харун ар-Рашидтің екінші ұлы әл-Мамун ғылымды жоғары бағалаған. Ол IX ғасырдың басында Хорасанда халифаттың орынбасары болған кезінде Мавераунахр мен Хорасаннан ғұламаларды жинап, олардың ғылыми шығармашылығына жағдай жасады. Солардың ішінде әл-Хорезми, әл-Хутали, әл-Джаухари, әл-Фарғани, әл-Марвази сынды жерлестерінің барлығын Бағдадқа шақырып, араб ғалымдарымен бірігіп «Байтул-хикма» – Хикмет үйінде (Маъмун) ғылым дамыды. Сондай-ақ, Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің пайда болуының негізгі көзі грек, араб немесе Трансоксиан мен Хорасан халқының ең көне мәдени ескерткіштері болсын, ежелгі дәуірлер жасаған мәдени ескерткіштер болды, олар Қайта өрлеу мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына негіз болды. Осылармен қатар ең маңызды жағы да бар, ол IX-XV ғасырларда Таяу және Орта Шығыста әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер болып, осы өзгерістердің нәтижесінде Қайта өрлеу дәуірі сияқты маңызды процесс пайда болды.

Өйткені, арабтар Орта Азияны жаулап алып, бұрын осында болған ғылым мен мәдениет ошақтарын қиратса, көп ұзамай көне ғылыми дәстүр бірте-бірте қалпына келтіріліп, соның нәтижесінде ғылымның кемел қайраткерлері шыға бастады. Осының барлығының бірігуінің нәтижесінде Шығыста тұтас мәдениет қалыптасып, дами бастайды. Таяу және Орта Шығыста, соның ішінде Иранда, Закавказьеде, Кавказда сауда қатынастарының дамуы, ғылым мен қолөнердің дамуы материалдық және мәдени қатынастардың жалпы дамуына әсер етті. Осы кезеңде егіншілікке пайдаланылатын жер көлемі кеңейді, көптеген суармалы жерлер ашылды, суармалы құрылыстар қалпына келтірілді, жаңалары салынды, мақта, зығыр, кендір егілді, олардың талшықтарынан мата тоқылды. Мовроуннахрдың, әсіресе Хорезмнің, Үргеніштің, Ферғананың, Самарқанның, Бұхараның жібектері әлемге әйгілі болды. Ауыл шаруашылығын, қолөнерді, сауданы дамытуға жол

ашылды. Нәтижесінде Таяу және Орта Шығыс елдерімен: Ресей, Испания, Үндістан, Қытай, Византиямен сауда жүргізілді.

Белгілі ғалым Ф.Сулаймонова Шығыс мәдениетінің Испанияға, сол арқылы Еуропаға ықпалы туралы айта келіп: «Арабтардың Пиреней түбегін жаулап алуы адамзат тарихының ең жаңа беттерін ашты. Ескендір Зұлқарнайын армандаған Шығыс мен Батыстың жаңа дәуірі басталды. «Бұл процесс әсіресе еуропалық мәдениеттің дамуына әсер етіп қана қоймай, жалпы еуропалық адамның психологиясын, ой-өрісін, мінез-құлқын, өмір сүру салтын, тарихи үдерісін түбегейлі өзгертті» дей келе, оның математикаға, философияға, астрономияға, табиғатқа, медицинаға, моральға, өмір салты мен әлеуметтік-экономикалық өміріне қаншалықты әсер еткенін сенімді дәлелдермен келтіреді. X ғасырдан бастап Месопотамия мен Хорасанда тәуелсіз феодалдық мемлекеттер – Тохирилер, Саманилер, Қорахандар, Ғазнауилер, Селжүктер, Хорезмшахтардың пайда болуы және халифаттың құлдырауы да құлдырау емес, мәдени өмірдің одан әрі дамуына әкелді. Бұл кезеңде ақша айналысы дамыды. Қоғамның саяси, әлеуметтік-экономикалық өміріндегі өзгерістер мәдени өмірге де өз әсерін тигізбей қоймайды. Саманилер мемлекетінде Мерв, Бұхара, Самарқанд, Үргеніш сол дәуірдің мәдени орталықтары саналған.

Бұл кезеңде араб тілі ғылым мен қарым-қатынас тілі болды. Мектептерде сабақ араб тілінде жүргізілді. Ресми құжаттар мен шариғат заңдары араб тілінде жазылды. Ғылыми еңбектер де араб тілінде жазылды. X ғасырдың ортасына қарай жұмыс парсы-тәжік тілінде де жүргізіле бастады. Бірақ іс қағаздары мен шығармалар парсы-тәжік тілінде жазылса да, араб қарпімен жазылған. Дереккөздер бұл қалалардағы мектептерге тіпті жақын маңдағы ауылдардан қарапайым балалар келгенін көрсетеді. Ол кезде Бұхарда үлкен кітап базары болып, ғұламалар мен ізгі адамдар кітап дүкендерінде бас қосып, ғылыми пікірталас, пікірталастар болатын.

Әбу Әли ибн Сина өзінің өмірбаянында әл-Фарабидің Аристотельдің «Метафизикасына» жазған түсіндірмелерін кітап дүкендерінің бірінен сатып алғанын айтады. Бұхара әмірінің сарайында үлкен кітапхана болған. Әмір кітапханасы сол кездегі Шираз кітапханасымен бәсекеге түсе алатын жалғыз кітапхана ретінде танылды. Өйткені ол Шираз кітапханасында арнайы сөрелерде сақталса,

әмір кітапханасында сандықта сақталған. Осы кезеңде үнді, иран, араб-грек тілдерінен медицина, астрономия, математика, логика, психология, философияға арналған еңбектердің аудармасы осы салалардағы білімнің дамуына әсер етті. Ирандық Абдулла ибн әл-Мукаффа (724-750) жазушы, ағартушы, ғалым және аудармашы ретінде елеулі еңбек етті. «Ұлы істерге кеңес», «Ұсақ шығармаларға кеңес» еңбектерін жасап, «Калила мен Димна» атты үнді дидактикалық еңбегін пехлеви тілінен араб тіліне, сондай-ақ, «Патшалар кітабы», «Маздақ», «Ойноманы» аударған. Аристотельдің «Категориялары», «Түсіндіру туралы» және басқа да еңбектерін араб тіліне аударған. Ибн әл-Мукаффа Мани үгіт-насихатының жақтаушысы ретінде 750 жылы өлім жазасына кесілді.

Ежелгі грек ғалымдары Платон, Аристотель, Гиппократ, Гален, Евклид, Птолемей, Архимед және т.б. еңбектері, сондай-ақ «Калила мен Димна», «Парсы патшаларының өмірі», үнді тіліндегі «Үнді медицинасы және олардың атаулары», «Саорад», «Сиддханта», «Набти диқаншылығы туралы» және басқа әдеби-дидактикалық еңбектері мен басқа кітаптар аударылды. Саманилер дәуірінде Рудаки, Фирдауси, Әл-Хорезми, Әл-Фарғани, Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли Ибн Сина сынды ойшылдар еңбек етті.

X ғасырдың екінші жартысында құрылған Қарахан мемлекетінде кейбір хандар өз сарайларында кітапханалар ашты. Бұл кітапханаларда араб, тіпті Батыс Еуропа ғалымдарының да еңбектері болды. Бұл кезеңде түркі тілі қалыптаса бастады. Жүсіп Хос Хаджиб, Махмұд Қашғари сынды ғалымдар дүниежүзілік маңызы бар еңбектер тудырды.

XI Ғасырдың басында Ғазнауи мемлекеті, кейін селжұқтар. Хорезмшахтар мемлекеті де құрылды. Ғазнауилер дәуірінде де ғылыми-қоғамдық ойлар дамыды. Махмұд Ғазнауи сарайы үшін орасан зор мәдени қазына жинап, ғалымдарды ғылыми жұмыстарға шақырды. Мәселен, Әбу Райхан Берунидің атақты «Үндістан» шығармасы осында жасалған. Әли-Арслан Мұхаммед билік құрған селжұқтар дәуірінде оның министрі Низам ул-Мүлк атақты саяси қайраткер және өз заманының ең ағартушы тұлғаларының бірі болды. Селжұқ үкіметі әскерилендірілген, оның ішкі және сыртқы саясатын Низам ул-Мүлк бақылап отырды.

Ғазнауилердің жұмыс істеу әдістеріне біраз өзгерістер енгізіп, үкіметті басқару стилін дамытып, өзінің «Саясатнама» атты еңбегін

жасады. (1091-1092). Бұл жұмыста мемлекеттік басқару принциптері сипатталған. Низам ул-Мүлк ағарту ісін дамытуға зор үлес қосты. 1067 жылы Бағдадта өз қаражатына сол кездегі ең атақты ілім мектебі – Низамия медресесін салдырды. Ол ғалымдарға, дін басшыларына, сопыларға үлкен көңіл бөліп, қамқорлық жасайды. Оның тағы бір үлкен қызметі күнтізбені реформалау болды. 1074 жылы ол Таяу Шығыс күнтізбесін жасады, ол бүгінгі күннің ең озық күнтізбелерінің бірі болып саналады.

XI ғасырда Хорезмде ғылым айтарлықтай дамыды. Хорезм ханы Мамун өз сарайына ең тамаша ғалымдарды шақырды. Ол негізін салған «Байтул Хикмат» – Даналар үйі тарихқа ***«Мамун академиясы»*** деген атпен енді. Бұл академияның дамуына Әбу Райхан Беруни, Әбу Әли ибн Сина, тарихшы Мискауайх, математик Әбу Наср ибн Ирак, философ Әбу Салх әл-Масихи, дәрігер Әбу әл-Хайыр Хаммор сынды ғалымдар ғылыми еңбектерімен маңызды рөл атқарды. Бірақ таққа талас нәтижесінде бұл оқу орны өз қызметін тоқтатып, ғұламалар тарап кетті.

XII ғасырға қарай Таяу Шығыс пен Трансоксиана моңғолдардың қол астына өтті. Бұл кезеңде өндіргіш күштер мен мәдени орталықтар жойылды. Халық қатты қуғын-сүргінге ұшырай бастады. Ол Мовароуннахр мен Хорасандағы моңғол билігі кезінде «Ренессанс» кезеңінде құлдырады. Шығыс қайта өрлеу дәуірінің мәдени дамуында ғылымның үш бағытта дамығанын көреміз. Бірінші бағыт – математика, астрономия, химия, география, геодезия, минералогия, медицина, фармакология және басқа да сабақтас ғылымдарды қамтитын математика және медицинаға байланысты ғылымдар. Мұхаммед Мұса әл-Хорезми мен Ахмад Фарғани математика, Зәкрия ар-Рази химия және медицина, Ибн Сина мен журжанилер медицина және философия, Абу Райхан Беруни мен Ұлықбек Әли Кушшылар астрология және медицина бойынша ірі еңбектер жасады. Екінші бағыт – философия, технология, логика, құқықтану, руханитану, шешендік өнер, тағы басқа салалардан тұратын әлеуметтік-философиялық бағыт. Бұл салада Әл-Фараби, Әл-Кинди, Ибн Рушд, Ибн Сина, Захириддин Байхақи, Мұхаммед Наршахи, т.б**.** Бірақ жоғарыда біз атаған ғалымдар энциклопедист ғалымдар болды және олар өздерінің негізгі ашқан салаларымен қатар басқа да бірнеше ғылым салаларында зерттеулер жүргізді.

Үшінші бағыт **–** энциклопедист ғалымдар өздерінің әлеуметтік-философиялық еңбектерінде өз пікірлерін білдіретін тәрбиелік-этикалық бағыт. Бұл кезеңде ғылыми білімге негізделген әдіс қалыптасады. Соның нәтижесінде зияткерлік білім ғұламалардың назарында болды: Хорезми мен Әл-Фараби бұл әдістің негізін салған ұлы ойшылдар болса, олармен бірге сол кезде жасалған барлық тәлім-тәрбиелік және адамгершілік трактаттар да ақыл-ой тәрбиесіне, интеллектуалдық кемелдікке жету жолдарына, білімнің шынайы мәніне жарық түсіруге тырысты. Ойшылдардың өз еңбектерінде оқыту мен тәрбиеге көңіл бөлуінің нәтижесінде тәрбиелік, адамгершілік мәселелеріне деген қызығушылық арта түсті. Нақты пәндерді оқытуда әдістемелік мәселелерге ерекше көңіл бөлінді. Педагогика саласында адам дамуы мәселесі басты орынды алады. Бір жағынан тәлім-тәрбиелік, өнегелі шығармалар адамның ақыл-ойын, оның құдіретін, ғылымды меңгеруін, жақсы мінез-құлқын білдірсе, екінші жағынан, бұл өрнектер тәрбиелік, өнегелік шығармаларда көркемдік көрініс табады. Ойшылдар өздерінің білім туралы идеяларын адамның кемелдігі мен бақыты үшін жағдай жасау идеясын алға жылжыту ретінде түсіндіреді. Қорыта айтқанда, орталықтандырылған Араб халифатындағы ғылымның дамуы, әлеуметтік-экономикалық прогресс, көне рухани ескерткіштер IX ғасырға қарай Мовароуннахр мен Хорасанда рухани өрлеуге, Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің басталуына әкелді. Бүкіл Шығыспен бірге Моваруннахр ғылым мен ағартушылық салаларында әлемге әйгілі ғалымдардың, оның ішінде философтар мен астрономдардың, математиканың, физиканың, медицинаның, тарихтың, тіл мен әдебиеттің, педагогиканың Алдыңғы қатарға әл-Хорезми, Әбу Наср Әл-Фараби, Әл-Фарғани, Әбу Райхан Әл-Беруни, Әбу Әли Ибн Сина сияқты энциклопедист ғалымдар шықты. Энциклопедист ғалымдар да өздерінің ғылыми мұраларында тәрбиелік, өнегелі шығармалар жасауға үлкен көңіл бөлген және бұл еңбектердегі айтылған ой-пікірлердің тұлғаның интеллектуалдық, адамгершілік, эстетикалық, дене тәрбиесінде, педагогикалық ой-өрісін дамытуда маңызы зор. Сондай-ақ, Шығыс Қайта өрлеу дәуірінде таза педагогикалық еңбектер тудырып, білім берудегі адам дамуының ерекше және жалпы әдістері туралы өлмес ілімдерімен есімін қалдырған

ағартушы ғалымдар шықты. Сонымен, Қайта өрлеу дәуіріндегі адамның кемелдік мәселелері екі бағытта:

Энциклопедист ғалымдардың шығармашылық мұрасындағы кемел тұлға тәрбиелеу мәселесі. Таза тәлім-тәрбиелік, өнегелі шығармаларда кемел тұлға тәрбиелеу мәселелерінің алға қойылғанын көреміз. Төменде энциклопедист ғалымдардың білім туралы ойларына, рухани-адамгершілік көзқарастарына тоқталамыз.

Әл-Хорезми (783-850) Дүниежүзілік математиканың ұлы өкілі Мұхаммед Ибн Мұса әл-Хорезми шамамен 783 жылы дүниеге келген.Хорезмде дүниеге келген. Бастауыш білімді әкесінен үйде алған. Өйткені оның әкесі білімді болған. Ол ежелгі діни дәстүрлерді, жергілікті халықтың жазбаларын жақсы білген. Ол діни және ғылыми әдебиеттерден хабардар болды. Сондықтан Әл-Хорезми математикаға өте құмар болды. Осы тақырыптағы барлық еңбектерді ыждағаттылықпен зерттеді. Ол араб, парсы, грек тілдерін де жақсы меңгерген, осы тілдерде жазылған шығармаларды оқи алатын қабілетке ие болған. Математика ғылымын дамытып, оның іс жүзінде қолданылуын «Әл-Жабр уа әл-Мукабала» атты еңбегінде сипаттаған.

«Әл-жабр» кейіннен математиканың жеке саласы болып, «алгебра» деп аталды. Әл-Хорезмидің математика бойынша екінші кітабы ондық жүйенің сандарына арналған «Үнді арифметикасы туралы кітап» болды.

Хорезми үнділердің астрономиялық кестелерін талдап, «Хорезми джидзи» деп аталатын астрономиялық кестелерді құрастырды. Ғалым «Жер бетін өлшеу», «Күн сағатында», «Еврейлер тарихы және олардың мерекелерін анықтау» сияқты еңбектерімен де ғылым саласына үлкен үлес қосты. Бұлар бүгінгі күні білім беру тұрғысынан да маңызды.

Әл-Хорезми таным теориясына маңызды үлес қосты. Ол алғашқылардың бірі болып тәжірибелік жобалау мен сынау әдістерін құрды. Ол бірінші болып математикалық терминдер арқылы адамдардың қарым-қатынасын білдірді. Қорыта айтқанда, әл-Хорезми Еуропалық Шығыста астрономия мен математиканың жаңа дәуірін ашты. Хорезмнің арқасында үнділік ондық сандар «араб цифрлары» деген атпен дүние жүзіне тарады. Әл-Хорезмидің астрономиялық және геодезиялық бақылаулары, географияға қатысты еңбектері және ол жасаған карта Шығыс пен Батыс ғалымдары үшін зерттеулер мен

бақылаулар жүргізуде маңызды нұсқаулық болды. Олай болса, әл-Хорезми – өзінің ғылыми танымымен, тәлім-тәрбие әдістерімен, ғылымға қосқан үлесімен білім мен тәрбиеде өзіндік орны бар ұлы ғұлама.

Әбу Наср әл-Фараби (873-950). Әл-Фараби 873 жылы Сырдария өзенінің бойындағы Фараб деген жерде дүниеге келген. Бастауыш білімді өз елінде алады. 5 жасында ол оқуды және жазуды біледі. Ол жас кезінен ортағасырлық ғылыммен терең айналысты. Оқу қабілетін шыңдау үшін 10 жасында Шаш, Самарқанд, Бұхар қалаларында оқуға кіріседі, бірақ бұл жерлер оның білімге құштарлығын қандыра алмады. Ол Иранның Рей және Хамадан қалаларында өтеді. Ол өмірінің 40 жылдан астам уақытын Бағдатта өткізді. Әл-Фараби ғылымдарға: астрономияға, математикаға, музыкаға, медицинаға қызығушылық танытты. Бірақ ол философияға көбірек қызығушылық танытады. Тарихи деректерге сүйенсек, ол Бұхарада жүргенде Бұхара әмірі Мансур ибн Нух Саманидің өтініші бойынша «Ат-Тахлими» атты философиялық еңбегін жазған. Осы еңбегінің арқасында ол «Мұллим ассани» (екінші ұстаз) деген лақап атпен танымал болды. Ғалым 70-тен астам тілді меңгерген. Ол 160-тан астам шығарма жазды. Біздің заманымызға 40 шақтысы ғана жеткен. Фараби шығармаларының мазмұнына сүйене отырып, оларды 7 үлкен топқа бөлуге болады. Бұл санаттау процесіндегі ең маңызды бөлім білім беру мәселесіне арналған жетінші бөлім болып табылады. «Бақытқа апарар жолдар туралы трактат», «Игі істер қаласы», «Игі әдет-ғұрыптар», «Қаланы зерттеу туралы» сияқты білім туралы еңбектер жазды. Жоғарыда біз атаған ғалымның еңбектерін дүние жүзіндегі зиялы қауым өкілдері орынды бағалайды. Әл-Фараби шығармалары араб тілінен әлем тілдеріне, соның ішінде орыс, ағылшын, испан, француз, өзбек тілдеріне аударылған. Әл-Фараби аса ұлы ғұлама және ойшыл болды. Мәселен, оның шығармаларын зерделеу оның ғылыми көзқарастарымен жаңа дәуір есігін аша білгенін, замандастарынан бірнеше ғасырға озғанын көрсетеді. Фарабидің келесі педагогикалық көзқарастары жастар үшін маңызды дереккөз болып табылады. Әл-Фараби білім мен тәрбиеге анықтама берген тұңғыш ғалым.

1. Тәрбие тек сөз бен оқу арқылы жүзеге асады.

2. Тәрбие тәжірибе, еңбек, тәжірибе арқылы, яғни осы жол арқылы жүзеге асады дейді.

3. Білім мен даналық іздеген адам жастайынан бастап, сөзіне берік, жаман істерден сақтанып, сатқындық, қулық, қулық-сұмдықтан сақтану, тақуа болу, білім мен білім иелері үшін мал-мүлкі мен дүние-мүлкін аямау. 4. Егер адам өмірде жақсы тәрбие алмаса, жақсы тәрбие алмаса, ол көп нәрсені елемейді, жиіркенеді. Оған орынсыз болып көрінген нәрселер қажет болып шығады.

5. Адам ешқашан жақсы немесе жаман болып тумайтыны белгілі... Дегенмен, әр адамның қандай да бір ізгілікке немесе жамандыққа бейімділігі мен қабілеті болады және бұл ізгі қасиеттерді 2 түрге бөлуге болады.

1. Интеллектуалдық ізгілік

2. Мінез-құлық

Интеллектуалдық ізгілік – ойлау қабілеті, оған ақыл, даналық, зерделілік жатады. Моральдық ізгілік - бұл ұмтылысқа кіру күші болып табылатын пәктік. Оған мейірімділік, жомарттық және әділеттілік кіреді. Жаман қасиеттер ұят. Қорыта келгенде, Әл-Фарабидің жоғарыдағы тәрбие тұжырымдамасы жеке тұлғаны толық адам етіп тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады.

Әбу Райхан Беруни (973-1048) энциклопедист ғұлама Әбу Райхан Беруни 973 жылы 4 қыркүйекте Хорезмде дүниеге келген. Беруни жас кезінен ғылымға, әсіресе, физика ғылымдарына қызығушылық танытқан. Ол математика, география, астрономия және медицина бойынша көптеген кітаптарды оқиды. Ол парсы және араб тілдерін, сондай-ақ ежелгі ата-бабаларының тілдерін ыждағаттылықпен зерттейді.

Беруни ғаламға, металдарға, асыл тастарға бірнеше бақылаулар жасап, тәжірибелер жасап, кейін осы зерттеулер негізінде «Минерология» еңбегін жасайды. Оның «Геодезия» атты еңбегінде география және астрономия ғылымдарымен қатар палеонтологиялық бақылауларының нәтижелері сипатталған. Әл-Бирунидің тағы бір маңызды еңбегі – «Астрология өнерінің элементарлық концепциялары». Бұл жұмысында ол бірнеше пәндерден бастапқы түсініктер мен мәліметтерді де келтірді.

1030 жылы ғұлама өзінің әйгілі «Хиндистан» еңбегін жасап, Шығыс пен Батысқа кеңінен танылды. Шығарма Берунидің Үндістанға қатысты барлық көзқарастарын көрсетеді. Ол барлығы 150-ден астам туынды жасады. Ғалым шығармаларын сол кездегі дәстүрге сай араб тілінде жазған. Беруни жоғарыдағы еңбектерінде адамның кемелдігі туралы өз көзқарасын білдіреді.

Беруни елдің өркендеуі ғылымның өркендеуіне байланысты болса, жастардың бақыты мен кемелденуі олардың біліміне, имандылығына, білімділігіне байланысты деп есептейді. Сондықтан да ол жастарды білімге, ағартушылыққа шақырады. Беруни жастары мейірімді, жанашыр, адамдарға жанашыр, қайырымды. Мейірімді болуды, құтқарылмағанға садақа бермеуді, қулық, қулық, әділетсіздік, байлыққа сараңдық, өтірік айту сияқты қасиеттерге бой алдырмауды талап етеді. Беруни адамды өзінің жаратылысының ең жоғары кемелдігі деп есептейді. Ол адамның рухани болмысындағы барлық адамгершілік қасиеттерді екі түрге бөледі: жақсы және жаман. Беруний адами және адамгершілік тәрбиесі туралы ой қозғай отырып: "Адамға жерді жақсарту, басқару үшін ақыл берілген. Сондықтан әрбір адамның адамгершілігі жоғары болуы керек" дейді. Интеллектуалды тәрбие адамның ой-өрісін дамытып, дүниетанымын кеңейтеді дейді Беруни. Бұл оның өзін-өзі тануына әсер етеді. Ойшыл адам дамуындағы еңбек және еңбек тәрбиесі туралы маңызды ойларды айтады. Ол бір шеберден екіншісіне өзгереді. Ауыр еңбек ретінде ол құрылысшылардың, мүсіншілердің, қолөнершілердің, ғалымдардың еңбегін атайды. Әсіресе, ғалымдар мен ғұламалардың еңбектеріне ерекше мән беріп, оларды қайырымдылыққа шақырады. Бұл ретте қажырлы кеншілерді, жер астындағы жұмысшыларды, диқандарды сөз етіп, олардың еңбегін ынталандыру керектігін айтады. Ғалым балаларды еңбекке баулудың әдістері мен жолдарын да қарастырады. Балаларды жастайынан еңбекке баулу керек дейді.

Беруни «Минерология» атты еңбегінде тек асыл металдар мен тастар туралы ғана емес, сонымен қатар шеберлік, шәкірттер дайындау процесі, шеберлердің қолөнерге үйрету әдістері туралы да құнды ойлар айтады. Оның әйгілі «Сайдана» еңбегінде өңірдегі дәрілік өсімдіктерге сипаттама беріледі. Бируни адамның дамуында үш нәрсенің маңызды рөл атқаратынын айтады. Тұқым қуалаушылық, қоршаған орта, тәрбие.

Әл-Берунидің ғылыми білімді меңгеру жолдары мен әдістері туралы ой-пікірлері бүгінгі күні де өзекті болып табылады. Оқушыға білім беру кезінде ол:

Оқырманды жалықтырмас үшін.

Білім бергенде бір нәрсені немесе бір пәнді жалғастыра бермеу; Өзімшілдік, жүйелілік;

Жаңа тақырыптарды қызықты, көбіне ойдан шығара отырып, осындай нәрселерге көңіл бөлу керектігін үйретеді. Ғалым ғылым ескерткіштері мен ғылыми танымда қалған барлық қазыналарды ыждағаттылықпен зерттеуге шақырады. Білімді шәкірттердің жүрегін жаман әдеттерден, ескі әдет-ғұрыптан, сараңдықтан, пайдасыз бәсекеден, сараңдықтан, атақ-даңқтан сақтау керектігін үйретеді. Жоғарыда айтылғандардан көрініп тұрғандай, Берунидің кемел тұлғаны қалыптастыру жөніндегі ой-пікірлерінің өз заманы үшін ғана емес, қазіргі дәуірдегі оқу-ағарту ісін жетілдіруде маңызы зор.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениет.
2. Әл-Хорезмидің ғылыми мұрасы және оның дидактикалық көзқарастары.
3. Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары және оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.
4. Әл-Берунидің ғылыми мұрасы және оның педагогика ғылымының дамуындағы рөлі.
5. Ибн Сина білім туралы.

18-ТАҚЫРЫП: ЖҮСІП ХАС ХАЖИБ, АХМЕД ЙҮГІНЕКИ ЖӘНЕ КАЙКОВЫС ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Жоспар:

1. Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» – анықтамалық еңбек ретінде.
2. Ахмед Йүгінекидің «Хиббат ул хакойиқ» еңбегіндегі дидактикалық көзқарастар.
3. Қайковыстың «Қабуснамасының» тәрбиелік мәні.

Шығыс қайта өрлеу дәуірінде рухани-ағартушылық саладағы басты мәселе адам мәселесі болғаны белгілі. Сондықтан білім беру мәселесіне үлкен көңіл бөлінеді. Дидактикалық шығармалардағы жетекші идея – Шығысқа тән адамның моральдық-рухани кемелдігі, өрлеудің ең жоғарғы сатысы мәселесі болды. Адамгершілік және адамды дәріптеу идеясы тәрбие туралы жасалған еңбектердің негізгі өзегі саналды. Бұл идеяны, яғни адамгершілік идеясын жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде жоғары адамгершілік әдеттерді, адами қарым-қатынастарды, қасиеттерді қалыптастыруға жетелейтін тәрбиені жүзеге асырудың маңызы зор. Шынында да, адамгершілік идеясы жоғары адамгершілік қасиеттерді білдіретіндіктен, Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің философиясы мен педагогикасында тәрбиелік-адамгершілік бағыт маңызды орын алды. Адамгершілік мәселесі философтардың да, ұлы ойшылдардың да, тарихшылардың да, ақын-жазушылардың да назарында болды. Моральдың теориялық және практикалық мәселелерін талдайтын тәрбиелік және адамгершілік трактаттар пайда болды. «Құтты білік», «Ахлоки Насирий», «Қабуснама», «Хиббат ул-хақоиқ», «Гулистон», «Бустон», «Ахлоки Жалалий», «Ахлоки Мухсиний», «Махбуб ул-қулуб» сияқты Жүсіп Хас Хажиб, Насириддин Туси, Кайковыс, Ахмед Йүгінеки, Муслихиддин Саъди, Абдурахман Жәми, Әлішер Науаи, Жалалуддин Давани, Хусейн Воиз Кашифилардың тәрбиелік-адамгершілік еңбектердің, жоғарыда атап өткеніміздей, адам тұлғасын рухани-адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру мәселесін шешу саласында жасалған таза педагогикалық еңбектер ретінде маңызы зор. Бұл тәрбиелік, өнегелі еңбектерде

адамның рухани жетілуі, биік адамгершілігі тек ғылымды меңгеру арқылы жүзеге асады деген ойды алға тартты.

Өйткені, біз қарастырып отырған кезеңнен бастап сауат ашу Құран мен хадистерді оқып-үйрену және ондағы нұсқауларды бойына сіңірумен қатар жүргізілді. Тиісінше, Құран мен хадистегі кеңестер ғалымдардың да, жазушылардың да шығармашылығына әсер етті. Хадистердің әсері жалпы адамдық қасиеттерге баса назар аударуымен байланысты. Оларда алға қойылған исламның маңызды қасиеттері: адалдық, жомарттық, мейірімділік, жанашырлық, қайырымдылық, қарапайымдылық, білімге ұмтылу, мінез-құлық ережелері, адамгершілік нормалары және басқалары шығыс әдебиетіне, оның ішінде тәрбиелік және өнегелік шығармаларға әсер етті және әсер етті. Хадистерде тікелей айтылған ой-пікірлер негізінде тәрбиелік, өнегелі еңбектер жасалды. Хадистердің әсері Юсуф Хос Хаджибтің «Құтадғу билиг» еңбегінен бастау алып, Кайковустың «Қабуснамасы», Ахмад Югнакидің «Хиббат ул-хақоиқ», Саъдидің «Гүлістаны», Әлішер Науаидың «Махбуб ул-қулуб» және басқа да еңбектеріне негізделген сияқты. Идеясы да, мазмұны да, формасы да соның айғағы. Мысалы, Құран Кәрімде, хадистерде, тәлім-тәрбиелік, өнегелік дастандарда білімнің анықтамасымен қатар жүріс-тұрыс, әдептілік ережелері қамтылған. Олай болса, шығыс тәлім-тәрбиесінде білімді насихаттау, мінез-құлық ережелері исламдық қағидаларға негізделсе, тәрбиелік-адамгершілік еңбектердегі мазмұнның ұқсастығы олардың қандай рухани негізге сүйенетініне байланысты.

Шығарма жасалған тарихи жағдай. Юсуф Хос Хаджибтің «Құтадғу билиг» еңбегін педагогика тарихындағы тәрбиелік-адамгершілік тақырыптарда жазылған барлық еңбектердің ірге тасы деуге болады. Юсуф Хос Х ғасырдың ортасында қалыптасқан Қараханилер тұсында өмір сүріп, қызмет етті. Сырдариядан Жетісуға дейін, Солтүстік Ферғанаға және бүкіл Шығыс Түркістанға өз билігін орнатқаннан кейін Қарахандықтар Моваруннахрдың ішкі аймақтарына да еніп, Қашқардан Каспий теңізіне дейінгі ұлан-ғайыр аумақта өз мемлекетін құрды. Оның орталығы Қашқар (Ордукент), солтүстігінде Болсуғун (Құзурда), батысында Самарқанд, орталығындағы Үзганд ірі қалалар болды. Әрбір мемлекет сияқты Қарахан мемлекетіне де оның

басқару әдістерін, саясатын, заңдарын, білім беру принциптерін білдіретін заңдар жинағы – жарғы қажет болды.

«Құтты білік» шығармасы осындай қажеттіліктен туған. Бұл еңбекте Қарахан мемлекетін нығайту, оның басқару әдістерін құру, барлық таптар мен санаттағы адамдардың мінез-құлқы, олардың қоғамдағы рөлі, мемлекетті экономикалық, әлеуметтік, мәдени тұрғыдан нығайту және мемлекет күшінің басты тірегі – адамның рухани дамуы мәселелері қамтылған. Осы күрделі міндетті шешуде Жүсіп Хас Хажибтың өзін дана, энциклопедиялық ойшыл ретінде ғана емес, ағартушы ғалым ретінде де танытты. Осыған сәйкес оның «Құтты білік» еңбегінің оқу-ағарту тарихында, оның теориялық мәселелерінде, толық тұлғаны қалыптастыруда маңызы ерекше. «Құтты білік» еңбегінде биліктің қарахандықтардың қолына өтуіне байланысты билікті нығайтуға және дамытуға қызмет ететін білім мен тәрбиенің нақты талаптары мен қағидаларын белгілеу қажет болды. Сондықтан да бұл шығарма дидактикалық, яғни тәрбиелік-адамгершілік стильде жазылған. Ол заманда мұндай шығармаларды (мысалы, Низам ул-Мүлктің «Саясатнамасы» мен Кайковустың «Қабуснамасын») жазу дәстүр болғанымен, әрқайсысының өзіндік стилі бар, «Құтадғу билиг» олардан әлдеқайда ертерек жасалған. Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» еңбегі тәрбиелік және өнегелі еңбек ретінде педагогика тарихындағы ең жоғары еңбектердің қатарында.

Шығарманың құрылымы мен сюжеті. «Құтты білік» шығармасы шығыс панднамасының дәстүрлі кітап жасау тәртібіне сай құрастырылған. Алдымен прозалық кіріспе, одан кейін 73 тараудан тұратын кітаптың мазмұны беріледі. Алғашқы он бір тарау кіріспе болып, Қараханды мадақтау, сипаттау, мақтау, шығарманың мақсаты, жеті және он екі жұлдыз, тілдің маңызы, автордың кешірім сұрауы, жақсылық туралы, білім алудың маңызы, кітапқа ат қою, кәрілікке өкіну тарауларын қамтиды. Негізгі оқиға он екінші тараудан басталады. Бірақ шығармада нақты сюжет жоқ. Шығарма өмірлік мәселелерді бір-бірімен сабақтастырып, жазушының кітап жазудағы алға қойған мақсатына бағындырылған, төрт кейіпкер – Күнтұғди – әділдік символы, уәзірдің ұлы Айтолды – ақыл символы ретінде, мемлекет пен бақыт символы; Өгдулміш – уәзірдің туысы – арасындағы пікірталас пен қанағаттың

бейнеленуі негізінде өмірлік мәселелер оның кітап жазуда алдына қойған мақсатын бағындыра отырып, өзара сабақтастықта берілген.

«Құтты білік» Қ.Кәрімов орынды атап өткендей, «әдеби шығарма, көркем әдебиеттің типтік үлгісі. Бірақ ол эпикалық шығарма да, рухы жағынан да толығымен лирикалық емес. Ол адамгершілік пен әдептің, білім мен тәрбиенің, белгілі бір рухани кемелдіктің нұсқауларын, әдістерін, өлшемдерін қамтитын сөздік. Бұл еңбек – тура дидактикалық рухта жазылған тәрбие, имандылық, даналық оқулық".[1]

Жүсіп Хас Хажиб жоғарыда аталған төрт кейіпкердің әңгімелері мен пікірталастарына сүйене отырып, өз мақсаттары мен идеяларын баяндайды. Мысалы, Айтолдының Элигпен кездесуінде оның Элиг сынағында берген сұрақ-жауаптары мемлекеттің қасиеті мен қасиетін, оның тұтастығы мен құнсыздығын, әділеттілік қасиеттерін, сондай-ақ халық билеушілерінің қасиеттерін ашады. Айтолдының ұлы Өгдулміш пен Элиг арасындағы әңгімеде сарай қызметкерлері: бектер, уәзірлер, генералдар, қажылар, елшілер, хатшы, қазынашы, даяшылар, шарап басқарушылары, билердің қызметшілеріне қалай қарайтыны суреттеледі.

Өгдулміш пен Өзгүрміштің пікірталастары, Өзгүрміштің Элиғпен талқылауында адамдық қасиеттер, қызмет, өмірлік әдептер туралы пікірлер айтылып, әр түрлі кәсіп иелеріне сипаттама беріледі.

«Құтты білік» тегі негізгі ой – негізгі көзқарастары адамды өмірде бақытқа жетелейтін төрт символдық кейіпкер бар: Күнтұғди-Элиг – патша – әділеттің бейнесі, Айтолды-уәзір – мемлекеттің бейнесі, Өгдулміш -уәзір – ақыл символикасы, Өзгүрміш – уәзірдің туысы – қанағаттың бейнесі олардың адамдық басқару процесіндегі маңызды істері мен ойлары арқылы беріледі.

Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» еңбегіндегі кемел тұлғаны жетілдіру мәселелері.

Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» еңбегінде адамның кемелдігі мәселесі орталық мәселе болып табылады. Бұл еңбекте адамның қоғамдағы және өмірдегі рөлі, міндеттері мен жауапкершілігі мәселелері ерекше түрде берілген. Ұлы ойшыл Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» кітабының дәстүрлі басынан кейін-ақ адамның шынайы бақыты білімде екенін айтады. Ол білім мен ақылдың маңыздылығы туралы ой қозғайды, тіпті оған жеке тараулар да арнайды. Бірақ ғалым

білім мен мағлұматтың маңыздылығын көрсетіп қана қоймай, білім мен зерденің іс жүзінде алатын орнын нұрландырады. Ол білімдіні ұлы, ал білімдіні ұлы деп сипаттайды. Олар ақылды адам ұлы болады, ал білімді адам ұлы болады деп сенгендіктен, олар білімді адамдарды бастапқы адамдар санатына қосады. Ғалым барлық игі істер білімнің арқасында жүзеге асады дейді. Сол кезде ғалым «Білім тіпті жәннатқа да жол ашады» деп болжаған. Ол тек білімді адамдар ғана игі істер жасап, әділ саясат жүргізетін дүниенің пайда болғанын, осы білім мен ақылдың арқасында адамдардың жамандықтан тазарғанын суреттейді. Елді, мемлекетті ақылмен, біліммен, парасаттылықпен басқарса, ел-жұртымыз берекелі, берекелі де бейбіт өмір сүретінін билеушілер де айтады. Ақыл мен білімнен кейін билік пен қаруды екінші орынға қояды.

Сечу (яғни, барлық жерде бар құдай) адамды жаратып, таңдады,
Оған өнер, білім, тәрбие берді.
Оған жүрек (яғни, ақыл) берді, тілін жатық етті,
Ол маған ой, мінез, әдемі қылықтар берді,
Ол білім берді және (осы үшін) адам бүгін ұлылыққа жетті.
Оқытты, сосын (осы үшін) түйіндер жазылды[1].

Жүсіп Хас Хажиб білімді де нұрлы адамдарды шырақ іспетті, жолды нұрландыратын, тура жолды көрсететін, жақсы мен жаманды айыра білуге үйретететіні үшін бағалау керек дейді. Сондықтан ғалымдарды құрметтеу керектігін алға тартады, ғалымдарды жоғары бағалайды, ал білімі жоқтарды надандар деп есептейді. Ондай надандардың қызметі мен жетістігі болса, басып алған торын нәсіл санайды. Дүниеде адам арманына, ұлылыққа білім мен ақыл арқылы жетеді дейді. Бірақ мұндай білім мен парасатты тек өздері сияқты данышпан, зерделі адамдар ғана бағалай алады, ал надан, жынды адамдар мұндай қасиеттерге ие болмайтынын айтады. Өйткені ол қоғамдағы қателіктердің барлығы надандық, ақымақтық, надандықтан туындайтынына қынжылады, өмірде надан, ақымақ адамдардың көп болғанына өкінеді. Ол ел басқаратындар мен халықты екіге бөледі: біріншісі – әділ саясат ұстанатын ханзадалар, екіншісі – дана ғұламалар. Өйткені, саясаткерлер елді басқарса, ғалымдар тәрбиелік бағыт-бағдар береді. Ғалым білімді ақылға, баға жетпес асыл қазынаға теңеп, оның адамды биікке көтеретінін, дүние сырын ашуға көмектесетінін айтады.

Адамзат қандай жетістікке жетсе де, ол білімнің арқасында жеткенін баса айтады. Бірақ білім мен ақылды қасиетті дос, аяулы туыс, киім-кешек, ас деп сипаттап, бұл байлықты ешкім ұрлай алмайды. Бірақ Жүсіп Хас Хажибтың ғылымды түсінуге ықпал етіп қана қоймай, оны қолдану мен іс жүзінде қолдануға шақырады.

Жүсіп Хас Хажиб адамзатқа қызмет етпейтін білімді теңіз түбінде пайдаланылмай жатқан інжу-маржанға теңеді. Сол сияқты жер астынан алтын өндірілсе, ол ханзадалардың басына тәж болып, білімді пайдалы мақсатта пайдалануға шақырады. Ғалым білім мен надандықтың салдары туралы да ой елегінен өткізіп, адам надан, надан, надан болса, жаман істерге баратынын, ал керісінше, білімді, дана, парасатты болса, жақсы істерге қол жеткізетінін сипаттай отырып, адамдарды үздіксіз білім іздеуге шақырады. Жоғарыдағы ойлардан-ақ ұлы ғұламаның еліміздің қоғамдық-саяси, материалдық, рухани өрлеуі, халықтың берекелі де берекелі өмір сүруі ғылым мен ағартушылықтың өркендеуіне байланысты екенін нақты әрі дәлелді дәлелдермен жеткізе білгендігі және осы игілікті істі жүзеге асыруға өзінің де аянбай еңбек еткенін аңғаруға болады. Ойшыл өзінің адамгершілік көзқарастарын, яғни қоғамдық қатынастарды, қоғам мүшелерінің барлық түрлері арасындағы адамгершілік қарым-қатынастарды тәжірибеге сүйене отырып жарықтандырады. Бұл моральдық-этикалық ұстанымдар, талаптар мен міндеттер шығармада кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасы арқылы көрініс табады. Ол Элигтің (ханның), оның өкілдерінің, әлеуметтік топтардың қарым-қатынасын, этикасын, мінез-құлық талаптарын сипаттап, әртүрлі кәсіп иелерінің мінез-құлқы мен әдет-ғұрпын көрсетеді.

Шығармада алға қойылған адамгершілік қасиеттердің мәнін жан-жақты ашу ғұламаның тәрбие, адамгершілік мәселелерін терең меңгергендігін көрсетеді: адамгершілік, шыншылдық, адалдық, тазалық, махаббат, адалдық, жанашырлық, мейірімділік, адалдық, әділдік, сенім, адалдық, сыпайылық, мейірімділік, жомарттық, батылдық, жомарттық, кішіпейілділік, сыйластық пен құрмет, іскерлік. Ақылдылық, адалдық, ізгілік сияқты қасиеттер дәріптелсе, өтірік айту, арамдық, арамдық, опасыздық айыпталады, мейірімсіздік, дөрекілік, қатыгездік, сараңдық, қорқақтық, сараңдық, менсінбеушілік, надандық, ашкөздік, пасықтық сияқты қасиеттерді салыстырып, жақсы қасиеттердің жақсы салдары

мен жағымсыз қасиеттердің жаман салдарын мысалдар арқылы нанымды түрде түсіндіреді. Бұл жерде ол бастапқыда барлық жақсылықтардың бастауын жақсылық, ал жамандықтардың негізін надандық деп түсіндіреді. Адамның өмірдегі іс-әрекеті оны не жақсы, не жаман етеді дейді. Ғұлама барлық ізгіліктердің түбірі тілдік әдептілік екеніне тоқталып, еңбек оның пайдасы мен зиянына арналған. Тіл адамның қадір-қасиетін арттырады немесе ол арқылы адамды құртуы мүмкін. Адам екі нәрсемен мәңгі өмір сүреді: бірі – әдептілік, екіншісі – жақсы сөз, – дейді. Шығармада адами қарым-қатынастың ең жоғарғы критерийі саналатын сыйластық пен сыйластықты дамытудың барлық қырлары көрініс тапқан. Жүсіп Хас Хажиб қоғам тағдырын шешетін ең жоғары лауазымды шенеуніктерден бастап, отбасы мүшелеріне дейін тұлғааралық қарым-қатынас мәселелерін нақты өмірден мысалдар арқылы көрсетеді. Үлкеннің кішіге, кішінің үлкенге, шенеунік пен шенеуніктің нөкеріне, қызметшінің қожайынына, әр түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің бір-біріне, отбасы мүшелерінің бір-біріне деген қарым-қатынас мәдениетінің ең негізгі көріністерін суреттеп, көз алдында айқын көрсетеді. Сондай-ақ, балаға мінез-құлық ережелерін, білім, дағдыны туғаннан үйрету, ол үшін таза да білімді ұстаз-тәлімгер таңдау, баланың мінез-құлқын үнемі қадағалап отыру сияқты мәселелерді түсіндіруден де аңғаруға болады. Ойшыл үлкен мен кіші арасындағы әдептілік ережелерін айта отырып, кішіпейілділікті, сәлемдесу әдебін, талаптарын, ережелерін ұсынады. Жүсіп Хас Хажибтың шенеуніктердің этикасы туралы ілімдерін ерекше атап өтуге болады және бұл идеялар бүгінгі күні де құнды болып саналады. Ғұламаның бектері, қажылары, уәзірлері, сарайлары, елшілері, әскербасылары, бөлім басшылары, көптеген шенеуніктердің іс-әрекеті, тәртібі, әдебі туралы ілімдер мен нұсқаулар қазынашы, саркотиптер әрбір шенеунік үшін бағдарлама болып саналады. Мәселен, әрбір шенеунік өз ісінің хас шебері, ғылымнан хабардар, оның әр саласын ой елегінен өткізе алатын, шешен, зерделі, көреген, жанашыр, көзі ашық, кең пейілді, тапқыр, іскер, ақылды, сергек, байсалды, қанағатшыл, батыл, дені сау, шынайы, адал, сөзінің үстінен шыға алатын, ойшыл, поэзия айтыстарына қатысып, өзі де өлең шығара алатын адам, әр тілде сөйлеп, жаза білуі, нарда, шахмат ойнай білуі, мергендік сынды қасиеттердің болуы керектігін айтады. Сондай-ақ, ұлтқа қызмет ететін шенеуніктердің әрбір адамның

кемелдікке жетуіне кедергі болатын жамандықтан, кемшіліктен бірінші кезекте арылуы тиіс екендігі баса айтылған: ләззатты ойынқұмар өмір, нәпсіқұмарлық, ашу-ыза, реніш, араздық, дау-дамай, араздық, азғындық, тұрмыстық азғындық, маскүнемдік, рахаттану, менмендік, қиянат, сатқындық, өз мүддесіне берілуі, өзімшілдік, басқалардың құқығын таптау, ашкөздік, жесқорлық, қорлау, басқа да келеңсіздіктер мемлекеттің дамуына нұқсан келтіріп, қоғамды рухани жұтаңдыққа апаратынын айтып, мұндай келеңсіздіктерден аулақ болуға кеңес береді. Мысалы:

(Егер) дүниенің ханзадалары сусынға (өмір салты - ләззатты ойынқұмар өмір) берілсе,

Халық пен ұлттың азабы ащы болады.

Ер адам ләззат сүйетін болса,

Елін бұзады (бүлдіреді), өзі қайыршы болып қалады.[1]

Жүсіп Хас Хажиб тәкаппарлыққа, менмендікке, менсінбеушілікке кішіпейілділікті, әдептілік пен сыпайылықты қарсы етіп қояды. Сондай-ақ, ол жоғары адамгершілік, мейірімділік, шынайылық шенеуніктердің жоғары болсын, төмен болсын, ең қажетті қасиет екенін атап көрсетеді. Адамның шын байлығы оның көзі мен жүрегінің қанағаттануымен бағаланады. Өйткені, сараңдық пен жемқорлық адам бойында парақорлық сияқты жаман қасиеттердің пайда болуына әкеледі, дейді ол. Жүсіп Хас Хажиб отбасылық және шаруашылық істеріне де көп көңіл бөледі. Онда адамдардың отбасын құру, бала тәрбиелеу, отбасының қаржылық қамтамасыз етілуін басқаруға дейінгі ең асыл және қажетті міндеттері сипатталған. Сондай-ақ, жастық пен кәрілік мезгілдерін ой елегінен өткізіп, жастық шақты сақтау, жастық шақта кәрілік мұңына төтеп беру, оған қамқорлық жасау сияқты қажетті істерге кеңес береді. Ғұлама сондай-ақ, түрлі рәсімдерде, жиындарда, кездесулерде, дастархан басында адамдардың өзін қалай ұстауы, әдептілік ережелерін сақтауы туралы ой қозғап, қонақ пен үй иесі болудың ережелері, шарттары, тәртібі туралы маңызды сабақтар береді. Мысалы, елшілердің (дипломаттардың) алдында, патша сарайында, той, жаназада адамның өзін қалай ұстауы, қалай әрекет етуі, өзін қалай ұстауы керек деген мәселелер бүгінгі күні де өзекті болып отыр. Жүсіп Хас Хажиб «Құтты білік» шығармасын жазуда шығыста кең тараған насихат жанрына сүйенгенімен, өз ойын жеткізуде және оған белгілі бір

дәрежеде сенім арту үшін өмірден алынған деректерге көбірек сүйенеді. Мысалы, адамға жамандықпен жақсылық жасаудың салдарын былайша сипаттайды:

Жақсы болсаң, атың мақтауға лайық,
Жаман болсаң, қорлыққа жарарсың, ей, Латиф.
Неліктен Тубан Заххок қорлауға лайық болды?
Бақытты Фаридун қалай танымал болды?
Бірі асыл еді, мақтады,
Біреуі жаман болды, олар оны ұрысты.
Демек, бұл жерде жақсылық пен ақымақтық салыстырылады.

Жақсылықты жамандықпен, шындықты өтірікпен, қараңғылықты нұрмен, шынайылықты қуанышпен, кішіпейілділікті тәкаппарлықпен, білімді надандықпен, жомарттықты сараңдықпен, тағы басқа көптеген адамгершілік қасиеттерді салыстыру кезінде осындай салыстыруларды көреміз және бұл әдістің де белгілі мақсатқа жетуде маңызы зор. Жүсіп Хас Хажибтың өзі адамдармен қарым-қатынаста қалыпты көзқарасты ұстануды ұсынады. Сонда дос жау болмайды, игі істер орындалады дейді ол. «Құтты білік» те жұмбақ шешу әдістері де қолданылады. Бұл стиль оқырманды шығармаға қызықтырады, білімді етеді. Қазіргі кезде бұл проблемалық оқыту деп аталады. Бірақ тәрбие мен білім беру мұрамызда жұмбақ арқылы оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, пьесадағы Күнтұғміш (Элиг) мен Айтолды арасындағы пікірталасты алайық.

Бұл пікірталаста ғұлама мынадай ой айтады: Элиг Айтолдыға орын бергенде отырмағаны «ханның қасында маған орын жоқ» деп еді. Айтолдының допты жерге қойып, үстіне отыруы – мемлекеттің доп сияқты тұрақты емес, бір орында тұрмайтынын білдіреді. Мемлекет соқыр адам сияқты, кімге жабысса, соған қатты жабысады деген еді. Оның жүзін жасыруы оның барлық іс-әрекеттерім – яғни мемлекет қарғыс, оған сенбе дегені, адамның мемлекет пен бақытқа қуанып кетпеуі, олардан қуанып, артықша тым мақтанбауы, керісінше өзіне сақ болуы, жиған-тергенін ысырап етпеуі, немқұрайлылық танытпауы, ішімдікке жол бермеуі, ысырап етпеуі керектігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Жүсіп Хас Хажибтың бұл шығармасы тұлғаны жан-жақты дамытудағы үлкен тәрбиелік және адамгершілік еңбек

болып табылады. Сондықтан да бұл еңбек бүгінгі күнге дейін өзінің ғылыми-танымдық, тәрбиелік мәнін сақтап қалды.

Унсурул Маолий Кайковыс «Қабуснама»

Кайковыс хижраның 412 жылы (1021-1022 жж.) дүниеге келген. Оның ұрпақтары Гилан тайпасынан шыққан және Табаристанда (қазіргі Каспий теңізінің оңтүстігіндегі аймақ) тұрған. Бірақ бізде Қайковыс туралы толық мәлімет жоқ. Кайковыс өзінің өмір бойы көрген-білгені негізінде «Қабуснама» атты үлкен еңбегін жасайды. Ол кітапты ұлы Гиланшахқа арнады. Бұл кезде Қайковыс алпысқа таяп қалған. «Қабуснама» Шығыста, атап айтқанда, Иранның өзінде сақталған дәстүр бойынша насихат түрінде жазылған және бірнеше ғасырлар бойы адамдарды, оның ішінде жастарды өмірге және практикалық іс-әрекетке дайындауда, жан-жақты дамыған адам етіп тәрбиелеуде маңызды бағдар болып келеді. Бірақ шығарманың «Қабуснама» деп аталу себебі, оның Қабуспен байланысы мүлде айтылмайды. Кітап Иранда сегіз рет басылады. Солардың ішіндегі ең толығы атақты ғұлама Риза Құлихон Хидояттың 1890-1891 жылдары шыққан басылымы. Шығарма кейіншелік Фатхулла ибн Амулла Уәли Урдуни Бахтияри тарапынан Бомбей мен Исфаханда басып шығарды. Сонымен қатар, «Қабуснама» көптеген шығыс және батыс тілдеріне аударылып, жарық көрді. Атап айтқанда, оны 1432 жылы Мержомак Ахмад ибн Ильяс, 1705 жылы Хасан Паша Назмизода Муртоза, 1881 жылы Қаюм Насири Қазан татар тіліне, 1860 жылы Мұхаммед Риза Огахий өзбек тіліне, батыс тілдерінен неміс, француз, ағылшын тілдеріне аударып, басып шығарды. Енді Шамсул-маоли Кабус туралы бірер сөз. Шамсул-Маоли Кабус өз заманының ең ізгі адамдарының бірі болды. Білімі кең адам болумен қатар, өлең де жазды. Ол билігі кезінде өз сарайында өз заманының белді ғұламалары мен ақындарын жинап, астанасы Джуржанды ірі мәдени орталыққа айналдырды. Тарихи деректерде Кабустың араб тілінде жазылған үш кітаптан тұратын әйгілі «Хаттары» болғаны айтыладыБұлар «Кәмал әл-балаға» («Шешендіктің кемелдігі»), «Әл-фарида фи-л амсал уәл-л адаб» («Сирек кездесетін хаттар»), «Рисола фи-л ифтихар уәл-л итаб» («Жауап пен мақтау хаттары») мақал, нақыл сөздер мен даналық туралы. «Қабуснама» қиын жолды басып өтті. Кеңес идеологиясы тұсында тұлғаны интеллектуалдық-адамгершілікке тәрбиелеудегі еңбектің маңызы үстем таптың имандылығын көтеру

ретінде бағаланды. Қайковустың атамекен, кәсіпті дәріптеу, білім алу, діни көзқарастары саяси тұрғыдан айыпталады. Шығарманың құндылығы оның әдеби-көркемдік, тілдік, тарихи қырларында ғана екені баса айтылды. Бірақ «Қабуснама» шығармасы дәуірдің, жағдайдың, саяси көзқарастың ықпалы қаншалықты көлеңкеде қалса да, бұл шығарма үнділердің әйгілі «Калила мен Димна» шығармасы сияқты маңызды. Низам ул-Мүлктің «Сиёсатнамасы», Насыр Хисравтың «Саодатнама», Жүсіп Хос Хажибтің «Құтты білік», Махмұд Қашқаридің «Дивону лұғатит түрк», Саъдидің «Гүлістаны», Ахмад Югнакидің «Хибат ул-хақойық», Әлішер Науаидың «Махбуб ул-қулубы», Воиз Кашифидің «Ахлоки Мухсиний», Даванидің «Ахлоки Джалалий» сияқты адамгершілік-ағартушылық шығармаларымен қатар адам кемелдігін қалыптастыруда Шығыс педагогикалық ой-пікірлерінің дамуында маңызды орын алады. Онда X ғасырда пайда болған жастар қауымы мен шығыс эпостарының дәстүріне сай жастар тәрбиесін көрсетеді. Автор соңғы тарауда жастар туралы айтады. Ол адамдық қасиеттерді үш түрге бөледі: бірі – ақылдылық, бірі – шыншылдық, екіншісі – батылдық. Кайковус жомарттықтың негізі үш нәрседе жатыр деп есептейді. Біріншісі – айтқан сөзінің үстінен шығу, яғни шыншыл болу; екіншісі – ақиқатқа қайшы келмеу; Үшіншіден, жақсы істерді бірінші орынға қою[1]. Қалған адамдық қасиеттердің барлығы осы үш нәрсеге байланысты дейді Кайковус. Ержүректілік (немесе батылдық) тіректері мыналар: батылдық, ержүректік, сабырлық, уәдеде тұру, жүрегі таза, тілі таза болу; тұтқындарға зиян тигізбеу, кедейлерге көмектесу және жамандықтың жамандығын жақсылардан аулақ ұстау; шыншылдық, жақсылыққа жамандық жасамау, зияннан аулақ болу, адамдарға зиян келтірмеу. Ал жас сарбаздардан шыдамдылық, кішіпейілділік пен қонақжайлық, жомарттық, шыншылдық, адалдық, әділеттілік, ұқыпты киіну, қару-жарақ жақсы болуы талап етіледі. Бұл тарауда тағы да батылдық жолды таңдаған жастарға үш нәрседен сақтануға кеңес береді: көзді қараудан, қолды жамандықтан, тілді жаман сөзден.

Досқа да, дұшпанға да үш нәрсені ашық ұстау керек дейді: үйдің есігі, сыпыра басы, әмиянның бауы. Әрдайым адал болу, өзгеге опасыздық жасамау да еркектіктің бір көрінісі деп біледі. Сол сияқты Кайковус жігіттің кемелдік дәрежесін көрсететін өлшемдерді өз мүлкін

өзгенің мүлкінен ажырата білу, қоғамдық мүлікке көз көрмеу, біреудің мүлкіне опасыздық жасамау, халыққа зиян келтірмеу, қанағаттану деп есептейді. Сондай-ақ, бұл тарауда Кайковус ақыл туралы ойларын ортаға салып, адам қабілеттерінің бірдей еместігін, адам интеллектінің туа біткен, яғни туа біткен интеллект (табиғи интеллект) және кәсіби интеллект, яғни жүре пайда болған (үйретілген интеллект) болып екіге бөлінетінін түсіндіреді. Кәсіби интеллект даналық деп те аталады дейді. Ақыл-ойды үйренуге болады, бірақ ол мәңгілік ақылды зерттеуге әкеледі. Кайковус ақылдың даналық (философия) арқылы кемелденгенін көрсетеді. Ол жинақталған ақыл-ойдың жетілдірілетінін, ал табиғи ақыл-ойдың жинақталған ақылсыз дами алмайтынын атап көрсетеді және Ол өз ойларымен білім мен тәрбиенің маңыздылығына үлкен мән беріп, адам дамуындағы интеллектуалдық қалыптасу идеясын алға тартады.

Қайковыстың өзі атап өткендей, осы соңғы тарауда өзі сипаттаған жас жігіттердің тәрбиесіне тұтас бір шығарма арналды. Қайковус онда: «...Мен өзімнің ой-пікірімді, түсінгенімді саған арнап бір кітапқа жазып, қырық төрт тарауда, әр ғылымды, әр кәсіпті, білген кәсіпті баяндадым» деп жазған[1], Ол әрбір жасты ақыл-ой, адамгершілік, дене тәрбиесіне қатысты өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып, кемелдену жолдары мен әдістерін баяндады. Кітапта жас жігіттер меңгеруі қажет келесі бағыттар бойынша білім берілген: Кайковус – білім алу.

1. Қолөнер және әртүрлі мамандық иелері туралы.
2. Өмір сүру және мінез-құлық ережелері туралы.
3. Физикалық жетілу туралы.

Өйткені, әрбір жас жігіттің тәні, жаны, рухы, рухани болмысы, яғни ержүректілігі, нұрлылығы, парасат-пайымы қатар болуы шарт және бұл қасиеттер жоғарыда төрт салада айтылған. Кайковус білімді үшке бөледі: кәсіпке байланысты білім; Білімге байланысты кәсіп және жақсы істер мен істерге байланысты әдет-ғұрып. Біріншісі, яғни кәсіпке байланысты ғылымдарға медицина, астрология, инженерия, геодезиялық, поэзия және т.б. Ғылыммен байланысты кәсіптерге музыкалық аспап жасау, мал шаруашылығы, құрылыс және т.б. Бұл саланың ғылымын білмесе, білікті шебердің де қолынан ештеңе келмейтіні баса айтылады. Ол сондай-ақ, білім жолына түсетін студенттерге жолдама береді: Әрқашан тоқ және қанағаттанарлық, бос

жұмыстан аулақ болыңыз, әрқашан көңілді және белсенді болыңыз, кітап оқуға әуес болыңыз, білім жолында мұң мен сағынышқа берілмеу, есте сақтау үшін білімді қайталау, жаттау, білімде ақиқат үшін күресу, ол еліктемеуді, үнемі жанында кітаптарды және басқа оқу құралдарын алып жүруді, аз сөйлесіп, көп тыңдауды ұсынады. Білімге ұмтылуда пікірталастан қашпау керек, бірақ оны жекпе-жекке айналдырмай, өз пікірін дәлелмен, пікірмен жеткізу керектігін айтады. Сондай-ақ, ғалымның айтқаны мен істегені бірдей болу керектігін, ғылымды терең меңгеруде, әр кәсіптің, әр саланың маманы болуда әрқашан кішіпейіл, парасатты, ұлтжанды, бәрін болжай білетін адам болу керектігін көрсетеді. Өйткені, кітаптан білім алып қана қоймай, парасаттылықпен, оймен пайымдау қажеттігін алға тартады. Осы талаптарға сүйене отырып, олардың сауда ғылымына, медицинаға, астрономияға, геометрияға көзқарастарын тәрбиелей отырып, білім мен әдептілікке үйрету керектігі де айтылады. Кайковус білім мен ақылдың маңыздылығын дәріптей отырып, оны материалдық байлықтан жоғары қояды: «Байлықтың жоқтығынан кедей болсаң, ақылмен бай болуға талпын. Байлықпен бай болғаннан ақылмен бай болған жақсы. Ақылмен байлық жинауға болады, бірақ байлықпен ақыл алуға болмайды. Ақыл ұрланбайтын, отта жанбайтын, суда ағып кетпейтін қазына екенін біл деп, адам мінез-құлқы да ақылдың белгісі («әл-әдәб-сурәтил ақл»)» деген тұжырым жасайды. [1]

Кайковус қоғам дамуында ғылыммен қатар мамандықтардың да қажеттігін атап көрсетеді: «Адамның тегі, шыққан тегі қанша биік болса да, қолөнері болмаса, халықтың құрметінен, ізетінен үміт үзеді. Ұлылық текке емес, ақыл мен білімге негізделген. Есім саған әкең мен шешең берді, мақтанба ... Бірақ сіз мамандықпен бірге есімге ие бол»[1]. Сондықтан да шығарма түрлі мамандық иелерін дәріптейді. Кәсіптік оқытуды білімді меңгерумен ұштастыру ұсынылады. Ол ғылыммен практикамен тығыз байланыста қарайды. Қайковустың бұл көзқарастары сол дәуірдегі ең озық пікірлердің бірі болып саналады. Жұмыста астрология, жер зерттеу, музыка және медицина салаларындағы кәсіби мамандардың қызметі ғылыми тұрғыдан қарастырылған. Әсіресе, оның медицина ғылымына деген көзқарастары Қайковустың ақылды, дана, жан-жақты адам болғанын көрсетеді. Оның әртүрлі мамандық өкілдері туралы ойлары практикалық қолданудағы

маңыздылығымен ерекше назар аудартады. Мысалы, «Жазу және хатшылық дағдылар туралы» тарауында жазбаша тілді меңгеруге, әдемі жазуға, жаттықтыруға кеңес береді. Ол хат жазуда әдептілікке, әрбір сөзді жағымды, түсінікті, қысқа етіп, тапқырлық пен сезімталдыққа баса мән береді. Ол каллиграфияның ұлы өнер екеніне тоқталып, бұл өнерде ешқашан алдамшы, арам, жасырын болмауға кеңес беріп, осыған байланысты ғибратты әңгімелер келтіреді.

Оның «Ауыл шаруашылығы мен базар қызметкерлерінің тарихына түсініктемеде» атты кәсіптерге арналған тарауы да назар аударарлық. Осы уақытқа дейін зерттеушілер Кайковусты тек жоғарғы таптың мүддесіне қызмет еткен ағартушы ретінде біржақты түсінді. Тіпті, Қайковус жоғарғы тап өкілдерін де білім алуға, қолөнерге, еңбек етуге шақырған. Әсіресе, «Егіншілік пен базарлық белгілерді түсіндіру» тарауында ең алдымен егіншілік ғылымын меңгеруді, бұл жұмыста жер өңдеуді, шапшаң, ынталы болуды атап көрсетеді. Басқа мамандықтарды меңгеру кезінде адалдық, сатқындық жасамау, мұқтаж жандарға көмектесу сияқты қасиеттерді бойына сіңіруге шақырады. Оның нарық мамандарына берген тәлімдері ерекше қызық. Мәселен, ол: «Нарық – халықтың базары. Таразы мен салмақты дәл жасаңыз. Ақшаңыз туралы екі ой мен екі әмиян болмаңыз. Әріптестеріңізге опасыздық жасамаңыз, кез келген адамды алдамаңыз және әрқашан бәрін бірдей жасаңыз. Дәулетті болсаң, мұқтажға қарыз беруді нығмет деп біл» деп орынды атап көрсетеді. Бұл принциптер билеушіге де, қарапайым азаматқа да бірдей қажет деп саналады. Қайковус осылайша жастардың бойына еңбекқорлық, еңбекқор адамдарды құрметтеу сезімін оятып, дене еңбегінің де ой еңбегімен бірдей маңызды болуы керектігін түсіндіреді.

Қайковустың «Қабуснама»сында жас ұрпақ тәрбиесінде жастарға қойылатын ең басты талап – адамгершілік тәрбиесі екені айтылады. Жастардың бойына өзгеге адамгершілік, әділдік, шынайылық, жомарттық сияқты қасиеттерді сіңіруді көздеп, жұмыстың басынан аяғына дейін осы игі мақсатқа жетуге ұмтылады. Қайковустың көзқарастарында адам тәрбиесі факторы маңызды орын алатыны анық.

Ол адамгершіліктің бірінші белгісін сыпайылық деп біледі. Ол (шешендік өнер) шешендік өнерде шындықты айту қажеттігін атап көрсетеді. Сөздерді төртке бөлгені сияқты, адамдарды да төртке бөледі. Бірінші типтегі адамдар көп нәрсені біледі және көбірек үйренеді. Олар

бұл ғалымдар, оларға бағыну керек дейді. Екіншісі, білмегенін үйренуге тырысады, олар қабілетті адамдар, мұндай адамдарды үйрету керек. Үшіншісі не білгенін де білмейді, түсінде өмір сүргендей «ояту» керек. Төртінші – білмеуі, білмегенін мойындамайды. Оның айтуынша, бұл надан адамдар және олардан аулақ болу керек.

Бірінші түрі белгісіз және айтылмаған сөздер; екіншісі айтылады және белгілі; Үшіншісі белгілі де, қажетсіз де, бірақ айтуға болады. Төртінші – белгілі және айтылады. Ең жақсысы – төртінші, яғни белгілі, айтылып жүрген. Сөйлегенде ойлы болу, салқын сөйлемеу, аз сөйлеу, кішіпейіл болу, мақтанбау, біреудің айтқанын мұқият тыңдау әдебіне мән береді. Оның кітаптағы адамгершілік ілімдері ата-ана құқықтарын білуден басталады. Онда Кайковус өзінің көзқарасын «Құран» мен «Хадистердің» талаптарына сүйене отырып түсіндіреді: “Балаларыңның саған деген жақсылығын қалайсыңдар, ата-анаңа да сондай болыңдар. Ата-анаңа не істесеңдер, балаларың да саған солай жасайды, өйткені адам жеміс сияқты, ата-ана ағаш сияқты”[1].

Кайковус әкенің отбасындағы рөлі мен міндетіне ерекше мән береді. Бала дүниеге келгенде алдымен жақсы жылқы беріп, одан кейін зерделі, мейірімді жаттықтырушыға тапсырып, баптап, есейгенде кәсіп пен кәсіпке баулу, әскери еңбекке баулу, содан кейін жүзуді үйрету керек. Әкелік парыз Қайковустың да балаларына қатал болуын талап етеді. Бірақ ол балалардың жазасын әкенің өзі емес, жаттықтырушы жүргізгенін қалайды. Өйткені, әкесінің баласын өз қолымен жазалауы оның бойында өшпенділік сезімін тудырады дейді. Бірақ бала әкеден қорқу керек, олай етпесе ата-ананың абыройын түсіреді дейді. Қайковус ата-ананың тағы бір маңызды парызы – баласы кәмелетке толған кезде, ұл болса үйлендіру, қыз болса, беру арқылы парызын өтеу екенін көрсетеді. Әсіресе, қыз тәрбиесіне мән беріп, оларға қамқорлық жасау керектігін айтады: “Қызың бар болса, оны .....тапсыр, mastura doyalarga topshirg’il, оларды жақсы күтіп, қартайғанда мұғалімге тапсыру үшін... Кәмелеттік жасқа толған соң күйеуіне беріп көріңіз, жанашырлық пен мейірімділік танытыңыз, әйтпесе қыз әкесінің тұтқынына айналады”[2].

Қайковустың өмірде мінез-құлық ережелерін сақтау, жастарды әділдікке, адамгершілікке, кең пейілділікке, қанағатшылдыққа, мейірімділікке шақыру туралы пікірлері ерекше назар аудартады. Олар жақсылық пен жамандық арасындағы қарама-қайшылыққа негізделген:

«Ей, балам, жақсылық жаса, істеген жақсылығыңа ешқашан өкінбе. Біреуге жақсылық жасасаңыз, сол адамның сіз жасағаннан қаншалықты ләззат алатынын көріңіз, сонда сіз жүрегіңізде одан да зор қуаныш пен бақыт сезінесіз. Егер сіз біреуге жамандық жасасаңыз, ол қаншалықты ауыр болса да, жүрегіңіздің ауырғанын сезінесіз. Демек, бұл дүниеде жақсылық пен жамандықтың сауабы міндетті түрде тең”[3].

Кайковустың күнделікті өмірдегі мінез-құлық ережелері туралы ойлары шығарманың «Әзіл айту (әзіл-сықақ), шахмат (шатранж), «нард ойнау туралы», «Аңға шығу туралы», «Шахмат ойнау туралы сөз», сондай-ақ, тамақ ішуге, демалуға, моншаға баруға, қонақ күтуге, шарап ішуге арналған тарауларда сипатталған және бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Мұндай мінез-құлық ережелері, әсіресе, сүйіспеншілік пен сүйіспеншілік, дос таңдау және дұшпандардан аулақ болу мәселелерінде айқын көрінеді, бұл адамның кемелдігін көрсетеді. Кайковус «Махаббат және оның әдеттері туралы» тарауында махаббатта қателеспеу және жұмсақ болуды ұсынады.

"Әй, балам, адамның жаратылысы жұмсақ болмайынша, ғашық болмайды, өйткені, махаббат жұмсақтықтан туады. Жұмсақтықтан шыққан нәрсе - жұмсақ. Міне, осыдан, жұмсақ мінезден туады..." «Жалқау, еріншек ешқашан ғашық болмайды» деп шынайы ғашықтың сезімін білдіреді. Ол махаббатта сақ болуға шақырады. «Өзіңді қорға, ғашық болудан сақтан» дейді. Ол ғашық болу үдерісін былайша суреттейді: «... әуелі әдемі сурет көреді, сосын жүрекке ұнайтын арман». «Адам бір адамға ғашық болған соң өзіне ынтық болады, жүрегі оның бейнесін аңсайды» деп алғаш көргенде айтқан екен. «Оны (ғашықты) қайта көру деген сөз», - дейді ол, «екінші рет көргенде жүрегіңнің көңіл-күйі басым болады», үшінші рет көргенде «еркіңнен бас тартасың». Сондықтан да ол ғашық өзін-өзі ұстауы керек, егер ол «ақылын жүрегіне тапсырып», басқа істермен айналысса, махаббат азабынан бірте-бірте айыға алатынын үйретеді. Әсіресе, карттар мен патшалар мен билеушілердің қартайған шағында ғашық болудан сақтану керектігін айтады. Олай болса, Кайковус махаббатты адамдық сезім деп сипаттағанымен, одан аулақ болу жолдарын да түсіндіреді, бірақ махаббат ырқына кезіккенде кез келген жастың ешбір кеңеске мойынсұна алмайтынын атап өтіп, мынаны көрсетеді: “Сондықтан, ғашық болсаңыз, сүюге лайық адаммен бірге болыңыз, Батлимус мен

Платон сияқты кісі болмаса да, Жақыптың ұлы Жүсіптей дана адам болмаса да, біраз шебер болсын... Бірақ егер сіз бір жерде қонақ болсаңыз, сүйіктіңізді өзіңізбен бірге алып жүрмеңіз. Алсаң, бейтаныс адамдардың көзінше онымен айналысасың. Адам қаншалықты жақсы көрінсе де, басқаларға соншалықты нашар көрінеді”[1].

Кайковус достықты жоғары адамгершіліктің тағы бір құрамдас бөлігі деп есептеп, достасу әдебі туралы пікірін айта отырып, оның негізгі талаптарын түсіндіреді. Қайковус, ең алдымен, адамның доссыз болғаннан, ағайынсыз болғаны жақсы дейді. Адамның досы көп болған сайын, оның кемшілігі жасырылып, қасиеті арта түседі. Қайковус жанның жанашыры, қиындықта қолдау көрсететін, адал, сараң, көре алмаған, ақылды, білімді, мейірімді достар болуы мүмкін екенін атап көрсетеді. Сондай-ақ, дос пен дұшпанның аражігін ажырата білуге, дұшпанның алдында әлсіз болып көрінбеуге, опасыз, өтірікші, сырын ашатын күшті дұшпан мен достан сақ болуға кеңес береді. Ол әрбір адамның бойында болуы тиіс келесі қасиеттерді атап көрсетеді. Олар: өзіңнен күшті адаммен төбелеспеу, көреалмаушылықпен ел алдында отырмау, наданмен айтыспау; екіжүзді адаммен дос болмау; өтірікшімен араласпау; сараң адаммен сөйлеспеу; жаумен шарап ішпеу; әйелдермен бір жерде көп уақыт өткізбеу; адамдарға сыр айтпау; біреу кемшілік айтса, оны түзетуге тырысу, біреуді артық мақтамау, сынамау, мұқтаждарға көмектесу, кешірімді болу, кішкентайларға мейірімді болу; бұл екі адамға бірдей тапсырма бермеу, яғни серіктестікте жұмыс жасамау сияқты өмірді сақтайтын ұсыныстар. Бұдан Кайковустың достықты адамның кемелдігін көрсететін адамгершілік қасиеттердің бірі деп түсінгені байқалады. Қайковус «Қабуснама» атты еңбегінде де дене тәрбиесіне үлкен мән берген. Расында да, Қайковус өз еңбегін қайратты ерлерді тәрбиелеуге арнай отырып, олардың ең алдымен тәні сау, кемел болуы керектігін баса айтады. Мұны біз шығарманың «Аңға шығу туралы сөз», «Айқас туралы сөз», «Шахмат ойнау туралы сөз», «Сарбаздықтың шарттары мен әдет-ғұрыптары туралы» және басқа тарауларынан көреміз.

Кайковус, ең алдымен, әрбір ұйымшыл, саналы адамға уақытты дұрыс бөлуге және оны ұтымды пайдалануға кеңес береді: «Ақылды адамдар әр тапсырмаға нақты уақыт белгілейді. Олар күн мен түннің жиырма төрт сағатын өз жұмысына арнайды. Олар бір материяны

екіншісінен ажыратады және заттар бір-бірімен шатастырып алмас үшін оған уақыт, шек және норма белгілейді»[1]. Кайковус күн мен түнді былайша бөледі: сегіз сағат құлшылыққа, сегіз сағатты сауықтыруға және жан тазартуға, осы он алты сағаттың сегіз сағатын ауырған мүшелерге тынығуға арнау керек, аяқ-қолдар қозғалыс талабынан арылсын[2]. Адам денсаулығы үшін дұрыс және ұтымды тамақтанудың да маңызы зор. Кайковус бұған жеке тарау арнады. Ол күніне екі рет - таңертең ерте және түсте тамақтануды ұсынады. Ол кешкі асқа кеңес бермейді. Асықпай, асықпай, серіктерімен әңгіме-дүкен құрып, тамақтарына қарамай, асықпай жегенді жөн көреді. Кайковус адам өз денесін таза, таза ұстауға да мән беруі керек дейді. Оның «Моншаға бару зікірлері туралы», «Ұйқы және тыныштық зікірлері туралы», ««Тәмкин рақымы қасиеті мен ас беру тәртібін сипаттау» атты тарауларында ұйықтау, тамақ ішу, сусын ішу, моншаға бару ережелеріне сүйене отырып, жастардың бойына дене және адамгершілік тәрбиесінің негіздерін сіңіреді. Демек, Кайковустың «Қабуснамасы» XI ғасырда пайда болған үлкен ағартушылық шығарма болып табылады. Осыған байланысты әр жас тобының сол кезеңге тән ақыл-ой, адамгершілік, дене тәрбиесіне байланысты меңгеруге тиісті іс-әрекет түрлеріне мыналар жатады: Сондай-ақ, атқа міну, мергендік, жүзу, әскери жаттығулар жасау өнері, мәнерлеп оқу, каллиграфия, өлең жазу, музыкалық білім, шахмат пен нарданы білу де айтылды. Қайковустың үлкен еңбегі сол, жастарды өмірге дайындауда жан-жақты дамытудың теориялық мәселелерін практикалық іс-әрекетке қолдану тұрғысынан көрсету арқылы қай заманда да, қай жүйеде де өз құндылығын жоймай, практикалық өмірлік бағдарлама ретінде өз орнын алды.

Ахмад Югнаки «Хибат-ул-хақоиқ».

Қараханидтер тұсында жасалған тағы бір ағартушылық-адамгершілік шығарма – Ахмад Югнакидің «Хибат-ул-хақоиқ» («Ақиқат сыйы»). Шығарманың мазмұны да осы кезеңдегі қоғамдық-саяси, діни, моральдық, экономикалық мәселелерге, олардың өзіндік ерекшеліктеріне, сондай-ақ адамдар арасындағы қоғамдық қатынастардың мәніне қатысты көзқарастардан құралған. «Хибат-ул-хақоиқ» Шығарма Тоғрул қылыш Сипохсолорбектің есімімен аталады. Шығарманың шамамен XII ғасырдың басында жазылғаны баса айтылады[1]. Ахмад Югнакидің өмірі мен шығармашылығы туралы

мәлімет беретін дереккөздер өте аз. Қолда бар мағлұмат тек жұмыс мазмұнынан алынған дәлелдемелерден тұрады. Ғұлама «Хибат-ул-хақоиқ» атты еңбегінің соңында өзі туралы мынадай мәліметтер келтіреді:

Адиб Ахмед менің атым, адаб, мақтау сөзім,
Сөзім қалды, мен өзім барамын.
Адибтің жері аты Югнак,
Аңғалдықтан жердің жүректері нұрланады.
Оның әкесінің аты Махмуд Югнаки,
Адиб Ахмедтің баласы, жоқ, оның пішіні жоқ.

Жоғарыдағы өлеңдердің мазмұнынан «Хибат-ул-хақоиқ» шығармасының авторы Ахмад, әкесінің аты Махмұд екені, жазушының Юғнақ деген жерде туғаны аңғарылады. «Югнак» деп аталатын мекен-жайдың (қала немесе ауыл) орналасқан жері туралы бізде нақты мәлімет жоқ. Осы орайда Ахмад Югнакидің болмысы мен еңбегіне қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар бірқатар ойларды ортаға салды. Мысалы, Е.Е.Бертельс, бұл қоныс Ферғана алқабында болған, ал В.В.Бартольд, бұл жер Самарқанд облысында орналасқан аудандардың біріне жатады. Ахмад Югнакидің «Хибат-ул-хақоиқ» еңбегіне зерттеу жүргізіп, бұл еңбекті баспаға дайындаған ғалым Қ.Махмудов тарихи дереккөздерді, әсіресе, Ибн Хавкал мен Арат Рахмати еңбектерінде айтылған ойларға сүйене отырып, Ибнул Якуб «Югнак» сөзінің де «Арноқ» және «Арнақ» сияқты көне формаларда жазылғанын, Арноқ пен Арнақ деген елді мекеннің Самарқанд қаласына жақын жерде қатар жазылғанын сенімді түрде айтады. Шығарманың бес данасы біздің заманымызға дейін жетті. Олардың үшеуі толығымен сақталса, қалған екі данада үзінділері ғана сақталған. Шығарманың бізге жеткен көшірмелерін Абдурразақ Бахши XV – XIV ғасырларда Герат және Ыстамбұл қалаларында көшірген. Шығарманың Стамбулдағы көшірмесінде көшірілген күні 1480 жыл деп көрсетілген. Қазіргі таңда шығарманың толық көшірмелері Түркиядағы кітапханаларда, ал толық емес көшірмесі Берлиндегі кітапханалардың бірінде сақтаулы.

Шығарманы 1915-1916 және 1925 жылдары Ыстамбұлда Наджиб Осим басып шығарды. Ол осы басылымға негізделген және оны 1951 жылы Арат Рахмати шығарған. «Хибат-ул-хақоиқ» шығармасының көркемдік, филологиялық, педагогикалық құндылығы жоғары

болғандықтан соңғы жылдары оны қайта басып шығару қажеттілігі туындады. Осы қажеттіліктің нәтижесінде Қ.Махмудовтың күш-жігерінің арқасында 1971-1972 жылдары Ташкентте, 1980 жылы Пекинде, 1984 жылы Алматыда басылып шықты. Ахмад Югнакидің бұл еңбегі 1986-1987 жылдары Ташкентте бірнеше жинақтардың құрамында сәл қысқартылған түрде басылып шықты. Юсуф Хос Хаджибтің «Құтадғу билиг» сияқты Ахмад Югнакидің «Хибат ул-хақойиқ» шығармасы да Қараханилер билігі кезінде елдің рухани өмірінің деңгейін көтеруге үлес қосу мақсатында жазылған. Asar mazmun jihatidan didaktik xarakterga ega. Шығарманың мазмұны осыны аңғартады. Шығарма әрқайсысы 256 тармақ пен 512 шумақтан тұратын он төрт тараудан тұрады. Дастанның алғашқы төрт тарауы дәстүрлі түрде кіріспе болса, бесінші, он төртінші тарауларда негізгі ойлар айтылады. Бұл тарауларда негізінен білімнің маңыздылығы, надандықтың зияны, тіл әдебі, дүниенің өткіншілігі, жомарттық, кішіпейілділік, сараңдық, тағы басқа адамдық қасиеттер мен сипаттар туралы сөз болады.

Ахмад Югнакидің «Хибат-ул-хақоиқ» атты еңбегінде де негізгі орынды адам тұлғасы, оның рухани-адамгершілік бейнесі, сонымен қатар тұлғаның кемелденуін қамтамасыз ету мәселесі алады. «Хибат-ул-хақоиқ» еңбегінің бірінші тарауында білімнің пайдасы мен надандық пен надандықтың зияны сөз болады. Ахмад Югнаки білімді және оқымаған адамды салыстыра отырып, білім мен мағрифаттың артықшылығын және оның адамға қаншалықты пайдалы екенін ашып көрсетеді. Білімді адамды құнды динарға, білімсізді түкке тұрғысыз кемікке теңей отырып, адамның көзі – ақыл екенін баса айтады. Білімді адам білімімен атағы шығып, аты өшпейді, ал білімсіз адам тірі болса да аты өлді деп мойындайды. Ғалым білім алу адамды биікке көтерсе, надандық азғындыққа апаратынын баса айтады. Бұл ой мына өлең жолдарында анық айтылған:

Бақытқа апарар жол нұр екенін біл,

Білім – бақытқа апарар жол.

(Біліммен бірге бақытқа жол ашылады, сондықтан білімді бол, бақыт жолын ізде.)

Динардың бағасы – білімді адам,

Бұл надан, білімсіз, құны жоқ қаншық.

(Білімді адам – құнды динар, ал білімсіз надан – құнсыз жеміс.

Жалғыз, жансыз, білімсіз адам,

Жүйегі жоқ елік киікке ұсынылмайды.

(Білімсіз адам сүйексіз діңгектей бос, сүйексіз діңгекке қол тимейді).

Білім мен өлім бірге жоғалды,

Надандық жерді шұңқырға айналдырды.

(Білім ғалымды биікке көтерсе, надандық адамды төмендетеді)[1].

Жоғарыда айтылған ойлардан Ахмад Югнаки білімді адамдарды кемел адамдар деп санайтынын аңғаруға болады. Өйткені, білім барлық жақсы істер мен ізгі қасиеттердің артында тұрған фактор болса, надандық надандыққа немесе зұлымдыққа жол ашады. Ахмад Югнакидің «Хибат-ул-хақоиқ» шығармасында басқа да тәрбиелік, өнегелі шығармалар сияқты адамның кемелділігінің екінші белгісі – оның жақсы мінезі деген пікір алға қойылған. Сондықтан да жазушы шығармада имандылықтың басты өлшемі болып табылатын жағымды қасиеттер мен олардың адам кейпінде қаншалықты көрініс тапқанын ой елегінен өткізе отырып, тіл ұстамдылық, байлықты сүюдің жағымсыз қасиет екендігіне тоқталады. Сондай-ақ, адам бойындағы осы қасиеттердің қалыптасуына әсер ететін орта мен жағдайлар, сараңдық, қоғам мен айналасындағылардың мүдделеріне зиянын тигізбеу және харам мен халалды ажырата білу, сондай-ақ, олардың міндеттері туралы сөз болады. Ахмад Югнаки адамның рухани-адамгершілік қасиетін көрсететін бірінші маңызды белгі тіл этикеті екенін атап өтеді.

Ғұламаның айтуынша, тілді ұстанбау және үнемі қажетсіз сөздер айту қиыншылыққа әкеледі. Сондықтан тіліңді тыйып, әр айтқан сөзіңе мұқият болуға кеңес береді. Нақтырақ айтсақ, тіліңді ұстасаң, тіс сынбайды, тіліңді өсірсең, тіс түсіп қалады. Яғни, «тіліңді ұста, тісің сынбасын, егер (сөйлесең) тісің түсіп қалады» деп бос сөздің жаман салдары туралы өз пікірлерін ортаға салады. Өз ойын жалғастыра отырып, Ахмад Югнаки де мынаны баса айтады:

Сөздерің бос қалмасын, дұға ет.

Тағы бір күнге мынау тіл тигізу жеткілікті. Яғни, сөзіңді босқа шығарма, тіліңді ұста, ерік берген тіл бір күні басыңа түседі.

Ғұлама сонымен қатар тілін тайдыру ақылды адамның ісі еместігін баса айтады:

Тілі бос адам дана ма?

Бұл тіл менің басымды жеген сөздердің тілі.

Бұл өлеңдерде тілі бос, сөзі жұрттың жүрегін жаралаған адамның пісіп-жетілмегендігі, тілі мен сөзі бос адамның басын жейтіні айтылған. Ғалым тіл арқылы адамдардың жүрегіне салған сарқылмас жараны былай түсіндіреді:

Тіліңмен жерді билеме, бұл сенің тілің,

Егер масақ әлі тұрса, жебенің ұшы оны кеспейді. (Яғни, адамды ашуландырма, тілін біл, тіл адамның жүрегін жараласа, жара жазылмайды). Ахмад Югнакий де «Тіліңді ұста, сөзіңді қысқа ұста, тіліңді басқарсаң, қорған боласың» деп тілді басқарудың жолдарын көрсетеді.

Ахмад Югнаки кішіпейілділік те адамның кемелденуінің бір белгісі, тәкаппарлық пен сараңдық адамды рухани төмендетеді деген ойды алға тартады. Тәкаппар, өзін басқалардан жоғары ұстаған адамды ешкім сыйламайды. Керісінше, кішіпейіл, қарапайым, жұмсақ болуды қасиет санайды. Сондай-ақ әдептілікке тәрбиелеу, жаман әдеттерден аулақ болу жолдарын ұсынады. Ахмед Иүгінеки гуманизмі діни этикалық қағидалармен қабысып жатады: “Біреу зәбір-жапа жасаса, қарымына рахат көрсет. Өйткені қанды қанмен қанша жусаң да тазармайды. Адамгершіліктің басы — осы”. Яғни, зұлымдық зұлымдықты тудырады деген қағиданы хадистерінің қазығы ете отырып, кешірімді болғанды хош көреді: “Бір айыпқа бола бас кесуші дүниеде тірі адамсыз қалады” дейді. Бірақ дүние мен адамдардың кемелсіздігіне орай айтылған “Мың досың болсын мейлі, біреуі де адал емес”, “Дүние бір қолмен бал, бір қолмен у ұстатады” немесе “Шырақ, сырың өзіңде сақталып тұрмаса, досыңда сақтала ма?” деген сөздерінен үмітсіздік сарындар да аңғарылып қалады. Ахмет Иүгінекидің нақыл сөздері түркі жұртында бүгінге дейін мақал-мәтел түрінде сақталып, айтылып келеді. Ахмед Йүгінеки (кей әдебиеттерде Жүйнеки деп аталады) жазған «Ақиқат сыйы» еңбегінің ғылыми мұрасы адамзаттың саяси ойларының дамуына өз әсерін тигізетіндігі және шығармадағы әлеуметтік-саяси көзқарастар туралы жазылады. Аталмыш шығарма өлең түрінде жазылған дастан және оның негізгі мазмұны тәлім-тәрбие беретін дидактикалық ойларға құрылған философиялық толғау болып табылады және имандылық пен

адамгершілік туралы ойларға тола танымдық және насихаттық сипаттарға ие. Сөз басында айтарымыз, А. Йүгінеки билік үшін күрескен, халықты басқаруға ұмтылған, оларға үстемдік жүргізгісі келген саясаткер емес. Ол өз дәуірінің ғылыми мәдениетіне тән ойы бар жоғарғы дәрежедегі интеллектуал ойшыл. Өз ортасының білімпазы есебінде ол «Әдиб Ахмед» деген атақты да иеленеді. Бұл арабшадан аударғанда «тәрбиелі, оқымысты, жазушы, әдебиетші» деген мағынаны береді. Сонымен қатар, ол Йүгінекидің лақап аты ретінде де қолданылған. Түркістан шаһарының күнбатыс бүйірінде көне Йүгінек (Югнек) қыстағында туып өскен, өзінің «Ақиқат сыйы» («Хибатул-хакоик») дастанымен даңқы жайылған Ахмед Йүгінеки (Югнеки) ертедегі түркі поэзиясының көрнекті өкілі сипатында әлемдік әдебиет жұртшылығына көптен таныс. Оның өмірі мен шығармашылығы жөнінде түркі, орыс, өзбек ғалымдары арнаулы зерттеулер жазған. Ахмед Йүгінеки есімі энциклопедиялар мен әдебиет тарихы кітаптарында да тұрақты аталады.

Ақын шығармасындағы алғашқы сөзін мейірімді, рахымды Аллаға шексіз мадақ айтумен бастап, Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) хадистерін пайдаланады. Сондықтан, Ахмед Йүгінекидің әлеуметтік көзқарастарындағы ең басты және негізгі орын әлемді жаратушы Алла тағалаға арналады. Ол адамзаттың ақиқатқа жету жолында осы қоғамды жаратушы Алла деп тануын және барлық әлеуметтік болмыстың базалық негізі ретінде есептейді. Бұл ерекшелік Ахмед Йүгінеки заманында өмір сүрген ойшылдар М.Қашғари, Ж.Баласағұн, Ахмед Ясауи еңбектерінде Дидактикалық сипаттағы өлеңнің бірінші бөлігі білімнің пайдасы мен надандықтың зияны туралы ақыл сөздерден басталады. Екінші бөлімде тілдің маңызы, сөйлеу мәдениетін дамыту жөнінде кеңестер берсе, үшінші бөлімде дүниенің бір қалыпта тұрмай, өзгеріп тұратындығы сөз болады. Дастан жомарттықты, қарапайымдылықты, сыпайылықты, өршілдікті дәріптеп, менмендік пен надандықты, сараңдық пен дөрекілікті айыптайды. Автор сол замандағы адамдардың осы іспеттес ұнамды, ұнамсыз моральдық-этикалық ерекшеліктерін атап қана қоймай, сонымен бірге мінез-құлықтың жақсы қасиеттерін қалайша тәрбиелеу, сондай-ақ оның теріс қасиеттерін жою жөнінде бірсыпыра пайдалы кеңестер мен ұсыныстар береді («Егер өкіметке қолың жетсе, мақтанба», «Бастық болсаң, жайсаң бол, кәріге

де, жасқа да құрмет көрсет», «Айтар лебізіңді алдымен ойлап ал», т.т.). Осындай ұлағатты лебіздер бейнелі салыстырулар мен теңеулерге, нақылдар мен мақалдар-мәтелдерге толы. «Білімдінің сөзі үгіт, насихат, үгіт-өнеге», - дейді бір сөзінде білімдар ақын. Бақыт жолы білім арқылы білінетіні, білімді азамат қоғам үшін бағалы, ал білімсіз наданның құны жоқ екендігі туралы баян етеді. Демек, білімді салғыртсынбай үйрену арқылы қоғам өмірінің алға жылжитындығына көзімізді жеткізеді. Азаматтарға сөзбен ықпал ету тек білімдінің қолынан келетіндігін түсінеміз. Жалпы қоғамның даму сатыларына, әсіресе, біздің өткен тарихымыздағы қоғам мүшелері үшін данышпандардың сөздері жоғары дәрежеде өз әсерін тигізді. Өлең, толғауларда елдің қорғаныс қабілетін нығайту, ел іргесін берік ағайындар ұжымымен күшті болуы насихатталды. Өмір туралы, атамекен, туған елдің әлеуметтік және қоғамдық жағдайы жырланып, жағымды, жағымсыз тұстары, қатерлері мен мүмкіндіктері суреттелген керемет туындылары бүгінгі күнге дейін жеткендігі көңілімізді қуантады. «Егер өкіметке қолың жетсе, мақтанба», «Бастық болсаң, жайсаң бол, кәріге де, жасқа да құрмет көрсет», - деген пікірлері сол кезеңдегі басшыларға айтылған кеңесі секілді. Осыдан «Ақиқат сыйында» айтылатын лидерлік феноменіне қызығушылығымыз туындайды. Еңбектегі «... дүниенің зұлымдық пен жамандыққа толуы, құлшылықтың риякерлікке айналуы, мұсылмандардың көр еліктеушілікке (тақлит) салынуы, мешіттердің қаңырап қалуы, шарапханалардың толып-тасуы, ғалымдардың амал-істен, захидтердің күнәдан, даналардың (арифтердің) «ракс пен самадан» (зікір салудан) қолы тимеу, жамандық-індеттің жайылуы» сияқты наразылықтары мен жан айқайы сол дәуірдің саяси-әлеуметтік тұрақсыздығынан көрініс береді. Қазіргі қоғамда ынтымақтастықты қалыптастырудың негізгі факторы ретінде саяси тұрақтылықты атай аламыз. Саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету саяси институттардың маңызды қызметі болып табылады. Осы мақсаттарды орындауда билік орындары түрлі саяси механизмдерді қолданады. Тұрақтылық түсінігін саяси жүйеде қолдану барысында ол ішкі және сыртқы өзгерістер шарттарында өз құрылымын сақтап, тиімді қызмет пен дамуға жол ашатын ұғымды білдіреді. Теорияға сәйкес, тұрақты саяси құрылым қоғамның көп бөлігі сол жүйені қолдауда жоғары деңгей танытумен қатар, билік пен халық арасындағы қатынастардың келісімдік түрде

жүргізілуін айшықтайды. Қоғамдық өзгерістер мен тұрақтылықтың арақатынасы мәселесі саяси ғылымдардағы өзектілердің бірі болып саналады. Саяси және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету реформаларды бұқараның толық қолдауы арқылы орын алады. Кез келген жүйенің абсолютті түрде тұрақтылығы ғылыми және тәжірибелік тұрғыда дәйектелмегендіктен, ол мүмкін емес. Сондықтан оны құрайтын элементтерінің толық қозғалысына кедергі келтірумен бірге, сыртқы ықпалдардан ажырайды. Дегенмен, қазіргі саяси ғылымдарда тұрақтылықтың жоғары дәрежедегі жүйелері де айқындалған. Ақынның жоғарыда айтылған ойлары арқылы біз бүгінгі қоғам үшін ең негізгі қажеттілік саяси тұрақтылық екенін түсінеміз. Шығармаға қатысты адамзаттың материалды және рухани саласындағы эталондық құндылықтар жүйесіндегі жетістік жиынтығындағы мәдениетін де атап өте аламыз. Мәдениет жетістіктеріне жету жолында бұл шығармада көптеген ой-пікірлер айтылған. Сондықтан ақынның әлеуметтік-саяси көзқарастарында сол кезеңнің саяси мәдениетіндегі олқылықтар туралы айтылып, оң нәтижелерге ұмтылуды қоғам мүшелеріне жүктейді. Ақын мәдениеттің жалпы органикалық бөлігін құрайтын түсініктерді қалыптастыруға тырысады. Сонымен бірге, «Ахмедтің дүниеге көзқарасының бұқарашылық сипаты мына тұжырымдардан жақсы байқалады: «әкімдердің игі жұмсақ, ақ көңіл екен деп сеніп қалуға болмайды, олардан әрдайым сақтанып жүру керек, өйткені олардың қолында шексіз күшті билік бар: кейде тіпті қалжыңқойдың зілсіз, бейкүнә қалжыңының өзі оның басын жұтар болар, пайдасыз дау-шар мен қалжыңнан аулақ бол». Жүйнекидің этикалық-педагогикалық ой-толғамдары кейде нақты әлеуметтік жағдайлардан тыс пайымдалғанмен, бұларда адамгершілік ізгі мұраттардың, жалпы адамзаттың мінез-құлық нормалары мен қағидалардың гуманистік көріністері айқын аңғарылады». Ата-бабаларымыздың өміртанымы мен өсиетін меңгеру, тілін түсіну тез арада тындыра салатын шаруа емес. Ол тыңғылықты іздену мен қажырлы еңбекті талап етеді. Бұл шығарманың бүгінгі жастарды патриоттық сезімде тәрбиелеудегі маңызы зор деп атап өте аламыз.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жүсіп Хас Хажибтың «Құтты білік» – анықтамалық еңбек ретінде.

2. Ахмад Югнакидің «Хиббат ул хакойиқ» еңбегіндегі дидактикалық көзқарастар туралы.
3. Қайковустың «Қабуснамасының» тәрбиелік мәні неде?

19-ТАҚЫРЫП: ШЫҒЫС ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІЛІМДЕРІНДЕГІ ТӘРБИЕЛІК-ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Жоспар:

1. Шығыс қайта өрлеу дәуірі туралы мәліметтер. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениеттің дамуы.
2. Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары және оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.
3. Шығыс Ренессансы кезеңі және ондағы адам мәселесінің көрінісі. Берунидің дидактикалық идеялары. Ферғани шығармаларындағы тәрбие мәселелері.
4. Экономиканың, мәдениеттің және ағартудың дамуы.

Шығыс Ренессансы туралы мәліметтер. Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі ғылым мен мәдениеттің дамуы. Шығыс Ренессанс мәдениетінің Батыс Ренессанс мәдениетінен бұрын пайда болғаны анық. Қайта өрлеу дәуірі Еуропада алғаш рет 14-ғасырда басталса, оның Шығыстағы, әсіресе Орталық Азиядағы тамыры біздің дәуіріміздің басынан басталады.

Қайта өрлеу дәуірі тудырған бұйымның материалдық-рухани жақтарына үңілсек, қайта өрлеу дәуірі – сыртқы әсерлердің немесе ішкі мәдени-ғылыми процестердің әсерінен жаңа, озық мәдени құбылыстың, жаңаша ойлаудың, жаңа дүниетанымның және жаңа, прогрессивті мәдени құбылыстың пайда болуы.

Қайта өрлеу дәуірін осылай анықтап, оның пайда болу факторларының белгілі бір кезеңде революциялық өзгерістерге әкелгенін ескерсек, Шығыстағы, әсіресе, қазіргі Өзбекстан аумағындағы Қайта өрлеу дәуірі Кушан империясы дәуірінен басталды деуге болады. Кушан империясы мәдени үдеріс пен әлеуметтік ортаны түбегейлі өзгертті. Қазіргі Өзбекстанның Шығыспен мәдени байланыстары, әсіресе буддизмнің ірі мәдени құбылыс ретінде пайда болуы және

соның нәтижесінде осы кезеңде басталған адамның рухани тазару процесі Қайта өрлеу дәуірінің, яғни мәдени өмір мен ойлауды түбегейлі өзгерткен жаңа құбылыстың тамырын байқатады.

Ренессанс мәдениеті хронологиялық тұрғыдан алғанда кең ұғым, сонымен бірге ол үлкен аумақтағы мәдени процесті қамтиды.

Шығыс ренессансы мәдениетінің көнелігі туралы сөз қозғағанда, Қытайдың Ренессанс мәдениетінің көне екенін де атап өткен жөн. Қытайдың Ренессанс мәдениеті біздің заманымыздың 7-8 ғасырларында пайда болды. Осы кезеңдегі қытай философы Хань Ю (768-824) нағыз гуманизм идеалын уағыздап, бұрыннан бар «адамзатқа деген сүйіспеншілік» идеясын ғана емес, сонымен бірге «баршаға деген сүйіспеншілік» идеясын да алға тартты. Бұл идея Қытайдың Ренессанс мәдениетін тудырды. Бұл идеяны академик И.Н. Конрад.

Барлық елдерде – Шығыста да, Батыста да Ренессансты сипаттайтын бір фактор бар. Тағы да, И.Н. Конрад бұл фактор ауыл мәдениетінен қала мәдениетіне көшу екенін айтады. Дегенмен, Шығыстағы Қайта өрлеу дәуірін Еуропадағы Ренессанспен бірдей санауға болмайтынын да ескеру керек. Еуропадағы Қайта өрлеу дәуірі қоғамдық-саяси салада күрт бетбұрыс жасады. 14 ғасырдағы Италиядағы және 15-16 ғасырдағы басқа елдердегі өзгерістер соның бір мысалы. Өндірістің дамуы Еуропадағы Қайта өрлеу дәуіріне де күшті әсер етті. Шығыста қоғамдық-саяси процесс өз бағытымен, өз бағытымен және табиғи қалпында жалғасқандықтан, Қайта өрлеу дәуірі ең алдымен өзінің өткеніне құрылды. Екіншіден, ғылым мен мәдениет ежелгі дәстүрлер мен шығыс ғылымының ықпалының нәтижесінде пайда болды. Бұл ретте шығыс ғылымы мен мәдениеті бір-бірін теріске шығармай, бір-бірін байытып, бір-біріне ықпал ететінін де ескеруіміз керек.

Орталық Азиядағы Қайта өрлеу дәуірін үш кезеңге бөлуге болады: 1. 9–12 ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі. 2. 14–15 ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі. 3. 19 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың басындағы Ренессанс. Бірінші кезең (9–12 ғасырлар) арабтар жаулап алғаннан кейін болды. Бұл кезеңдегі Қайта өрлеу дәуірінің негізгі белгілері мыналар: Зайырлы ғылымдарға ұмтылу, бұл саладағы күрт бетбұрыстар және ғылыми нәтижелерді адамзат игілігіне пайдалану;

Әлемдік деңгейдегі ғылыми жаңалықтардың пайда болуы және оған негіздің жасалуы; Діни-философиялық нанымдарды кемел тұлға тәрбиелеу мәселесімен үйлестіру; Араб жаулап алуына дейін болған мәдени (тіл мәселесі) және саяси (әсіресе, мемлекет құру) дәстүрлері арабқа дейінгі мәдениетті жаңаша көзқараспен пайдаланған Қарахан әулеті тұсында жаңа мәнге ие болды. Орта ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірінің бұл кезеңі әлемдік мәдениет тарихының ең жарқын беттерінің бірі болып табылады. Әл-Фарабидің сан қырлы ғылыми қызметі, әл-Бирунидің жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардағы ашқан жаңалықтары, Ибн Синаның медицина, философия, логикадағы еңбектері осы кезеңде пайда болуымен ғана емес, Орталық Азияның мәдени өмірінде күрт бетбұрыс жасауымен де ерекше. Бұл ұлы ғалымдардың ашқан жаңалықтары бұл кезеңді Орталық Азия Ренессансының басы етті. Қайта өрлеу дәуірінің ғылыми-мәдени өмірі, бір жағынан, тарих сахнасына адам тұлғасын дәріптейтін кезең ретінде шықса, екінші жағынан, қайта өрлеу дәуірінің кейінгі кезеңдеріне негіз болғандығымен де маңызды. Екінші кезең – 14-15 ғасырлардағы Қайта өрлеу дәуірі монғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңмен байланысты. "Бұл кезеңнің Қайта өрлеу дәуіріне тән қандай ерекшеліктері бар? Оны жай ғана тарихи кезең деп атауға болмайды ма?" деген сұрақ туындауы мүмкін. Бұл ғасырлар монғол шапқыншылығының зардаптары тарихи тұрғыдан айқын көрінген кезең болды. Дегенмен, моңғол шапқыншылығы өзінің жағымсыз салдарымен ғана емес, Орта Азия мәдениеті тарихында, атап айтқанда, әдеби процесте күрт бетбұрыстар мен өрлеулер кезеңін де қалдырды. Моңғол шапқыншылығы Алтын Орда мемлекетінің пайда болуына әкелді. Сонымен бірге ол осы мемлекеттің тарихи «төлқұжаты» деп атауға болатын бірегей Алтын Орда мәдениеті мен әдебиетін жасады. Өзбек әдебиеті ең алғаш Алтын Орданың мәдени ортасында пайда болды десек, қателеспейміз. Ал, Алтын Орданың мәдени-әдеби ортасын қандай белгілеріне қарай Қайта өрлеу дәуіріне жатқызамыз? Ол үшін аналогия ретінде Батыс Ренессанс мәдениетін қолданамыз. Қайта өрлеу дәуірі Батыс Еуропа елдерінің мәдени тарихының, орта ғасырдан жаңа ғасырға өтуінің негізгі белгісі болып саналады. Дәл осындай анықтаманы моңғолдар құрған Алтын Орда мәдениеті мен әдебиетіне де жатқызуға болады. Өзбек (жалпы түркі) әдебиетін толық мағынасында қалпына келтіріп, ескі өзбек тілін

дамыту әрекеті Алтын Ордада басталды. Алтын Ордада әдебиетті парсы, араб тілдерінен өзбек тіліне аудару жұмысы өркендеді. Алтын Орда құрамына Хорезм, солтүстік-шығыста Бұлғар губерниясы, солтүстігінде орыс князьдіктері, оңтүстігінде Қырым және оның жағалауындағы қалалар, Дербентке, тіпті Бакуге дейін созылып жатқан Кавказ, батыста Днестрден бастап далалар, шығыста Батыс Сібір мен Сырдарияның етегіне дейінгі жерлер кірді. Осы аумақтардың барлығында біртұтас дәстүр басым болды. Алтын Орда түркі халықтарының өмірінде мәдениет ошағына айналғаннан кейін мұның бір оңды тұсы мәдени өмірдің Орта Азиядан Алтын Ордаға ауысуы болды. Әрине, бұл көшу тарих ағымымен үндес, табиғи процесс болды. Алтын Орданың әдеби ортасы Алтын Ордада мұсылман мәдениеті мен ислам дінін тарату мақсатында пайғамбарлар тарихына арналған еңбектердің ең алғаш өзбек тілінде жасалуымен ерекше. Насируддин Бұрханиддин Рабғузидің «Қисас Рабғузи» (710|1310) және Махмуд ибн Әли әс-Сарайдың «Нахжуль-фародис» (761|1361) (761|1361) шығармалары осының жарқын мысалы. «Қисасул-әнбияның» өзбек тіліндегі «Қисасул-әнбия» сияқты көптеген даналары қазір түрік мұражайлары мен кітапханаларында сақтаулы. Бұл шығармалардың біразы Алтын Орда тұсында жасалған. Бұл «Қисасул-әнбияның» көпшілігі парсы тілінен жасалған аудармалар. Әрине, Қайта өрлеу дәуірі, А.Ф.Лосевтің пікірінше, адамның жер бетінде өмір сүруін растау әрекеті. Алайда, адамның жер бетінде тіршілігі күн көру, күн көру, түрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру деп түсінбеу керек. Қайта өрлеу дәуірінің мәдениеті кез келген күнделікті өмірден жоғары. Жоғарыда көрсеткен үш кезеңнің қайсысын алсақ та, Қайта өрлеу дәуірі ең алдымен ойлаудың өзгеруі. Ойлаудың өзгеруі адамның рухани, рухани, тәндік, жалпы материалдық жағынан азат болуын білдіреді. Қайта өрлеу дәуірінің эстетикасы осыны талап етеді. Бұл Қайта өрлеу кезеңдерінің негізгі принциптері. Шығыс Ренессансы мәдениеті өз саласында қалып қойған жоқ, бүкіл адамзаттың жетістігіне айналды. Шығыс жетістіктерінің Батысқа таралуына Византия мәдени әлемінің де ықпалы зор болғанын тарихи деректер көрсетеді. Қолайлы сыртқы және ішкі жағдайлар Шығыс мәдениетінің дамуын қамтамасыз етті. Сонымен бірге Шығыс Ренессансы мәдениеті өз саласында қалып қоймай, жалпы адамзаттың жетістігіне айналды. Әлішер Науаи шығармашылығы

екінші кезеңдегі Қайта өрлеу дәуірін үлкен шыңға көтерді. 15 ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірі өзінің «Хамсасымен», эпостарындағы, тарихи және ғылыми еңбектеріндегі биік гуманистік идеяларымен ерекшеленеді. Өзбек әдебиетін жоғары деңгейге көтеріп, өзбек әдеби тілін жасап, ғылымның сан алуан салаларына – тарихқа, философияға, музыкаға, өнерге қамқорлық жасау арқылы 15 ғасырдағы мәдени ортаны түбегейлі өзгертті. Батыс Еуропада классикалық әдебиеттің халық тілінде жасалуы да Қайта өрлеу дәуірінің ең үлкен жетістіктерінің бірі деп айтылады. XV ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірі Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің тарихында тек Әлішер Науаидың шығармашылығы мен қызметінің арқасында ерекше орын алады. Алайда, Науаи заманындағы Қайта өрлеу дәуірін, атап айтқанда, Науаи шығармашылығының 15 ғасырдағы Қайта өрлеу дәуірін тудырғанын жоғарыда айтылғандармен шектеп қою жеткіліксіз. «Хамса» поэмасы Қайта өрлеу дәуірінің ең жарқын туындысы ретінде шыққанын айта кеткен жөн. «Хамса» жазуымен емес, Науаидың эпикалық поэмаларына Қайта өрлеу дәуірінің романтизмін енгізуімен ерекшеленеді. Әсіресе, Фархад образындағы идеал адам бейнесі де Қайта өрлеу дәуірінің идеалы. Ол көптеген қолөнерді үйренеді, әкесі ұсынған тағында уағыз айтады, Ширинге деген сүйіспеншілігі оны ерлік істерге баулиды, Хұсраумен айтысу арқылы өзінің рухани артықшылығын көрсетеді, т.б.Бұл қасиеттер Шығыс пен Батыс әдебиетіндегі Қайта өрлеу дәуірінің қаһармандарына тән идеалды қасиеттер. Сонымен қатар, Науаи өзінің «Фарход пен Шірін» дастанында ежелгі ойшылдардың есімдерін атайды. Фарход ханзадасының таланты ежелгі грек ойшылдарының беделімен салыстырылады, ал грек философтары басқа дәуірдің адамдары үшін басқа кейіпте, басқа уақытта, басқаша ойлау тәсілі үшін 15 ғасырға оралады.

Қайта өрлеу дәуірінің Шығыс пен Батыста өзіне тән заңдылықтары бар. Сондықтан Еуропадағы орта ғасыр эпостарының айырмашылығын түсінуге Науаи дастандары да көмектеседі. Мысалы, ортағасырлық Германияда «Дана Роланд», «Роланд әні» сияқты эпостар бар. Бұл эпостардың қаһармандары орта ғасырлардағы рыцарлар өмірін дәл бейнелейді, яғни нағыз рыцарь болу керек күйде бейнеленіп, сол заман тұрғысынан алғанда рыцарьдың реалистік бейнесі салынған. Қайта өрлеу дәуірі эпостарының қаһармандары романтикалық түрде

бейнеленген. Бұл өздігінен түсінікті: Қайта өрлеу дәуірінде рыцарлар болған жоқ. Егер олар қандай да бір жолмен бейнеленетін болса, қиялды жұмылдыру керек еді. Сол сияқты, 15 ғасырдағы біздің дәуірімізге дейінгі 4-2 ғасырлардағы грек философтарын бейнелеу үшін романтикалық бейне өте қажет болды. Қайта өрлеу дәуірінің ойлау тәсілі дәл осыны талап етті.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары және оның ғылыми педагогикалық мұрасын пайдалану.

Адамның ортағасырлық жағдайында, оның тәрбиесінде, жеке тұлғаның жан-жақты қамтамасыз етілуін қамтамасыз ететін факторларда ойшылдардың алға қойған көзқарастары гуманистік идеялардың мазмұнын байытып, барлық дәуірлер үшін бірдей маңызды рухани-адамгершілік концепцияның қалыптасуын қамтамасыз етеді. Бұл жерде біз адамдарды тура жолға шақырып, дана ойларымен күллі әлемді таң қалдырған ғұламаларымызға тоқталамыз. Әбу Наср әл-Фараби (873-950) – Таяу Шығыстың атақты ойшылы, ежелгі грек ғылымы мен философиясын Шығыста ең ірі таратушы және оның дамуына үлес қосқан ғалым. Әл-Фараби өз дәуірінің бірқатар ғылымдарын терең зерттеп, әр салада ғылыми еңбектер жазды. Ол өз заманының тұңғыш философы, музыканты, ақыны, энциклопедисті ретінде танымал болды. Ол 160-тан астам шығарма жазды Философ Платон мен Аристотельдің барлық философиялық және жаратылыстану ғылыми еңбектеріне, Птолемейдің «Аспан денелерінің қозғалысы», Александр Афродиттің «Жан психологиясы», Галеннің «Медицина» туралы еңбектеріне, Эпикур, Еврейк, Зелид трактаттарына шолулар мен түсініктемелер жазды. Ғылымның дамуына қосқан зор үлесі үшін Аристотельге «Бірінші ұстаз» атағы берілсе, әл-Фараби өзінің даналығы, Аристотельді білгені, энциклопедиялық ақыл-ойды дамытуға қосқан зор үлесі үшін «Әл-Муаллим ас-Сани», «Екінші ұстаз» және «Шығыс Аристотелі» атағын алған. Фараби адам жалғыз өзі кемелдікке жете алмайды деп есептейді. Ол басқалармен, олардың қолдауымен немесе қарым-қатынасымен байланыста болуы керек. Фараби тәрбиенің басты міндеті – қоғам талабына сай, соған қызмет ете алатын кемел тұлға тәрбиелеу деп есептейді.

Шығыс Ренессансы және ондағы адам мәселелерінің көрінісі. Берунидің дидактикалық идеялары. Ферғани шығармаларындағы тәрбие

мәселелері. Фараби тәрбиеге анықтама берген алғашқы ғалым болып саналады. «Тәрбие» сөзі адамды оқыту, түсіндіруге негізделген теориялық білім беру; «Тәрбие» дегеніміз – белгілі бір кәсіпті меңгеруге қажетті теориялық ізгілік, мінез-құлық нормалары мен практикалық дағдыларды үйрету, дейді ғалым. Ойшыл мұғалімнің оқу-тәрбие процесіндегі рөлінің маңыздылығын атап көрсетеді. Мұғалімнің бойында мынадай қасиеттер болуы керек дейді.

-сезім мүшелері кемел, есте сақтау қабілеті күшті, қозғыштығы, шешендік өнері, білімге деген сүйіспеншілігі болуы керек;

-ішіп-жеуден тыйылатын, байлыққа сараң болмайтын, адал, батыл болуы керек.

Фараби оқушының мінез-құлқына қарай оқу-тәрбие процесінде жұмсақ та, қатты да әдісті қолдану керек дейді.

Біз Әбу Райхан Беруни (973-1048) және оның педагогикалық идеяларына тоқталамыз. Берун немесе Бурун сөзі сыртта дегенді білдіреді. Хорезмдіктер туған жерінен тыс жерлерге шыққандардың барлығын «Беруни» деген лақап атпен атаған. Әбіл Фазл Байхақи оған «Беруни» деген лақап атын қолданбайды, тек «Әбу Райхан» деп атайды. Әбу Райхан «Мейірімді», «Мейірімді», «Мейірімді» дегенді білдіреді. Әбу Райхан Беруни «Өткеннің жәдігерлері», «Үндістан», «Геодезия», «Минерология», «Ат-Тафхим», «Хорезм ұлылары», «Қануни Масъуди», «Фармакология» сияқты еңбектерінде және араб тілінен түрік тіліне аударылған бірқатар дастандарында адам тәрбиесіне ерекше мән берген. Ғалым жастарды білімді болуға шақырады. Білікті педагог ретінде ол оқытудың келесі тәсілін атап көрсетеді:

Білім мектебіне түскенде жан дүниеңнің жүрегін алдайтын жамандықтан, адамды соқыр жағдайдан, қатып қалған дәстүрден, сараңдықтан, өз билігің үшін күресуден таза болуы керек дейді. Мамандықтың жастарға ауа мен судай қажет екенін, олардың болашағы соған байланысты екенін айтады. Осы мақсатта жастарды тынымсыз еңбек етуге, шыдамдылыққа, жігерлі болуға, сонымен бірге еңбекқор болуға шақырады. Үндістанның ұлы мемлекет қайраткері Джавахарлал Неру Беруни шығармаларын оқып шыққан соң былай деп жазды: Грек философы Беруни философияны зерттеп, үнді философиясын зерттеу үшін санскрит тілін үйрене бастады. Беруни философиялық педагогика мектебін құрды. Оның педагогикалық қызметінде адам және оның

бақыты, білімі, кемелдігі басты мәселе болды. Беруни адамды табиғаттың бір бөлігі деп атаған. Табиғат пен қоғамтануды зерттей отырып, ол өз өмірін тексермейінше сенбеймін деген ұранды өмір бойы ұстанды.

Экономиканың, мәдениеттің, ағартудың дамуы

Орта Азияның ұлы энциклопедист ғұламасы Ибн Синаның (980-1037) ағартушылық, имандылық саласындағы мол мұрасының надандықпен күресуде қашанда үлкен маңызы болды. Ұлы ойшылдың білім мен тәрбие туралы ой-пікірлері ғалымдар мен педагогтар тарапынан жүйелі түрде зерттеліп, қолданылуда. Ибн Сина «Әдеп туралы трактат», «Міндет туралы трактат», «Рухты тазарту туралы трактат», «Тәнді басқару», «Әділет туралы трактат», «Сүлеймен және Ибсол», «Хай ибн Якзан», «Әдеп туралы трактат», «Мәжбүр ісін басқару», «Мәжбүр ісі туралы трактат», «Мәжбүр ісі туралы трактат», «Мәжбүр» сияқты еңбектерінде білім мен тәрбие мәселелерін көтерген. Құс», «Даналық кітабы».

Ибн Сина адамдарды жәннатқа апаратын – тіл, тозаққа апаратын – тіл дейді. Тіліміз арқылы бәріне қолымыз жетеді. Тіліміз арқылы жақсы адамбыз, өсекші, сараң, сараң, көреалмаушылық, тағы басқа көптеген қасиеттерді тіліміз арқылы «Даналық ғылымы» деп атап көрсеткен. Ибн Сина ата-ананы бала тәрбиелеудегі алғашқы тәрбиеші деп есептейді. Ол өзінің жауһар туындыларында баланы жастайынан тәрбиелеуге үйреткен. Ғалым ата-аналарға мынадай ақыл-кеңес береді: Балалар ерте жастық шағында қозғалғыш, қозғыш, заттар мен оқиғаларға құмар болады, олардың мінез-құлқы мен әдет-ғұрпын қалыптастыруда идеялық және дене тәрбиесі үлкен рөл атқарады. Ойшыл өзінің «Медицина заңдары» атты жауһар еңбегінде адамның әлеуметтік мәніне, сонымен қатар оның тәрбиесін, тәрбиенің алуан түрлі формаларын, міндеттері мен мақсаттарын жарықтандыруға көңіл бөлген.

20-ТАҚЫРЫП: XIV ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XVI ҒАСЫРДАҒЫ МОАРАУННАХРДАҒЫ БІЛІМ МЕН МЕКТЕП

Жоспар:

1. IV-V ғасырлардағы Моарауннахрдағы тәрбие және педагогикалық идеялар. Шығыстағы педагогикалық ойлардың дамуы. Әмір Темірдің Орталық Азия тарихындағы орны мен рөлі.

2. Сайыпқыран Әмір Темір және Темурилер тұсындағы ғылымның, білім мен тәрбиенің дамуы. Сайыпқыран Әмір Темірдің ағартушылық көзқарастары және оның білім мен тәрбиеге қосқан үлесі.

3 Захириддин Мұхаммед Бабырдың тәрбиелік және адамгершілік көзқарастары. «Хәтті Бабури» және «Бабурнома» шығармаларының дидактикалық ерекшеліктері мен тәрбиелік мәні. 4 Әмір Темір және Темурилер тұсындағы мәдениеттің, ғылым мен білімнің дамуы.

IV-V ғасырлардағы Моарауннахрдағы білім беру және педагогикалық идеялар. Шығыстағы педагогикалық ойлардың дамуы. Әмір Темірдің Орталық Азия тарихындағы орны мен рөлі.

Бір жарым ғасырға жуық моңғолдардың қираған Моарауннахр халқы IV ғасырдың басына қарай моңғол басқыншыларының езгісінен құтыла бастады. Моарауннахрда күшті мемлекет құру ниеті басым болды. Бұхара халқы Махмұд Торабидің басшылығымен моңғол басқыншыларына қарсы көтеріліс жасап, Самарқанд пен Хорасанда сарбадорлардың көтерілістері болды. Нәтижесінде сарбадорлар тіпті ұзақ уақыт билікті ұстады. IV ғасырдың 2-жартысында Моарауннахрдағы феодалдық бытыраңқылық тоқтатылып, ел монғол басқыншыларынан тазартылды. IV-V ғасырдың аяғында Орталық Азиядағы феодалдық қатынастар одан әрі дами бастады. Моарауннахр тарихында Сайыпқыран Темір мен бірінші Темурилер билеген кезең ерекше орын алады. Ұлы орталықтандырылған Темір мемлекетінің құрылуымен Моарауннахрда ғылым, мәдениет, білім қайтадан өркендей бастады. Сондықтан IV ғасырдың екінші жартысы мен V ғасырды тарихи тұрғыдан Шығыс Қайта өрлеу дәуірінің екінші кезеңі деп атайды. Өйткені, бұл кезең мәдениеті өзінің ұстанымы, бағыты, экономикалық негізі жағынан XIX ғасыр мәдениетінің жалғасы болып саналады. Сондықтан IV-V ғасырлардағы Моарауннахрдағы Шығыс

Қайта өрлеу дәуірінің мәдени өркендеуін оның XIX-XX ғасырлардағы мәдени дамуынан бөліп қарауға болмайды. IV ғасырдың үшінші ширегі мен V ғасырда Орталық Азияда экономика, ғылым, мәдениет өркендеді. Әмір Темір тұсында Самарқандқа әлемнің көптеген қалаларынан қолөнершілер, ғалымдар, суретшілер, инженерлер әкелініп, олардың бай тәжірибесі мен шығармашылық шеберлігі ғылым, білім, мәдениет, құрылыс салаларында кеңінен пайдаланылды. Самарқанд пен Гератта медреселер, кітапханалар, обсерваториялар салынды. Медицинаға деген қызығушылық артты. Математика, астрономия, география, тарих, әдебиет, философия, білім беру бойынша еңбектер жасалды. Әл-Фараби, Ибн-Сина, Әл-Беруни, Омар Хайям, Саъди мұраларын, сондай-ақ грек-рим мәдениетін зерттеуге деген құлшыныс артты. Ғылым мен мәдениет Темір мен оның ізбасарлары Темурилер тұсында дамығанын айта кеткен жөн. Атап айтқанда, Самарқанд пен Герат қалалары мәдениеттің, ғылымның, ағартушылықтың орталықтарына айналды. Әмір Темір империяның құрылысы мен нығаюына үлкен үлес қосты. Осы орасан зор еңбектердің ең маңыздысы – оның еліміздегі білім беру жүйесін дамытуға ерекше көңіл бөлуі. Өйткені, оның пайымдауынша, білімді де іскер адам ғана ел дамуына үлес қоса алады. Сондықтан да билеуші білімді, іскер адамдарды тәрбиелеуге көп көңіл бөлді. Бұл тұрғыда оқу-ағарту жүйесінің өзіндік орны болуы керектігін түсініп, мектептер мен медреселер салды. Сұлтандық астанасы Самарқандтың айналасында он екі бақ пен сарайлар жасап, қала аркасын, Көксаройды және оның айналасында Бостансаройды тұрғызды. Мешіт, кесенелер, сәулет ескерткіштерін салды. Түрлі медреселер салуға Әмірдің өзі ғана емес, оның жақын серіктері де атсалысты. Олардың ішінде Әмір Темірдің әмірлерінің бірі Идиғу Темур, Мевлана Құтбиддин, оның әйелі Сараймүлкханым және немересі Мұхаммед Сұлтан да медреселер салды. Медреселер белгілі бір дәрежеде мамандандырылды. Мысалы, Мұхаммед Сұлтан медресесі басқару кадрларын, Мевлана Құтбиддин Садр медресесінде діни мекемелерге, ал Идигу Темур мен Сараймүлхоним медреселері жалпы мамандарды, яғни зиялыларды, имамдарды, ғұламалар мен мектеп мұғалімдерін дайындауға мамандандырылған. Алайда, олардың барлығы Құран, хадис, фиқh ғылымдарын үйренді. Медреселердің мамандығына қарай жалпы ақыл-ой, жалпы әскери, жалпы әкімшілік пәндер де оқытылатыны туралы

мәліметтер бар. Медреселерде араб, парсы, түрік (өзбек) тілдерінде сабақ жүргізілді. Араб грамматикасын оқытуға көбірек уақыт бөлінді. Сондықтан Сағди Ширазидің «Гүлистон», «Бостон», Фаридуддин Аттардың «Мәнтик ут-тайр» және т.б. Әрбір медресенің іргетасы ғылым шәкірттерін, ұстаздар мен басқа да қызметкерлерді қабылдауды, оқу-тәрбие жұмыстарын жүргізуді қарастырды. Ұлықбек тұсында математика, астрономия сияқты ғылымдар ерекше дамыды. Медицина, тарих, әдебиет, діни білімге де үлкен көңіл бөлінді. Жоғары мектептер – медреселер салынды. Бұхара, Самарқанд, Гиждуван қалаларында салынған үш медресе ғылымды дамытудың ғылыми орталығына айналды. Бұхарадағы медресенің қасбетіндегі мына жазулар әлі күнге дейін анық байқалады: «Білімге ұмтылу әрбір мұсылман еркек пен әйелге парыз әрі парыз». Ұлықбек 1428-1429 жылдары Самарқандта обсерватория салды. 1437 жылы осы обсерваторияда «Курагоний табули», яғни жұлдыздар кестесін құрастырған. Ол жасаған кітапханада ғылымның әртүрлі салаларына арналған 1500 томдық кітап болды. X ғасырда Самарқандта ұлы ғалымдар дәріс беретін 17 медресе болса, IV-V ғасырларға қарай олардың саны одан да арта түсті. Медицина, тарих, әдебиет, өнер де дамыды. Байсұнқұр Мырза тұсында сарай кітапханасы кеңінен дамыды. Оның жетекшілігімен кітапты тіркеу, ғылыми мәтін жұмыстары да жүргізілді. Бұл кезеңде Фирдаусидің «Шаһнамасының» толық мәтіні жинақталып, миниатюралармен безендірілді. Бұлар IV ғасырдың екінші жартысы мен V ғасыр Орталық Азия тарихында қайта өрлеу кезеңі ретінде тарихқа енді деуге негіз бола алады. Бұл кезеңде Атой, Сақкоки, Хайдар Хорезми, Дүрбек, Лутфийлер тудырған құнды шығармалармен өзбек әдебиетінде де айтарлықтай ілгерілеушілік болды. Сондай-ақ, тарихи-әдеби шығармаларды өзбек тіліне аудару жұмысы жанданды. Ұлықбек ғалымдарға қамқорлық жасап, ғалымдарды жігерлендірді, оның өзі әсіресе астрономия мен математикада маңызды істер атқарды. Ұлықбектің Самарқандта обсерватория құрып, оны сол кездегі ғылыми орталыққа айналдыруы маңызды оқиға деп саналды. Бұл кезеңде Самарқандта Руми, Жәмшид бин Масуди, Муиддин және оның ұлы Мансур Коши, Әли ибн Мұхаммед Бирджанди және т.б. Гератта Әлішер Науаи, Абдурахмон Джами, ұлы суретші Бехзод, тарихшы Хондамир, каллиграф Сұлтан Әли Машхади және т.б. шығармашылық шыңына көтерілді.

Ұлықбектің шәкірті Алавиддин Әли ибн Мұхаммед Құшшы Самарқанди (1403-1474) сол кезеңдегі Моарауннахрдың мәдени және ғылыми өмірінде үлкен рөл атқарды. Астрономиядан «Астрономия туралы трактат» атты кітап жазған Әли Кушши өз заманының Птоломейі деп аталды. Бұл жұмыста геометриялық білімнің негіздері түсіндіріліп, нүкте, түзу, бет, шеңбер және сол сияқты ұғымдар толық түсіндірілді, жаратылыстану саласындағы қарапайым білімдер және сол сияқтылар түсіндірілді. Бұл еңбек бәрін қарапайым және күрделі нәрселерге бөлу арқылы сипаттайды. Сұлтан Хұсайын Байқара тұсында ғалымдар мен ақындар Самарқандтан Гератқа көшті. Герат ғылыми және мәдени орталыққа айналды. Әлішер Науаи Гератта ғылымның, мәдениеттің, ағартудың орнығуына, жерді көркейтуге зор үлес қосты. Захириддин Мұхаммед Бабыр өзінің «Бобурномасында» Герат туралы жаза отырып, дүние жүзінде мұндай гүлденген қаланы көрмегенін айтады. Әлішер Науаи сонымен қатар мешіттер, медреселер, моншалар, ауруханалар, бассейндер мен көпірлер, работалар салды. Ол қаланың ең көрікті жерінде тұрғызған Халосия мен Ихлосия ғимараттарының тобы ғылымға, әдебиетке, өнерге қызмет ететін мәдени орталыққа айналды.

Гератта Әлішер Науаи, Абдурахмон Джами, Камолиддин Бехзодпен қатар каллиграфтар Сұлтан Әли Машхади, хатшы Мир Әли, музыкант Құлмұхаммед, тарихшылар Абдураззок Самарқанди, Хандамир және т.б. Гератта каллиграфия өнері дамыды. Тарихшылар Бұхараның өзінде «Герат жазуын» 1920 жылға дейін мырзалар мен каллиграфтар қолданғанын дереккөздерге келтіреді. Бұл кезеңде Моарауннахрда өнер, сәулет, құрылыс техникасы да өркендеді. Музыка, бейнелеу өнері, мәдениет, әдебиет, оқу-ағарту салаларына қатысты бірқатар шығармалар жасалды. Хасан Бұхари Нисаридің «Музаккир әл-ахбоб» тазкирісі (1556), Мүтрибидің (1604-1605) «Тазкира – туш Шуаро» жинақтары, «Бабурнома» тарихи-әдеби ескерткіші сол кезеңде жасалған шығармалардың ішінде ерекше мәнге ие болды. Амин Ахмад Рази «Haft iqlim» («Жеті климат») деп аталатын географиялық библиографиялық сөздік құрастырған. 16 ғасырда каллиграфия өнері жоғары деңгейге көтерілді. Сұлтан Әли Машхади, Мирали Халави, Махмұд ибн Исхақ аш-Шихайби және т.б. шебер каллиграф ретінде танымал болды. Дервиш Мұхаммед ибн Достмұхаммед Бұхари каллиграфия өнерінің теориясы бойынша еңбек жазды. Осы кезеңде

бірқатар оқу орындары салынды. Олардың ішінде: Шайбани хан медресесі, Абдурахим Садр медресесі, Мирараб медресесі, Калон мешіті және басқа да құрылыстар салынды, бұл оқу үдерісінің маңызды кезеңі болды. Белгілі бір деңгейде халықтың сауаттылығын арттыруға, балаларға білім беруге мүмкіндіктер жасалды. Жеке мектептер пайда болды, мұғалімдерді жалдау арқылы үйде оқыту дәстүрге айналды.

Сайыпқыран Әмір Темір және Темурилер тұсындағы ғылымның, білім мен тәрбиенің дамуы. Сайыпқыран Әмір Темірдің тәлім-тәрбиелік көзқарастары мен білім мен тәрбиеге қосқан үлесі. Қалаларда, ауылдарда, ауылдарда ашылған мектептерде балалар 6 жастан бастап оқытыла бастады. Алты жасар балалар мектепке барып, әліпбиді үйреніп, оның кейбір әріптерін салуға жаттығады. Шәкірттер мектептерде сауат ашқаннан кейін медреселерге түсіп, діни және зайырлы ғылымдардан білім алды. Осыны негізге ала отырып, IV-VI ғасырларда Трансоксианада білім беру, педагогикалық идеялар дамудың жоғары сатысына көтерілді деуге болады. Әмір Темір Қорағон ибн Әмір Тарағай 1336 жылы 9 сәуірде Кештің (Шахрисабз) Хожайылғар (қазіргі бұл ауыл Якқабағ ауданына қарайды) ауылында дүниеге келген. Әкесі Әмір Тарағай ауқатты адам болған. Анасы Тегина Бегім атақты Бұхар ғұламасы Убайдолланың қызы болған. Темір 7 жасында білім ала бастаған. Ол жастайынан ержүрек, батыл, батыл болып өсті. Ол соғыс өнерін жетік меңгерген. Құран Кәрімді жатқа білген, хадис ғылымын меңгерген. Дүниелік білімді де меңгерді. Сондықтан ол иманды, шыншыл, таза, парасатты, иманына берік, әділетті болып өсті. Әмір Темір өз мемлекетінің қуатын биікке көтеріп, әлемге танытты. Әмір Темір надандықты, зұлымдықты, зорлықты ұнатпады. Ол адамгершілігі мол, әділ билеуші еді. Мысалы, «Темір жарғылары» билеушінің басқару тәртібі мен әдептілік нормаларын белгілейтін нұсқаулар. Белгілі ғалым Бөрібой Ахмедов «Темір жарлықтарын» патшалардың жүріс-тұрысын, имандылығын айқындайтын трактат деп сипаттайды. Расында да, бұл шығарманы тұрмыс-тіршілік, жүріс-тұрыс ережелерін белгілейтін дәстүрлі шығармалар қатарына қосуға болады. Өйткені, тарихи тұрғыдан алғанда барлық тәрбиелік, өнегелі еңбектерде алдымен мемлекетті басқару туралы көзқарастар, сосын адамгершілік нормалары сипатталады. Тиісінше, бұл еңбекті тәрбиелік, өнегелік жұмыс ретінде пайдалану

орынды. Әмір Темір бұл шығармасында адамшылық, еңбекқорлық, әділдік, туған жерге адалдық, ерлік, адалдық, достық пен ынтымақтастық, мейірімділік пен жомарттық, сабырлық пен қанағатшылдық, ізгілік сияқты қасиеттерді дәріптеп, сатқындықты, опасыздықты, сатқындықты айыптайды. Өмірде «шындық пен адалдық» қағидасын ұстанған Әмір Темір нақшбанди дәстүріндегі «Жүрек нұрға, соқырға білек» қағидасын ұстанып, Жүсіп Хас Хажиб, Әбу Наср Фараби, Жалалуддин Дәуани және басқалар насихаттаған мынадай он екі ережені қабылдағанын көреміз: Ислам дінін барлық жерде және барлық уақытта қолдау; мемлекет пен патшалықты басқаруда он екі тап пен санаттағы адамдарға сүйену; жаумен күресте ақыл-кеңеспен, кеңеспен, іскерлікпен әрекет ету, белсенді, қырағы, сақ болу; патшалық істерін жүргізуде ымырамен, мейірімділікпен және шыдамдылықпен әрекет ету; мемлекеттік істерді жүргізуде мемлекеттің заңдары мен ережелерін қатаң сақтау; әділдік пен адалдықпен әрекет ету; сейіттерді, ғалымдарды, масаихтарды, данышпандарды, инженерлерді, тарихшыларды құрметтеу және құрметтеу; табандылықпен әрекет ету (айтқандарын орындау), сыбайлас жемқорлықтың алдын алу; азаматтардың жағдайын білу; әркімді сыйлау және құрметтеу, мейірімді, мейірімді, жомарт, ізетті болу, құқықтарын орындау;

Балаларыңызды, туыстарыңызды, таныстарыңызды, достарыңызды әрқашан есте сақтаңыз және олармен тығыз байланыста болыңыз; жауынгерлеріңізге құрмет пен қамқорлық. Әмір Темір мен Тимуридтер тұсындағы мәдениеттің, ғылым мен білімнің дамуы. Әмір Темірдің осы талаптарды орындауының арқасында оның империясы гүлденіп, ғылымы мен мәдениеті дамып, мемлекетінің беделі көтеріліп, Шығысқа ғана емес, Батысқа да танымал болғаны анық. Осы он екі ережені сақтаумен қатар, Әмір Темір өзінің өмірлік ұстанымдары туралы былай дейді:

«Мен өмір бойы бес нәрсеге нық сендім және әрқашан соларға сай әрекет еттім, олар: • Алла – құдіретті күш, Оған шын ықыласпен құлшылық етсең, Ол сені қалаған мақсатыңа жеткізеді; • Ойлау – ойлау және бақылау қабілеті; • Қылыш – жігіттің серігі, ел тыныштығының сақшысы, кез келген жауды жою қаруы, оның күшімен кәпірлерді дінге тартуға болады; • Имандылық – адамды барлық тіршілік иелерінен ерекшелейтін қасиет. Иманды адам сатқындық жасамайды, туған-

туыстарының, отбасының, халқының намысын қорғайды, адалдық пен тазалықты қасиет санайды; Кітап (бітік) – барша шығармашылықтың, шығармашылық пен парасаттылықтың, білім мен парасаттың негізі, өмірге үйретететін ұстаз. «Олай болса, Әмір Темір өз өмірі мен шығармашылығында нағыз кемелдіктің белгісі саналатын ғылымда дінді, имандылықты, ақылмен, иманмен еңбек етуді қатаң ұстанып, оны өзгелерге де ұсынып, ұрпақты осы рухта тәрбиелеуге көңіл бөлді.Әмір Темір тұсында музыка, көркем әдебиет, сурет өнері өркендеп, жастарды аспапта ойнауға, жазуға, жазуға, сурет салуға, өнерге баулиды. Бұл өнер түрлерінің сол кезеңдегі білім саласына қосылғаны – осының айқын дәлелі – Шарафиддин Әли Яздидің «Зафарномасында» бұл кезеңде үлкен қалалардың шеберлері шула, би, шешендік өнермен де айналысқан. Әмір Темір дене тәрбиесіне де үлкен мән берген. Шығыста ерлікке тәрбиелеу, яғни жастарды ерлік пен батырлыққа тәрбиелеу басты мәселелердің бірі ретінде қарастырылды. Жас жігіттер жастайынан оқ атуды, атқа мінуді, жүзуді, аңшылықты, семсерлесуді, шахматты шебер жаттықтырушылардан үйреніп, жаттығатын. Әмір Темірдің өзі мықты қолбасшы ретінде әскери ғылымның «Мың сарбаз» әдісінің негізін салушылардың бірі болды. Ұлы саһибқиран: «Черікті жасақтап, штурманды алған кезде үш ережені ұстандым: біріншіден, жас жігіттің күш-қуатына, екіншіден, қылыш ұстай білуіне, үшіншіден, ақыл-парасаты мен кемелдігіне мән бердім.Осы үш қасиет біріктірілсе, мен оны штурман қызметіне алдым. «Өйткені, қайратты жас кез келген қиындыққа төтеп бере алады, қылыш ұстаған жігіт қарсыласын жеңеді, дана сарбаз өзінің ақыл-парасатын, көрегендігін кез келген жерде қиындықты жеңе алады» демекші, сарбаздардың тек дене бітімі ғана емес, ақыл-ойы да шыныққан болуы керектігіне тоқталды. Ұлдары Әмірзода Мұхаммед Жахонгир, Умаршайх, Мираншах, Шахрух және немерелері Әмірзода Мұхаммед Сұлтан мен Әмірзода Пірмұхаммад шебер жауынгер болып, ірі шайқастарға жеке қатысқан. Әмір Темірдің өзі де ойды ұштау құралы болған шахмат ойынына шебер болған. Өйткені, сол кездегі білім әрбір жастың шахмат ойынын меңгеруін қажет деп санаған. Тіпті, Әмір Темірдің сүйікті ұлы Шахрухтың есімін қою шахмат ойынымен байланысты болған деген аңыз бар. Қорыта айтқанда, Әмір Темірдің ұлы мемлекеттік саясаты – еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуымен қатар тарих алдындағы

ағартушылық қызметтері де теңдессіз. Оның ілімі мен білімге қатысты саясаты қазір де құндылығын жойған жоқ. Әмір Темірдің еңбектері мен оқу-ағарту туралы көзқарастары қазіргі адам тұлғасын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

21-ТАҚЫРЫП: МЫРЗА ҰЛЫҚБЕК, ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТТЕРІ

Жоспар:

1. Мырза Ұлықбектің педагогикалық идеялары мен тәрбиелік қызметтері.
2. Ұлықбек тұсындағы мектеп реформасы.
3. IV-VI ғасырлардағы Мовараннахр аймағындағы ағарту және педагогикалық ойлар.
4. З.М. Бабырдың ағартушылық идеялары.

Мұхаммед Тарағай Ұлықбек (1394–1449) 1394 жылы 22 наурызда Иранның батысындағы Сұлтания қаласында атасы Сайыпқыран Әмір Темірдің әскери жорығы кезінде дүниеге келген. Ол Шахрух Мырзаның үлкен ұлы болатын. Атын Мұхаммед Тарағай қойған баланы атасы еркелетіп «Ұлықбек» деп атаған. Сондықтан оның негізгі аты Ұлықбек болып қалады және ол осы есіммен әлемге даңқын таратады. Ұлықбектің әкесі Шахрух ғылымға құштар ағартушы патша, Хорасан билеушісі Әмір Темірдің үшінші ұлы. Анасы Гавхаршодбегім де өз заманының дана, ғұлама әйелдерінің бірі саналған. Ұлықбектің балалық шағы атасы Темурдың әскери жорықтарында өтті. Ұлықбек тумысынан сәл әлсіз болса да, әскери жорықтарда күшейе түседі. Әмір Темір немересі Ұлықбекті өзінің өткір ақылы мен зерделілігі үшін қатты жақсы көрген. Ол оны «көзімнің нұры, патшалығымның үмітті өркені» деп атайтын. Алайда, Ұлықбек Мырзо нәзік болып өсті. Оның үстіне ол уақытының көп бөлігін кітап оқумен өткізетін, мемлекеттік істерге қызықпайтын көрінеді. Әжесі Сараймүлк-ханым Ұлықбектің тәрбиесімен айналысып, сүйікті немересін оқуға, жазуға баулу, тарихи тақырыпта әңгімелер, әңгімелер айту оның өмірінде өзіндік мектеп

болған. 1405-1411 жылдары заңдар мен ережелерге сәйкес Ұлықбек әскери-саяси білім алды. Орта ғасырлардан сақталған кітаптардан белгілі болғандай, тақ мұрагерлері мемлекетті басқарудың белгілі бір тәртібін сипаттайтын нұсқаулықтар негізінде дайындалған. Соның бірі – ханзадалар мен хандардың білуі үшін қажет болған «Сулук ул-мулук» (Патшаларға нұсқау) кітабы.

Ұлықбек дәстүр бойынша бұл кітапты да жан-жақты зерттеп, онда сипатталған мемлекеттік басқару өнері – түрлі шенеуніктерді тағайындау, алым-салық жинау, басқа елдерден діни қызметкерлерді, шенеуніктерді, елшілерді қабылдау, садақа беру өнерін меңгерген. Ұлықбек жас кезінен көп кітап оқыған. Ол әсіресе, математика мен астрономияға қызығушылық танытты. Ол атасының астрологы Мевлана Бадриддинмен көп уақыт өткізіп, одан арифметика мен күнтізбеден дәріс алатын, кейде түнде аспан ашық, қар жауған кезде жұлдыздардың орналасуын, қозғалысын бақылайтын. Белгілі ғалым Бөрібой Ахмедовтың айтуынша, Мәулана Бадриддин Самарқандта болғанда, ол Ұлықбекті Көксаройдағы жеке кітапханасына апарып, оған «Китаб фи Жаумеһ илм ан-нужум ва усул әл-харакат ассамовийя» («Жұлдыздар қозғалысы туралы ғылым мен жаңадан келген аспан денелерінің негізін біріктіретін кітап») көрсеткен. ғалым әл-Фарғани. Сөйтіп, Ұлықбек Ақсулат пен Отырарда Мәулана Бадриддин Туси, Әбу Райхан Беруни, Омар Хайям, «Зиджи Мәлікшахи» кітаптарымен танысады. Ғылымға деген зор сүйіспеншілігінің, асқан қабілеті мен еңбекқорлығының арқасында ғана Ұлықбек астрономиялық мектептің негізін қалаушы және басшысы ретінде тамаша табыстарға қол жеткізді. Бұл мектеп бүкіл әлемге танылып, атаққа ие болды. Үздік қабілет, өткір есте сақтау және білімнің бірте-бірте жинақталуы Ұлықбектің ғылымға деген қызығушылығы мен ұмтылуына әкелді. Үнемі білімін тереңдетіп, өз бетімен жүйелі жұмыс жасаудың нәтижесінде Ұлықбек көптеген замандастарынан асып түсті. 1411 жылы 17 жасар Ұлықбек Мирзоның Моваруннахр мен Түркістанға билеушісі болып тағайындалуы Ұлықбектің Темурилер әулетіндегі жоғары лауазымын айғақтайды. Ұлықбек болыққа келгенде атасы сияқты әскери жорықтарға қызықпаған. Керісінше, ол орта ғасырлардағы басқа билеушілерден өзгеше жолға түсіп, ғылымға бейім болды.

Ұлықбек өмірінің алғашқы жылдарынан-ақ Мәулана Ахмад пен Қазизода Руми – астроном-математиктердің ықпалында өсті. Сондықтан оның өмірінде нақты ғылымдар маңызды орын алды. Жиырма жасында ол өз заманының ұлы ойшылдарының біріне айналды. Оның билігі кезіндегі жаһандық өзгерістер ортағасырлық мәдениет тарихында ерекше болды. Ұлықбектің серіктерінің бірі Ғиёсиддин Джамшид Қоши 1417 жылы Самарқандтан Қошандағы әкесіне жазған хатында Ұлықбектің жетістігі мен білімін былайша сипаттайды: "Аллаға шүкір, нығметіне шүкір, жеті климаттың әміршісі, Исламның патшасы Ұлықбек дана адам болған. Мен мұны әдеп тұрғысынан айтып отырған жоқпын. Шыны керек, ол ең алдымен Құран Кәрімнің басым бөлігін жатқа білетін. Әр аятқа қатысты тәпсіршілердің тәпсірлері мен сөздерін санасында сақтайтын, әрі жатқа, әрі арабша да жақсы білетін. фиқһ аяттарының түсіндірмесі мен әдістерін де жақсы білген». Ол математиканың барлық саласын мүлтіксіз меңгеріп, кез келген санды тез қосып, көбейтетін қабілетке ие болғаны сонша, байыпты шеберлік танытқан. Адам жаратылғаннан бері ешкім мұндай дәл әрі жылдам есептей алмаған». Ұлықбек Самарқанд, Бұхара және Гиждуван қалаларында үш медресе ашты. Самарқандтағы медресе құрылысы 1417 жылы басталып, үш жылда аяқталды. Көп ұзамай Ұлықбек медресеге ұстаздар мен шәкірттер жинай бастады, сөйтіп, оның астрономиялық мектебі қалыптасты. Бұл мектептің негізгі ұстаздары Темір тұсында Самарқандқа ғылыми жұмысқа қолайлы жағдай мен баспана іздеп келген Тафтазани, Мәулана Ахмад және Қазизода Руми сияқты ғұламалар болды. Қазизоданың кеңесі бойынша Ұлықбек Хорасандағы әкесінің иелігіндегі Қошан қаласынан Ғиёсиддин Джамшид Кошиді шақыртады. Осылайша 1417 жылға қарай Мовараннахр мен Хорасанның әртүрлі қалаларынан жиналған ғалымдардың саны 100-ден асты. Олардың ішінде жазушылар, тарихшылар, каллиграфтар, суретшілер және қонақтар болды. Бірақ астрономия мен математика саласындағы ғалымдар құрметті және беделді болды. Олардың ішінде Қазизода мен Кошидің ықпалы зор болды. 1420 жылы Самарқанд медресесінің салтанатты ашылуы болды. Дереккөздер: «Медресе ғимараты салынып бітуге жақын қалғанда, жиналған әдебиет, өндіріс, ғылым өкілдері Ұлықбектен медресеге кімді ұстатқысы келетінін сұрап, Ұлықбек барлық ғылымдардан хабардар адамды табамын деп жауап

береді. бұл міндетке лайық. Сосын Ұлықбек оны тексеріп, оның шын білімді адам екеніне көз жеткізіп, моншаға шомылдырып, жақсы киінуді бұйырады. Медресенің ашылуында Мәулана Мұхаммед мударрис ретінде махруза оқыды; Мәулана Мұхаммедтің 90 ғұламаның қатысуымен оқыған махрузаны Ұлықбек пен Қазизода Румиден басқа ешкім түсіне алмады. Өйткені бұл махруза ғылыми тұрғыдан өте күшті және күрделі мәселелерді қамтыған. Мұнда аты аталған Қазизода Руми (Салахиддин Мұса бин Махмуд) атақты математик және астроном. Ұлықбек медресесінің алғашқы ұстаздарының бірі. Бұл өте білімді ғалымды замандастары «өз заманының Платоны» деп атаған. Ұлықбек шығармаларының комментаторы Қазизода мен Ұлықбектің талантты шәкірті Самарқандтық математик және астроном Алауддин Әли ибн Мұхаммед Кушшы болды. Оны «өз заманының Птоломейі» деп атаған. Әли Қушшы Ұлықбектің ғылыми жұмыстағы ең жақын көмекшілерінің бірі болды. Ұлықбек мектебінің өкілі ретінде Ұлықбек шығармашылығына пікір білдірген астроном Чалабидің есімі де ерекше. Басқа медресе ұстаздарымен бірге Ұлықбектің өзі де астрономиядан дәрістер оқыған. Үшінші дәрежелі алгебралық теңдеуге әкелген бір дәрежелі доғаның синусын анықтау Ұлықбек пен оның мектебінің ең тамаша және маңызды жетістіктерінің бірі болды. Самарқандық ғалымдар Ұлықбектің төңірегіне топтасқан маңызды ғылыми бағыттардың бірі астрономия ғылымы болды. Сондай-ақ, мұсылман елдерінде және жалпы ислам мәдениетінде нақты ғылымдар, әсіресе астрономия мен математика маңызды рөл атқаратынын айту керек. Өйткені, мұсылман қай жерде болса да, таң атқаннан күн батқанға дейін күніне бес уақыт парыз. Намаз құбылаға қарап оқылады - Меккедегі Қағба бағыты. Намаз уақыттары әр географиялық ендікте күннің жер бетіндегі биіктігіне байланысты белгіленеді. Сонымен қатар, Исламда қабылданған хижри күнтізбесі әрқайсысы 354 күннен тұратын 12 айлық айдан тұрады және жаңа айды мешіттің мұнарасынан немесе обсерваторияның жоғарғы жағынан көру арқылы анықталады. Сондықтан мұсылманның өмірі астрономия, математика, география, қолөнер және қонақжайлылыққа қатысты келесі мәселелерді шешумен байланысты болды:

1) жердің географиялық бағыттарын анықтау;

2) жергілікті меридиан мен құбыланың бағытын көрсететін үлкен шеңбер арасындағы бұрышты анықтау;

3) нақты математикалық (тригонометриялық) есептеу ережелерін және географиялық бағыттарды есептеу әдістерін білу;

4) географиялық бағыт бойынша күннің биіктігін анықтау ережелерін білу;

5) күн мен түннің кез келген уақытында күннің, айдың, планеталардың және басқа да жарық көздерінің орналасуын анықтайтын сфералық астрономияның нақты ережелерін білу;

6) әртүрлі қалалар арасындағы қашықтықты анықтау үшін геодезиялық өлшемдер жүргізуге;

7) әр түрлі уақыт өлшеу құралдарын жасауға;

8) жер бедері туралы нақты түсінікке ие болу үшін карталарды салу; 9) картаның математикалық аспектілерін білу;

10) астрономия, география және астрономияға байланысты есептеулерді орындау үшін жоғары дәлдіктегі математикалық есептеу әдістерін білу;

11) шамдарды бақылау ауа-райына байланысты болғандықтан, метеорология және геофизика бойынша білімі болуы;

12) қонақжайлылық индустриясы мен мешіттер, медреселер мен обсерваториялар салу дәстүрінен хабардар болу.

Жоғарыда аталған және бұл тізімге енбеген көптеген мәселелер бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, оларды шешу үшін ғалымдар мен қолөнершілердің үлкен ұжымдары мен топтары қажет болды. Сондықтан да Ұлықбек төңірегіне түрлі ғылым мен қолөнер өкілдерін жинады. Келтірілген мәселелер тізімінен көрініп тұрғандай, олардың көпшілігі астрономияға қатысты. Исламдағы жұлдыздарға арналған ең алғашқы еңбектер «Зиж» деп аталды және негізінен кестелерден тұрды. Ұлықбек бастаған астрономдардың табысты оқу және ғылыми жұмысы оларды дәлірек аспаптары бар модельдік обсерватория салу идеясына әкелді. Тарихи деректерде Мирзо Ұлықбек өзінің медресесінің құрылысын аяқтағаннан кейін төрт жылдан кейін Қазизода Руми, Мәулана Ғиёсиддин Жәмшид және Мәулана Муиниддин Қошимен ақылдасып, Кохак етегінде, Обирахмат өзенінің жағасында обсерватория ғимаратын салғанын көрсетеді. Обсерватория кітапханасы көптеген ғылыми еңбектермен, әлемге әйгілі тұлғалардың

еңбектерімен толығып, онда сақталған кітаптардың саны 150 мыңнан астам болды. Бұл туралы Вольтер былай деп жазды: «Ұлықбек Самарқанда алғашқы академияны құрды, жер бетін өлшеуге бұйрық берді және астрономиялық кестелерді құрастыруға қатысты». Ол кезде Самарқандтағы Ұлықбектің төңірегінде жоғарыда айтқанымыздай 100-ден астам ғалымдар ұйымдастырылып, обсерватория академия қызметін атқарды. Медресе мен обсерватория арасында берік байланыс болды. Обсерваторияда жұмыс істейтін ғылыми қызметкерлердің біразы медреседе де ұстаз болған. Олардың арасында Ғиёсиддин Джамшид Кашани мен Мирзо Ұлықбектің өзі болды. Ұлықбек медресе шәкірттерімен жиі айтысатын, тексеретін. Бір күні Ұлықбек медресе шәкірттерін күнтізбе мен арифметикадан тексермекші болады. Ол бұл сұрақты қойды: «Кел, білім шәкірті, айтшы, хижраның 818 жылы Ережеп айының он екісі мен он бесі аралығындағы күн және 918 жылы Ережеп айының он екісі мен он бесі арасындағы күн қай күнге сәйкес келеді?». Ол үшін көп сандарды есте сақтай білу қажет болды. Оқушылардың ешқайсысы бұл мәселені шеше алмады. Сондықтан Ұлықбек оны үй тапсырмасы ретінде тапсырып, ұстаздарға тән мейірімділік пен сыпайылықпен туындаған мәселені түсіндірді. Содан Әбу Райхан Әбу Райхан Берунидің «Қануни Масуди» кітабын ашып, алтыншы мақаланың жетінші тарауынан үзінді оқыды. Содан кейін ол кітапты жауып, студенттерге бірнеше сұрақтар қойды. Жауаптарына ішінара қанағаттанған мұғалімнің бұл жұмысты тереңірек талдап, мәнін түсіну үшін оқушыларға тағы да үй тапсырмасын беруі оның талапты ғалым болғанын аңғартады. Обсерватория мен медресе ғалымдарының бірлескен жұмысы Ұлықбек ғылыми мектебінде орта ғасырлардағы астрономия мен математиканы жоғары деңгейге көтерді. Ол 1018 жұлдыздың орнын және қозғалысын анықтады. Ұлықбектің ғылыми мұрасының ең маңыздысы, белгілі және әйгілісі оның «Зижі» болып табылады, оны «Зиджи Ұлықбек. Зиджи Жәдиди Кораоний» деп те атайды. Оның «Зиджден» басқа математикалық еңбектері «Бір дәрежелі синусты анықтау туралы трактат», жұлдыздарға арналған «Рисолай Ұлықбек» (оның жалғыз көшірмесі Үндістандағы Олигарх университетінің кітапханасында сақтаулы), «Төрт ұлт тарихы» тарихи еңбегі. Ұлықбектің «Зижі» орта ғасырдағы ең кемел туынды болып, замандастарының назарын тез аударды. Бұл еңбек ең алдымен

Самарқандта Ұлықбектің төңірегіне топтасқан ғұламалардың шығармашылығына үлкен әсер етті. 1449 жылы Ұлықбектің қайғылы қазасынан кейін Самарқанд ғалымдары бірте-бірте Таяу және Орта Шығысқа тарады. Олар барған жерлеріне самарқандық ғалымдардың жетістіктері мен «Зиж» көшірмелерін әкелді. Мысалы, Әли Кушши 1473 жылы Стамбулға барып, сонда обсерватория салды. Осылайша Ұлықбектің «Зижі» Түркияда таралып, Түркия арқылы Еуропа елдеріне де жетті. Қазіргі мәлімет бойынша «Зиждің» 120-ға жуық парсы, 15-тен астам арабша данасы бар. Орта ғасырларда жазылған астрономиялық немесе математикалық шығармалардың ешқайсысы соншалықты танымал болған емес. «Зиж» мұсылман елдерінің барлығында дерлік зерттелген. Ұлықбектің «Зиджі» әсіресе үнді ғалымдарына қатты әсер етті. Үндістанға Самарқанд ғалымдарының ғылыми дәстүрлерін Бабырдың өзі әкелгені туралы мәліметтер бар. Бабырдың мұрагерлері бұрынғы патшалар сияқты ғалымдарды айналасына жинап, олардың ғылыми ізденістеріне жағдай жасады. «Зидж» Батыс Еуропа ғылымына үлкен әсер етті. Жалпы, Батыс Еуропа Темір мен оның балалары, әсіресе Ұлықбек туралы 15 ғасырдан бері білген. Әли Кущидің Ыстамбұлдағы қызметі арқасында Ұлықбек ғылымының хабары Еуропаға да тарады. 1638 жылы Стамбулға ағылшын ғалымы және шығыстанушы, Оксфорд университетінің профессоры Джон Гривз (1602-1652) келді. Қайтып келген соң өзімен бірге Ұлықбектің «Зиж» данасын Англияға алып кетті. 1648 жылы ол алғаш рет 98 жұлдызды кестені «Зижде» жариялады. Сол жылы Гривз географиялық кестені де «Зиджде» жариялады. 1650 жылы «Зижде» бірінші мақаласының латын тіліндегі аудармасын жариялады. Өзінің шексіз парасаттылығымен, қайсарлығымен, әділ саясатымен Мырза Ұлықбек Моарауннахр жерін қырық жылға жуық уақыт бойы дана билеуші болып, халықтардың мәңгілік арманы – бейбітшілік, келісім, жан-жақты дамуды жүзеге асыруда табандылық танытты.

Мырзо Ұлықбек, ең алдымен, ғылыми болжаммен емес, таза практикалық тұрғыдан жұмыс істеді. Ол мыңдаған жұлдыздардың тамаша картасын және бүгінгі ең заманауи есептеулерден еш айырмашылығы жоқ астрономиялық кестені жасады. Оның өмірі мен шығармашылығы өзбек халқының руханиятының ірге тасы болып, орта ғасырларда халқымыздың іргелі ғылымдарға қаншалықты зор мән

бергенін көрсетеді. Мирзо Ұлықбектің тағы бір қызметі – ол ең алдымен жас ұрпақтың ақыл-ойы мен тәрбиесіне үлкен мән беріп, оларды дүниелік білім алуға шақырды, кез келген надандық пен білімсіздікпен күресті. Адам мүмкіндігінің шексіз екенін айта келе, жастарды білім алуға, адалдық пен қайырымдылыққа, адалдық пен шыншылдыққа шақырды. Ұлықбек білімді кітаптан ғана емес, өмірдің өзінен де алуға кеңес береді. Ұлықбек адамның жаңа ғылыми жаңалықтар ашуын үлкен қасиет санаған. Ол Моарауннахр қалаларын, әсіресе Самарқанд пен Бұхарды білім мен ағарту орталығына айналдырды. Ұлықбек «Білімге ұмтылу әрбір мұсылман еркек пен әйелге парыз» деген ұранды алға қойып, медресенің қасбетіне жазды. Медреседе білімнің әртүрлі салаларын оқытуға ерекше көңіл бөлінді. Мысалы, Самарқанд медресесінде теология ғылымдарымен қатар: Құран, хадис, тәпсір, фиқh, математика, геометрия, астрономия, медицина, тарих, география, арман ғылымы, ұйқас ғылымы, араб тілі сияқты зайырлы ғылымдар оқытылды. Ұлықбек ғылым мен білімнің дамуы үшін күресіп, оқу-ағарту саласының өркендеуіне үлес қосқан азаматтарды ұдайы жігерлендіріп, ұстаздар мен тәрбиешілерге деген құрметті насихаттады. Оның күш-жігерінің арқасында білім деңгейі көтеріліп, медреселерде оқуды жаңғыртуға үлкен мән берілді. Медреселердегі оқу жүйесі реформаланып, астрономия, математика, география сияқты нақты ғылымдардың оқытылуы енгізіліп, білім мазмұнының деңгейі көтеріліп, медреселерде оқу мерзімі 15-20 жылдан 8 жылға дейін қысқартылды. Ұлықбек өзінің педагогикалық ой-пікірлерінде балалардың тәні сау, әскери өнерге жетік, батыл, батыл болып өсуіне ерекше мән береді. Ұлықбектің айтуынша, математика мен астрономия білім берудегі балалардың ақыл-ой күші мен қабілетін дамытудың маңызды құралы болса, тарих пен әдебиет балалардың патриот болып өсуіне қызмет етеді. Ұлықбек білім беруде тәрбиешілерді әділдік пен адалдыққа шақырып, педагогикалық шеберлігі мен білімін жетілдіріп, әрбір сабағын жоғары деңгейде өткізуге осылайша ғана оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттыруға болатынын атап көрсетеді. Оның ойынша, тәрбиеші ең алдымен өзін-өзі тәрбиелеуі, білім мен дағдыны игеруі керек.

Ұлықбек үйдегі жағдайды, ата-ананың бала тәрбиесіндегі еңбегін жоғары бағалай отырып, оларды өмірде төзімді, еңбекқор етіп

тәрбиелеу өте маңызды екенін айтады. Соның бір мысалы ретінде «Зиж» жұмысы кезіндегі қиындықтар туралы: «Жұлдыздық кесте құрастыру үшін күндіз-түні еңбек етіп, алдымызда жасалған кестелерді салыстырып, қайта құрастырып, жүздеген түзетулер енгізіп, он сегіз жылдан кейін ғана мақсатымызға жеттік» дейді. Ұлықбек адамгершілік тәрбиесі туралы айта отырып, бұл мәселеде адам аралық қарым-қатынас, достық, бауырмалдық ерекше мәнге ие болуы керектігін атап көрсетеді. Оның ойынша, шын дос пен жалған досты ажырата білу керек, арам ниетті адам ешқашан дос бола алмайды, ол адамдарды адастырып жібереді. Сондықтан кез келген әдіспен арам пиғылды адамдардан аулақ болуды, кәсібі жақсы, мінез-құлқы жақсы, жұрттың құрметіне бөленген, ақкөңіл жандармен достасуға кеңес береді. Әр адам достық қарым-қатынас арқылы өмірлік мәселелерді шеше алады, адам жалғыз, достарсыз ештеңе істей алмайды. Әр адамның адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы ғалымдар арасындағы қарым-қатынасқа да байланысты екенін, оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуде олардың арасындағы жақсы ынтымақтастықтың маңызы ерекше екенін айтты. Осындай достық пен риясыз ынтымақтастықтың мәнін Ұлықбек өмірінің мысалында көре аламыз. Мысалы, Әли Кущи өмірінің соңына дейін оған адал болды. Ұлықбек оған көп жылғы еңбегінің нәтижесінде жасалған «Зижи Курагония» еңбегін сеніп тапсырып, ол өз кезегінде ұстазының сенімін ақтады.

З.М.Бабырдың ағартушылық идеялары Өзбек классикалық әдебиетінде ерекше орын алған Темурилер әулетінің соңғы өкілдерінің бірі, Орталық Азиядағы ғылым мен мәдениеттің дамуына зор үлес қосқан, аса өнімді қызметімен тарихта өшпес із қалдырған Захириддин Мұхаммед Бабыр. Оның әкесі Ферғана облысының губернаторы Умаршайх Темірдің немересі, ал анасы Құтлұғ Нигорханым Ташкент губернаторы Юнусханның қызы болған. Бабыр сарай ортасында тәрбиеленіп, білім алған, жастайынан ғылымға, поэзияға берілген. Өзінің батылдығы, батырлығы менептілігі үшін оны «Бобур» (яғни жолбарыс) деп атаған. Захириддин Мұхаммед Бабыр ғылым мен техниканың, өнердің, жалпы өмірдің барлық саласына жақын болды. Жалындылық пен бастамашылық, еңбекқорлық пен талант Захириддин Мұхаммед Бабырды дамыған феодалдық дәуірдің ұлы тұлғаларының біріне айналдырды. Ол әр саланы нақты білуге ұмтылды, оның

кемшілігін көре білді, мәселенің мәнін тез түсінді. Әлемдік шығыстанушылар оны ғалым ретінде мойындады. Захириддин Мұхаммед Бабыр ғылымның көптеген салаларында құнды еңбектер жүргізді. Ол Таяу және Орта Шығыс халықтары мәдениетінің тарихына үлкен үлес қосты. Мәселен, өзбек ғалымы, география ғылымдарының докторы, профессор Х.Гасанов өзінің мемлекет қайраткері ғана емес, атақты әскери қолбасшы, тарихшы, географ, биолог, музыкант, сәулетші болғанын ерекше атап өтеді. Бабыр шығармашылығы негізінен оның лирикалық өлеңдері мен «Бабырнама» әдеби-тарихи еңбегінде көрініс тапқан. Бабырдың естеліктерінен құралған және Тимуридтер мемлекетінің құлдырау кезеңін көрсететін «Бобурнома» энциклопедиялық кітабының тарих, география, ботаника және басқа да ғылым салаларына қатысты құнды деректерден тұратын ғылыми-тарихи маңызы зор. Сонымен қатар, бұл шығарма ескі өзбек тіліндегі прозаның алғашқы үлгісі және сирек ескерткіші болып табылады. Бұл шежіреде Бабыр өзі барған жерлердің, соның ішінде Үндістанның табиғат көріністерін, жергілікті халықтың киім-кешектерін, әдет-ғұрыптарын, сондай-ақ аң-құстарын, мінез-құлқын суреттейді. Айтқан дүниелерін терең ойлы, көзі өткір суреткердің сүйкімділігімен суреттейді. Бабыр ортағасырлық Үндістан халықтарының тарихын өзінен бес ғасыр бұрын өмір сүріп, қызмет еткен Әбу Райхан Беруни сияқты шеберлікпен қамти білді. Филология ғылымдарының докторы С.Әзімжонова осы мәселеге талдау жасап, өз тұжырымында айтқандай, үнді халқының тұрмыс-тіршілігінің сан алуан саласына қатысты материалдардың дәйекті берілуі, сонылығы мен сенімділігі жағынан тек «Бабырнамадағы» мәліметтерді ғана Беруни мәліметтерімен салыстыруға болады. Беруни мен Бабыр ежелгі және ортағасырлық Үндістанның тарихына қызығушылық танытқандар үшін негізгі дереккөз бола алады. Талантты адам Бабыр 12 жасында патша болған кезден бастап өзі куә болған оқиғаларды, өзі қатысқан оқиғаларды, осы оқиғаларға қатысқан жүздеген тарихи тұлғалардың өмірін және басқа да көптеген ғылым үшін үлкен маңызы бар фактілерді қамтитын «Бабырнама», «Диуан» (өлеңдер жинағы) сияқты шығармалар тудырды. Сондай-ақ араб әліпбиін өзгерту туралы «Хәтти Бабурий» (өлеңдер жинағы), өлең және ұйқас мәселелеріне арналған «Мубайын» (Ислам ережелері мен фиқh жинағы), «Муфассал» (өлеңдер жинағы) сияқты шығармалар, музыка

мен әскери өнерге арналған шығармалар тудырды. Бұл шығармалар өзбек әдеби тілін, әдебиетін, ғылымын дамытуда маңызды рөл атқарады. Ұлы ақын, жазушы, тарихшы, ғалым Бабырдың ғылыми-әдеби мұрасы әлі күнге дейін өзінің белгілі бір тарихи-ағартушылық, ғылыми-эстетикалық құндылығын сақтауда. Оның сан қырлы мұрасында педагогика туралы арнайы кітап немесе трактат болмаса да, оның барлық дерлік шығармаларында өмірге, туған жерге деген сүйіспеншіліктің айқын көрінісін, адамның биік парызы мен адамдардың рухани келбеті туралы терең ойларды, ғылым мен дінге көзқарас мәселелерін, ізгілік пен сыпайы болуға шақыруды, ғылым мен мағлұматты игеруге шақыруды, өнегелі өмір сүруге, өнегелі өмір сүруге шақыруды көруге болады. т.б. Ғылым мен ағартушылықты жоғары бағалаған Бабыр әдебиет, өнер, ғылым қайраткерлерімен үнемі тығыз және шығармашылық байланыста болды, оларға қамқорлық жасады: ғылыми-әдеби пікірталастар, өлең оқулар ұйымдастырды. Ол өз заманында ғылымға берілген жандардың өте аз екендігіне алаңдай отырып, білімнің шын ықыласпен, талпыныспен, еңбектену арқылы ғана алынатындығын және бұл үшін қажет екенін атап көрсетті. Жазуды да жартылай ғылым деп есептеген Бабыр әдемі, дұрыс жазуға, ойды анық жеткізуге ерекше мән берген. Мұны оның ұлы Хумаюнға жіберген осы хаты мысалында анық көруге болады. «Осы хаттарды неге жазып, оқымайсың, егер оқуды ойласаң, оқи алмас едің, оқи алмасаң, әрине, бас тартар едің. Сіздің хатыңызды алаңдаушылықпен оқуға болады, бірақ ол абсолютті. Прозаның проблемасын ешкім көрген емес. Сеніміңіз жаман емес. Шын болмаса да "ат" деген сөзбен мақтау жазыпсыз. Сіздің хатыңызды кез келген жолмен оқуға болады, бірақ абсолютті сөздеріңіз мағынаны толықтай екіұшты етіп көрсетпейді. Жеңімпаз хат жазу қабілетіңіз де осы аспектіде. «Мен істеймін» десеңіз, ол жағынан түсініксіз. Қарапайым, түсінікті, таза сөзбен жазсаңыз, сіз үшін де, оқырман үшін де алаңдаушылық азаяды. Бұл хатында Бабыр баласын әділ, шыншыл, шыншыл, кішіпейіл болуға шақырады. Сөздік қоры мол «Бобурномада» қамтылған тамаша әңгімелер, әсерлі поэтикалық үзінділер, тартымды сөз тіркестері, әсіресе, «Кімде-кімнен жақсы ереже болса, оны ұстану керек» және «Жаман атпен өлген артық» деген өте кең тараған дана нақыл сөздер өзбек тілінің сөздік қоры мен дамуында елеулі рөл атқарды. еңбек, бәрі де білім мен ізгілікке, мейірімділік пен

шешендікке үндеу сияқты естіледі. Шығармашылығында ізгілікті, жарасымдылықты, адалдықты дәріптеген ақын зұлымдықты, зұлымдықты, сұмдықты айыптауда өзінен бұрынғыларға ілеседі. Халқымыздың «Өміріңді өзің орарсың» деген мақалына сүйене отырып:

Бабыр жырларында мұндай өмірді қуаттайтын өлеңдер көптеп кездеседі. Бұлардан бөлек, Бабыр достықты, өмірді, әр мүмкіндікті бағалай білуге, мұң мен сағынышпен емес, ақылмен, көңілді өмір сүруге үндейтін, жастарға үлгі-өнеге болатын шабыттандыратын өлеңдер жазған. Бабырдың ойынша, жастардың тұлғасын өмірдің өзі қалыптастырады, бірақ бұл жерде еңбек пен еңбектегі кемелдік маңызды рөл атқарады. Еңбек еткен, қиналған адамның бойында ғана нағыз адамдық қасиеттер қалыптасады. Жалпы, Бабыр мұрасын зерттегенде оның мемлекет қайраткері ретіндегі қызметі мен әдеби шығармашылығында терең қайшылықтар барын ұмытпаған жөн. Өйткені, академик В.Ю.Зохидов айтқандай: «Бабыр – қайталанбас қасиеттері бар қайраткер.Ол ең алдымен өз заманының, өз табының перзенті, күрделі әлеуметтік, экономикалық жағдайлар мен бағыттардағы қайшылықтардың идеялық-саяси көзқарастарының жемісі». Ол сол кездегі үстем идеологияға сәйкес келмейтін ой-пікірлерді де, феодалдық билікті айқын көрсететін көзқарастарды да білдірді. Туған жерді тастап, жат елде жүрген ол туған жерді үнемі сағынған.

Бабыр жырлары төл творчествоның жемісі ретінде талай ұрпақтың көңілінен шықты. Ата-бабаларымыз Бабырды жан-жақты қызметінің оң жақтары үшін ардақтаған, біз де оны және оның рухани мұрасын, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесінде маңызы зор адамгершілік, тәрбиелік, тәлім-тәрбиелік идеяларын жоғары бағалаймыз.

Классикалық түркі поэзиясына орта ғасырлардың алғашқы дәуірлерінен бастап-ақ, араб-парсы поэзиясының теориялық негіздері етене ене бастаған болатын. Әсіресе түркі поэзиясының шоқтығы биік дүлдүлі Бабыр өмір сүрген XV-XVI ғасырлар – шығыстық теориялық өлшемдермен қатар, поэтикалық бейнелеулер, ырғақтар кеңінен пайдаланылып, тіпті олардың негізінің бөтен екендігі аңғарылмай бара жатты деуге болады. Ал, Шығыстың «аруз өлең өлшемін» жете меңгерген Бабыр сынды Орта Азия ақындары түркі тілі мен әдебиетінің поэтикалық жүйесіндегі табиғи қалыпты бұзбай-ақ, түркі поэзиясын

биік шыңға көтеруге атсалысты. Бабыр бірнеше тілді білгенімен, 1499-1500 жылдары жазған маңдайалды өлеңдерін парсы тілінде жазды. Кейіннен ол түркі тілінде жазған өлеңдерінде араб-парсы әдебиетінде қолданылатын түрлі өлең ұйқастарын шеберлікпен пайдаланып, көркейтуге тырысады. Себебі, жас кезінен бастап жадында жатталып қалған аруз өлең үлгісі – оның негізгі шығармашылық мектебі болғандығынан еді. Сондықтан да, бұл үлгі Бабырдың өз поэзиясында қолданған ұтымды тәсілдердің бірі екені даусыз. Тума талант иесінің сол кезеңдегі түркілік поэтикалық жүйені бір қалыпқа түсіру мақсатында «Аруз жайлы трактат» жазып қалдырғаны белгілі. Бұл трактат кейбір әдебиеттерде «Ғаруз рисаласы», енді бірінде «Рисала-и аруз», ал орыс тілді әдебиеттерде «Трактат об арузе» деп аталса, Бабырдың өзі «Бабырнамасында» «Ғаруз рисаласы» деп атайды. Ол бұл еңбегінде Науаи, Жәми, Низами, Хафиз, Лүтфи, Хилали, Ираки, Аттар, Хасан, Хийали, Шахи, Биннаи, Махви, Кәтиби, Шахрух, Вахид Табризи, Салых, Махви, Салман, Байсұңқар, Асафи, Ануари, Тарази, Зухури, Хақани, Тари, Хорезми, Самарқани, Исмат, Камал, Афири, Сұлтан Хусейн, Сұлтан Махмуд, сынды ақындардың өлеңдерінен үзінді бере отырып, өлең өлшеміне қарай талдайды. Ғұлама ғалымның аталмыш еңбегі жайлы ғалым М.Щербак: «Рисала-и аруздың» аса құндылығы соншалық, ол түркі-парсы поэзиясының өзіне тән антологиясы іспеттес» десе, әдебиеттанушы И.В.Стеблева: «Аруз жайлы трактат» түркі тіліндегі аруз теориясы жайлы өте толыққанды туынды болып табылады. Ондағы канондық аруз ережелерінің мазмұндылығымен қатар, жалпы түркі тілді поэзияның біршама ерекшеліктерінің орнымен жүйеленгенін көреміз» деп пайымдайды. Бұның өзі Бабырдың данышпан ойлы суреткер ақын ғана емес, дарынды ғалым екендігін айғақтайды. Сондай-ақ, Бабырдың өзі сыршыл сезімді ақын болмағанда, өлең теориясын жоғары деңгейде игеруді қажет ететін осындай күрделі іске бара алмас та еді. Әлем әдебиетінің «алтын қорынан» орын алған прозалық туындысы «Бабырнама» атты туындысында бірнеше ақындардың аруз өлшеміне байланысты еңбектері барын мәлімдей отырып Бабыр: «…Мір Атауллах Мешхеди арабтың тіл білімін жете білетін, парсы тілінде «Ұйқас жайында трактат» жазған адам. Бұл трактаттың кемшілігі сонда, автор мысалды өз өлеңдерінен келтіреді, оның үстіне әрбір өлеңіне түсінік беруді мақсат етеді. Мәселен, «Бұл

пақырдың өлеңінде былай жазылған еді» деп келеді. Бұған келіспегендердің кейбіреулері оның ұйқас жайындағы трактатына тиянақты сын жазды. Оған қоса Мір Атауллах «Поэтикалық өнердің ғажайыптары» деген атпен поэтикалық бейнеге өзінің көзқарасын да жазып қалдырды. Ол өте жақсы жазылған дүние» дей отырып, Науаидың да «Өлең өлшемнің таразысы» атты трактаты жайлы: «..Бұл біраз мін тағарлық кітап, жиырма рубаяттың мөлшерін анықтай отырып, оның төрт мөлшерінен қателескен, өзге өлшемдерінен де кемшілік бар. Өлең сөздің парқын білген, зерделі жанға мұны аңғару қиын емес» деп жазды. Өзінің ұстазы саналатын Науаидай сөз зергерінен ғылыми еңбегінен мін таба білген Бабырдың шын мәнінде аруз өлшемінің асқан білгірі екеніне көзіміз жетеді. Ғазал, рубаи, мәснәуи, қыта, қасида, тұйық – Бабыр поэзиясында жиі кездесетін өлең түрлері. Солардың ішіндегі Бабырдың ең көп жырлағаны ғазал жанры. «Бабырнамада» өлеңнің басқа түріне қарағанда жиі келтірілген жолдар осы ғазал жанры болатын. Бұл жайында Бабыр былай деп жазды: «Таңертең Самсирақ маңында аң аулауға шығып сергідік. Ол жерге келген соң, Тұрақ бағына қос тіктік. Алғашқы ғазалды сол қоста, сол күні тамамдадым. Аяқталған ғазалдың алғашқы жолдары мынадай еді: Жаннан артық сенімді дос таппадым, Құпиямды тек жүректе сақтадым. Мұндай алты өлең бар, кейін жазылып тамамдалған ғазалдардың бәрі де алғашқы үлгіге ұқсас». Бабырдың бұл үзінді келтірген тарауын «Тоғыз жүз жетінші жылғы оқиға» деп атағанына (907/1502) назар аударсақ, ең алғашқы ғазалын он тоғыз жасында жазған болып шығады. Бабырдың дүниеге әкелген ғазалдарының ішінде бүгінгі күнге жеткені жүз жиырмаға жуық. Бұлардың қолжазба көшірмелері екі түрлі жинақ болып Париж, Стамбұл кітапханаларында сақтаулы.

«Бабыр –наме» тарихы, ғылыми еңбек қана емес, сонымен бірге, түркі тілінің мол мүмкіншіліктерін зор шеберлікпен пайдалана отырып жазылған көркем туынды. Бұл прозалық шығарманың негізгі объектісі тарихи оқиғалар болып келеді. Әйтсе де, сол тарихи оқиғаларды баяндап шығумен шектеліп қана қоймайды. Ол көркем шығармаға тән метафора, теңеу, метатеза, эпитет, гипербола т.б. көріктеу құралдарын зор білгірлікпен қолданды. « Бабыр-намеде» түркі тілдес халықтардың ертегі-аңыздары, мақал-мәтелдері, фразеологиялық сөз тіркестері, айшықты теңеу сөздері жиі ұшырайды. Бабыр өз дәуірінің әдеби тілі –

шағатай тілін осы шығармасында мейлінше ажарлап, құбылтып, айшықтап қолданады.

Жазушы ерлікті, батылдықты көкке көтере мадақтайды. Ал, қоян жүрек қорқақтықты, опасыздықты жер-жебіне жеткізе әшкерелейді. Ең бастысы- патша тағына таласып, өзара қырық пышақ болып қырқысып жатқан феодалдық соғыстардың адам табиғатына жат, жиіркенішті жақтарын оқушысына егжей-тегжейлі суреттеп береді. « Бабыр-намеде» тарихта болған көптеген көрнекті адамдардың-қол бастаған батырлардың, ғалымдардың, сәулетші-шеберлердің, ақындардың, тағы басқа өнер адамдарының психологиялық портреті, әдеби бейнесі жасалған. Лауазымы, атақ –дәрежесі, ұлты, жасы, мінез-құлқы, діні т.б. әртүрлі болып келетін сол тарихи адамдардың бәрі бір-бірімен шығарманың ең басты қаһарманы Бабырдың өзі арқылы байланысып тұрады. Бұл көркем туындының өзіне тән оөиға желісі, сюжеті, композициялық құрылысы бар. «Бабыр-наме» оқуға жеңіл, оқырманын бірден баурап кетеді. Автор қара сөзбен айтып жеткізе алмаған кейбір ғажайып көріністерін лирикалық өлең жолдарымен суреттеп өтеді. Әлемге есімі мәшһүр шығыстанушы ғалым, академик В.В.Бартольд «Бабыр-наме»нің көркемдік дәрежесін жоғары бағалай келіп, оны «түркі тіліндегі прозалық шығармалардың ең жақсы үлгілерінің бірі» деген еді.

Бабыр – қаламы жүйрік ақын. Оның шығармашылығында еріксіз жат өлкеге кетуге мәжбүр болып, туған жерін, өскен елін сағынған өзекті пенденің шынайы сыры жиі кездеседі:

Не ойлайды адам қасіретті сәттерде,
Шаттана алмас жүрек шіркін жат елде.
Жат елде мен шаттануды білмедім,
Еш нәрсеге мәз-мәйрам боп күлмедім [1,108].

Жиһанкез Бабыр өзі жүрген жерлердің табиғатын – тауларын, өзендері мен көлдерін, орман-тоғайларын, аңдары мен құстарын нағыз суретшіге тән шеберлікпен бейнелеп көрсетеді. Автор қара сөзбен айтып жеткізе алмаған кейбір ғажайып көріністерді лирикалық өлең жолдарымен суреттеп өтеді. Әлемге есімі мәшһүр шығыстанушы ғалым, академик В.В.Бартольд «Бабырнаманың» көркемдік дәрежесін жоғары бағалай келіп, оны «түркі тіліндегі прозалық шығармалардың ең жақсы үлгілерінің бірі» [2, 210], - деген еді. «Бабырнамадан» қазақ халқына

қатысты деректер бар. Мұнда Алматы, Отырар, Түркістан, Сайрам секілді қалалар мен Арыс, Сырдария сияқты өзен аттары аталады.

«Бабырнамадан» қазақ халқының құрамына енген дулат, жалайыр, арғын, қыпшақ тайпаларынан шыққан ғалымдар мен уәлі ауыз шешендер, батырлар мен бектер, баһадүрлер мен сарбаз аттарын кездестіреміз. Мысалы, мынадай дерекке назар аударайық: «Қазақ халқының тарихына қатысты мына бір дерек те оқушылар назарын аударса керек. «Әдік сұлтаннан кейін Сұлтан Нигар ханымды қазақ ұлысының ханы Қасым алды. Жұрттың айтуына қарағанда қазақ хандары мен сұлтандарының бірде-бірі бұл халықты дәл осы Қасым сияқты бағындыра алмаса керек». Бабырдың бұл дерегінен біз қазақ халқының тарихта қазақ атымен XV ғасырға дейін-ақ белгілі болғанын пайымдаймыз.

Захраддин Бабырдың өмірі мен оның әйгілі шығармасы «Бабырнама» – жеті ғасыр бойына әлемдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырып келе жатқан ғылыми нысан.

22-ТАҚЫРЫП: ӘЛІШЕР НАУАИ МЕН АБДУРАХМАН ЖӘМИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Жоспар:

1. Әлішер Науаи мен Абдурахмон Жәми шығармаларындағы тәрбие және адамгершілік мәселелері.
2. Науаи мен Жәмидің мектептер мен медреселердің дамуына қосқан үлесі.
3. Науаи мен Жәмидің (мударрис) көзқарастары.

Әлішер Науаи – халқымыздың санасы мен ойлау тарихында, көркем мәдениетінде тұтас бір дәуір жасаған ұлы тұлға, ұлттық әдебиетіміздің теңдесі жоқ өкілі, ұлтымыздың мақтанышы мен абыройын әлемге асқақтатқан өлмес сөз өнері қайраткері. Олай дейтін болсақ, әлемде түрік, парсы тілінде сөйлейтін адамның бәрі Науаиды біледі, Науаиды сүйеді, Науаиға адалдықпен, сеніммен қарайды. Яғни, Әлішер Науаи жайлы: «Бұл ұлы тұлғаны әулие десек, ол – әулиелердің әулиесі, ойшыл десек, ойшылдардың ойшылы, ақын десек, ақындардың

сұлтаны», – деп айтылған пікір өте маңызды. Шығыс халықтарының әдебиеті неғұрлым терең зерттелсе, бұл халықтардың әдеби байланыстары соғұрлым айқын көрінеді. Әдеби байланыстарды зерттеу тамаша өнер қайраткерлері мен әдеби мектеп өкілдерінің шығармашылық күші мен әсер ету аясының толық көрінісін береді. Осы орайда Науаи мұрасын зерттеудің маңызы ерекше. Науаи мұрасын зерттеу тек өзбек ғалымдарының міндеті емес. Науаи үлкен әдеби мектептің басшысы ретінде данышпан Низами сияқты бірнеше халықтардың әдебиетіне қатты әсер еткендіктен, оның шығармашылығын зерттеу де кең өріс. Науаи тәжік, иран, үнді мәдениетінде үлкен мәдени қамқоршы ретінде танымал болғандықтан, ол әзірбайжан, түрікмен, қазақ, татар, түрік, қарақалпақ халықтарының әдебиетіне де күшті әсер етті.

Әлішер Науаи – түркі әлемі әдебиетінің ең танымал өкілі. Өйткені, бұл тіл мен әдебиеттің дамуына ол кісідей қызмет еткен ешкім жоқ. Науаи шығармашылығы – түркі әдебиетінің ең биік шыңы. Өйткені, оған дейін (Бабыр) ешкім бұл тілде мұншалықты көп әрі жақсы жазған емес. Науаи – барлық халықтардың ең ұлы ақыны. Өйткені, ол өзін «Қытайдан Хорасанға» тараған түркі халықтарының ақыны санаған. Оларды біртұтас әдеби тіл туының астына біріктіріп, «бір төбе» етті. Бұл елдің экономикалық, саяси және рухани өркендеуіне үлкен әсер етті.

Науаи шығармаларының әмбебап идеясы – адамгершілік, отансүйгіштік, әділдік, достық, татулық, мейірімділік пен адалдық, пәк махаббат пен адалдық, мағлұматтық сияқты әсем сезімдерді жоғары көркемдік формада көрсету – өзбек әдебиетінің даңқын әлемге жеткізді. Ұлы ғұлама, ақын Әлішер Науаи жалпыға бірдей білім беру саласында толық еңбек тудырмаса да, бұл мәселеге қатысты ой-пікірлерін түрлі ғылыми-әдеби еңбектерінде білдірді. Әлішер Науаи өзінің көркем шығармаларында кемел адам бейнесін жасау арқылы жалпы адамзаттық тәрбие туралы ойларын білдірді.

Әлішер Науаидың ғылым, ағартушылық, білім туралы ойларының басында гуманистік идеялар тұр. Әлішер Науаидың айтуынша, адам дүниедегі ең биік, ең қымбат, ең құнды нәрсе. Әлішер Науаи өз заманындағы барлық таза ар-ождан иелерінің мүддесін қорғады. Ол адамға қажетті жалпыадамзаттық моральдық қағидаларды зерттеп,

шығармадағы кейіпкерлердің образдарынан өз көзқарасын көрсетті. Әлішер Науаи адамдарды ақылақтылыққа, әдептілікке шақырып, имандылыққа былайша анықтама береді: «Адамгершілік – адамның ауыр киімі, ал киім – дененің ауыр әшекейі. Сонымен қатар, адамды көркейтетін – имандылық».

Әлішер Науаи айтқандай, адам үшін тәж, мемлекет, т.б емес, ең жақсы қасиеттер кез келген байлықтан артық. Әлішер Науаи халыққа еңбекпен де, сөзбен де пайда келтіру керек дейді. Халық игілігі үшін еңбек етіп, оның бақыты үшін күрескендерді нағыз адам деп есептейді:

Халыққа егер тиер болса пайдаң,

Саған не жақсы, халыққа ше? Ойлан.

Әлішер Науаи халыққа көмектескісі келмейтін өзімшіл, қара жүрек адамдарды халыққа зиянын тигізетін ең жаман адамдар деп сипаттайды.

Зұлымдық пен жалғаннан болғын аулақ,

Жамандықтың белгісі жүр ғой қаулап.

Жақсы мен жамандықта парық болады,

Қос кемеден ұстаған қарық болады.

Адамдар бір-бірімен достық пен келісімде өмір сүрмейінше, армандары мен ниеттеріне жете алмайды, оқшаулану мен жалғыздықта ештеңе де орындалмайды, сондықтан ол барлық адамдарды дос болып өмір сүруге шақырады. Әлішер Науаи достықты дәріптейді, сонымен бірге, жалған ниетпен дос болған адамдарды айыптайды.

Науаи ілім-ағартушылықты жоғары бағалап, қамқорлық жасады. Ақын адамның рухани кемелдігін, ең алдымен, оның білім мен парасат алуынан көреді. Ол білім өздігінен пайда болмайды, адам оны тек қалау, құштарлық арқылы алады деп есептейді. Әлішер Науаи хикметтерінде мән-мағыналық дүние бар. Оның даналығында білім, ағартушылық, ізгілік, адамилық сияқты мәселелер басты орын алады.

Кімде кім ғалымдарға тәзім етсе,

Сол пенде пайғамбарға тәзіммен тең.

Ақын өзінің ғұлама отбасын бағалайды және құрметтейді. Ғұламаларға тағзым ету пайғамбарға тағзым етумен тең екендігін баса айтады. Оның ішінде:

Аз-аздан үйреніп көсем болады,

Тамшылар жиналып өзен болады.

Науаи білім алу үшін адам бірте-бірте үйрену керек екенін, білімнің жинақталып, белгілі бір дағдыға ие болатынын жазады және мұны өзенге айналатын су тамшыларының жиналуына теңеді.

Хақ жолында кім саған үйретсе әріп,
Өмірбақи боласың оған кәріп.
Ұстазыңның ақысын өтеу қиын,
Мың сан жыл өтсе-дағы оған сыйын.

Бұл сөйлемдерде бірінші мұғалім туралы. Бірінші ұстаз оқушының сауатты болуына, сол арқылы оның өмірлік жолын – дұрыс жолын анықтауға көмектеседі. Науаи ұстаздың бұл қызметін жүздеген қазынамен де өтей алмайтынын осы екі өлеңінде түсіндіреді. Әлішер Науаи адамды ең алдымен өмірдегі іс-әрекетіне қарап бағалайды. Адамдықтың өлшемдері – тақуалық, тазалық, ізгілік. Сабырлы жан иесінің алдында кез келген жағдайда дұрыс сөз айтып, ақиқат жағында әрекет ете білген адам ғана адам деген атқа лайық. Науаидың «Өзімшілдік пен менмендіктен жирен, Сабырлы болуды өзгеден үйрен» деген өлең жолдары да өте керемет айтылған. Керісінше, жағдайға байланысты өзгеру, өз болмысын сақтау, шындықты айтудан қорқу – күпірліктің белгісі. Жамандық жасаушылардың қатарында бола тұрып, өзін жақсы деп көрсету – екіжүзділіктің мысалы.

Айта кету керек, Науаи адамға ескерту беруде, ең алдымен, өзінің өмірлік бақылауына сүйенеді. Ол өзінің таза сенімі мен қоғамдық көзқарасының бұйрығына сай ойлайды. «Жақсылыққа жақында, жамандықтан аулақ бол», «Жақсылықпен жүрсең – мұратқа жетесің, жамандықпен жүрсең – ұят қаларсың», «Жақсы адамды жолдасынан таниды», «Досыңның кім екенін айт, мен сенің кім екеніңді айтайын» деген сияқты ұлы адамдық ақыл-ойдың өмірлік тәжірибеден туындаған тұжырымдары мен толғаулары халық мақалдарына толық сәйкес келеді. «Замандастар тәнінің жаны бол, Олардың жандарына дәру бол», «Егер білімсіз, топастармен жолдас болсаң, Жүздеген мың бақытсыздыққа ортақ боласың» деген хикметтерінде де керемет айтылған ойлар туындайды.

Нұрлы жан үшін иман мен наным, әдет-ғұрып пен ұят сияқты адамзат баласына көрік беретін әдемі қасиеттерді қамтитын жақсы адам немесе ізгілік ұғымы өте кең мағынаға ие. Адамдық өлшем – тек өзі үшін емес, өзгенің игілігі үшін, халықтың қамымен өмір сүру. Демек,

ғұламаның келесі ескертулерінде де жақсылық туралы: «Бахлдың тілегі – оның бүкіл дүние-мүлкі қор болып, таңы мен қабірі бүгінгі жалақысымен үйіндей үйінді болса екен. Зәһид пен тақуа әр уақытта ұнамды, үлкендердің алдында бағалы. Кім жақсылық, не жамандық жасаса, жазаланбаған. Кімде-кім жақсылық тұқымын еккен болса, жамандық жасамаған». Ақын адам бойындағы кемшілік, мінездер туралы ой-пікірін мына бір шумақ өлеңімен одан әрі нақтылап, әңгімеден қорытынды жасайды:

Айтар сөзіңді айт,
Айтпас сөзіңнен қайт.
Жас шағыңда білім байлығын жина,
Қартайғанда пайдасын көріп, сына.
Кімде-кім болса адал, жақсы адам,
Жақсылығы қайтады сөзсіз оған.

Әлішер Науаи оқуға құштарлықты адамның кемелдігін қамтамасыз етуге қызмет ететін ең қажетті қасиеттердің бірі деп санайды. Ол ғылымды халық пен ұлтты надандық пен надандықтан құтқаратын фактор деп сипаттайды. Ол шығармаларында айтылған ой-тұжырымдары арқылы адамдарды білімді, нұрлы болуға шақырады. Ойшыл ғылыммен айналысуды әр адамның адамдық парызы деп таниды. Өйткені, ғылымды игерудегі мақсат – халықтың бақуатты, бақытты өмір сүруіне, елдің көркеюіне үлес қосу екенін атап көрсетеді. Білімді, дана адамдар қашанда өз халқының игілігі үшін, елінің гүлденуі үшін еңбек етіп жатырмын деп сенеді.

Бұл тұрғыда Мырза осындай қасиеттерді бойына сіңірген тұлғалардың бірі Ұлықбек екеніне тоқталып, оның есімі тарих беттерінде мәңгі сақталады деп сенеді. Әлішер Науаи армандаған кемел адам тек білімді болумен ғана қанағаттанбайды. Оны жетілген адам ретінде сипаттау үшін оның бойында сабырлық, қанағатшылдық, жомарттық, мейірімділік, адалдық, шыншылдық, кішіпейілділік, әдептілік, адалдық, т.б. Ойшыл адамгершіліктің ең басты өлшемі – әдептілік деп есептейді. Әдепті және әдепті болу адамның айналасындағылар арасында белгілі бір мәртебе мен құрметке ие болуына көмектеседі. Әлішер Науаи әдептің адам өміріндегі орнын сипаттай отырып, мынадай ой айтады: “Әдептілік жасты үлкендердің батасына лайық етеді және олар өмір бойы сол нығметтердің нығметіне

бөленеді. «Әдеб үлкендердің жүрегіне кішкентайлардың махаббатын ұялатады, сол махаббат жүректе мәңгі сақталады». Әлішер Науаи шығармаларындағы Фарход, Ширин, Ләйлі, Дилором, Қайыс, Шапур сияқты жағымды кейіпкерлер жалпыадамзаттық тәрбие негізінде тәрбиеленген, кішіпейіл, әдепті, намысты адамдар. Осы батырлар арқылы жастарды олардан үлгі алуға шақырады.

Әлішер Науаидың барлық шығармалары жастарды тәрбиелеудегі маңызды қазына. Ол өз шығармаларында әр сөзді тиімді, орынды қолдана білген. Әрбір даналық біз үшін ғибрат. Әлішер Науаидың өмірі мен мұрасы жастардың бойына жалпыадамзаттық қасиеттерді тәрбиелеуде біз үшін жан-жақты үлгі. Ұлы ақын тәрбие туралы ой-пікірлерімен жарасымды ұрпақ тәрбиелеуге зор үлес қосты, жалпы адамзаттық қасиеттер туралы ой-толғамдары біздің заманымыз үшін әлі де маңызды. Ұлы ғұлама, ақын Әлішер Науаи жалпыға бірдей білім беру саласында толық еңбек тудырмаса да, ол өзінің ғылыми және әдеби шығармаларының барлығында дерлік осы мәселеге қатысты ойларын білдірген. Әлішер Науаидың ғылым, ағартушылық, білім туралы ойларының басында гуманистік идеялар тұр. Оның ойынша, адам дүниедегі ең биік, ең қымбат, ең құнды нәрсе. Әлішер Науаидың барлық шығармалары жастарды тәрбиелеудегі маңызды қазына. Ол өз шығармаларында әр сөзді тиімді, орынды қолдана білген. Әрбір даналық біз үшін ғибрат. Жастар бойына жалпыадамзаттық қасиеттерді тәрбиелеуде Әлішер Науаидың өмірі мен мұрасы бізге жан-жақты үлгі-өнеге. Ұлы ақын тәрбие туралы ой-пікірлерімен жарасымды ұрпақ тәрбиелеуге зор үлес қосты, жалпы адамзаттық қасиеттер туралы ой-толғамдары біздің заманымыз үшін әлі де маңызды. Әрбір ұстаз бен тәрбиеші өз бетімен үздіксіз жұмыс жасап, білімі мен біліктілігін арттырып, оқушылармен қарым-қатынасын мұқият қарастырып, білім берудің нәтижелі болуы үшін олардың жанын жараламай жұмыс істеуі қажет. Қарым-қатынас мәдениеті адамның өзін-өзі бақылауын бақылауы керек. Әрбір тәрбиешінің дүниетанымы оның мінез-құлқынан көрінеді. Қарым-қатынастың негізгі құралы – тіл. Халқымызда «Тәтті сөзге бала қайыршы» деген сөз бар. Сондықтан тәрбиешінің өзара әрекеттесу барысында өте сақ болғаны абзал. Әлішер Науаи адамның қарым-қатынас жасау шеберлігі туралы: «Тәтті сөз жанға бал сияқты» дейді. Сондықтан да ұстаздың әр уақытта сөйлеу мәдениетіне жете

көңіл бөліп, өзінің психологиялық, эстетикалық, физикалық, адамгершілік қырларын үлгілі етіп көрсетуі маңызды. Мұғалім өзінің педагогикалық қызметінде адал болып, өз жұмысын әділ жүргізуі керек. Бұл қасиет тәрбиеші мен оқушы арасындағы жақындықты арттырады, өйткені әділдік адам мінез-құлқын бағалаудың маңызды критерийі болып табылады. Хазірет Әлішер Науаи айтқандай: «Бір әріпті оқытқан ұстаздың еңбегін жүз мың қазынамен де ала алмайсың». Біз оларға өмір бойы қарыздармыз. Әлішер Науаи жастарға терең білім беру үшін ұстаздар, тәрбиешілер, тәлімгерлердің өздері де білімді, білімді болуы керектігін баса айтады. Ол надан, санасыз, надан уағызшыларды сынап, ұстаз білімді, оқыту әдістемесін жетік білуі керек дейді. Мысалы, «Махбуб ул-қулуб» атты еңбегінде мектеп мұғалімдері туралы ой қозғай отырып, оларды тым қатал, надан, сараң деп айыптайды. Расында, бейкүнә жас бүлдіршіндерді қинайтын – надан ұстаздар. Жас балаларды қинап, ұрып-соғуды әдетке айналдырған, жазықсызға ашуланып, қабағын түйіп, ренжіген. Көбінде жүректің қаталдығы мен құмарлық ауруы байқалады. Оның үстіне оларда интеллект жетіспейді. Олар балаларды азаптау арқылы бағындыруға тырысады және қорқыту арқылы кішкентайлардың тұрақсыз табиғатын басқаруға тырысады. Олардың көрінетін дөрекілігі жас балалардағы орынсыз мінез-құлықты жоюға үлкен кедергі болып табылады. Олардың жұмысы адамның қолынан келмейді, адам емес, алпауыт. Күшті жігіт жас баланы қорғауға қауқарсыз. Бірақ мұғалім балаға білім мен тәрбие береді. Расында, ұстаз мұндай жағдайда жүздеген ауыртпалықты көреді. Бұл тұрғыда балалардың сіңірген еңбегі өте көп, шәкірт өссе де, ұстазына қызмет ету керек. Бұл ретте ұстаз өз жұмысының қиындығына тоқталып: «Оның жұмысы адамның қолынан келмейді, адамның, тіпті алыптың да қолынан келмес. Күшті жігіт жас баланы қорғауға қауқарсыз еді, бірақ талай балаға білім мен әдеп үйретті, көрдіңіз, міне, бұл мәнге не жетежі дүниеде?!? Ол топта парасатты адам аз екені тағы бар, ондай адамның басына жүздеген қиыншылықтар түссе ше? Қалай болғанда да, жас балалардың құқықтары көп». Әлішер Науаи адамның ой-өрісін, ақыл-ойын, білімін, ғылыми білімін жоғары бағалаған. «Білім мен даналық – адамның сәні» деп жазады. Әлішер Науаи бала тәрбиесіне, оның тұлға болып қалыптасуына үлкен мән беріп, баланы «өмір шырағы» деп сипаттаған. Бала – шаңыраққа бақыт, шаттық сыйлайтын сәуле. Оның

ойынша, адамға жастайынан білім, ілім, тәрбие беріп, ұл-қыздарды 6 жастан бастап тәрбиешіге немесе мұғалімге беру керек. Науаи өмірде өз жолымен жүріп, білгенін өмірде қолдану мәселесіне де ерекше мән береді. Оның даналығында білім мен ағартушылық, ғашықтық пен тағдыр, пендешілік сияқты мәселелер басты орын алады. Асығыс себілген егістіктің жемісін көрмеген сияқты, үйренбеген іс қабыл болмайды, шашылмаған дәннен өнім шықпайды. Ғалым білімге ұмтылу жолында барлық пәндердің зерттелуіне ықпал етеді. Сол арқылы ғұламалар мен ізгі қасиеттерді жинап, олар арқылы ғылымды ілгерілетуге ден қояды. Әлішер Науаи кез келген қиындықты жеңудің, тынымсыз еңбек етудің, қажырлы әрекет етудің, бірізді күресудің, оның соңына дейін көрудің, шыдамдылық пен табандылықпен оқудың маңыздылығына тоқталып, білімді үздіксіз оқу қажет деп есептейді. Демек, ұлы ғұлама өз заманында білім алудың қағидаларын дұрыс айтып, тіпті оқу жүйесін де айқындап берді: яғни Әлішер Науаи өз дәуіріндегі білім беру жүйесін оқу орындарына, медреселерде оқып, ғалымдарға, қолөнершілерге, суретшілерге шәкірт болу немесе өз бетінше білім алу мүмкіндіктерін пайдалануды ұсынды. Ғұлама жастарға терең білім беруде ұстаздардың, тәлімгерлердің өздері де білімді, білімді болуы қажеттігін алға тартады. Мұндай ұстаздар жүздері нұрлы болып, шәкірттерінің құрметі мен ізетіне бөленетінін баса айтады. Сонымен, Әлішер Науаиды педагог-ұстаз деп атауға болады. Өйткені, ол тәрбие мәселелеріне ерекше мән беріп, тәрбие үрдістерін, құралдарын, талаптарын көрсетеді. Ол ғылымилық, негізділік, тарихилық сияқты талаптарды негізге алған ұлы ағартушы. Өйткені, мәңгілік өмірге ұмтылған Науаидың айтуынша, дана адам өз күшіне, ақылына, зердесіне сенеді. Сондықтан Науаи ғылымның маңыздылығын көрсете отырып, ғылымды қараңғылықты нұрландыратын шырақ, өмір жолын нұрландыратын күн, адамдардың шынайы келбетін көрсететін ғалым деп сипаттайды. Бұл ойды «Назм ул-жауахир» еңбегінде:

«Ұмтылдың, сен, Науаи, білім – пәнге, Білгенің жөн өлшемін – білім сенде», «Білмегенін сұрап үйренген – ғалым, Арланып сұрамаған – өзіне залым», «» Немесе білімді, зерделі адамның алдына қойған мақсатына жету үшін қандай қиындыққа да төзе беретінін, білімге арқа сүйеген адам ешқашан сүрінбейтінін, қорланбайтынын, білім мұраты –

адам бақытына қызмет ету екенін баса айтады. Сөйтіп, Әлішер Науаи өзінің тәрбиелік, өнегелі еңбектерінде көркем шығармаларымен қатар өзі армандаған кемел адамның адамгершілік қасиеттерін қанағатшылдық, әділдік, жомарттық, мейірімділік, ізгілік, адалдық, дұрыстық, шыншылдық, т.б. Осы қасиеттерді бойына сіңірген адам жамандыққа бағынбайды, ондай адам өмір сүретін қоғам да гүлденеді, барлық адамдар бақытқа қол жеткізе алады деп сенген. Әлішер Науаи хикметтерінде мән-мағыналық дүние бар. Оның даналығында ілім мен ағартушылық, ғашықтық пен салдар, пендешілік сияқты мәселелер басты орын алады. Кімде-кім ғұламаларға бас исе, пайғамбарға бас иетіндей кейіп танытады. Ақын ғұлама халқын бағалап, ардақтайды. Ғұламаларға тағзым ету пайғамбарға тағзым етумен тең екендігін баса айтады.

Абдурахмон Жәмидің педагогикалық көзқарастары

XV ғасыр ойшылдары сияқты Абдурахман Жәми де адамның биік адамгершілік қасиеттерін, әдемі ізгі қасиеттерін дәріптеу арқылы адам бақытын қамтамасыз ету жолдары туралы ой айтады. Ғұламаның толық аты-жөні Нуруддин Абдурахман ибн Ахмад, 1414 жылы 7 қарашада Жәм қаласында дүниеге келген. Абдурахман Жәмидің отбасы кейінірек Герат қаласына қоныс аударады. Бұл кезеңде Хорасанда Шахрух Мирза билік құрды, Герат қаласы ірі мәдени орталықтардың бірі болып саналды.

Ғұлама мен поэзияның сұлтаны Әлішер Науаи арасында берік достық қарым-қатынас болды, ол көркем шығармашылық, тұрмыстық, қоғамдық қарым-қатынас салаларында айқын көрінді. 1469 жылы Герат қаласында негізі қаланған бұл достық ғұлама өмірінің соңғы сәттеріне дейін жалғасты. Ғұлама өзінің үш лирикалық диуаны – тәлім-тәрбие мәселелеріне арналған «Бахористан», жеті эпикалық жырдан тұратын «Хафт авранг» («Жеті тақ») арқылы әлем мәдениетінің дамуында лайықты орын алды. Abdurahmon Жәмидің тәрбиелік-адамгершілік көзқарастары «Тухфатул ахрар» және «Силсилатуз заһаб» («Алтын жоталар») дастандарында, «Бахористан» және «Хафт авранг» («Жеті тақ») шығармаларында көрініс тапқан. Ғұламаның «Бахористан» еңбегі Муслихиддин Саъдидің «Гүлістанымен» бір стильде жазылған, онда Абдурахман Жәми адамның шынайы кемелдігі мен оның рухани-адамгершілік бейнесіне тоқталады.

Абдурахман Жәми де басқа ғұламалар сияқты адамның кемелдікке жетуінің бірінші өлшемі – оның білім деңгейі деп атап көрсетеді. Абдурахман Жәми «Хафт Авранг» шығармасының алғашқы дастаны «Тухфатул-ахрор» шығармасында білімнің адам өміріндегі маңыздылығын көрсетіп, білімнің адамға кез келген мәселені шешуге көмектесетінін көрсетеді. Ғұлама өзінің әйгілі «Силсилатуз заһаб» («Алтын жоталар») поэмасының «Сүйікті балаға ақыл-кеңес» тарауында әрбір жастың білім алу қажеттігін атап көрсетеді. Абдурахман Жәми адам өмірі өте қысқа болғандықтан, оны ысырап етпеу керек болғандықтан, білімді жастайынан алған жөн екенін айтады. Сондай-ақ, ол белгілі бір білімді меңгергеннен кейін оны қолдану керектігін, тәжірибеде қолданылмаған білімнің де пайдасыз екенін алға тартады. Сонымен бірге, ол надандықты айыптап, дана мен ақымақты қарсы қояды. Абдурахман Жәми хикметті мадақтай отырып, билеушілердің білімді болуы қажеттігін, егер басшы надан болса, халыққа үлкен өкініш, азап, зұлымдық келуі мүмкін екенін айтады. Ол «Бахористанда» босқа білім алу емес, әр адамның қоғамға және өзіне пайдалы білім алуын қамтамасыз ету керектігін айтады. Расында, Абдурахман Жәми осы тұрғыда білімнің адам үшін маңыздылығын дұрыс түсіндіреді. Ғұлама білім мен қолөнерді қадірлеген басшы халқының құрметіне бөленетінін, басшы ел құрметіне бөленсе ғана ел көркейетінін тілге тиек етеді. Абдурахман Жәми өз еңбегінде білімнің адам өміріндегі маңыздылығын, оның қоғам дамуын айқындаудағы рөлін ашып көрсете отырып, белгілі бір қолөнердің қыр-сырын меңгерудің әрбір адамға тигізер пайдасын атап көрсетеді. Сонымен қатар, адамның құндылығы оның байлығымен емес, адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз етудегі оның иеленген мамандығының маңыздылығымен анықталатынын атап көрсетеді. Атап айтқанда, шығармада осы ойдың мәнін толық ашуға қызмет ететін мына өлең жолдары бар. Ойшыл білімі мен өнері жоқ адамды отыннан басқа ештеңеге жарамайтын жеміссіз ағашқа теңейді. Әрбір жасты ғылым мен қолөнердің қыр-сырын меңгеруге, осы жолда сабырлылық пен табандылыққа шақырады. Білімнің адам қиын жағдайда қалса да құтылатын жол екенін, көп жағдайда адам атын мәңгілік етуді қамтамасыз ететін фактор екендігін қайталап, кәсіп үйрену әрбір адамға, жас-кәрі, патша мен қайыршыға парыз екеніне тоқталады. Бұл ойдың шындығы «Ескендір күнделігі»

дастанында ұлы Ескендірдің ғылым мен қолөнерді үйренудегі қажыр-қайратын өзгелерге үлгі етіп көрсету арқылы ашылады. Ұлының білімнің, өнердің, даналықтың сырын меңгеруі бақытқа апарар жол екенін терең түсінген грек патшасы Файлақус ұлы Ескендірді атақты ғалым, ойшыл Аристотельге апарып, білім мен өнердің қыр-сырын үйретуді өтінеді. Аристотель Ескендірдің талантын, оның ғылым негіздерін меңгеруге деген құштарлығын ескере отырып, оған қолда бар білімді үйретіп қана қоймай, мемлекетті табысты басқарудың қыр-сырын ескертті. Ескендір мінезінен көрінетін ынта-жігер, білім мен өнерге ұмтылу жолында ешбір қиындықтан қорықпауы оның кемел, білімді, батыл, ерекше парасатты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Абдурахмон Жәми адамды тұлға етіп тәрбиелеуде материалдық факторлармен қатар рухани факторлардың да рөлін салыстыруға болмайтынын айта келе, бұл факторлардың ішінде музыканың орны мен рөлі ерекше екенін көрсетеді. Ғалым «Музыка туралы трактат» атты еңбегінде музыка ғылымының қалыптасуын, әуендердің түрлерін, мақом әуендерінің мазмұнын, музыкалық аспаптар мен олардың атқаратын қызметтерін баяндап, музыканың адам жан дүниесіне тигізетін сан алуан әсерін атап өтеді. Әсіресе, кейбір музыкалық шығармалар адамның психикасына жақсы әсер етіп, оның көңіл-күйін көтеретін болса, кейбір әуендер немесе әндер адамда күйзеліс тудыратыны баса айтылады. Ғұлама дана мен надан адамдарды бір-біріне қарсы қояды. Білімді, данышпандар мен надан, надандар арасында ынтымақтастық пен келісім туындамайды, өйткені надан адам белгілі бір әрекеттердің шынайы болмысын дұрыс бағалай алмайды. Абдурахман Жәми «Бахористан» атты еңбегінде бұл ойдың ақиқаттығын мына мысалдар арқылы ашады.

"Бір бозшы ақшасын бір ғалымға салып қойыпты. Біраз күн өткен соң қажеттігін сезіп, ғалымның үйіне келеді. Ғұлама есік астындағы орындықта отырып сабақ береді, ал шәкірттері оның алдында қатарлап отырған еді.

— Әй, ұстаз, маған кешегі аманатыңыз керек, — деді бозшы ғұламаға.

- Сәл отыра тұршы, сабағым бітсін.

Бозшы күтті, бірақ сабақ созыла берді, мұғалім сабақ үстінде басын шайқайтын әдеті бар. Асығып тұрған бозшы мұны көріп, сабақ

беру ұстаздық басын изеуінен тұрады деп ойлап, ұстазға: «Сен кіріп аманатыңды шық, сенің орныңда мен бас изеп тұрайын, кетуім зәру еді», – дейді.

Абдурахмон Жәми еңбектерінде басқа ғалымдардың еңбектерінде айтылғандай, тұлға тәрбиесін тиімді ұйымдастыру мәселелеріне үлкен мән берілген. Жетілген адамға тән адамгершілік қасиеттер оның барлық шығармаларында кеңінен көрініс тапқан. Атап айтқанда, кемел адам бейнесінде көрінетін ізгілік, жомарттық, шешендік, кішіпейілділік, шыдамдылық, адалдық, достық, еңбексүйгіштік сияқты рухани-адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу қажеттігі айтылды. Ол жомарттықты, кішіпейілділікті, тектілікті адам бойындағы ең ұлы қасиеттердің бірі деп біледі. Ғалым өзінің «Бахористан» атты еңбегінде: «Жомарттық бір нәрсеге негізделсе немесе бір нәрсенің орнына болса, талап етілетін нәрсе мақтау мен алғыс болса да, ол жомарттық емес» дейді.

Абдурахман Жәми адамдық қасиет саналатын кішіпейілділікті насихаттай отырып, тәкаппарлық, мақтаншақтық, жала жабу, надандық сияқты жаман әрекеттерді айыптайды. Ғұлама осы тұста көтерілген дәннің басындай тәкаппар, тәкаппар адамдардың орақ соққаннан еріксіз жерге түсіп, сарғайып, қурап қалатынына тоқталса, кішіпейіл жандар туралы сөз қозғай отырып, құстардың тасталған дәнді ұқыпты тергеніндей құрметке бөленетінін атап көрсетеді. Абдурахман Жәми шығармаларының мазмұнында дәріптелетін тағы бір адамдық қасиет – достық пен оған адалдық идеясы. Адамдар бір-бірімен әлеуметтік қарым-қатынаста болғандықтан, олардың арасында пайда болатын достық жоғары кемелдіктің айқын белгісі, дейді ғалым. Ол досқа адалдық, қиын, қиын жағдайда одан қашпау, керісінше жанашырлық, мейірімділік, достығы үшін ештеңе талап етпеу сияқты қасиеттерді шынайы достықтың маңызды белгілеріне жатқызады. Абдурахман Жәми шығармаларында ізгілік кемел адамға тән маңызды адамгершілік қасиеттің мәнін білдіретін әрекет ретінде дәріптелуі кездейсоқ емес. Өйткені, жер бетіндегі жақсылық пен зұлымдықтың мәңгілік тұрақтылығы, олардың арасындағы мәңгілік күрес, сондай-ақ ізгілік пен ізгілік зұлымдық пен зұлымдықты жеңетініне деген жоғары сенім сезімі ең көне тәлім-тәрбиелік ескерткіштерден бастап эпос жанрында жасалған барлық тәрбиелік шығармалардың негізін құрайды.

Қорытындылай келе, Абдурахман Жәмидің жеті эпостық «Хафт авранг» («Жеті тақ») шығармасының «Тухфат-ул-ахрор» («Еркіндер сыйы»), «Сәбхат-ул-аброр» («Жақсылар тасбехі»), «Силсилатуз заһаб» («Алтын жоталар») сынды философиялық-ақылақтық шығармалары және де «Хирадномаи Ескендр» атты дастанында ғұламаның кемелденген адам тәрбиесіне жарасымды тұлғаны әкелуде жалпыадамилық идеялар өз көрінісін тапқан. Ғұлама өз еңбектерінде адами биік қасиеттерді дәріптей отырып, олардың ең маңыздысы деп атап, осы қасиеттердің әрбір адамның бейнесінде бейнеленуін өмірлік қажеттілік деп санайды: адамгершілік, әділдік, еңбекқорлық, жомарттық пен мейірімділік, мейірімділік, шынайы махаббат, адалдық, кішіпейілділік, батылдық, батырлық, т.б. Сонымен бірге, адамның бойындағы тәкаппарлық, дүние байлығына үйір болу, өтірік айту, надандық, сараңдық сияқты жағымсыз қасиеттерден арылуды жөн санайды. Абдурахмон Жәми шығармаларындағы поэтикалық өлең жолдары арқылы адамға тән рухани-адамгершілік қасиеттерді, олардың қалыптасу мәселелерін біршама әсерлі ашуға тырысады. Жоғарыда аталған еңбектерде айтылған ой-пікірлер өміршеңдігімен ғасырлар бойы өзінің теориялық құндылығын сақтай білді.

23-ТАҚЫРЫП: XVII ҒАСЫРДАН XIX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНА ДЕЙІНГІ БІЛІМ, МЕКТЕП ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫҢ ДАМУЫ

Жоспар:

1. Бұхара әмірлігі, Қоқан және Хиуа хандықтарындағы білім.
2. Түркістан өлкесіндегі діни-исламдық оқу орындары мен педагогикалық ойлардың дамуы.

Бұхара әмірлігіндегі, Қоқан және Хиуа хандықтарындағы білім беру. XVII-XIX ғасырларда Орта Азияда оқу орындарының бірнеше түрі (мектептер, медреселер, қарихоналар, далоилханалар, ат спорты мектептері) болды. Олардың саны әсіресе Қоқан, Ташкент, Бұхара сияқты қалаларда тез өсті. Бұхара әмірінің сарайында үлкен

кітапхана болған. Әмір кітапханасы сол кездегі Шираз кітапханасымен бәсекеге түсе алатын жалғыз кітапхана ретінде танылды.

Мектептер бастауыш оқу орындары болып саналды, онда балаларды оқу мен жазуға үйретіп, дін туралы негізгі мәліметтер берілді. Медреселер жоғары оқу орындары болып саналса, қарихона мен далоилхона («Далоил әл-хайрат») төменгі деңгейдегі діни қызметкерлерді дайындады. XIX ғасырдағы Қоқан хандарының мұрағатында бектер мен хандардың сарайларында ашылған жетім балаларға арналған мектептер туралы мәліметтер сақталған. Мұндай мектептер мемлекет қаражаты есебінен жұмыс істеді.

Бұхарадағы Девонбегі медресесі (Лабиховуз). XXI ғасырда Астраханидтер әулеті Бұхарада (қазіргі Өзбекстан) қала құрылысын дамытты. Соның айқын мысалы ретінде сауда үйі, шаршы пішінді бассейн және бассейнде шағылысқан үш ғимараттан тұратын Лаб-и-Хавуз кешенін айтуға болады. Бұхара билеушісі Имам Құли ханның ағасы Нәдірдің деван-бегі (бас уәзір) 1619-1620 жылдары салған осындай ғимараттардың бірі қажылар мен саяхатшыларға арналған үйден, мешіттен және саудагерлерге арналған керуен сарайдан тұрды. Ғимараттың ұзақ тарихи кезеңде тозғанына қарамастан, керамикалық бөлшектерге қашалған күрделі геометриялық өрнектер өзінің жылтырлығын сақтап қалды. Екі мұнарадан тұратын ғимараттың ең басында үлкен ләйлек ұясы сақталған. Бұл мәлімет XXI ғасырдың басында ресейлік фотограф Сергей Михайлович Прокудин-Горскийдің (1863-1944) Ресей империясына берген есебінде суретке түсіру кезінде арнайы эффектілерді пайдаланған. Бұл фотосуреттердің кейбірі шамамен 1905 жылы түсірілген, бірақ олардың көпшілігі 1909-1915 жылдары Николай II патшаның және Көлік министрлігінің қолдауымен ұйымдастырылған империяның барлық жерлеріне кеңейтілген экскурсия кезінде түсірілген. 1911 жылы ол қайтадан Орта Азияға (сол кездегі Түркістанға) барып, Бұхараның тарихи ескерткіштерін суретке түсіреді. Мектептердегі оқу-тәрбие жүйесі бірнеше кезеңнен тұратындықтан және мұқият ұйымдастырылғандықтан, оқу мен жазуды үйрену ұзаққа созылды. Мысалы, әліпбиді үйрену 3-4 айдан бір жылға дейін, кейде одан да көп уақытты алады. Оқушылар қарапайым оқу дағдыларын игергеннен кейін «Хафтяк» (парсы: «Құранның жетіден бір бөлігі») оқи бастады. «Хафтякты» аяқтағаннан кейін студенттер «Чор-

китобты» (Төрт кітап) оқуға кірісті. «Чор-китоб» парсы-тәжік тілінде жазылып, оның бірінші бөлімінде діни жоралғылар (дәрет, намаз, ораза, т.б.) поэтикалық түрде сипатталса, екінші бөлімінде жоғарыдағы мәселелерді кеңірек қамтыған катехизм (түсіндірме) түрінде берілген үзінділер берілген. «Чар-кітабтың» «Исламның маңызды мәселелері» деп аталатын үшінші бөлімі оқырмандарды шариғаттың негізгі тірегі – мұсылмандардың діни құқықтарымен таныстырды. Кітаптың XIII ғасырда жазылған «Панднама» (Насихат кітабы) деп аталатын төртінші бөлімінде қасиетті Құран Кәрімнен поэтикалық түрде алынған ахлақ ережелері берілген. Осыдан кейін студенттер абсолютті дін мәселелеріне арналған «Сабатул Әжізин» кітабын оқуға кірісті. Бұл шығарма көбіне авторының атымен, яғни «Сопы Аллоёр» деп аталады. Бұл діни мәселелер ақындық өрнектелген таза діни шығарма.

Мектеп бітірген шәкірттер оқуын жалғастыру үшін медресеге түседі. Медресе әдетте екі бөлімнен тұрды: төменгі (ибадатул-ислам) және жоғарғы (масола) бөлімдер. Дегенмен, барлық медреселерде мұндай атаумен бөлімдер жоқ екенін айта кеткен жөн. Мысалы, Бұхара медреселерінде төменгі бөлім «мүшкулат» деп аталды. Бірінші бөлімде студенттер діни ұстанымдарды зерттеді. Екінші бөлімде Құран Кәрімде көрсетілген Исламның негізгі заңдары оқытылады. Сонымен қатар араб тіл білімі, логика, тарих, поэзия, метафизика және басқа да пәндер оқытылды. Медреселерде барлық сабақтар араб тілінде жүргізілді. Медресе студенттерін шартты түрде үш курсқа бөлуге болады. Бірінші немесе бастауыш курс адна (төменгі), екінші курс авсат (орта), үшінші курс аъло (жоғары) деп аталды. Бірақ, барлық медреселерде курс атаулары бірдей болған жоқ. Айта кету керек, мұндай курстарға бөлу тек үлкен медреселерде болған, ал 20-дан аз шәкірті бар шағын медреселерде барлық шәкірттер бір ғана ұстазбен сабаққа келген.

Медреседе сабақтың ұйымдастырылу жолы былай болды: бір оқулықтан тура бір тарау оқитын 10-15 шәкірт бір сыныпқа жиналып, өздеріне ақсақал (сардар) сайлады. Бұл топты «топ», ал оның үлкенін «ескі топ» деп атаған. Сабақты бастау үшін ақсақал мұғалімге барып, топпен жаттығуға рұқсат сұрайды.

Қыздар мектебі және оның тәрбие мазмұны

Мешіттер мен ханаханалар жанынан ашылған мектептерде тек ер балалар оқытылды. Қыз балаларды өз заманының білімді әйелдері

үйлерінен ашқан мектептерде оқытты. Еліміздің әр өңірінде әйел мұғалімдерді «отинойы», «отинбибі», «бибиотин», «бибихалифа» деп атаған. Қыздар мектептері ұлдар мектептеріне қарағанда әлдеқайда аз болды, көп жағдайда мектебі барлар мен имамдардың әйелдері мектептерді басқарды. Қыздар мектебі туралы, Қ.Е.Бендриков «Түркістан халық ағарту тарихының очерктері» атты еңбегінде былай деп жазады: «Махаббат хаттарына құмар болмас үшін, қыздар мектебінде қыздарды жазуға үйретпеген». Профессор У.Долимовтың айтуынша, бұл сөздер шындықтан алыс. Ертеде ең көп ақын шығарған халық – өзбек халқы. Патша сарайына жататын Гүлбаданбегім, Зебунисабегім, Нодирабегім былай тұрсын, жазуды үйретпегенде, Увайсий, Махзуна, Дилшоди Барно, Муаззамхон, Муаттархон, Анбаротин, Қамарнисо, Назимахон сияқты ондаған атақты ақындар бір ғана ғасырда қайдан шықты? Орта Азияда жұмыс істеген қыздар мектебінің ірі өкілдерінің бірі Жахон Атин Увайси болды. Өнер жолында халқымыздың арманы мен үмітін ақтауға тырысқан Жahан Отин халқымыздың саналы қыздарын тәрбиелеу – әдемі өмірге жетудің бірден-бір жолы деп санап, бар саналы ғұмырын жас қыздарды тәрбиелеуге арнады. Жахон Атин Увайси өз мектебінде қыздарға бастауыш білім бере отырып, олардың ақыл-ойын дамытуға үлкен мән береді. Отин шәкірттеріне сауат ашып қана қоймай, олардың арасынан дарынды қыздарды іріктеп алып, Шығыс заңымен таныстырады. Қыздарды поэзияның бағына жетелейді.

Әйгілі Зуллисонайн ақыны Дилшоди Барно 50 жылдан астам ұстаздық қызмет атқарып, қыздарға сауат ашуды, әрине, поэзия мен шариғат заңдарын үйретті. Ділшод өз мектебінде жас қыздарды оқытып, сауат ашып, олардың терең білім алуына күш салды. Бұл ретте жас талантты қыздарға өзбек, тәжік классикалық әдебиет қайраткерлерінің шығармаларын үйретіп, оларды талғампаздық рухта тәрбиелеп, өз заманының озық адамы етіп шығаруға тырысты.

Мунис Хорезмидің «Саводи тәлім» – каллиграфияға алдын ала нұсқау ретінде.

Өз заманының көрнекті ағартушы ақыны Мунис балалардың сауаттылығы мен каллиграфиясын арттыру мақсатында жиі ізденіп, жастарға каллиграфияны үйретіп, «Қаламыңды кез келген жерде қолдана білсең, оқу үрдісі айлар бойы жеңіл болады» дегенді айтады.

«Білім есігі – әліппе» дегендей, Муис сауаттылық – білім беруде табыстың кепілі екенін түсінді, сондықтан жазудың «ортақ иірімін» құруды қолға алды. Мунистің «Саводи тәлім» еңбегі осылайша 1804 жылы 6 желтоқсанда жасалған.Бұл кітапшада теориялық мәліметтер мен жаттығулар бар. Трактат екі бөлімнен тұрады. Ол «Саводи тәлім» атты теориялық бөлімде балаларды оқуға, жазуға үйреткен қолданыстағы кітапшалардың барлық кемшіліктері мен кемшіліктерін ашып, ескі кітапшаны өзі жасап жатқан кітапшамен салыстыра отырып, ескі кітапшаның заман талабына сай келмейтінін ғылыми-теориялық тұрғыдан дәлелдейді. Трактаттың екінші бөлімінде араб әліпбиінің әрбір әрпінің жазылу мәнерін оқу-дидактикалық тұрғыдан қарапайым түрде түсіндіруге тырысады.

Мұхаммед Садық Қашғаридің «Адоб ас-салихин» еңбегі – биік рухани-адамгершілік қасиеттерді нұрландыратын бұлақ.

Мұхаммед Садық Қашғаридің «Адоб ас-салихин» («Жақсы адамдардың әдептері»), «Зубдат әл-масоил» («Мәселелердің қаймағы»), «Дур әл-музахир» («Көмекшілердің асылы»), «Тазкираи Хожагон» («Қожалар тазкирі») деген еңбектері бізге жеткен.

Мұхаммед Садық Қашғаридің «Адоб ас-салихин» («Жақсы адамдардың әдептері») еңбегінде әрбір адам қоғамдық өмірде және күнделікті өмірде қатаң сақталуы тиіс сыртқы және ішкі әдептілік пен имандылық ережелері, олардың қоғамдық мәні, жастар тәрбиесіндегі орны мен рөлі жан-жақты қарастырылған.

Жұмыс түрік тілінде жазылған және кіріспеден, жеті тараудан және қорытындыдан тұрады. Шығарманың кіріспесінде оның мақсаты адамның әдептілікке баулу екенін, әдептілік ережелерін меңгермесе, әдептілікпен сыпайы, таза болмаса, оның өзіне ғана емес, бүкіл әлемге жамандық тарататынына тоқталып, мынадай мәснауи келтіреді:

Ақылсыз өзіне зиян тигізбейді,

Бәлкім бүкіл әлемді отқа салар.

«Адаб ас-салихин» еңбегінде сипатталған ішкі және сыртқы ережелер:

1. Сәлемдесу, рұқсат сұрау әдебі.
2. Қарым-қатынас этикеті.
3. Ұйықтау және жол жүру әдебі.
4. Әңгімелесу әдебі.

5. Ерлі-зайыптылардың әдебі.
6. Гигиеналық ережелер.
7. Қонақ күту әдебі.
8. Банкет және ас ішу этикеті.
9. Саяхат ережелері.

Бірінші тарау сәлемдесу, амандасу, қол алысу, рұқсат сұрау ережелері туралы мәлімет беруге бағытталған және бұл тарау төрт бөлімнен тұрады. Екінші тарауда амандасу этикетінің он екі ережесі қарастырылады. Бірінші тараудың үшінші бөлімінде берілген қарым-қатынас (кездесу) этикетіне қатысты ұсыныстар да назар аударарлық. Бұл кездескен кезде қол алысу әдебін сипаттайды, бірақ қол ұшымен емес, шын жүректен, бірақ ашық жүзбен, қолды ысқыламай. Құшақтасу, сапардан қайтып келе жатқандармен амандасу, жас балалармен амандасу, сүйісу әдебі түсіндіріледі. Екінші тарауда ұйықтау, киіну, жол жүру әдебі туралы айтылады. Мысалы, есіктерді мықтап жабу, ыдыс-аяқты жабу, төсек пен көрпелерді жатар алдында жинау, пеш пен шамды өшіру, ұйықтау жағдайын тым жұмсақ етпеу, оң қолмен сәл еңкейіп жату ұсынылады. Бұл ережелердің маңыздылығы оларды орындамау нәтижесінде орын алған жағымсыз оқиғалардың мысалында көрсетілген. Үшінші тарауда сөйлесу этикеті қарастырылады. Әңгімелесу әдебі мен оның шарттарын сақтау қоғамдық қатынастардың бірқалыпты жүруін қамтамасыз ететін негізгі және аса маңызды факторлардың бірі екенін және оларды көпшілік авторлар жасаған және этикалық мәселелерге арналған шығармалардың мазмұнында ерекше орын алатынын білеміз. Автор «Адоб ас-салихин» атты еңбегінде де әңгімелесу әдебі мен оның нақты қырларын жан-жақты қарастырады.

Кейбір орысшыл дворяндарды есептемегенде, жергілікті халықтың көпшілігі балаларын орыс үлгідегі мектептерге берудің салдарынан қорқады. Бұл мектептерде ең алдымен православиелік сенім негіздері, орыс тілі және патшаны мадақтайтын гимндер оқытылатындықтан, жергілікті халық бұл ашық күпірліктен қорқып, балаларын орыс үлгідегі мектептерге беруден аулақ болды. Бұл туралы кезінде Сырдария облысындағы орыс мектептерін тексерген патша шенеунігі Н.К.Смирнов та атап өтті. Ол орыстандыруға бағытталған білім беру саясатының сәтсіздікке ұшырау себептерін былайша түсіндіреді және жазады.

- қалалардағы орыс мектептерінің жергілікті халықты қабылдамауының себебі, олардың бағдарламаларында мұсылманша сауат ашу сабағының жоқтығы, сабақтың балаларға түсініксіз орыс тілінде өтуі, мұғалімдердің жергілікті тілдерді білмеуі;

- (орыс) Мұсылман балаларының көзінше балаларына православие дінінің негіздерін үйрету.

Сондай-ақ, орысша сауаттылық қарапайым түркістандықтар үшін де тиімді болмас еді, өйткені елдің мұсылман халқы барлығын – хаттарды, есеп-қисаптарды және басқа да хат-хабарларды жергілікті тілде және араб графикасында жүргізетін және мұсылман сауаты бар адам одан көп ұтар еді.

24-ТАҚЫРЫП: XIX ҒАСЫРДЫҢ 80-90 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛА

Жоспар:

1. Түркістан өлкесіндегі діни-исламдық оқу орындары мен педагогикалық ойлардың дамуы.
2. Түркістандағы патшалық мектеп саясатының басталуы.
3. Түркістандағы орыс үлгідегі мектептер мен баспасөз.
4. Түркістандағы жәдидшілдік ағарту-ағарту.

XIX ғасырдың ортасында Түркістанда бастауыш білім беретін мектептер мен орта және жоғары діни білім беретін медреселер болды. Көптеген мектептер, соның ішінде көптеген ауылдық мектептер діни болды және тек ең қарапайым бастауыш білім берді. Бұл мектепте мешіт имамдары мен сауатты молдалар сабақ берді. Мұндай мектептердегі білім ең қарапайым діни парыздарды үйретумен, яғни араб тілінде жазылған Құран Кәрімді оқуды үйретумен және әрбір мұсылманға қажетті негізгі парыздардан хабардар етумен шектеледі.

Қала мектептерінде діни білім берумен қатар, жалпы білім беру элементтері – жазу және есептеу сабақтары жүргізіліп, халық арасында танымал ақындардың өлеңдері мен ғазалдары оқылды. Әдетте, мұндай мектептердің оқушылары ауқатты отбасының балалары болды. Білімдерін тәмамдағаннан кейін алған білімдерін сауда мен қолөнерге

қолданды, кейбірі қосымша білім алып, хатшы атанса, кейбірі медресеге түсіп оқуын жалғастырды. Жоғары діни оқу орны болған медреседе ортағасырлық діни философия мен мұсылман құқығы, араб грамматикасы мен логикасы оқытылды. Медресе түлектері имам болып, қазиханаларда жұмыс істеуге құқылы болды. Мектептер мен медреселер негізінен ер балаларға арналған. Қалалардағы діни оқу орындарында кейбір домластардың әйелдері атинойлар да қыз балаларды оқытты. Мектептер мен медреселердегі сабақтар өзбек, араб, парсы-тәжік тілдерінде жүргізілді. Мұсылман мектептеріндегі білім беру жүйесі 5 категорияға бөлінді:

1. Төменгі мектеп – бұл мектептер ер балаларды (4 жыл) сауат ашуға үйретті.
2. Халилхона мектебі – (намаз) жатқа оқытылды.
3. Қарихона - Құран жаттаған.
4. Мектеп интернат – орта білім беретін, діни және зайырлы пәндерді оқытатын орта медресе.

Ресей Орта Азияны жаулап алғаннан кейін мектептер мен медреселерде біраз өзгерістер болды. Мұсылман мектептері үшін баспаханада басылған оқулықтар пайда болды. Қазандағы баспаханада басылған Құран және шафияттар, Үндістан мен Иранннан литографиямен басылған ақындардың жинақтары әкелініп, Ташкенттің өзінде литография бойынша мектептерге оқулықтар басып шығару жолға қойылды. Отаршылдық әкімшілік мұсылман мектептерінің жұмысына араласпады, онда сабақ орта ғасырлық тәртіп бойынша жүргізілді. Бірақ мектептерде орыс тілін ынталандыру шараларын қабылдау әрекеттері де болды. Нәтижесінде жергілікті жастар орыс тілін үйренуге көбірек көңіл бөле бастады. XX ғасырдың басында медреселерде орыс тілін оқытуды енгізу туралы директиваға сәйкес 1913-1917 жылдары кейбір медреселерде орыс тілін оқыту енгізілді. Ескі мектептерде де кейбір өзгерістер болды. Орыс үлгісіндегі мектептер мен жаңа үлгідегі мектептердің әсерінен кейбір ескі үлгідегі мектептерде кейбір жаңалықтар енгізілді – литографияға біраз жаңалықтар енгізіліп, оқытумен қатар қыздар да жазуға үйретіле бастады. Бұл жаңалыққа сәйкес, өзбек мектептерінің өмірінде үлкен өзгерістер болды. Біздің ғасырдың басына қарай Түркістанның ірі орталық қалаларында жоғары оқу орындары болып саналатын мынадай

медреселер болды: Бұхарада 80, Құқанда 40, Самарқандта 22, Марғиланда 28, Ташкентте 17, Хиуа хандығында 130, оларда 400-ден 5000 ге дейін шәкірт оқиды. 1906 жылға қарай бір ғана Самарқанд облысында 1510 мұсылман мектебі болды, 1482 мұғалім 12740 оқушыға сабақ берді. Жалпы Түркістанда 1905-1906 жылдары 5290 мектеп болса, онда 70955 оқушы білім алған. Бұл кезеңде Хива ханы Сайид Мұхаммед Рахымхан Бахадирхан сони - Феруз (1844-1910) жергілікті шаруалардың балаларынан ғұламалар дайындауда үлкен жұмыс жүргізді. Тікелей оның бастамасымен 1844 жылы оның сарайында мектеп ашылып, орыс мұғалімі, Мирзо, Рахмонқұли Қори сияқты білікті ағартушылар жастарды оқытумен айналысты. Феруз жарлығымен 1904 жылы 10 қарашада Үргеніш қаласында тұңғыш жаңа әдістеме мектебі ашылып, онда Түркиядан келген Хусайын Құшаев деген мұғалім жастарға білім беру ісімен айналысады. Хұсайын Құшаев 1906-1907 оқу жылында хандықтың озық ойлы ағартушыларының тілегін ескеріп, Үргеніште қыздар мектебін ашады. Фероз оған қамқорлық жасап, қазынадан мектепке арнайы қаржы бөлді. Бұл мектепте Феруздың қамқорлығымен Хусайын Кушаевтың әйелі Комила Кушаева қыздарға сабақ бере бастады. 1909 жылға қарай Фероз билігіндегі медреселердің саны 130-ға жетіп, ондағы шәкірттердің саны 2300-ден асты. Фероз Хиуа зиялылары арасында беделді орынға ие болған Камил Хорезмииді гимназиялар мен мектептердегі оқыту әдістемесін үйрену үшін Ташкентке сапарға жібереді. Кәміл Хорезмии сапардан оралғаннан кейін бұл саладағы жұмысты айтарлықтай жандандырды. Бұл мектептің оқу бағдарламасы мен жоспарында математика, тарих, география, табиғат, орыс тілі, жергілікті сауат ашу (ана тілі), исламтану пәндері бар. Тренинг барысында шығыс ойшылдарымен қатар орыс ақын-жазушыларының шығармалары – Науаи, Физули, Бедил, Саъди-Шерази, Машраб, Сопы Аллоёр, т.б. Сонымен қатар, ол оазистегі өнер, білім, мәдениеттің дамуына жетекшілік етіп, сарайда «Патша типографиясын» құрды. «Литография» грек сөзі, «lithos» - тас және «graphos» - жазу дегенді білдіреді. Бұл термин өзбек тілінде литографиялық жолмен қолданылған. Феруз сарайындағы осы баспаханада алғаш рет Әбу Наср Фарабидің «Нисабус-сибион» («Балалар тағдыры»), Әлішер Науаидың «Хамсасынан» үзінді, «Хайрат ул-аброр» эпикалық поэмасы, Шермұхаммед Мунистің «Мунис ул-ушшак» диуаны, Якубқожа ибн

Ибрахимқожаның «Девони Холис» жинағы, Феруздың «Девони Феруз» және басқа да ондаған шығармалар баспадан шыққан. Орталық Азиядағы Тимурилер билігі ыдырай бастағаннан кейін әлемнің көптеген елдері бұл жерді басып алуға әрекет жасағаны белгілі. Солардың бірі патшалық Ресей еді. Орыстың шапқыншылық жорығы XIX ғасырдың екінші жартысында басталып, оған Бұхара әмірлігі, Хиуа және Құқан хандықтары кірді.

Осы үш тәуелсіз мемлекет арасындағы қайшылықтарды пайдаланған Ресей мемлекеті Орта Азияны жаулап алуға қолайлы жағдай жасалған деп есептеп, шабуылға шығып, алғашында Қазақстанды өзіне бағындырды. Одан кейін Қазақстан арқылы 1864 жылы Түрікменстанды, Шымкентті, Авлио Атаны, 1865 жылы Ташкентті, 1867 жылы Эттисув облысын, 1868 жылы Самарқандты, 1876 жылы Ферғана облысын Ресейдің қолына өтті. 1876 жылы 19 ақпанда II Александр патша Қоқан хандығын жою туралы жарлыққа қол қойды. 1885 жылға қарай бүкіл Орта Азия Ресейдің қол астына өтіп, елде Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды. Бұл Орталық Азияны отаршыл мемлекетке айналдырады.

Түркістанды Ресей жаулап алғаннан кейін патша өкіметі мыңдаған орыс отбасын Орта Азияға қоныс аударуға мәжбүр етті. Ферғана облысы, Сырдария, Самарқанд және басқа облыстардағы (қалалардағы) жергілікті егіншілердің серунум жерлері тәркіленіп, оларға беріледі.

Орыс көшіп келушілер Түркістан генерал-губернаторының жарлығына сәйкес елде оқу реформасын жүргізіп, орыс мектептері, орыс жүйесі мектептері, гимназиялар ашып, бұл мектептерді кеңейтіп, жергілікті мектептер мен медреселерді ығыстыра бастады. Бұл арқылы олар Орталық Азия халқының сауаттылығын арттырғысы келіп, әрбір атқарылған іс-әрекетті асыра көрсетуге тырысты. Олар 1917 жылғы көтеріліске дейін 21 пайыз сауатты болған ел халқын негізінен сауатсыз деп кемсітіп, қорлауды үймеледі. Олар ел халқын сауатты ету үшін ең алдымен гимназия сияқты орыс, орыс үлгісіндегі оқу орындарының қажет екенін, медреселер мен «ескі» мектептерде, Османлылар басқаратын мектептерде сауат ашу мүмкін емес деген саясатты жүзеге асыруға тырысты. Бұл үшін 1897 жылғы Ресей санағының деректерін келтіруге болады. Мысалы, сол санақ Орта Азия халқының сауаттылығының көрсеткіші мынадай: Тәжіктер - 99,5% сауатсыз

қырғыздар - 99,4% сауатсыз түркімендер - 99,3% сауатсыз өзбектер - 98,4% сауатсыз қазақтар -97,9% сауатсыз болып саналады.

Бұл көрсеткіштердің барлығы ойдан шығарылған. Шындығында Түркістан халықтарының сауаттылық деңгейі патшалық Ресей халқынан төмен емес еді. Өйткені, 1917 жылғы төңкеріске дейін Түркістан халқы жеке және мемлекеттік мектептер мен медреселерде білім алып, жоғары білімді болған. Еліміздегі халықтар біздің заманымыздың VI-VII ғасырларынан бастап ұйғыр-түркі жазуын өз жазуы ретінде пайдаланып, өз заманына сай білім берсе, сансыз ойшылдар осы түркі-ұйғыр жазуы негізінде сауат ашуды, VIII ғасырдан бастап араб графикасын дамытып, оны бүкіл әлемге таратқан. «...мүлдем сауатсыз дерлік» деп атамекенімізде өркендеген әлемдік ғылыми-тәжірибелік ой-пікірде ерекше орын алған жүздеген энциклопедист ғалымдарымыздан, қариларымыз бен ұстаздарымыз сауат ашқан мектептеріміз бен медреселерімізден бас тарта алмаймыз. Мектеп жұмысының негізгі саяси-идеологиялық нұсқауларын 1870 жылы Патшалық Ресейдің халық ағарту министрі Д.А.Толстой: «Отанымызда тұратын барлық жат (орыс емес) халықтарды тәрбиелеудің түпкі мақсаты, сөзсіз, оларды орыстандыру және орыс халқына біріктіру болуы керек деп мәлімдеді». 1870 жылы орыстандыру жарлығы шығып, оған сәйкес барлық орыс емес халықтар үш категорияға бөлінді:

1. «Өте аз орыстанған халықтарға» Шығыс Сібір мен Еділ бойындағы халықтар кірді. Бұл халықтар үшін ашылған мектептерде оқуды ана тілінде бастап, кейін орыс тілінде оқытуға көшу ұсынылды.

2. «Орыстар да тұратын аймақтарда тұратын халықтар». Бұл аймақтарда мектептерде бастапқыда оқытуды орыс тілінде жүргізу ұсынылды, кейбіреулері ана тілінің қолдауына сүйеніп, мүмкіндігінше тезірек тек орыс тілінде оқытуға көшу (мысалы, грузин балалары білім алатын мектептерде оқыту осылай жүргізіледі).

3. «Жеткілікті түрде орыстандырылған халықтар». Украиндар, белорустар және басқалар өз мектептерінде тек орыс тілінде сабақ беруді тапсырды. Бұл «ережелерді» осы санатқа кіретін халықтарға қолдану 1960 жылдардағы қоғамдық қозғалыс процесінде пайда болған ана тілінде оқыту тәжірибесін толығымен басып тастауға әкелді. Осы жалпы директивалық құжаттың негізінде кең-байтақ Ресей империясының жекелеген аймақтарындағы мектептердегі білім беру

принциптерін айқындайтын нұсқаулықтар жасалып, жарияланды. Мысалы, православие дінін ұстанатын Кавказ халықтарының мектептері 1873 жылы шыққан «Кавказдағы оқу-ағарту құрылысы туралы Хартия» негізінде жұмыс істеуі керек еді. Осы және басқа да бұйрықтардың негізінде әрекет ете отырып (орыстандыру мен ұлы мемлекеттілік ережелерін бұлжытпай орындаған) патша шенеуніктері армян шіркеуінің жоғары органдары ашқан ана тілінде оқытатын мектептерді үнемі жауып тастады. 1776 жылы Орта Азия округі генерал-губернаторлығы жанынан Түркістан оқу орындарының арнайы басқармасы құрылып, оған бірінші кезекте орыстандыру саясатын жүзеге асыру жүктелді. Мектептердің жұмыс тәртібін тиісті мемлекеттік құжаттармен белгілеп, мектепті басқару органдарын өз мақсаттарында нығайта отырып, патшалық мұғалімдердің қызметіне тиянақты бақылау жүйесін ұдайы кеңейтіп отырды. 1814 жылы Қоқан хандығының ауылдарын аралаған ақын Ф.Назаров: «Қоқан мен бүкіл Қоқан мемлекеті мақта егістері мен жібек ағаштарымен көмкерілген, мақта егілген егістіктер барлық жерде көрінеді, олардан қоқандықтар мата жасап, оны бұхарлықтармен орыс тауарларына: темір, құндыз, теңіз мысығы, болат және т.б. айырбастайды». Сонымен қатар, Өзбек хандықтарында алтын, күміс, рудалар және осыған ұқсас пайдалы қазбалар өндірілді. Ресей осындай бай елді жаулап алуды ғасырлар бойы мақсат еткен. Олар XIX ғасырдың екінші ширегінде өз мақсаттарына жетті.

Орыстар Орта Азияны оңай жаулап алған жоқ. Олар өз мақсаттарына жеткенше ойға келмейтін қиянат жасап, көп қантөгістің құнына Орта Азияны жаулап алды. Олар қазір Түркістанды жан-жақты тонап жатыр. Тарихта өзбек халқы талай басқыншыларды көрген. Мысалы, моңғол-татар шапқыншылығын алатын болсақ, олар халықты қырып-жойып, мал-мүлкін талан-таражға салды... бірақ олардың мәдениетіне, тіліне, дініне тиіспеді. Ең сұмдығы сол, Түркістанда барлық жаулап алуды жүзеге асырып жатқанда орыстар да халықты салт-дәстүрінен, тілінен, дінінен айыруды көздеді. Генерал Розенбах былай деді: «Елді орыстандыру жоспарын жүзеге асыруда мектептер үлкен рөл атқаруы керек». Шындығында, орыс үлгісіндегі мектептер отарлау кезінде пайда болды. Өкінішке орай, бұл жерде басқа тіске әсер ететін нәзік жағдай бар. «Туземет» орысша-өзбек сөздігінде «жергілікті

халық», «жергілікті халық» деп аударылған. Орыс ғалымы Владимир Далдың «Великорустың тірі тілінің түсіндірме сөздігі» кітабында келесі сөйлемдер жазылған: «Туған жер. Жергілікті. Белгілі елге көзқарас... Мұхиттың кейбір бөліктерінің жергілікті тұрғындары мен тұрғындары адамзаттың төменгі деңгейінде». XX ғасырдың басында Түркістанда небәрі 20925 жұмысшы болған. Темір жолдар еліміздің барлық байлығын Ресейге жеткізу үшін салынды. Жаңадан ашылған әртүрлі мектептер отаршыл шенеуніктерге аудармашылар дайындауға қызмет етті. 1860 жылдары Орта Азияның көп бөлігін Ресей жаулап алды. 1865 жылы Ресей құрамына енген Ташкент Түркістан генерал-губернаторлығына қарайтын жерлердің орталығы болып табылады. Түркістанда алғаш ашылған кейбір орыс мектептеріндегі оқушылардың төрттен бірі немесе одан да көп бөлігі жергілікті халықтың балалары болғанымен, бүкіл Түркістан өлкесі бойынша есептегенде мұндай мектептерде оқитын жергілікті балалардың саны 200-ден аспаған. Бұлардың көбі қазақ балалары, өзбек, тәжік балалары өте аз еді, өйткені мұсылман дін қызметкерлері «кәпір» мектептерге қарсы уағыз айтып жатты. Орыс мектептерінде, әсіресе, орта мектептерде оқушылардың әлеуметтік жағдайына қарай байлар мен дворяндардың балалары басым болды. Патшалықтың оқу-ағарту саласындағы саясаты орыстандыруға бағытталғанымен, орыс балалары мен жергілікті халықтың балаларын бірлесіп оқыту олардың арасындағы достықты нығайтты. Ташкенттегі гимназияның алғашқы жылдары жергілікті халықтың балаларын орыс тіліне көбірек баулу үшін латын тілін оқытудан босатылды. 1880 жылдардың басына қарай орыс мектептерінде оқитын өзбек және тәжік балаларына олардың ата-аналары бұл мектептерден қорықпауы үшін ислам дінін үйрету керек деген ой кең тарады. Түркістан билігі бұл ойдың дұрыстығын тексеруді ұйғарды. 1884 жылы 19 желтоқсанда Ташкентте «ескі қала» бөлігінде тестілеу үшін бірінші орыс үлгісіндегі мектеп ашылды. 10 жылдан кейін Ташкентте мұндай мектептердің саны 4-ке жетті. Мұндай үлгідегі мектептер еліміздің түкпір-түкпіріндегі ірі қалалар мен ауылдарда құрыла бастады. Елімізде алғаш рет 1870 жылдары орыс және орыс үлгідегі мектептер пайда болып, 1904 жылға қарай олардың саны 57-ге жетті. Түркістанда жәдидтік қозғалыс қашан пайда болды және ол неге негізделді деген сұрақ туындауы мүмкін? Мысалы, XIX ғасырдың басында Бұхарадағы ғұлама мұсылман

дінбасылары мен зиялылары арасында медреселер мен мектептер жүйесіне еніп кеткен жат ағымдарды және ислам дінін реформалау идеясы пайда бола бастады. Мұндай реформаларды жақтаушылар жәдидшілер, яғни жаңашылдықты жақтаушылар деп атала бастады. Осы кезден бастап қарсы ағым, яғни феодалдық-орта ғасырлық және діни фанатизм рухындағы адамдар кадимистер деп атала бастады.

XIX ғасырдың басында бірқатар ағартушы медреселер Бұхара қаласындағы 200-ге жуық медреселерді реформалау идеясын көтерді. Бұл қозғалысты медресе ұстазы Әбу Наср Әл-Күрсауи басқарды, ал кадимистер оларды кәпірлікте және құдайсыздықта айыптады. XIX ғасырдың 50-60 жылдары діни реформалар қозғалысы одан әрі кеңейе бастады. Енді бұл қозғалыстың басында Бұхар ғұламасы және тарихшысы Маржани (1818-1889), гиждуван ғалымы Фазыл, Моминжон Вобканди, молда Худойберди Байсуни және басқа да ғалымдар тұрды. Олар медреселер мен мектептерді реформалауды емес, қажетсіз сабақтарды жоюды жақтайтындарын жазады.

Реформистердің көшбасшысы Марджони өзінің бағдарламасында мынадай негізгі 6 мәселені алға тартады:

1. Адамдардың Құрандағы кез келген діни мәселеге қатысты өз пікірін еркін және саналы түрде білдіруіне мүмкіндік беріңіз.

2. Біреудің соқыр соңынан еруге үзілді-кесілді тыйым салу керек.

3. Құрамы құрғақ, медресе шәкірттері үшін пайдасыз, 8-10 минут уақытын босқа өткізетін қошия, ширк сияқты медреселерде оқытылатын сабақтарды сабақ кестесінен алып тастау.

4. Медреселерде Құран Кәрім, Хадис, олардың аудармалары, Ислам тарихы сияқты сабақтар жүргізілсін.

5. Арифметика, тарих, география, медицина, геометрия, логика, философия және басқа да зайырлы ғылымдарды оқуға қарсылық болмауы керек.

6. Әрбір еңбекте исламды Мұхаммед (с.ғ.с.) заманындағы көне ислам мәдениетіне қайтару мақсат болуы керек.

Маржани мен оның жақтастары, сол дәуірдегі жәдидшілер көне ислам мәдениеті дәуіріндегідей, медреселерде діни сабақтармен қатар зайырлы сабақтардың да жүргізілуін талап еткен мұсылманның озық ойлы өкілдері болды. Алайда, кадимистер мен әмірдің реакцияшыл саясатының қудалауына ұшыраған Маржани Бұхараны тастап кетуге

мәжбүр болды. Көптеген жолдастары түрмеге жабылып, 75 соққыға жығылған соң, өкініп, енді ондай әрекеттерге бармауға уәде берді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістанда патшалық отаршылдық режимінің күшеюі нәтижесінде Орталық Азияның көптеген жерлерінде жәдидтік қозғалыс күшейді. Қысқаша айтқанда, жәдидтердің әрекет бағдарламасы мына мәселелерді шешуді көздейді:

1. Діни мистика мен фанатизммен күрес.

2. Діни наным-сенімге негізделген ортағасырлық мектептердің орнына еуропалық үлгідегі зайырлы ғылымдарды ана тілінде оқытуға бейімделген жаңа мектептер құрып, феодалдық дәуірдегі оқу жүйесін реформалау.

3. Жадидизм идеяларын қалың халыққа жеткізу үшін жаңа өзбек әдеби тілін дамыту, баспасөз бостандығы үшін күресу, халыққа түсінікті әдебиет пен театр құру.

4. Әйелдер мен қыздардың тағдырын өзгерту және оларды жамылғыдан арылтып, заманауи мектептерге қатысуын қамтамасыз ету арқылы отбасын реформалау.

5. Жергілікті байлар мен саудагерлердің орыс буржуазиясымен саяси және экономикалық теңдігі, патша билеушілерінің жергілікті шенеуніктердің езгісіне қарсы күресі. Осылайша отаршылдық саясатты реформалау.

Жәдидшілік алғаш рет Қырымда пайда болды. Оның негізін салушы – ғасырымыздың басындағы түркі халықтарының нағыз шейіт, мақтанышы Исмаилбек Ғаспырәлі. Исмаилбек Ғаспырәлі 1851 жылы 21 наурыз – Наурыз күні дүниеге келген. Жас Ысмайылды тәрбиелеуде анасы Фатима мен күтуші Хабибаның үлесі зор. Исмаил 8 жасында Бақшасарайдағы Қожы Исмаилдың ескі мектебіне жіберіледі. 10 жасқа толғанда әкесі Мұстафабек анасы Фатиманың қарсылығына қарамастан оны Ақмашыттағы губерниялық гимназияға апарады. Онда екі жыл оқыған соң Воронеж офицерлерінің әскери академиясына ауысады. 13 жасында Мәскеудегі Милютин гимназиясына оқуын ауыстырды. 1868 жылы оқуын бітіріп, Бақшасарайға оралды. «Зәнжирлі» медресесінде орыс тілінен сабақ бере бастады. Көп ұзамай оның білімге деген құштарлығы оны Түркияның Стамбул қаласына апарды. Ол жерден Францияға барады. Ол Вена, Мюнхен және Штутгарт қалаларында

болады. Ол әйгілі Сорбонна университетінде оқиды. Ақыры 1876 жылы Бақшасарайға оралып, «Зәнжырлыда» орыс тілі мұғалімі қызметін жалғастырады. 1883 жылы 10 сәуірде И.Ғаспырәлінің жетекшілігімен «Тәржимон» газетінің алғашқы саны шықты. 1884 жылы Ғаспырәлі тағы бір маңызды істі қолға алды. Он екі баланы жаңа әдіс – «усули жәдида» арқылы оқытуға кіріседі. Ал, 40 күннен кейін есек сауатты болады. Емтихан ұйымдастырылып, балалардың ата-аналары шақырылады. Шетелден адамдар келіп көреді. «Усули жадиданың» орасан зор мүмкіндігін барлығы бірауыздан мойындайды. Сөйтіп, Исмаилбек ескі мектепте бес жылда не үйренетінін екі жылда үйретіп үлгерді. Содан кейін ол оларға арнап «Ходжаи сибён» - «Балалар мұғалімі» атты алғашқы оқулықты құрастырды.

Мектептегі жаңа әдіс: Сыныптағы (мектептегі) бала саны отыздан аспауы керек;

Балалар мектепке тек екі рет – жаздың басында және қыста қабылданады;

Әрбір қабылдау, қаншаға қарамастан, бір сыныптан аспауы керек;

Әр мұғалімде ең көбі 3-4 сынып болуы керек;

Егер мектеп үш сыныптан тұратын болса, сабақтар белгілі бір реттілікпен ұйымдастырылуы керек;

7-9 жастағы бала үздіксіз 7-8 сағат оқи алмайды. Оған 5 сағат жеткілікті, сол үшін әр сабақтан кейін 10 минуттық үзіліс;

Жұма және мереке күндері демалыс;

10 ай оқудан кейін жаздың ыстық күндерінде демалыс болады;

Сабақ жалықтырмайды... Шәкірттерін ұрып-соғудың, ұрысуының түкке пайдасы жоқ екендігі және басқаларға да назар аударуға бағытталған еді.

Ғаспырәлі «Усули жадид, яғни Жаңа әдіспен» оқыту ережесін былай түсіндіреді:

1. Бірден әліпбиді түгел оқыту қиын. Бастапқыда үш-бес әріпті үйрету оңай.

2. Оқушылар бірінші сабақтан бастап жазуды бастамау керек.

3. Сабақтарды белгілі бір сағаттарда, бөліктерге бөлу керек.

4. Оқушы оны меңгермейінше басқа сабаққа көшпеуі керек.

5. Әріптермен таныстырғанда олар туралы толығырақ мәлімет берген дұрыс.

Алты ай сайын балаларды тестілеуден өткізіп, жыл соңында оқу материалын игермегендерді бір сыныпта қалдырып, сыныптан сыныпқа көшіру жоспарлануда. Сабақтар әртүрлі және әрқайсысы жарты сағаттан бір сағатқа дейін созылуы мүмкін. Сабақтар арасында үзіліс болмауы керек. «Худжай сибён» бұл мектептер үшін негізгі оқу құралы қызметін атқарды. Ол 1910 жылға дейін 27 рет жарық көрді.Бірақ оның мәні Ресейдегі мұсылмандардың рухани дүниесінің барлық қырларын – медресе, баспасөз, ғылымды қамтығандығында, ең бастысы, олардың өмірге қаншалықты қатысы бар, заманға қалай қызмет ете алатындығы басты өлшем болды.

Исмаилбек Ғаспырәлінің есімі Орта Азияға да белгілі және әйгілі болған. Соның ішінде XX ғасырдың басындағы Түркістан, Бұхара, Хиуадағы сегіз миллиондық халықтың ұлттық сана-сезімінде орын алған өзгерістерде үлкен рөл атқарды десек, толықтай ақтаймыз.

Ғаспырәлінің идеялары Орта Азияға кеңінен тарады: Бұхара, Самарқанд, Ферғана, Наманған, Қоқан, Ташкент сияқты ондаған қалалардан зиялы қауым өкілдері жәдидтік қозғалысқа қосылды. Файзулла Ходжаев (1896-1938), Исхакхон Тора-Ибрат (1862-1937), Мұхаммедшариф Софизода (1869-1937), Махмудқожа Бехбуди (1874-1919), Абдулкадир Шакурий (1875-1943), Абдулла Авлоний (1878-1934), Садриддин Айний (1878-1954), Мунавварқори Абдурашидханов (1878-1931), Абдурауф Фитрат (1884-1939), Х.Х.Ниёзий (1889-1929) және басқа да ондаған зиялы қауым өкілдерін мақтанышпен атауға болады.

25-ТАҚЫРЫП: XIX ҒАСЫРДЫҢ 2-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР ОРТАСЫНДА ТҮРКІСТАНДАҒЫ ТӘРБИЕ, МЕКТЕП ПЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАР

19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басында Түркістан жері патшалық Ресейдің отаршылдық билігінде болды. Белгілі бір тарихи оқиғаны суреттеуге ұмтылған ғалымдардың өзі идеологиялық-таптық дүниетанымның жақтаушылары болды. Жоғары оқу орындары мен орта мектептерде педагогиканы оқыту идеологиялық концепциялармен шектелді. Орталық Азия елдеріндегі жоғарыда аталған өзгерістер тарих пен педагогика ғылымының әдістемелік тоқырауына әкелді. Таптық идеологияны жоққа шығарған Орталық Азия елдері өз тарихын оқып-үйретуде эволюциялық даму теориясына ден қойып, тарихтың әдіснамалық және теориялық принциптерін үздіксіз зерттеумен айналысуда. Біріншіден, мектептер мен мекемелер ұрпақтан-ұрпаққа білім мен дағдыларды береді, онсыз қоғам өзін-өзі қамтамасыз ете алмайды және прогресс жасай алмайды. Екіншіден, мектептер мен институттар негізінен ғылымға бағытталған. Үшіншіден, қоғамды белгілі деңгейдегі мамандармен қамтамасыз етеді, оларсыз ұлттық экономика мен мәдениет жұмыс істей алмайды, тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкін емес. Төртіншіден, қоғамның саяси, экономикалық, ғылыми және мәдени аспектілері жетекші (локомотивтер) болып табылатын өз саласы бойынша жетекші институттарда білім алады, ал оның қалай дайындалатынын тікелей халықтың тағдыры анықтайды. Бесіншіден, қоғамдағы әлеуметтік кедергілерді еңсеруге зор үлес қосуда. Білім, әдетте, қоғамның әлеуметтік жағдайын жақсарту, бір әлеуметтік таптан екінші әлеуметтік тапқа тік көшу, қозғалыстың қажетті шарты болып табылады. 19 ғасырдың аяғында Түркістанда Ресей империясы «Отаршылдық» саясатын зерттеудегі басты мәселе – білім тарихы. Орталық Азияның тарихшылары мен ағартушылары бұл аймақты жаулап алу мәселесін көптен бері талқылап келеді және Ресей империясының аймақта болуы кезіндегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге олар назар аударады. Бұл мәселеге қатысты ғалымдардың пікірлері әлі де әртүрлі.

Республикамыз тәуелсіздік алғанға дейін Ресей империясының Түркістандағы мәдени-ағарту саясаты негізінен біржақты түрде

қамтылды. Өзбекстан аумағында көптеген еңбектерде Түркістандағы оқу-ағарту ісі, оның ішінде қысқаша қамтылған педагогикалық ерекшеліктерінің мәні ашылмаған дерлік. Орта Азияның Ресей империясына қосылуы төрт кезеңмен өтті. Бірінші 1853 ж. Ақ мешіттің (Перовск) Қоқан бекінісінің алынуымен кезең. 1861 жылы полковниктер Черняев пен Верёвкин басқарған орыс әскерлері Ташкентке қарай жүре бастады. 1865 жылдың жазында қалада үлкен дүрбелең болды. Сол жылы Түркістан Орынбор губерниясының құрамына енді. Сәл кейінірек, 1867 жылы орталығы Ташкентте Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды. Бұл әкімшілік бірлік Ресейдің Түркістанына айналды. Бастапқыда Сырдария облысы (Ташкент) және Жетісу облысы (Верний - қазіргі Алматы) Ресей Түркістанына қосылды. Самарқанд 1968 ж. Жаулап алғаннан кейін Зарафшан округі (1887 жылдан – Самарқанд облысы) Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енді. 1875-1876 жылдары Қоқан хандығы Ресейге империясының құрамына кірді және оның орталығы Скобелевте (қазіргі Ферғана) болды. Ферғана облысы құрылды. Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығы Ресейге қосылды, протекторатқа айналып, өз тәуелсіздігін ішінара сақтап қалды. Бұл өлке тарихын зерделеудегі басты тақырыптардың бірі – білім. Түркістанда дәстүрлі білім беру жүйесі екі кезеңнен тұрды: Бірінші кезең - бастауыш болды, балалар бес жастан бастап білім алатын мектеп немесе мектеп бөлмесінде оқиды. Дәстүрлі оқытуға негізделген бастауыш мектеп. Статистикалық мәліметтер: Санақ бойынша 1890 жылдың 1 қаңтарына дейін Ташкентте 242 мектеп болған, онда 242 оқушы болған. Мұғалім (яғни, әр мектепте бір мұғалім болды). Оларда 3527 адам бар, ұлдар мен 1461 қыз бала қабылданды. Рас, Ташкент уезінде мектептер саны – 329. Дегенмен, оқушылар саны салыстырмалы түрде аз, 2675 ер бала, 116 қыз бала. Түркістан өлкесіндегі дәстүрлі мектептердің ең көп саны Ферғана қаласында орналасты. Жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша мектептердің жалпы саны мектептер саны 1814, оларда 1799 мұғалім жұмыс істейді. Бұл мектептерде 22 372 оқушы білім алды. Оның 18973-і ұл, 3399-ы қыз балаларды ұйымдастырды. Бастауыш сыныптарда ұлдар мен қыздар бөлек оқытылады, яғни әртүрлі мектептерде. Бастауыш сынып мұғалімі молданы Домолла деп атаған. Қыздарды оқытатын ұстаз (ұз. отун, отун-бибі) бөлек мектеп еді. Әйелдер мектептері тек қалаларда болған және

олар өте сирек болатын. Әйелдер мектептері тікелей әйелдер басшыларының үйінде ашылды. Балаларды жылдың кез келген уақытында мектепке қабылдауға болады. Мешіт жанында ашылған мектептің әдетте мешітке қатысты атауы болады. Ұстаз болып имам немесе азаншы тағайындалады. Егер қандай да бір себептермен олар лауазымға орналаса алмаса, онда бұл жағдайда сырттан оқытушы шақырылады. Н.П.Остроумовтың айтуынша, мұғалімнің жалақысын негізінен ата-ана төлейді. Бұл қаржылық жағдайға байланысты. Қалада мұғалім шамамен 100 рубль алады, ауылда жылына 50 сом төленетін. Мешітте мектеп ашылса, егер ұстаз мешіттің садақа табысын пайдалануға құқылы болса, оған ақша беріледі. Кейбір жағдайларда мұғалімге уақфтың кірісінен ақша алуы мүмкін. Кейбір жағдайларда уақф иесі немесе оны басқаратын мутавалли, мектеп мұғалімдеріне қаржы бөлген болуы мүмкін. Мектептердегі сабақтар таң намазымен басталып, күн батқанша жалғасады. Сабақтар жұмадан басқа күн сайын жүргізілді. Рамазанды оқу және Құрбан айт мерекесінен басқа жыл бойы өткізілді. Мектеп, ең алдымен, бала үшін, ұстазды, ата-ананы, үлкенді сыйлауға үйретеді. Балалар ұстазға қатты берілген, оларға құрметпен қараушы еді. Олар мұғалім келгенше орындарына отыруы керек. Домолла сыныпқа кірген кезде балалар орындарынан секіріп, өзі отыратын. Екі қолын қарнына басып тұрып, рұқсат берілгенше дыбыс шығармауы керек. Бұл жағдайда олар мұғалімнің көзіне қарамауы керек еді. Мұғалім отыруға белгі бергеннен кейін оқушыларды жас ерекшеліктеріне қарай отырғызады. Олар арнайы ұзын үстелдің айналасында ерекше тәртіппен отырады. Күмбезге жақынырақ кітап оқитын ересек балалар, ал олардың артында жазуды енді бастаған кішілері отырды. Олардың барлығы еденде, арнайы төселген көрпеде отырды. Домолланың қасында ылғи ұзындықтары әртүрлі жіңішке теректер болады, терек ағашының сабағынан жасалған үш ұзын таяқ, оларды қалтак немесе адаб-чуп («тәртіп») деп атайды. Олар тәртіпсіз оқушыны жазалау үшін қолданылған. Бала сабақ үстінде орынсыз сөйлеп немесе өзін ұстай алмаса, алдымен мұғалім оны ескертеді, ал төтенше жағдайда оқушының басынан ұрады немесе таяқпен иыққа жеңіл соққы береді. Оқушы сабақтан қалса, домулла оның көмекшілерінің бірі халфандық оқушының сабақтан қалуының себебін білу үшін мектепке келмейтіндердің үйіне ескерту жібереді. Егер

оқушының себепсіз сабаққа бармағаны анықталса, мұғалім оған тағы бірнеше күн үлкен оқушыларды үйлеріне жібереді. Оқымайтындарды оқуға мәжбүрлейді. Жоғарыда көрсетілген тәртіп бұзушылық үшін баланы ұрып-соғу арқылы дене жазасымен қорқытты. Түркістанның дәстүрлі мектептерінде мұғалім бірінші кезекте оқушының тәртібіне назар аударды. Баланың әкесі оны мұғалімнің үйіне апарды. «Сүйегі сіздікі, еті менікі» деген сөздермен мектепке береді. Бұл ретте баланың әкесі мұғалімді оқушыға физикалық жаза қолдану құқығын береді. Еліміздегі дәстүрлі мектептердегі бала тәрбиесі мәселесі бірінші орында тұрды. Тәрбиенің мақсаты – бала бойына адамгершілік қасиеттер мен этикалық құндылықтарды сіңіру.

Бұл нормаларды енгізу туралы болды. Жоғарыда айтылғандай, оқушының әкесі оны мұғалімге әкеледі және баласын жақсы әрі қатаң түрде оқытуды сұрайды. Мұғалім бірінші балаға Құраннан үш қысқа сүре үйретеді. Алдымен уағызшының өзі бірнеше сүре оқиды, оларды дауыстап оқиды, содан кейін оқушыдан қайталауды сұрайды. Олар әліпбиді үйрене бастады. Мұғалім оқушыдан жазу тақтасын әкелуді өтінді. Кейінірек тақта қағазға ауыстырылады. Мұғалім тақтаға бірнеше әріп жазады, содан кейін бұл әріптер нені білдіретінін сұрайды. Осылайша оқушылар араб әліпбиінің барлық әріптерін меңгерді. Есте сақтау қабілеті жақсы оқушы бұл тапсырманы бірнеше күнде орындайды, есте сақтау қабілеті жақсы емес оқушыларға апталар қажет болдыб бала әбжәдті меңгергеннен кейін «Хафтияк» кітабында («жетіден бір») олар жиналған құранның таңдамалы сүрелерін оқи бастайды. Хафтиақ – Құран, бұл мәтіннің 1/7 бөлігін құрайтын мәтіндер жинағы. Уағыз ең бірінші Құраннан болды. Хафтияк Фуророн – Хафтияктың аяқталуы деп аталды. Құранды оқырман мұсылмандардың қасиетті кітабының барлық мәтінін жатқа білгенде ғана түсінуге болады. Мектеп бағдарламасына сәйкес, оқушылар Құранды үйренгеннен кейін «Төрт кітапты» оқи алады. «Төрт кітап» медреселер мен мектептерде негізгі оқулықтардың бірі ретінде оқытылды (басқа атауы: «Чахор китоб» - «Төрт кітап»; 2 поэтикалық және 2 прозалық жинақ) және парсы-тәжік тілінде (шамамен. 1300). Чоркітаб – өлеңдегі діни жинақ. Онда мұсылманның негізгі ережелері жазылған және парыздар, яғни парыз, сүннет, намаз, дәрет, зекет, ораза және қасиетті орындарды зиярат ету. Мұны істеу ережелері көрсетілген. Мектептегі

оқуының екінші кезеңі ақын Фаридуддин Аттардың «Логикасын» зерттеу болды. Ол «ут-таир» («Құс тілінің логикасы») поэмасын зерттеуден басталды. Осы өлеңнен кейін парсы тілдес халықтардың сүйікті ақындарының бірі Хафездің ақындық мұрасы ғазал жинағы болды. Хафиздің ғазалдарын аяқтаған шәкірт парсы ақыны Беділдің (1644-1721) өлеңдер жинағын үйренеді. Өзбек әдебиеті негізін салушы Әлішер Науаидың еңбектері қызық, ол орта ғасырлық мектептерде оқытылды. Жоғарыда аталған шығармалардың ішінде Саади Ширазидің еңбегі де бар. Медреселерде негізгі оқулық ретінде «Гүлистон» және «Бостон» еңбектері пайдаланылды. Оқу бағдарламасы Құран аяттарынан бастап ислам құқығына дейін оқуды қамтиды. Оқушылық өмірдің барлық кезеңдері отбасылық дәстүрлермен, туған-туыстарға, көрші-қолаңға, сыныптастарға, ұстаздарға сыйлықтар мен сәлемдесулер ұйымдастырылған. Осы кезеңдердің барлығында мұғалімге сыйлықтар мен құттықтаулар беріледі, оқушыларға демалыс берілді.

Мектептегі тәрбиенің тағы бір бөлігі оқушылардың ата-аналарымен бірге мерекелерін тойлауы. Олар оны құттықтау үшін жазған өлеңдерін жатқа айтатын. Жоғарыда атап өткеніміздей, бастауыш мектептегі сауаттылық «Мектеп» ұғымы «оқу мен жазу орны» дегенді білдіреді. Бұрын мектеп оқу мен жазуды үйретуге жауапты болатын. Дегенмен, жоғарыдағы хат алмасуда бұл мектепте мәтінді немесе кітапты оқу, жаттау өнері бірінші орында екені анық. Бұл араб алфавитінің диакритикалық нүктелері, бас және кіші әріптері, өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды. Кез келген бастауыш сынып оқушысы мәтінді оқу механизмін толық меңгеру үшін ана тілімізді елестетуіміз керек.

26-ТАҚЫРЫП: ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ МЕН ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

Жоспар:

1. Дүние жүзі елдерінің білім беру жүйелері.
2. Экономикалық дамыған елдердің білім беру жүйесі.

Жаһандық білім беру кеңістігінің пайда болуы, белсенді интеграциялық процестер, білім берудің «адам капиталы» ретінде танылуы, білім дипломдарының дүние жүзіне танылуы шетел тәжірибесінен үйрену үдерісін жеделдете түседі. 1997 жылы ISCED (Халықаралық білім беру стандарты классификациясы) жаңартылды. Ол жеті кезеңді көрсетеді. 0 – мектепке дейінгі тәрбие; 1 – бастауыш білім; 2 – орта білім берудің бірінші сатысы; 3 – орта білім берудің екінші сатысы; 4 – орта білімнен кейінгі білім (жоғары білім емес); 5 – жоғары білімнің бірінші сатысы; 6 – жоғары білім берудің екінші сатысы – жоғары оқу орнынан кейінгі білім. Жаһандық білім беру жүйесінің көп факторлылығы метаблоктардағы, макроөңірлердегі және жекелеген елдердегі білім беру жүйесін талдауға мүмкіндік береді. Әлемдік білім беру жүйесінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесу белгілері бойынша аймақтарды бірнеше түрге бөлуге болады:

Бірінші типке интеграциялық процестің генераторлары болып саналатын аймақтар жатады. Мұндай аймақтың ең жарқын мысалы - Батыс Еуропа. Бірлік идеясы Батыс Еуропа елдерінде 1990 жылдардан бастап білім беру реформаларының негізіне айналды. Бірінші типке жататын аймақтарға АҚШ пен Канада да кіруі мүмкін. Әлемдегі интеграциялық үдерістердің генераторы ретінде жаңа Азия-Тынық мұхиты аймағы да пайда болуда. Оның құрамына Корея, Тайвань, Сингапур және Гонконг сияқты елдер, сондай-ақ Малайзия, Таиланд, Филиппин және Индонезия кіреді.

Екінші типке интеграциялық процестерге сәтті жауап беретін аймақтар жатады. Біріншіден, бұл Латын Америкасы елдері. Тарихтағыдай, Латын Америкасы бүгінде интеграциялық ошақтардың аймағы ретінде АҚШ пен Батыс Еуропаның ықпалында. Үшінші типке оқу үдерісін интеграциялауға аз көңіл бөлетін аймақтар жатады. Бұл топқа Сахараның оңтүстігінен бастап Африка елдерінің көпшілігі,

Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азияның бірнеше елдері, Тынық мұхиты мен Атлант мұхиты бассейндеріндегі шағын аралдық мемлекеттер кіреді. Африка елдеріндегі мектептегі білімнің ең аз ұзақтығы 4 жылдан аз. Бұл аудандардағы халықтың басым бөлігі сауатсыз. Мысалы, Сахараның оңтүстігіндегі Африкада тұратын 140 миллион африкалық сауатсыз күйінде қалып отыр. Оқудың ең қысқа ұзақтығы Нигерияда – 2,1 жыл, одан кейін Буркина-Фазода – 2,4 жыл, Гвинеяда – 2,7 жыл, Джибутиде – 3,4 жыл.

XX ғасырдың аяғында бірқатар экономикалық, саяси және әлеуметтік себептерге байланысты білім беру үздіксіздігі мен интеграциялық процестері жеткіліксіз аймақтар анықталды. Мұндай аймақтарға араб елдері, Шығыс Еуропа, бұрынғы КСРО елдері жатады. Араб елдерінде ішкі интеграция негізінде төрт субаймақ құру ниеті бар. Бұл аймақтарға: Мағриб (соның ішінде Ливия), Таяу Шығыс (Египет, Ирак, Сирия, Ливан, Иордания), Парсы шығанағы (Сауд Арабиясы, Кувейт, БАӘ, Катар, Оман, Бахрейн), Қызыл теңіз жағалауы елдері және Мавритания жатады.

Экономикалық дамыған елдердің білім беру жүйесі. Дамыған шет елдерде білім беру елдің ішкі саясатына белсенді әсер ететін әлеуметтік процесс ретінде танылатыны рас. Осы себепті дамыған елдердегі мектептердің экономикалық қажеттіліктеріне бөлінетін қаржы көлемі жылдан-жылға артып келеді. Мысалы, жапондар арасында «мектеп тек табыс пен гүлденудің символы ғана емес», сонымен қатар «адамдарды кемелдендіреді» деген түсінік сенім мен сенімге айналды. Білім саласына деген қамқорлық тіпті көрнекті саясаткерлердің де назарында болды. Сондықтан АҚШ-тың бұрынғы президенті Р.Рейганды, Ұлыбритания премьер-министрі М.Тэтчерді, Франция президенті Ф.Миттеранды мектеп реформасының бастамашылары деп атауы тегін емес. Ф.Миттеран мектепті «Қоғамның қозғаушы күші» деп есептеді.

Сапалы білім – табыс пен тұлғаның дамуының кепілі. Дүние жүзіндегі көптеген студенттер жоғары сапалы оқытуды, озық бағдарламаларды және интеллектуалды ынталандыратын орталарды ұсынатын елдерде білім алу мүмкіндіктерін іздейді. Сапалы білім берумен танымал бірнеше елдер: Әлемдегі ең жақсы

білім беру жүйесі Финляндияда. Финляндия Еуропадағы дамыған елдердің бірі.

1. Финляндия: Финляндия білім саласындағы ең табысты елдердің бірі болып саналады. Фин мектептері оқытудың жоғары деңгейімен, инновациялық әдістерімен және либералды білімімен танымал. Бұл елде білім беру саласы ежелден бері бағаланып келеді және үкімет білім саласына инвестиция салуды, үздік мұғалімдерді тартуды, оқытудың жаңа әдістерін әзірлеуді және оқу бағдарламаларын жаңартуды жалғастыруда. Сонымен, әлемдегі ең үздік саналатын Финляндияның білім беру жүйесі басқалардан несімен ерекшеленеді? XX ғасырдың аяғында әлемдік білім беру жүйесінде мынадай жаһандық тенденциялар анықталды:

- Финляндияда беделді немесе қарапайым мектеп деген ұғым жоқ. Барлық мектептер мемлекет меншігінде, бірдей қаржыландырылады, жабдықтары мен жабдықтары бірдей;
- Кіші сыныптарда балаларға үй тапсырмасы берілмейді, емтихан тапсырмайды, баға қойылмайды;
- Фин мектептерінде балалар эсселерді көп жазады: өздік жұмыс баланы әр мәселе бойынша өзіндік пікірін айтуға және өз ойын көркем тілмен жеткізуге үйретеді;
- Бір пәнді басқалардың есебінен тереңдетіп оқу ұсынылмайды. Мысалы, финдер математиканы өнерден гөрі тереңірек оқу керек деп есептемейді;
- Бір оқушыны екіншісімен салыстыруға тыйым салынады. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалар бір сыныпта оқиды;
- Фин мектептерінің ұраны: Біз баланы өмірге немесе емтиханға дайындаймыз. Біз біріншісін таңдадық». Сондықтан фин мектептерінде емтихан тек бір рет – студент 16 жасқа толғанда тапсырылады;
- Фин мектептеріндегі ең бастысы – оқушыларды тәуелсіз өмірге дайындау. Сондықтан оларды өз бетінше білім алуға үйретеді. Балалар жаттаған формулалардың орнына анықтамалықтарды, калькуляторларды, интернетті пайдалануды үйренеді;
- Мұғалімдер тәулігіне 4 сағат аудиторияда сабақ береді және аптасына 2 сағат мұғалімнің дамуына жұмсалады;

- Финляндияда «мұғалім» мамандығы беделді болып саналады. Жоғары оқу орындарында оқытушылық жұмысқа үлкен бәсекелестік бар;
- Финляндияда жалпы орта білім тегін. Бұған тегін түскі ас, экскурсиялар, мектеп автобустары және кітаптар кіреді. Ата-анадан ақша жинауға тыйым салынады.

Өздеріңіз білетіндей, Финляндия Еуропаның солтүстігінде орналасқан шағын мемлекет. Оның үлкен табиғи ресурстары, сауда артықшылықтары немесе басқа да маңызды кіріс көздері жоқ. 20 ғасырдың басында Финляндия Еуропадағы ең кедей елдердің бірі болды. Сол жылдары мыңдаған финдер АҚШ-қа, Англияға, Германияға, Францияға кездейсоқ жұмыс (еңбек мигранттары) ретінде жұмыс істеуге барды. Ол кезде Америкада үй қызметшісін «финка» деп атайтын. Бүгінгі таңда Финляндия әлемнің жетекші сараптамалық орталықтарының бағалауы бойынша «Әлемдегі ең жақсы ел», «Ерлер мен әйелдердің құқықтары тең ел», «Әлемдегі ең тұрақты ел», «Әлемдегі ең қауіпсіз ел», «Әлемдегі ең жайлы ел» атанған.

2. ***Жапония:*** Жапония да өзінің сапалы білімімен танымал. Жапон мектептері мен университеттері өздерінің қатаң талаптарымен және академиялық пәндерге баса назар аударуымен ерекшеленеді. Жапондық білім сонымен қатар проблемаларды шешуді, сыни ойлауды және шығармашылықты дамытуға ерекше мән береді. Жапонияда сабақтың жоғары деңгейде ұйымдастырылуын қамтамасыз ету үшін оқу үдерісіне жаңа технологиялар мен әдістер енгізілуде.
3. ***Сингапур***: Сингапур әлемдегі ең жақсы білім беру жүйесімен танымал. Соңғы жылдары білім беру саласында алдыңғы қатарлы елдердің біріне айналды. Сингапур ең білікті мұғалімдерді тарта отырып және инновациялық оқу бағдарламаларын әзірлеп, білім беруге көп қаржы бөледі. Көптеген халықаралық студенттер білім алу үшін Сингапурды сапасы мен халықаралық беделіне байланысты таңдайды.
4. ***Нидерланды:*** Нидерланды сонымен қатар жоғары сапалы университеттердің арқасында халықаралық студенттер үшін танымал оқу орны болып табылады. Нидерланд университеттері білім берудегі академиялық көзқарасымен, кең ауқымды

бағдарламаларымен және көп мәдениетті және ашық ортасымен танымал.

5. ***Швейцария:*** Швейцария ғылым, өнер, бизнес және басқа да салалардағы жоғары білім деңгейімен танымал. Швейцария университеттері мен жоғары оқу орындары академиялық біліктілікке және білімді іс жүзінде қолдануға баса назар аударуымен танымал. Сонымен қатар, швейцариялық білім өзінің пәнаралық сипаты мен әлемдік беделі үшін құрметке ие.

Әрине, бұл сапалы білім беретін елдердің бірнеше мысалдары ғана және көп нәрсе студенттің нақты қажеттіліктері мен қалауына байланысты болады. Сіз қай елде білім алуды таңдасаңыз да, жоғары стандарттарға ұмтылу, ынталы болу және біліміңізден барынша пайда алу үшін сізге берілген мүмкіндіктерді пайдалану маңызды.

27-ТАҚЫРЫП: ФРАНЦИЯ, ГЕРМАНИЯ ТӘЛІМ ЖҮЙЕЛЕРІ. НИДЕРЛАНДИЯ, ҮНДІСТІН ЖӘНЕ ФИНЛЯНДИЯ МЕМЕЛЕКЕТТЕРІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕЛЕРІ.

Дамыған елдерде педагогикалық зерттеулер жүргізетін көптеген ғылыми мекемелер бар. Германияда олардың екі мыңнан астамы бар. Францияда, АҚШ-та, Жапонияда білім беру теориясы мәселелерімен жүздеген мемлекеттік және жеке ұйымдар, университеттер, педагогикалық ғылыми орталықтар айналысады. Олардың қызметін АҚШ-тағы Халықаралық білім беру институты сияқты халықаралық білім беру орталықтары үйлестіреді. Олардың іс-шараларының басым бөлігі оқу бағдарламасын жетілдіруге және қайта құруға бағытталған.

XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап АҚШ тағы сияқты Ұлыбританияда оқуға қажетті пәндердің ауқымы кеңейді. Ағылшын тілі мен әдебиеті, математика және жаратылыстану пәндері оқу бағдарламасының өзегіне айналды. Қалған пәндерді таңдау оқушылар мен ата-аналарға байланысты. «Жаңа дүниенің» педагогикалық идеялары Франция мен Германиядағы білім беру ісіне де айтарлықтай әсер етті.

Германияда орта мектептерде негізгі пәндермен қатар химия, физика және шет тілдері бойынша элективті курстар ұсынылады. Бұл

оқу бағдарламасы орта мектептер мен гимназияларды қамтитын орта мектептен тыс кеңейіп келеді.

Француз бастауыш мектептерінде оқу бағдарламасы ана тілі мен әдебиеті мен математикасын қамтитын негізгі пәндерге және тарих, география, халықтану, жаратылыстану, еңбек тәрбиесі, дене және эстетикалық тәрбие сияқты көмекші пәндерге бөлінеді.

Жапон мектептері Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірден американдық білім беру жолымен жүрді. Дегенмен, бұл екі елдің оқу бағдарламаларында бірқатар айырмашылықтар бар. Жапонияда оқу бағдарламалары айтарлықтай күрделене түсті, негізгі пәндердің ауқымы кеңейді, бірқатар жаңа арнайы және элективті курстар енгізілді. Мәселен, жалпы орта білім беретін мектептердің жаңа музыкалық білім беру бағдарламасы ұлттық және әлемдік классикалық музыканы оқытуды қамтиды. Айта кетерлігі, экономикалық дамыған елдерде XX ғасырдың 60-80 жылдары табиғи-ғылыми ғылымдары бойынша білім беру бағдарламасына физика, химия, биология, ал кей жағдайда астрономия, геология, минералогия, физиология, экология элементтері енгізіліп, АҚШ пен Францияда 4 жыл, Германияда 6 жыл, Германияда 62 жыл оқытылды. Оқу бағдарламаларын интеграциялау нәтижесінде жаңа курстар пайда бола бастады. Францияда 1970-1980 жылдары орта мектеп бағдарламасының жаратылыстану-гуманитарлық категорияларына эксперименттік, экономикалық және гуманитарлық курстар енгізілді.

Қазіргі уақытта дамыған елдердің оқу бағдарламасына кіріктірілген курстарды енгізу толығымен жүзеге асырылды: француз мектептерінде оларға оқу сағатының 6-10 пайызы, ал британдық мектептерде 15 пайызы бөлінеді. Мектептерде жүргізіліп жатқан реформалар тәрбие жұмысын саралау мәселелерін туғызды.

Экономикалық дамыған шет елдерде білім беруді саралау ең өзекті мәселеге айналды. Шет елдерде саралап оқыту негізінен бастауыш білім курсынан кейін жүзеге асырылады. Мысалы, француз педагогтары оқу үрдісінде оқушыларды үш топқа бөлуді жөн көреді. Бұл мыналар:

1. Біртекті (гомогендер) – математика және гуманитарлық пәндер бойынша жұмыс істей алатын оқушылар.

2. Жартылай біртекті (гомогендер) – жаратылыстану ғылымдарын игеруге бейім оқушылар.

3. Гегерон – барлық пәндерді әртүрлі деңгейде меңгеретін студенттер, т.б.

Саралау үдерісіндегі жаңа маңызды бағыт қосымша білім беруді дамыту болып қала береді. Қосымша мектептердің пайда болуының себебі АҚШ пен Батыс Еуропада үлгерімі төмен оқушылар санының артуы, функционалдық сауатсыздықтың өршуі. Қосымша білім беру мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, лицейлерде жүзеге асырылады.

АҚШта БАҚ мүмкіндіктері де осы қызметке жұмылдырылған. Ұлттық телекомпания арнайы білім беру арнасы арқылы 130 сағаттық танымдық хабарлар ұйымдастырады. Көптеген шет елдерде оқу үдерістерін саралау бойынша зерттеулер жүргізілуде. Дамыған елдерде дарынды балаларға көбірек көңіл бөлінуде. Соңғы кездері өз құрдастарынан бірнеше есе қабілеттері жоғары балалар көптеп табылды. Олар оқуын өте ерте бастап, оқу курстарын меңгеруде тамаша жетістіктерге жетеді. Мұндай таланттар мектебі Батыста өткен ғасырдың 60-жылдарының өзінде-ақ пайда болды. Мұндай мектептердің оқу бағдарламалары балалардың қабілеттері мен әлеуетін толық іске асыруды қамтамасыз ететіндей құрылымдалған. АҚШ-та дарынды балалармен жұмыс жасау бағдарламалары кең тараған. Кейбір қалаларда 4-5 жастағы оқушылар мектеп бағдарламасы бойынша білім алатын жоғары санатты балабақшалар ашылды. Америка Құрама Штаттарында «Мерит» бағдарламасы жыл сайын орта мектептер мен колледждерден ең дарынды 600 000 баланы таңдайды. Олардың арасында сынақтар өткізіліп, ең дарынды 35 000 оқушы іріктеліп, оқытылады. Оларға түрлі жеңілдіктер, шәкіртақы, жайлы баспана, рейтингі жоғары оқу орындарына түсу және т.б. Дегенмен, дарынды балаларға қарама-қарсы тұрған ақыл-ойы кем оқушылардың тағдыры шетелдік әріптестерін де алаңдатып отыр. Осы жағдайдың себептерін зерттеп, алдын алу мақсатында көптеген профилактикалық жұмыстар жүргізіліп, оларға арнайы мектептер ашылып жатыр. Бірақ статистика мұндай балалардың саны артып келе жатқанын көрсетеді.

1970 жылдары АҚШ та жалпыұлттық «Болашақ мектебі» жобасын жүзеге асыру басталды. Бұл эксперименттің мақсаты – мұғалімнің нұсқауын орындай отырып, көбірек оқушыларға өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік беру. Білім беру мазмұнына аудиториялық жұмыс, өз

бетінше оқу және мұғалімнің кеңесі кіреді. Германияда мектептері сыныптардағы оқушылар санын азайтуға бет бұруда. Осы студенттердің әрқайсысына жеке пакеттер (тапсырмалар) таратылады. Оқушылар тапсырмаларды өз бетінше орындайды, қажет болған жағдайда оқытушыдан кеңес алады.

Жоғарыда көрсетілген міндеттер:

- мектептердің гуманитарлық және әмбебап бағдарын күшейту;
- оқушы тұлғасын қалыптастырудың тиімді жолдарын табу;
- білім берудің жаңа түрлерін – студенттер кеңестерін, мектеп кеңестерін, оқу ойындарын қолдану;
- мектеп оқу бағдарламаларын мамандандыру, пәндердің өзара байланысын нығайту және жетілдіру;
- мектепті еңбекке, адам әрекетіне, кәсіптік бағдарлауға жақындату жұмыстарын қайта ұйымдастыру;
- сараланған білім беруді құру, арнайы білім беру мекемелерін дамыту (дарынды және ақыл-ой және дене кемістігі бар оқушылар үшін);
- білім берудегі жаңа, атап айтқанда, оқу-техникалық құралдардың маңыздылығын арттыру, мұғалімдерді компьютерлік оқытуды енгізу;
- педагогикалық идеяларды жүзеге асыруда ауқымды зерттеулер жүргізу.

АҚШ білім беру жүйесі. АҚШ-тағы білім беру жүйесінің құрылымы келесідей:

1) 3 жастан 5 жасқа дейінгі балалар тәрбиеленетін мектепке дейінгі білім беру ұйымдары;

2) 1-8 сыныптарға арналған бастауыш мектептер (мұндай мектептерде 6 жастан 13 жасқа дейінгі балалар оқиды);

3) 9-12 сыныптардан тұратын жалпы білім беретін мектептер (бұл мектептерде 14-17 жастағы балалар білім алады). Ол төменгі және жоғарғы сатыдан тұрады.

4) АҚШ тағы келесі білім деңгейі – жоғары білім, ол 2 немесе 4 жылдық колледж, сондай-ақ, медициналық мектептер мен басқа да жоғары оқу орындарының шеңберінде ұйымдастырылған магистратура немесе докторантура бағдарламалары. Америка Құрама Штаттарында міндетті білім 16 жасқа дейін жарамды. Бұл елдегі оқу орындары мемлекеттік, қоғам меншігінде, жеке меншікте немесе діни

мекемелердің қарамағында болуы мүмкін. Америкада аналар балаларды 3 жасқа дейін тәрбиелеуге жауапты, бірақ оларға ешқандай жеңілдіктер берілмейді. Үш пен бес жас аралығындағы балалар жеке немесе мемлекеттік балабақшаларды пайдалана алады, бірақ балабақшалар шағын және жүйесі дамымаған. Күтушіні жалдау аптасына 200 доллар тұрады. Балабақшаларда бірыңғай бағдарлама жоқ. Барлық қажетті құрал-жабдықтар мен азық-түліктерді ата-аналар өздері әкеледі. Бес жастан бастап «Балалар бақшасы» деп аталатын дайындық мекемелерінде тәрбие басталады. Бастауыш мектепте 6 жастан 13-15 жасқа дейінгі балалар қамтылады. Бұл бастауыш мектептер жалпы сауаттылық пен кәсіптік бағдар беру міндеттерін шешеді. Сыныптан сыныпқа көшу оқушының меңгеру деңгейіне байланысты. Бастауыш білім әртүрлі мемлекеттерде әртүрлі анықталады (4, 5, 6, 8 жыл). Мектептер әртүрлі үйірмелер, кездесулер, саяхаттар ұйымдастырады, бірақ олардың барлығын төлеуге тура келеді. Орта мектептер төменгі және жоғары деңгейлерден тұрады. 9-сыныпты бітірген оқушылар орта мектепке конкурстық негізде қабылданады. Жалпы білім беретін мектептерде кәсіптік оқыту төрт бағыт бойынша жүргізіледі. Америка Құрама Штаттарында денсаулық сақтау мекемелері негізгі функцияларына қарай келесі 6 түрге жіктеледі:

1. Зерттеу университеттері: I және II топ. (3%, 125 ЖОО), докторлық дәрежелерді беру. Бұл университеттердің I және II топтарының арасындағы айырмашылық федералдық қаржылық көмектің көлеміне байланысты, яғни II топтағы университеттерге қарағанда қаржыландыру аз бөлінеді.

2. Докторантура ЖОО: I және II топтар (3%, 111 жоғары оқу орны). Ол білім берудің барлық сатыларын қамтиды. I топ пен II топ арасындағы айырмашылық ғылыми дәрежелер санына байланысты: I топ 5 бағыт бойынша 40 докторлық дәрежесін береді, ал II топ 3 бағыт бойынша 10 докторлық дәрежесін береді.

3. Магистратурада (15%, 529 ЖОО) бакалавриат және магистратура бағдарламалары бар. Бұл оқу орны көпсалалы және жан-жақты университет пен колледж деп аталады. I топ ұлттық, II топ аймақтық болып саналады.

4. Бакалавриат жоғары оқу орындарының 4 жылдық колледждері – I, II топтар. (18%, 637 ЖОО) – өте жоғары ақыға мамандарды

дайындайтын және түлектерді елдің ең беделді университеттерінде магистратураға дайындайтын элиталық оқу орындары.

5. Мамандандырылған кәсіптік оқу орындары немесе бакалавр дәрежесі бар кәсіптік лицейлер (20%, 722 кәсіптік лицей), (медицина, заң, педагогика, менеджмент және т.б.)

6. Екі жылдық колледждер мен институттар (41%, 471 колледж).

Жапондық білім беру жүйесі және оның сипаттамасы. Жапония қарқынды дамып келе жатқан ел, бұл көбінесе жапон халқының еңбекқорлығы мен іскерлігінің арқасында. Дүниедегі барлық жаңалықтар мен жетістіктерге ұмтылу, соңғы жетістіктерді пайдаланып, оны одан әрі дамыту – жапон халқының ежелгі ұлттық әдет-ғұрпына айналған. Бүгінгі таңда Жапония әлемнің барлық елдері үшін ашық және халықаралық ынтымақтастық саласына белсенді түрде қатысады.

Жапония елі шамамен 6800 аралдан тұрады, ел аумағының 99%-ын төрт ірі арал – Хоккайдо, Хонсю, Сикоку және Кюсю құрайды. Халық саны 127 мың адам. Күтілетін өмір сүру ұзақтығы ұлт денсаулығы мен оның тұрғындарының өмір сүру сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Жапондықтар үшін отбасы басты өмірлік байлық болып табылады. Әлемнің басқа дамыған елдеріне қарағанда мұнда ажырасу өте сирек кездеседі. Жапондық білім беру жүйесі де ерекше. Жапонияның қазіргі білім беру жүйесінің тарихы келесі 5 кезеңге бөлінеді:

1. Құрылу кезеңі. 1867-1885 жылдарды қамтиды. Қазіргі білім берудің алғашқы құрылымы қаланды.

2. Біріктіру (консулидация) кезеңі. 1886-1916 жылдарды қамтиды. Әртүрлі мектеп заңдары шығарылып, жүйелі білім беру ісі құрылды.

3. Тарқалу (экспансия) кезеңі. 1917-1936 жылдарды қамтиды. Ол білім беру жүйесі бойынша төтенше кеңестің ұсыныстары негізінде әзірленген.

4. Әскери кезең. 1937-1945 жж. Милитаристік білім беру жүйесі.

5. Жаңа дәуір. 1945 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі білім беру реформалары.

Жапон білімінің қалыптасуы 1867-1868 жылдары басталды. Жапония алдына екі мақсат қойды: 1. Бай болу, 2. Жапон өндірісіне батыстық технологияларды енгізу және оған жету үшін ең алдымен білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту қажет екенін түсінді. 1872 жылы

«Білім туралы» заң қабылданды. Бұл жерде жапондық білім батыстық біліммен ұштасады. 1893 жылы алғашқы кәсіптік-техникалық училищесі құрылды. 1908 жылы Жапонияда алты жылға міндетті бастауыш білім берілді. 1946 жылы қабылданған Конституция азаматтардың білім саласындағы құқықтары мен міндеттерін айқындап берді. Онда барлық балалар тегін жалпы білім алуы тиіс делінген. Жапондық білім беру жүйесінің қазіргі құрылымы келесідей: балабақшалар, бастауыш мектептер, толық емес орта мектептер, жоғары орта мектептер және жоғары білім беру жүйесіне кіретін жоғары оқу орындары. Балалар жас ерекшеліктеріне қарай 3, 2 немесе 1 жылдық білім беру курстарына қабылданады. Жапонияда мектепке дейінгі мекемелердің 59,9%-ы жекеменшік, 40,8%-ы мемлекеттік мекемелер.

Жапонияда мектепке дейінгі тәрбиеге үлкен мән беріледі, өйткені психологтар адам өз білімінің 70%-ын 7 жасқа дейін, ал қалған 30%-ын бүкіл өмір бойы меңгереді дейді. Мектепке дейінгі тәрбие әдетте отбасында басталады. Жапон әйелдері үшін ана болу бірінші орында. Көптеген жапон әйелдері балаларды тәрбиелеу олардың өмірінің мақсаты екенін айтады.

Жапондық білім берудің басты ерекшеліктерінің бірі - жапон педагогтарының балаларды «хан» деп аталатын шағын топтарға бөлу тәсілі. Бұл балаларды шешім қабылдауға, басқалардың пікірін құрметтеуге үйретеді және барлық топ мүшелерін бастамашыл болуға шақырады. Бұл әдіс бастауыш және орта мектептерде де жалғасын табуда. Бұл топтар орта есеппен 5 ай сайын құрылады. Жапон балалары сыныпты басқарғанды ұнатады. Сондықтан күн сайын балалардың өздері басшы сайлайды. Әр бала бұл тапсырманы орындайды. Бастауыш сыныпта мұғалімдер балаларды сыни көзқараспен қарауға, яғни олардың мінез-құлқының жаман жақтарын, мектептегі кемшіліктерін сынауға үйретеді. Бұдан мұғалім тек сабақ берумен шектеліп қалмай, баланың жан-жақты дамуына әсер ететіні анық. Сондықтан Жапонияда мұғалім мамандығына үлкен мән беріледі. Жапония мұғалімдердің жалақысы үкімет басшыларынан жоғары болатын жалғыз дамыған ел.

Міндетті білім. Бұл білім деңгейіне 6 мен 15 жас аралығындағы балалар кіреді. 6 жылдық бастауыш және 3 жылдық орта мектеп 9 жылдық жалпыға міндетті оқуды құрайды және ол тегін. Аз қамтылған отбасы балаларына тегін таңғы ас, оқу құралдары, медициналық көмек

көрсетіледі. Қажет болған жағдайда олардың отбасыларына материалдық көмек көрсетіледі. Дегенмен, Жапонияда жекеменшік мектептер де бар. Жоғары орта мектепке 10, 11, 12 сыныптар кіреді. Мұндай мектептерде күндізгі, сырттай және кешкі бөлімдер бар. Оқушылардың 95%-ы күндізгі мектепте оқиды.

Жапонияда оқу жылы 240 күн, АҚШ-та 180 күн. Жазғы демалыс маусым айының соңында басталып, тамызда аяқталады. Сабақтар күніне 7 сағаттан өтеді. Университеттер орта мектепті немесе 12 жылдық қарапайым мектепті бітірген оқушыдарды қабылдайды. Мұнда 460 жоғары оқу орны бар, оның 95-і мемлекеттік, 34-і муниципалдық, 31-і жекеменшік. 1-санаттағы жоғары оқу орындарында бір студентке 3 оқытушыдан, ал 2-ші санаттағы жоғары оқу орындарында бір оқытушыға 20 студенттен келеді. Жоғары оқу орындарына қабылдау 2 кезеңге бөлінеді: Бірінші кезең резиденцияда өтеді және оған ежелгі жапон тілі, математика, физика, химия, қоғамтану және тарих пәндері бойынша тесттер кіреді.

Жапонияда жоғары білім міндетті және кәсіптік білім берумен тығыз байланысты. Жоғары білім беру жүйесі келесі түрлерді қамтиды:

1. Толық циклді университеттер (4 жыл).
2. Жеделдетілген университеттік цикл (2 жыл).
3. Кәсіптік колледждер.
4. Техникалық институттар.

Германияның білім беру жүйесі. Германия Федеративтік Республикасы 16 тәуелсіз федеративті мемлекеттерден (штаттардан) тұрады, олардың әрқайсысында өз білім беру жүйесі бар. Білім беру мекемелері негізінен мемлекеттік болып табылады және білім беру бағдарламасына қатысты мемлекеттік нұсқаулары бар**.** Білім беруді жүзеге асыру және басқару федералды мемлекеттік (ФМУ) үкіметінің құзыретіне жатады, бірақ орталықтан жалпы басшылық та бар: Білім министрлігі білім беру саясатының тұжырымдамасын әзірлейді және жоғары оқу орындарын кеңейтуге қаражат бөледі.

Германия Федератив Республикасының конституциясына сәйкес, әрбір федералдық мемлекет өз аумағында мектеп пен жоғары білімді жоспарлау мен жүзеге асыруға жауапты болғанымен, барлық федеративтік штаттар мен федералды үкімет жалпы білім беру және жоғары оқу орындарында оқытудың біркелкілігін қамтамасыз ету үшін

ынтымақтасады. Федералдық билік пен федералдық штаттар білім беру саясаты туралы келісімге келді: оқу мерзімі, мерекелер, оқу жоспары, емтихандарды өзара тану, сертификаттар, мектепті бітіргені туралы куәліктер, дипломдар және атақтар. Әрбір федералды жердің білім беру жүйесі туралы өз заңы бар, бірақ оның барлығы жалпы федералды заңға негізделген. Әрбір федералды штат мектепке бару уақытын, оқу мерзімін және оқулықтарды анықтауда тәуелсіз. Оқу жоспарлары мен білім деңгейі бір федералды штаттан екіншісіне өзгереді. Оқу бағдарламалары мен оқулықтар облыстық үкімет деңгейінде бекітіледі. Әр пән бойынша тиісті министрлік бекіткен бірнеше оқулық бар және мұғалімнің оқулықты таңдау құқығы бар. Осылайша білім берудің алуан түрлі нұсқаларына қол жеткізіліп, идеялардың плюрализмі қамтамасыз етіледі.

Федералды үкіметтің өкілеттіктері негізгі заңдарды қабылдауда, соның ішінде қаржыландыру мәселелері бойынша шектелген. Білім беру шығындары туралы мынаны айтуға болады:

• Федералдық жерлердің ешқайсысы мемлекеттік жалпы білім беру, кәсіптік білім беру немесе жоғары оқу орындарында оқу үшін ақы алмайды;

• Барлық федералдық аумақтарда оқушыларды үйден мектепке және мектептен үйге тасымалдау үшін өз қаражаты есебінен автобустар береді;

• Студенттердің барлығын дерлік оқулықтар мен оқулықтармен өз құнынан аз мөлшерде қамтамасыз етеді;

• Мемлекет қолданыстағы федералдық заңдарға сәйкес оқушылар мен студенттердің жекелеген санаттарына қаржылық көмек көрсетеді.

Германияда жеке мектептерге, соның ішінде діни оқу орындарына рұқсат етілген. Бұл мектептерде студенттердің шамамен 8% оқиды. Жеке мектептер мемлекеттік мектептерге қарағанда оқу бағдарламаларын таңдауда көбірек еркіндікке ие болғандықтан, әртүрлі педагогикалық баламалар сыналуда. Біртіндеп сараланған білім беру жүйесі енгізілуде, яғни әр оқушының қабілетіне, әр түрлі оқу стиліне қарай икемді көзқарас.

Жалпы, Германия білім беру жүйесі бірнеше кезеңдерді қамтиды:

1. Элементар білім беру: мектептегі білім берудің 1-ші сатысына жатады және мектепке дейінгі мекемелерді қамтиды. Бұл негізінен

балабақшалар, даярлық сыныптары, таныстыру топтары, олардың ата-аналарының қалауы бойынша балалардың 3 жылға қатысуы ерікті.

2. Білім берудің бірінші кезеңі. (Primastufe) - 6 жастан басталатын бастауыш мектеп. Оқу мерзімі 4 жыл, Берлин және Бранденбург қалаларында 6 жыл. Бұл кезеңдегі білім берудің мақсаты – балаларға білім берудің екінші сатысында сол немесе басқа мектепте оқуын жалғастыруға мүмкіндік беретін негізгі білім беру.

3. I білім берудің екінші сатысы (Sekundastufe I) «бағыттау кезеңі» деп аталады, бұл кезеңде балалар өздерінің қабілеттеріне сәйкес оқу орнының тиісті түріне: негізгі мектептерге, нақты мектептерге, гимназияларға, жалпы білім беретін мектептерге бағытталады. Студенттер білім туралы куәліктерді нақты және негізгі мектептерді бітіргеннен кейін ғана алады.

4. II білім берудің екінші кезеңі (Sekundastufe II) гимназияның жоғары сыныптарын, сонымен қатар мекемелердегі кәсіптік оқыту мен кәсіптік білім беруді қамтиды. Мекемелердегі кәсіптік білім беруді «дуальдық жүйе» деп те атайды, онда білім беру және өндірістегі практикалық оқыту 2 жыл бойы жүзеге асырылады, бұл оқуды аяқтаудың орнына оқуды аяқтауға тең, ал оның соңында тек кәсіби салада оқуды жалғастыруға болады. Гимназияда 3 жыл оқығаннан кейін студенттер кез келген жоғары оқу орнына түсуге мүмкіндік беретін «жетілгендік туралы куәлік» – абитурдың жалпы сертификатын алады.

5. Білім берудің үшінші сатысы – жоғары білім беру туралы диплом беретін жоғары оқу орындары мен біліктілікті арттыру ұйымдары.

Германия Федеративтік Республикасының білім беру жүйесі жалпыеуропалық білім беру жүйесіне біріктірілген: оқу орындарының барлық түрлері Еуропалық Одақ (ЕО) бағдарламасын жүзеге асыруға арналған, ЕО елдеріндегі білім беру стандарттары бірыңғай (бірыңғай), ал дипломдар осы елдерде жарамды. Германия ежелден ғылым мен мәдениеттің орталығы ретінде белгілі. Шиллер, Гете, Шнеегер, Гумбольдт, Кант, Гегель сияқты ұлы ақындар, жазушылар, философтар, қоғам қайраткерлері барлығына таныс. Германияда орта ғасырларда құрылған алғашқы университет бар. Ең көне университет - 1386 жылы құрылған Гейдельберг университеті. 1388 жылы негізі қаланған Кельн университеті ең көне университеттердің бірі болып табылады. Бұл оқу орындары ежелгі дәстүрлерімен және классикалық білімімен танымал.

Қазіргі уақытта университеттер мен басқа да жоғары оқу орындарының саны айтарлықтай өсті, білім беру жүйесі де өзгерді. Бұрынғыдай гуманитарлық білім берудің дәстүрлері маңызды орын алады, бірақ техникалық білім, теория мен практиканың бірлігі, пәнаралық білім де алдыңғы қатарға шығады. Жоғары оқу орындары ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін көрсететін бағдарламаларды енгізуде. Осы мақсатта оқу бағдарламалары қайта қаралуда.

Оқу үлгілері. XX ғасырдағы әлемдік білім беру жүйесіндегі жаһандық тенденциялар. Салыстырмалы педагогикалық жүйе – салыстырмалы педагогика әдістемесі негізінде педагогиканың халықаралық, аймақтық және ұлттық тәжірибесін зерделеу және енгізу мүмкіндіктерін анықтауға, сондай-ақ, белгілі бір елдегі, аймақтағы немесе нақты оқу орнындағы педагогикалық жүйенің дамуын салыстыруға бағытталған динамикалық педагогикалық жүйе.

Салыстыру технологиясы екі бөліктен тұрады, біріншісі «зерттеу және жазу», екіншісі «құрастыру және жүзеге асыру» деп аталады. «Зерттеу және жазу» бөлімінде салыстырмалы зерттеу келесі ретпен жүргізіледі.

- білім беру жүйесі мен оның элементтерінің жағдайы мен даму бағыттарын анықтау;

- мәліметтерді жинау;

- актілерді талдау және жіктеу;

- салыстыру критерийлерін таңдау.

«Құрастыру және жүзеге асыру» бөлімінде салыстырмалы зерттеулер келесідей жүргізіледі:

-зерттелетін объектінің болжамдық моделін құру;

- а) қолдану нысаны, әдісі және шегі; ә) жеке мен жалпыны анықтау;

- ең оңтайлы модельді құру;

- оқу орындарында енгізу.

Салыстырмалы педагогиканың негізгі құрамдас бөліктері – уақыт пен кеңістік факторлары. Уақыт факторы әртүрлі тарихи кезеңдердегі, ғасырлардағы, жылдардағы бір педагогикалық жүйені салыстыруды қамтиды. Бұл зерттеуде әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған педагогикалық теориялар қарастырылады. Кеңістіктік фактор әртүрлі

аймақтарда орналасқан елдердің педагогикалық жүйелерін салыстыруды қамтиды. Төменде біз әртүрлі елдердің білім беру үлгілерін орналасқан жеріне қарай салыстырамыз. Мысалы:

Американдық үлгі: кіші орта мектеп → орта мектеп → жоғары мектеп → 2 жылдық колледж → университет жүйесіндегі 4 жылдық колледж → магистратура → докторантура.

Француз үлгісі: аналар мектебі → орта мектеп → колледж → технологиялық, кәсіптік және жалпы білім беретін лицей → университет → магистратура → докторантура.

Неміс үлгісі: жалпы мектеп → нақты мектеп, гимназия және негізгі мектеп → университет → магистратура → докторантура.

Ағылшын моделі: аралас мектеп → грамматика және заманауи мектеп → колледж → университет, магистратура, докторантура.

Орыс үлгісі: орта мектеп → толық орта мектеп, гимназия және лицей-колледж → институт, университет, академия → магистратура → докторантура.

Қазақстандық үлгі: жалпы білім беретін орта мектеп → колледж → университет, академия (бакалавриат) → магистратура → докторантура.

Сондықтан педагогикалық жүйелердің үлгілерін уақыт пен кеңістік факторларына сәйкес салыстыру кезінде жаңа педагогикалық білімдер пайда болады. Оның мазмұны мыналарды көрсетеді:

• білім берудің ағымдағы жағдайын жазу;

• білім беру саясатын жетілдіру, баламалы білім беру саясатын ұсыну;

• білім беру үдерістеріндегі күтілетін жағдайларды болжау;

• салыстырмалы педагогиканың теориясы мен әдістемесін байыту.

Қазіргі заманауи білім беру негіздері:

1. Білім беру жүйесін демократияландыруға, яғни білім берудің барлығына ашықтығына, білім беру жүйесінің сабақтастығына, оқу орындарына дербестік беруге ұмтылу;

2. Жеке тұлғаның білім алу құқығын толық қамтамасыз ету (ұлтына, нәсіліне, шыққан тегіне қарамастан әрбір адам білім беру ұйымының кез келген түрінен білім алуға құқылы);

3. Әлеуметтік-экономикалық факторлардың білім беруге айтарлықтай әсері (ақылы-контрактілі білім беру);

4. Оқушылардың әртүрлі қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға бағытталған оқу-ұйымдастырушылық іс-шаралардың көлемін ұлғайту;

5. Білім беру қызметтері нарығының өсуі;

6. Жоғары білім беру мекемелерінің кеңеюі және студенттердің әлеуметтік құрамының өзгеруі;

7. Білім беруді басқару саласында жоғары орталықтандырылған және орталықтандырылмаған басқарудың үйлесімділігін қамтамасыз ету;

8. Дамыған елдердің негізгі қаржыландыру объектісіне білім беру;

9. Білім беру бағдарламаларын үздіксіз жаңарту және жаңарту;

10. «Орташа меңгеруге» мән бермей, әр оқушының даралығын ашып, қызығушылығы мен қабілетін дамытуға бағыт беру;

11. Дамуында ауытқуы бар балаларды оқыту үшін қосымша ресурстарды табу.

ӨЗІНДІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАҚЫРЫПТАРЫ

1. Өзбекстан Республикасының «Білім туралы» Заңы және оның мәні.

2. Бастауыш білім беру педагогикасының пәні, міндеттері, зерттеу әдістері.

3. Жеке тұлғаның дамуы, тәрбиесі және әлеуметтенуі, тәрбиенің мақсаттары мен міндеттері.

4. Дидактика тәрбие теориясы ретінде. Білім беру парадигмалары.

5. Бастауыш білім берудің мазмұны мен мәні. Бастауыш сыныптарда білім берудің принциптері мен заңдылықтары.

6. Бастауыш сыныптарда оқыту әдістері мен құралдары.

7. Білім беруді ұйымдастырудың түрлері мен формалары. Сабақ – білім беруді ұйымдастырудың негізгі формасы. Бастауыш сыныпта оқушылардың білім, білік дағдыларын диагностикалау.

8. Тәрбие процесінің мәні, мазмұны, принциптері мен әдістері.

9. Оқушылар қауымы біртұтас педагогикалық процестің негізгі формасы болып табылады.

10. Оқушылардың ғылыми дүниетанымын және интеллектуалдық тәрбиесін қалыптастыру.

11. Азаматтық тәрбие. Оқушыларға жоғары адамгершілік және рухани тәрбие беру.

12. Мектепті басқару және көшбасшылық туралы құқықтық ережелер.

13. Педагогика курсына қабылдау. Ерте дәуірден VII ғасырға дейінгі тәрбиелік-педагогикалық идеялар.

14. Шығыс Қайта өрлеу дәуіріндегі педагогикалық идеялардың дамуы (Әл-Хорезми, Әл-Фараби, Әбу Райхан Әл-Беруни, Әбу Әли Ибн Сина) және олардың білім туралы көзқарастары.

15. XIV – XVI ғасырлардағы Мовароуннахрдегі білім беру және педагогикалық идеялар.

16. XVII- XIX ғасырдың 1-жартысында мектеп және педагогикалық идеялар.

17. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы ағартушылық-педагогикалық идеялар (ағарту ісін дамытудағы Анбар Отун, Фурқат, Саидахмад Сыддықи, Абдулла Авлонидің рөлі).

18. Тәуелсіз Өзбекстандағы оқу-педагогикалық идеялардың дамуы.

19. Дүниежүзілік педагогика ғылымының дамуы туралы тарихи мәлімет Ян Амос Коменскийдің педагогикалық жүйесі.

20. Экономикалық дамыған шет елдердегі білім беру жүйесі.

21. Оқушыларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу.

22. Талғампаздыққа тәрбиелеу, оның мақсаты мен міндеттері.

23. Еңбек тәрбиесі. Оның мақсаты - өз міндеттерін орындау.

24. Отбасы тәрбиесінің негіздері.

25. Педагогикалық қызметте тәрбиенің түрлері мен әдістерін қолдану мүмкіндіктері.

26. Бастауыш сынып оқушыларына экологиялық тәрбие берудің мақсаты мен міндеттері.

27. Бастауыш сынып оқушыларына бейнелеу өнерін оқытудағы педагогикалық этика.

28. Мектеп құжаттарын зерттеу және талдау.

29. Бастауыш білім беру пәндерін оқыту үдерісінде Шығыс ойшылдарының мұрасын пайдалану (Тәрбие пәніы мысалында).

30. Бастауыш білім беру пәндерін оқыту үдерісінде Шығыс ойшылдарының мұрасын пайдалану (Табиғи пән сабақтарының үлгісін пайдалану).

31. Әлішер Науаидың «Махбуб-ул-қулуб» еңбегіне педагогикалық талдау.

32. Абдулла Авлонидің педагогикалық көзқарастары.

Глоссарий – белгілі бір шығармада кездесетін сирек қолданылатын сөздердің түсіндірме сөздігі

Сөздік	Қазақ тілінде түсініктеме	Ағылшын тілінде түсініктеме
Талдау әдісі	Бұл зерттеу объектісі құрылымдық элементтерге бөлінген ғылыми зерттеу әдісі.	scientific method in which will be shared object of management of structural elements
Аналитика лық әдіс	Талдауға бағытталған тәрбие әдісі	method of the analysis of training
Ақпарат тық технология	Құруды, сақтауды және компьютерді өңдеуді қамтамасыз ететін қызметтер саласы	data, storage, processing the computer which represents the field
Пікірге шабуыл	Мәселелерді шешуге интеллектуалды көзқарас. Мәселені шешу үшін кейбір жеке болжамдар.	intelluktual approach to the solution of this problem. At the same time, to solve a problem of separate hypo theses earlier
Баға	Сандық бағалауда оқушылардың білім, білік, дағдылары балл немесе сандар арқылы шартты түрде көрсетіледі.	preparation of knowledge, skills and experience by means of number or the size of a quantitative assessment of conditional expression
Бағалау	Оқушының немесе тыңдаушының білім, білік және жеке қасиеттерінің деңгейін анықтау	the student or the student of knowledge, skills and experience to define a level of quality and personal
Білім	Оқушылар мен тыңдаушылардың табиғат, қоғам, ғылым мен техника жетістіктері туралы ақпарат. Оқушыларға немесе тыңдаушыларға берілетін	school students and students of the nature, society, achievements of science and technology. Theoretical information will be provided for pupils

	теориялық ақпарат.	or students
Мемлекеттік білім беру стандарты (МББС)	Ол білімнің қажетті және жеткілікті деңгейіне және оқу жүктемесінің көлеміне қойылатын негізгі мемлекеттік талаптардың жиынтығы.	adequate education level and preparation of the main requirements of a government complex by the size of working loading
Сабақ	1) үздіксіз білім беру ұйымдарында жүзеге асырылатын кадрлар даярлаудың негізгі нысаны; 2) негізгі оқу жұмысын ұйымдастыру формасы, белгілі бір уақытпен шектелген оқу процесінің логикалық аяқталған бөлігі.	1) continuation of educational institutions will be the main form of education; 2) studying by the main organizational form of the work performed in logical complete educational the part of process is limited for a certain period of time
Сабақ талдауы	Оқу әрекетін тұтастай немесе белгілі бір бөліктер бойынша бағалау	complex academic preparation in general or separate parts of an assessment
Сабаққа дайындық	Сабақтың тақырыбына сәйкес оқу-дидактикалық материалдарды таңдау және орналастыру, оқу-әдістемелік кешен, мультимедиялық, оқу материалдары және т.б.	on a training subject in the curriculum and didactic materials, manuals, multimedia tutorials, such as selection and an arrangement
Бағдарлама	Білім беру қызметін жүзеге асыру жоспарын және осы іс-шаралардың мазмұнын белгілейтін нормативтік құжат	plan to carry out educational activity and content of activity of normative documents
Дидактикалық жүйе	Білім беру мазмұнынан, формаларынан, әдістерінен, оны ұйымдастыру процестерінен және тәрбие мақсаттарынан тұратын жүйе.	content of training, form of the organization, methods, processes and purposes of system of training
Үдеріс	Белгілі бір нәтижеге жетуге бағытталған оқу іс-әрекеттерінің жиынтығы	set of the actions which are carried out for achievement of certain

		results, training
Қабылдау	Оқырман мен тыңдаушының білу, түсіну, ойлау, түсіну қабілеті	school students and students, ability to understand beliefs, abilities to think
Шығармашылық зерттеу әдісі	Мұғалімнің жетекшілігімен мәселелер мен мәселелердің шешімін белсенді іздеуді ұйымдастыруға қызмет ететін әдістер.	teachers have given away to the solution of problems and questions which serve creation of active search of methods
Зерттеу әдісі (эвристикалық)	Оқушыларды бірте-бірте есептерді шешуге жақындату, зерттеудің белгілі бір кезеңдерін аяқтауға үйрету, оқушылардың бойында бірте-бірте дағдыларды қалыптастыру.	students step by step to approach the solution of problems, a method of studying to teach others to take some steps to abilities to create
Жеке жаттығу	Оқушыға жеке көзқараспен білім мен тәрбие беру.	the pupil of the personal focused education and vocational training
Инновациялық педагогикалық жоба	Жаңашыл педагогикалық идея, идеяны қабылдап, оны ажыратты.	emergence new pedagogical, they accelerate development and deployment
Инновациялық білім беру	1)білім беру саласында енгізілген және енгізіліп жатқан жаңалықтар; 2) жаңартылған, жаңа технология негізінде ұйымдастырылған оқу процесі	1) education in China, and news; 2) it is updated on the basis of new technologies of educational process
Инновациялық технология	Педагогикалық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған ұйымдастыру процесі	the pedagogical activity aimed at the development oforganizational process
Инновация	Жаңадан енгізілген ұғымдар ережелер, технологиялар мен инновациялар	new concepts, procedures, technologies and innovations
Инсерт әдісі	Оқылған мәтінмен жұмыс барысында оқушының	in the course of work on the text of a method of

	белсенділігі мен білімін бағалау үшін қолданылатын әдіс	training it is used for an assessment of their knowledge of a role of the student
Интерактивті әдіс	Мұғалім мен оқушы арасындағы белсенді ынтымақтастық қарым-қатынас	education, dialogue and cooperation between education
Жұмыс жобасы	Оқыту процесі немесе белгілі бір мақсатқа бағытталған жоба материалын оқу	purposeful educational or training materials for the project
Кейс	(ағыл. case- оқиға, шарттар) – практикалық есептері бар оқу материалдарының жинағы	a case) - Has put the collection of educational and methodical materials, expressed in practical tasks
Кейс әдісі	оқушылардағы шығармашылық жеке қабілеттерін дамытуға бағытталған әдіс	way to develop creative skills of students
Кейс технологиясы	Бұл мұғалім бақылаушы (тыңдаушы) рөлін атқаратын, оқушылардың өз бетінше шешім қабылдауына, сұрақтарға дұрыс және шынайы жауап табуға бағытталған білім беру технологиясы.	students to make independent decisions, the problem to find thecorrect and truthful answers to questions of the observer, teachers (hearing) carries out a role of educational technologies
Когнитивті	Жеке тұлғаның дербес ойлау процесі	independent thinking
Когнитивті оқыту	Дарынды балаларды тәрбиелеу	vocational education of exceptional children
Қарым-қатынас дағдылары	Өзара ақпарат алмасу, қарым-қатынас, тұлғааралық қарым-қатынас	exchange of information between individuals
Құзыреттілік	Осы немесе басқа аймақта білім беру	in this or that sphere of competence
Шығарма-шылық	Жаңа, ерекше, көркем форманы, ойды, идеяны және шешімді жасауға әкелетін психикалық процесс	something new, something unique ability to create to create a form of art,thoughts, ideas and can

		lead to the solution of intellektual process
Бақылау әдісі	Оқиғалардың объективтік болмысы жүйелі, үздіксіз, қабылдауды тереңдету және жетілдіру процесі.	objective things and events in systematic, continuous, exact, full understanding of process
Дағды	Студенттің немесе тыңдаушының алған біліміне негізделген нақты практикалық әрекетті орындауға деген ұмтылысы	student or knowledge of the student of development of activity of specific practical actions
Жобалау	Педагогикалық прагматика бағыты негізінде оқу-тәрбие үрдісінде студенттердің берген практикалық тапсырмаларын орындау барысында білім мен дағдыны дамытудың нысаны мен мазмұны.	On the basis of the direction of pedagogics is pragmatical, practical training in students at design and performance of the pupils, providing knowledge and skills of training
Білік	Педагогикалық прагматика Студенттің немесе тыңдаушының және олардың құрамын, арнаулы оқу материалын және мамандығын тереңдетіп оқыту нәтижесінде қалыптасатын, студенттерге бағытты негізге ала отырып, оқу-тәрбие процесінде практикалық тапсырмаларды орындау барысында білім мен дағдыны беретін дағдыны оқытудың автоматтандырылған түрі.	pupils or students in a certain training material and a profession as a result of development of the automated skills
Логикалық реттілік	Педагогикалық білімдер мен концепциялардың интеграция ланған процесс жүйесі	educational skills and concepts are closely connected from evolutionary system
Математика-тик модель	Жуықтау, мысал, математикалық таңбалар,	mathematical symbols, symbols, events, races,

	белгілер мен құбылыстар класының сипаттамасы	approximate description of a sample
Математика пәні	(грек. mathematike, mathema-ғылым) — дәл логикалық бақылау мен есептеумен айналысатын ғылым	the logical analysis, for the account of fight against science
Әдіс	(әдіс; грек. Methods — теория, оқыту, зерттеу жолы) — көздеген мақсатқа жетудің бірден-бір әдістері, ғылым жүйесі.	(method; Greek. Methods - theory, teaching, research way) - unified ways to achieve the intended goal, system of discipline.
Студент	(араб.: ізденуші, үйренуші; латын. studens - еңбекқор, белсенді)	(Arab.: seeker, learner; Latin. studens - hardworking, active)
Әдіскер	Оқыту әдісін жетік меңгерген ұстаз.	a teacher who has mastered the method of education.
Әдістемелік кабинет	Бейнелеу өнері бойынша мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруға бағытталған мектеп (балабақша) деңгейінде әдістемелік жұмыстарды жүргізуге арналған орын.	a place for conducting methodical work at the school (kindergarten) level, aimed at improving the professional qualifications of teachers in one visual subject.
Жеке жаттығу	Тәрбие жұмысын ұйымдастырудың бір түрі. Бұл кезде балабақшадағы тәрбие жұмысында әр баламен жеке педагогикалық ынтымақтастық жүзеге асырылады. Бұл баланың өз тағдыры мен өмірлік жағдайына негізделген.	a type of organization of educational work. At this time, individual pedagogical interaction with each child is carried out in the educational work in the kindergarten. It is based on the child's own destiny and life situation.
Бастық	1) белгілі бір ұйымды басқаратын тұлға; 2) белгілі бір ұйымның жұмысын ұйымдастырушы.	1) a person who manages a certain organization; 2) the organizer of the work of a certain organization.

Көшбасшылық	Әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Әлеуметтік топ ішінде билік пен ықпал етуді білдіретін термин.	social-psychological phenomenon. A term that designates the exercise of authority and influence within a social group.
Күнтізбелік жоспар	Күнтізбе бойынша жұмыс бағыты мен ұзақтығын анықтау.	determining the direction and period of the work set according to the calendar.
Қайта тәрбиелеу	Педагогикалық ықпал ету жүйесі қоғамның талаптары мен нормаларын орындауға тырысатын баланың кейбір келеңсіз көзқарастары мен жаман мінез-құлқын түзетуге бағытталған.	pedagogical influence system aimed at correcting some of the child's negative attitudes and bad behavior, which he tries to comply with the requirements of society and norms.
Күрделі тәрбие	Баланың тәрбиелік ықпалдарға түсінікті немесе түсініксіз түрде жек көруі.	the child's comprehensible or incomprehensible aversion to educational influence.
Мақтау	Мұғалім мен ата-ана балалардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін, мадақтау мақсаты мен қолданылатын ықпал ету шараларын жоғары бағалайды.	Educator's and parents' high evaluations of children's behavior and activity, the goal of stimulation and effective measures.
Мектепке дейінгі мекеме	Нәресте (2 айдан 3 жасқа дейін) және мектеп жасына дейінгі (3 жастан 5 жасқа дейін) балаларды тәрбиелеуге арналған мекеме.	institution for raising children of infancy (from 2 months to 3 years) and preschool age (from 3 to 5 years).
Мектепке дейінгі педагогика	Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуын зерттейтін педагогиканың құрамдас бөлігі.	a component of pedagogy that studies the development of children of preschool age.
Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу	Мектеп жасына дейінгі балаларды отбасында немесе мектепке дейінгі білім беру ұйымында тәрбиелеу және	Education and training of preschool children in a family or preschool organization. Education

	оқыту.	and training of preschool children in a family or preschool organization.
Мектепке дейінгі білім беру ұйымы	Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеудің білім беру бағдарламаларын әзірлеуге жағдай жасайтын ұйым.	an organization that creates conditions for mastering educational programs of preschool education and training.
Тәрбие	Адамның адамдық бейнесін қалыптастыруға, өмірге бейімделуге жасалған игі іс-әрекет.	a good action carried out to form the human image of an individual and adapt to life.
Тәрбие әдістері	Ересектер мен балалар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастардан туындайтын білім берудегі өзара әрекет ету әдістерінің жиынтығы. Ол балалардың өмірін, іс-әрекетін, қарым-қатынасын ұйымдастыруға, арттыруға және реттеуге бағытталған. Тәрбие әдістері тәрбиешінің тұлғалық ерекшеліктері мен кәсіби құзыреттілік деңгейін анықтайды.	a set of ways of educational interaction arising from social relations between adults and children.It aims to organize children's life, activities, relationships, increase their activity and bring them to order.In educational methods, the personal characteristics of the educator and the level of professional competence are determined.
Тәрбие ықпалының дағдарысы	Білім беру саласындағы ынтымақтастықта туындайтын мәселелер. Түрлері: әрекет дағдарысы, орта дағдарыс, сөз дағдарысы, объект дағдарысы.	problems arising in educational cooperation. Types: action crisis, middle crisis, word crisis, object crisis.
Білім беру жүйесі	Идеологиялық, саяси, моральдық, экономикалық және т.б. жүйелі қалыптасу процесі.	ideological, political, moral, economic, etc. systematic process of formation.
Тәрбие процесінің қозғалысы	Мұғалімнің қажеттіліктері мен оларды қанағаттандыру мүмкіндіктері арасындағы	true contradictions between the renewal of the educator's needs and the

тарту күштері	нақты қайшылықтар және жаттықтырушының оларды реттеу әрекеті.	opportunities to satisfy them, the mentor's attempt to regulate them.
Білім берудегі өзін-өзі басқару әдісі	Педагогикалық ұжымның еңбекке деген ынтасын қамтамасыз ету және балалардың белсенділігін арттыру.	to ensure the motivation of the educational team and increase the activity of children.
Оқу іс-шараларының тізімі	Мәселелер мен оларды шешу жолдары, бала тәрбиесіне қатысты мәселелер туралы толық ақпарат жазылған дәптер.	notebooks with detailed information about problems and ways to solve them, problems related to raising a child.
Тәрбиелеу	Білім беру ұйымдарында балалармен тәрбие жұмысын жүргізеді.	Conducts educational work with children in educational institutions.
Тәлім	Бұл ғылымдар жүйесін оқып-білу, іскерлік дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру және солардың негізінде жеке көзқарас, этика т.б. қасиеттерді қалыптастыру, адамның шығармашылық күші мен қабілеттерін дамыту процесі.	it is learning from the system of sciences and formation of knowledge, business and skills, on the basis of which personal attitude, morality, etc. process of formation of qualities, development of human creative power and ability.
Педагогик үдеріс	Қоғамдық өмірде және еңбекте өзін-өзі дамытуға дайын әрбір студенттің тұлғасын қалыптастыруға және әлеуметтік тәжірибені меңгеруге бағытталған мұғалімдердің қатысуымен және жетекшілігімен өткізілетін студенттермен бірлескен іс-шаралар.	joint activity with students, which is conducted with the participation and management of teachers, aimed at the formation of an individual and the acquisition of social experience of each student who is ready to develop himself in social life and work.
Оқыту	Бұл оқушы мен мұғалімнің	this is the process of

	мақсатты өзара әрекеттесу процесі.	purposeful interaction between the student and the teacher.
Тұлғаның дамуы	Бұл ішкі және сыртқы, басқарылатын және бақыланбайтын факторлардың әсерінен тұлғаның даму процесі.	it is the process of development of an individual under the influence of internal and external, controllable and uncontrollable factors.
Дидактика	Ол гректің didaktikos сөзінен шыққан, білім мен тәрбие теориясы дегенді білдіреді.	derived from the Greek word didaktikos, meaning theory of education and training.
Оқыту үдерісі	Оқушы мен мұғалімнің өзара әрекетіне бағытталған мақсатты әрекет.	purposeful action aimed at the interaction between the student and the teacher.
Оқулық	Мемлекеттік білім стандартына сәйкес білім беру бағдарламасы негізінде дидактикалық, әдістемелік, педагогикалық-психологиялық, эстетикалық және гигиеналық талаптарға жауап беретін, оқу пәнінің пәндерін толық қамтитын, практикалық мазмұны бар кітап түріндегі оқу басылымы, теориялық ақпараттан басқа эксперименттік және сынақ жаттығулары.	Textbook is an educational publication in the form of a book that meets didactic, methodical, pedagogical-psychological, aesthetic and hygienic requirements based on the curriculum in accordance with state educational standards.
Оқыту принциптері	Ол оқыту процесінің тиімділігін арттыруға қажетті ең негізгі дидактикалық талаптар жүйесімен анықталады.	determined by the system of the most basic didactic requirements necessary to increase the effectiveness of the teaching process.
Тәлім мазмұны	Білім беру мазмұны – адамның жан-жақты дамуы мен қалыптасуы үшін алынатын білім, білік, дағды жүйесі.	the content of education is the system of knowledge, business, and skills acquired for

		comprehensive develop-ment and formation of an
Даму	Адам ағзасындағы сандық және сапалық өзгерістер процесі. Сапалы қозғалыстың өзіндік ерекшеліктері бар түрі. Құбылыстардың пайда болуы мен жойылуы дамуға байланысты. Кез келген даму уақытты талап етеді. Дамудың бағытын тек уақыт анықтайды..	the process of quantitative and qualitative changes in the human body. A type of qualitative movement with its own characteristics.The appearance and disappearance of phenomena depends on development. Any development takes time. Only time will determine the direction of development.
Әлеуметтену не айтқымыз келеді -	Адамдардың қоғамдық қатынастар жүйесіне, әртүрлі әлеуметтік қоғамдарға (топтарға, мекемелерге, ұйымдарға) бірігуі.	integration into the system of human social relations, various social societies (groups, institutes, organizations).

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нормативтік құжаттар:

1.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 23-sentyabr, 2020-yil.
2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
3.Sh.M. Mirziyoyevning “2017-2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. T.:-2016y. 29-dekabr.
4.2022-2026-yillarda Yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son Farmoni va unga 1-ilova -//Elektron manba. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy ma’lumotlar bazasi: https://lex.uz/uz/docs/-5841063
5.2022-2026-yillarda xalq ta’limini rivojlantirish milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.05.2022 yildagi PF-134-son Farmoni va unga 1-ilova - // Elektron resurs. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy ma’lumotlar bazasi: https://lex.uz/docs/-6008663?query=milliy%20dastur#sr-1
6.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-son Qarori.
7.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentabrdagi “Xalq ta’limi tizimini boshqarishning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-son Qarori.
8.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 140-son Qarori.
9.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida” 017-yil 6-apreldagi 187-son Qarori.
10. Umumiy o‘rta ta’lim sifatini oshirish: mazmuni, metodikasi, baholash va ta’lim muhiti. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari.- Toshkent, 2020-yil.
11.O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 1-oktabr O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 30-sentyabr, 2020 -yil.

II. Maxsus nashrlar

12.Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. –T.: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.

13.Xasanboyev J, To‘rakulov X., Xaydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug‘ at. – T.: Fan va texnologiya, 2008.
14.Hoshimov K., NishonovaS., Imomova M., Xasanov R. Pedagogika tarixi.–T.: O‘qituvchi, 1996.
15.Yo’ldoshev J.G.,Xasanov S.Avestoda ahloqiy-ta’limiy qarashlar. T.: O‘qituvchi, 1992.
16.Niyozov G‘., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg‘ulotlari. – T.: NOSHIR, 2011.
17.Safo Ochil., Hoshimov K. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi.–T.:O‘qituvchi, 1999.
18.Hoshimov K, Safo Ochil. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi.–T.:O‘qituvchi, 2010.
19.Dolimov U. Milliy uyg‘onish pedagogikasi. –T.:NOSHIR, 2012.
20.Xodjayev B.X.Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti.-T.: «Sano - standart» nashriyoti, 2017.
21.Nishonova S. Komil inson tarbiyasi.–T.:Istiqlol, 2003.
22.Самаров Р. Ижтимоий тараққиётни таъминлашнинг назарий-амалий жиҳатлари // Ж. Муҳофаза +, 4 – сон. 2011 (78). - Б. 4.
23.Djuraev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. –T.: Voris-nashriyoti 2006. -259 b.
24.Djuraev R.X., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. –T.: Voris-nashriyot¸ 2006. -259 b.
25.Djuraev R.X., Turg‘unov S.T. Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarini boshqarishda menejmentning asosiy tushunchalari. –T.: Fan¸ 2006
26. Valijonov R. va boshq. Menejment asoslari. –T.: Sharq, 2002.
27. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
28. Rahmatullaev Sh. O`zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. Toshkent, 1999.
29.Jamolxonov H. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
30.Jamolxonov H. Grafika va orfografiya. Ma`ruzalar matni. Toshkent, 1999
31.SHoabduraxmonov SH va boshqalar. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, 1980.
32.R.A.Mavlonova, O.To‘rayeva, K.M.Xoliqberdiyev. Pedagogika. Darslik.T :.O ‘qituvchi 2008-yil
33. R.A.Mavlonova, N.H.Vohidova, N.H.Raxmonqulova. Pedagogika nazariyasiva tarixi. Darslik T:.Fan va texnologiyalar. 2010-yil
34.K.Xoshimov, S.Ochilov. 0‘zbek pedagogikasi antologiyasi.O‘quv qo‘llanma.T:.O‘qituvchi 2010-yil
35.R.A.Mavlonova,N.H.Vohidova, Ijtimoiy pedagogika. O‘quv qoilanma.T.: Noshir 2009-yil

36. R.A.Mavlonova, D.Abdurahimova. Pedagogik mahorat. 0‘quv qo‘llanma T:.Fan va texnologiya 2012-yil
37. S.Nishonova,M.Imomova, R.Xasanov. Pedagogika tarixi.Darslik T.: O‘qituvchi 1996-yil
38.M.Ochilov. Muallim qalb me’mori. O‘quv qo‘llanmaT:.0‘qituvchi. 2004-yil
39.N.Egamberdieva, Ijtimoiy pedagogika. Darslik. Alisher Navoiy nomidagi O‘zMKN.T.: 2009-yil.
40. Перегудов Л.В., Саидов М.Х. Менежмент и экономика высшего образования. Ташкент, Молия, 2001.
41.Pedagogika. X. Ibragimov, Sh. Abdullaeva. –Toshkent, 2007.
42.Pedagogika nazariyasi va tarixi. R. Mavlonova va boshqalar. – Toshkent, fan va texnologiya. 2010.
43.Pedagogika. Toxtaxodjaeva M. X. va boshqalar. – Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
44.Djuraev R. X. va boshq. Pedagogik atamalar lug‘ati. –Toshkent, Fan, 2008.
45.Pedagogikadan amaliy mashqlar va masalalar /O‘quv qo‘llanma. O‘. Asqarova. –Toshkent, Istiqlol, 2005.
46.Pedagogik entsiklopediya. I va II jild. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. -Toshkent, 2012.
47.TEACHING AND LEARNING Pedagogy, Curriculum and Culture by Alex Moore 2012.
48. Buyuk siymolar, allomalar (nashrga tayyor.akad.M.M.Xayrullayev). T.: Meros, 1995.
49.Kaykovus. Qobusnoma. - T.: Meros, 1992.
50.Maxmudov Q. Ahmad Yugnakiyning “Hibbat ul-haqoyi asari to‘g‘risida”. - T.: 1972.
51.Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. - T.: Fan, 1977.
52. Xasanova B. Pandnomalar - ma’naviyat manbai. -T., 1997.
53.Hasanboyeva O., Hasanboyev J.,Hamidov. Pedagogika tarixi. -T.:O‘qituvchi, 1997.72
54.Hasanov R.,Hasanova B. Sharq uyg‘onish davri va bu davrdagi pedagogik fikrlar. -T.: MRDI, 2000.
55.Hasanov R. “Pedagogika tarixi kursini o‘rganish uchun metodik tavsiyalar”. - T., 1990.
56.Hasanov S. Mutafakkirlar mehnat tarbiyasi haqida. -T.: O‘qituvchi, 1993.
57.Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. -T., “Milliy kutibxona”, 2006.

58.O‘zbek pedagogikasi tarixi (prof. A.Zunnunov umum. tahr.ost.). T. O‘qituvchi, 1997.
59.O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. (Tuz. Hoshimov K; Safo Ochil.). - T.: O‘qituvchi 1995.
60.Al-Farobiy. Falsafiy risolalar.- Olmaota, 1973.- 318-325-betlar.
61.M.X.To‘xtaxo‘jaevaning umumiy tahriri bilan. “Pedagogika” – T.: Milliy faylasuflar jamiyati, – T.: 2010 y
62. Rasulova Z. D. (2020). Bo‘lajak o‘qituvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishning didaktik asoslari. Yevropa fani, jild. 51, yo‘q. 2-2, b. 65-68.
63.Oltinsarin Y. Tanlangan asarlar.-Almati. Qozoq SSR nashriyoti, 1955 - 148-bet.
64. Jumaboev M. Pedagogika. - Olmaota: Ravon, 1998. - 112 b.
65. Aymautov J. Ishlar. – Olmaota: Yozuvchi, 1983.-85 b.
66.Dusavitskiy A.K. Boshlang‘ich maktabda darslar. O‘qitishga yondashuvda amalga oshirish-faoliyat tizimi: O‘qituvchilar uchun kitob / A.K. - PRESS, 2011.
67.O’.M.Asqarova M.Xayitboyev M.S.Nishonov Pedagogika. T.Talqin 2008y.
68. M.Ochilov, N.Ochilova Oliy maktab pedagogikasi. T.2009 y.
69.B.Ziyomuxammadov.«Pedagogik maxorat asoslari», Toshkent «TIB-Kitob» 2009.
70.B.Ziyomuxammadov «Pedagogika», Toshkent 2006.
71.Hayrullayev M.M. Forobiy. T.: “O‘zbekiston”, 1991.
72.Homidov H. “Avesto” fayzlari. T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
73.Yusuf Xos Hojib. Qutadg’u bilig (so‘zboshi muallifi B.Tuhliyev). — T.: Yulduzcha, 1990.
74.Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. —T.: O‘qituvchi 1993.
75.Abdurasulov M. O‘zbek ma’rifatparvar shoirlari ilm ma’rifat haqida. -T.: O‘qituvchi, 1981.
76.Abu Abdulloh ibn Ismoil al-Buxoriy, Al-adab al-mufrat (Adab durdonalari)-T.: “O‘zbekiston”, 1990.
77.Abu muhammad ibn Iso at-Termiziy. Ash-shamoilan-nabaviya. T.: Cho‘lpon, 1993.
78.Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T.: Xalq merosi nashriyoti. 1993.
79.Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar.
80. Aliqulov H., Omonboyev R. Jomiy va Davoniy ta’lim-tarbiya haqida. -T.: O‘qituvchi, 1981.
81.Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Asarlar. O‘n besh tomlik. 13-tom. -T.: Adabiyot va san’at, 1996.
82.Ahmedov A. Ulug’bek Muhammad Tarag’ay. T.: “Fan”, 1991.

83.Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. /Odob durdonalari/.-T.: O‘zbekiston, 1990.
84.Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-jome’ as-saxix. -T.: O‘zbekiston, 1991.
85.Kaykovus. Qobusnoma. T.: “Meros”, 1992.
86.Komenskiy YA.A. Buyuk didaktika. T.: “O‘qituvchi”, 1975.
87. Кайқауыс «Қабуснама». – Алматы: Балауса, 1992. – 157 б.
88. Қабуснама. – Алматы: «Қасиет» баспасы, 2006. – 156 б.
89.Махмуд Қашғари. Түбі бір түркі тілі / Аударғандар: Қ. Бекетаев, Ә. Ибатов. – Алматы: Ана-тілі, 1993. – 178 б.
90. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 613 б. 14. Кубесов С. Педагогическое наследие аль-Фараби. – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с. 15. Ахметов Т. Ә. Жүсіп Баласағұнидің тәлім-тәрбиелік идеялары: пед. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2003. – 152 б.
91.Айдаров Ғ. «Қабуснаманың» қысқаша мазмұны // Қазақстан мектебі. - 1991. - №7. – 38-б.
92.Сарбасова М. Кайқауыстың «Қабуснамасы» және отбасы тәрбиесі // Қазақстан мектебі. – 2007. - №3. – 14-б
93.Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана-тілі, 1992. – 160 б. 19. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 152 б. 2
94.Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000.–213-220-б.б.
95.Шауенова М.А. Кайқауыс заманындағы тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірдің сипаттамасы // Ұлы түрік ойшылы 96.Жүсіп Баласағұнның 1000 жылдығына арналған «Жүсіп Баласағұн: гуманистік педагогика негіздері және заманауи Білім беру» тақырыбындағы Халықаралық Дөңгелек үстел материалдары. – Алматы, 2016. –137-141,-б.б.
97.Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы / Құрастырғандар Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: Рауан, 1998. – Т. 2. – 415 б.
98.Шауенова М. А., Манкеш А. Е. Кайқауыстың педагогикалық идеяларының бастаулары // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы – Алматы, 2016. - №4 (52). – 223-229-б.б.
99. Манкеш А. Е., Шауенова М.А. Кайқауыстың өмірі мен педагогикалық мұрасы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Педагогика ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2016. - №1 – 253-258-б.б.
100. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» А; – 1996 ж.
101. Қыраубаева А. «Ежелгі дәуір әдебиеті» Астана; – 2001 ж. «Елорда»
103. Келімбетов Н. Қанафин Ә. «Түркі халықтары әдебиеті» А; 1996 ж.

104. Келімбетов «Қазақ әдебиеті бастаулары» А; «Ана тілі» ,– 1998 ж.
105.Айдаров Ғ. «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» А; – 1986 ж.
106. Бердібаев Р. «Кәусар бұлақ» А; – 1989 ж.
107. Дербісалиев Ә. «Қазақ даласының жұлдыздары» А; – 1995 ж.
108. Жолдасбеков м. «Асыл арналар» А; – 19986 ж.
109. Диваев Ә. «Тарту» А; – 1992 ж.
110. Қоңыратбаев Т. «Көне мәдениет жазбалары» А; – 1991
111. Қонырытбаев Ә. «Қазақ эпосы және түркология» А; – 1987 ж.
112. Марғұлан Ә. «Ежелгі жыр, аңыздар» А – 1985 ж.
113. Сүйінішәлиев Х. «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезендері» А –1967 ж.
114. Қыраубаева А. «Ғасырлар мұрасы» А –1988 ж.
115. Ахмед Йүгінеки. Ақиқат сыйы. Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы, Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов., А., 1985. Хибат-ул хақайық, Ташкент, 1971.
116. Гольц Т. Унсурулмаоли Кайковус и его книга. – Унсурулмаоли Кайковус. Кобуснома. – Душанбе: Адиб, 1990. – 148 с.

Elektron ta’lim resurslari:

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi: www.uzedu.uz.
2. Ijtimoiy axborot va ta’lim portali: www.ziyonet.uz.
3. https://www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
4. http://www.rtm.uz - Respublika ta’lim markazining sayti.
5. http: //www.avloniy. uz

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз……..…4

I МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ ТЕОРИЯСЫ

1-тақырып. Бастауыш білім беру педагогикасы пәнінің мазмұны, предметі, объектісі, әдістемесі, ғылыми-ізденіс әдістері 5
2-тақырып. Бастауыш білім беру педагогикасындағы зерттеу әдістері 11
3-тақырып: Бастауыш сынып мұғалімінің дамуының негізгі заңдылықтары 21

II МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДИДАКТИКА

4-тақырып: Бастауыш білім берудегі тәлім теориясы 31
5-тақырып: Білім беру әдістері туралы жалпы түсінік 37
6-тақырып: Білім беруді ұйымдастырудың түрлері мен формалары 45
7-тақырып: Бастауыш сыныпта оқушылардың білім, білік және дағдыларын диагностикалау 54

III МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ ТӘРБИЕ

8-тақырып: Бастауыш білім берудегі тәрбие теориясы 61
9-тақырып: Бастауыш білім берудегі тәрбие түрлері 75
10-тақырып: Тәрбиенің жалпы әдістері 80
11-тақырып: Бастауыш сыныптарда оқушылар ұжымын қалыптастыру кезеңдері 91
12-тақырып: Білім беру мекемесі менеджменті 102

IV МОДУЛЬ. БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕГІ ТАРИХЫ

13-тақырып: Бастауыш білім берудегі оқу-тәрбиелік идеялардың ерте кезден VII ғасырға дейінгі дамуы 121
14-тақырып: VII ғасырдан IX ғасырдың бірінші жартысы аралығындағы Орталық Азия мектептеріндегі тәрбие мен педагогикалық идеялар 135
15-тақырып: Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі бастауыш білімге қатысты педагогикалық ойлардың дамуы 140
16-тақырып: Шығыс педагогикалық ілімдері, тәрбиелік-адамгершілік көзқарастары 149

17-тақырып: XIV ғасырдың бірінші жартысы мен XVI ғасырдағы Моваруннахрдағы бастауыш мектепте тәрбие 167
18-тақырып: XVII ғасырдан XX ғасырдың бірінші жартысы аралығындағы бастауыш мектептердегі оқу-тәрбиелік және педагогикалық идеялардың дамуы 180
19-тақырып: Дүние жүзі елдеріндегі бастауыш білім беру жүйесінің тарихы және қазіргі дәуірдегі педагогиканың дамуы 205

V МОДУЛЬ. ПРАКТИКАЛЫҚ ОҚУ БОЙЫНША НҰСҚАУЛАР МЕН ҰСЫНЫСТАР

1-тақырып: «Бастауыш білім беру педагогикасы» ұғымының мазмұны 221
2-тақырып: Тұлғаның дамуы, тәрбиесі және әлеуметтенуі 225
3-тақырып: Өзбекстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңы мен оның маңызы 230
4-тақырып: Бастауыш оқыту дидактикасының мақсаты мен міндеттері 240
5-тақырып: Бастауыш білім берудің мазмұны мен мәні 253
6-тақырып: Бастауыш білім беру жүйесінің принциптері мен заңдылықтары 255
7-тақырып: Білім беру жүйесін басқару 272
8-тақырып: Бастауыш сыныптарда оқыту әдістері мен құралдары 280
9-тақырып: Білім беруді ұйымдастырудың түрлері мен формалары 284
10-тақырып: Бастауыш сыныпта оқушылардың білім мен білік дағдыларын диагностикалау 290
11-тақырып: Оқушылардың білімі мен біліктілігін бақылаудың түрлері, формалары және әдістері 293
12-тақырып: Оқушыларды бағалау критерийлері 299
13-тақырып: Педагогиканың ғылым ретіндегі тарихы. Ең көне дәуірден VII ғасырға дейінгі Орталық Азиядағы тәрбие, білім және педагогика тарихы. 304
14-тақырып: «Авеста» – ең көне дәуірдің мәдени жазба ескерткіші 318
15-тақырып: VII-XIV ғасырдың 1 - жартысындағы Орта Азиядағы мектеп және педагогикалық ойлардың дамуы. VII ғасырдан IX ғасырға дейінгі Орта Азиядағы білім, мектептер және педагогикалық идеялар 329
16-тақырып: Хадис ғылымының пайда болуы. (Имам Всмаил әл-Бұхари мен имам ат-Термизи, т.б.) хадис ғылымының дамуына қосқан үлесі 332
17-тақырып: Шығыс қайта өрлеу дәуіріндегі педагогикалық ойлардың дамуы 345
18-тақырып: Жүсіп Хас Хажиб, Ахмед Йүгінеки және Кайковус шығармаларындағы дидактикалық көзқарастар 356

19-тақырып: Шығыс педагогикалық ілімдеріндегі тәрбиелік-этикалық көзқарастар 381
20-тақырып: XIV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдағы Мовараннахрдағы білім мен мектеп 389
21-тақырып: Мырза Ұлықбек, Захириддин Мұхаммед Бабырдың педагогикалық идеялары мен тәрбиелік қызметтері 396
22-тақырып: Әлішер Науаи мен Абдурахман Жәмидің педагогикалық көзқарастары 411
23-тақырып: XVII ғасырдан XIX ғасырдың ортасына дейінгі білім, мектеп және педагогикалық идеялардың дамуы 423
24-тақырып: XIX ғасырдың 80-90 жылдарындағы Түркістандағы әлеуметтік педагогикалық идеялар 429
25-тақырып: XIX ғасырдың 2-жартысы мен XX ғасыр ортасында Түркістандағы тәрбие, мектеп пен педагогикалық идеялар 440
26-тақырып: Қазіргі әлемдегі білім беру жүйесі мен педагогика ғылымының дамуы 445
27-тақырып: Қазіргі әлемдегі білім беру жүйесі мен педагогика ғылымының дамуы 449
Өзіндік білім берудің тақырыптары 462
Глоссарий 464
Пайдаланған әдебиеттер тізімі 475

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ, ПӘН ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛІГІ

НАУАИ ОБЛЫСТЫҚ ПЕДАГОГИК ШЕБЕРЛІК ОРТАЛЫҒЫ

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПЕДАГОГИКАСЫ

(Жоғары білім беру, пән және инновациялар министрлігі тарапынан 60110500 – Бастауыш білім беру бағыты талапкерлері үшін оқулық ретінде ұсынылуда)

0922

Muharrir: B.Rustamov
Musahhihlar: Z.Xakimova
Sahifalovchi: D.Narzullayeva
Dizayner: K.Ergashov
Texnik muharrir: A.Khaydaraliyeva
Korrektor: F.Ollamurodova

“Science and innovation” nashriyoti
Nashriyot tasdiqnomasi №:455168 21.11.2024
Bosmaxonaga berildi: 26.01.2026. Bosishga ruxsat etildi: 29.01.2026.
Bichimi 60x84 1/16. Shartli bosma taboq: 28.13. “Times New Roman” garniturasi,
Ofset bosma. Adadi: 100 dona. Buyurtma № 26/05
Manzil: 100121, Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Shota Rustaveli-150,
“Vega” biznes markazi, 6-qavat, 2-xona.
www.scientists.uz, info@scientists.uz, +998901259654.

“Science and innovation” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: 100155, Toshkent shahri, Sergeli tumani, Quruvchi dahasi, 22/43, +998993319654